

REC

OGLEDI O PRAVDI

- 7 ODBAČENI TERET
Viktor Ivančić

- 17 OSTAVINSKA RASPRAVA
Viktor Ivančić

- 27 ORIGINALI I KRVOTVORINE
Viktor Ivančić

-
- 69 USTAVNI IDENTITET EVROPSKE UNIJE:
ŠTA EVROPLJANE DRŽI NA OKUPU I KAKO MISLITI
EVROPU VREDNU OČUVANJA?
Nenad Dimitrijević

- 89 DRUŠTVENI POKRETI KAO KONSTITUTIVNA MOĆ:
KO ČINI NAROD I ŠTA TREBA DA SE KONSTITUIŠE?
Nenad Dimitrijević

-
- 107 VOĐA I DVA VICA
Dragana Mladenović

113 PESME
Siniša Tucić

127 “LEGENDA O NJEGOŠU” I LEGENDA O ĐILASU
Predrag Brebanović

149 PROJEKT BIROBIDŽAN: ‘OBEĆANA ZEMLJA’
U SOVJETSKOJ ‘KOMUNALKI’
Milan Subotić

185 VIROZA
Lamija Begagić

221 PERIPATETIČKE
Slavica Miletć

231 EMPIRIJA UZVRAĆA UDARAC:
NAJDUŽI PRIKAZ JEDNE KNJIGE IKAD
Nenad Veličković

285 TREBA LI ŠKOLE DA PODUČAVAJU PATRIOTIZMU?
Hari Brighaus

297 TREBA LI DA PROMOVIŠEMO PATRIOTIZAM
U ŠKOLAMA?
Majkl Hend

319 DA LI NAS ČITANJE KNJIŽEVNOSTI ČINI MORALNIJIM?
Rastislav Dinić

333 POLJEM PREKO REKE...

raša kominac radoslav

339 DŽINDŽER I FRED

Saša Ilić

359 TRANSNACIONALNI OBRT, KOMPARATIVNA
KNJIŽEVNOST I ETIKA SOLIDARNOSTI:
TRANSNACIONALNA KNJIŽEVNOST IZ RODNOG UGLA

Jasmina Lukić

375 KNJIŽEVNI "ODJECI I REAGOVANJA":
ANALIZA ROMANA PAD KOLUMBIJE SAŠE ILIĆA
I PARANOJA U PODGORICI BALŠE BRKOVIĆA

Matija Otašević

Ovaj broj *Reči* počeli smo da pripremamo u proleće prošle godine, pored ostalog i sa idejom da njime obeležimo prvu deceniju rada “Fabrike knjiga”. Ubrzo se pokazalo da ga 2013. nećemo objaviti. Ni početak 2014. nije davao razloga da pomislimo da će izlaženje *Reči* biti moguće, bez obzira na činjenicu što će se ovog septembra navršiti punih dvadeset godina njenog postojanja.

Dogodilo se, međutim, da na podsticaj urednica *Peščanika* Svetlane Lukić i Svetlane Vuković ovaj, 84. broj časopisa ipak završimo i spremimo za objavljivanje. Naime, zajednički smo došli na ideju da umesto štampanja, koje se u ove dve godine – i pored očekivane predusretljivosti štamparije Standard 2 – pokazalo kao nedostižno, *Reč* objavimo na njihovom sajtu. Tako se ovaj dvostruko “jubilarni” broj konačno našao pred čitaocima.

Redakcija *Reči*

Izdavač: “Fabrika knjiga”, Beograd, Knez Danilova 55a,
+381 11 3224577, www.fabrikaknjiga.co.rs, fabrikaknjiga@sezampro.rs
Urednici: Aleksandra Bajazetov, Predrag Brebanović, Dejan Ilić,
Slavica Miletić

Glavni i odgovorni urednik: Dejan Ilić
Grafičko oblikovanje: Olivera Batajić Sretenović
Kompiuterska obrada: Tanja Valjarević

ISSN: 0354-5288

OGLEDI O PRAVDI

VIKTOR IVANČIĆ

ODBAČENI TERET

VIKTOR IVANČIĆ

“A jel ovo sve ide u zapisnik?”

“Razgovor se snima. Nadam se da vam to ne predstavlja problem.”

“Šta bi mi bija problem, samo ti snimaj, prika. To mi je još i draže nego da posli nešto sastavljaš svojih riječima.”

“Ništa nećemo sastavljati bez vašeg uvida.”

“E dobro, jer kad ideš svojih riječima, to je uvijek malo, ono. Ovako će se tačno znat šta san reka i šta nisan. A ja ti neman šta tajit.”

“Kasnije ćete u svakom slučaju potpisati stenogram. Ovo je istraga o nesreći i moramo se strogo držati procedure. Znate da imate pravo i na odvjetnika?”

“A koji će mi kurac odvjetnik? Proša san ja teški sranja u ratu, prika, ovo mi je sad pičkin dim, razumiš. Pandur i magnetofon, jaka stvar, mislin, bez uvrede. A i šta bi advokat moga znat kako mi se sa dizalice strovalilo dvajs vrića cementa, jel tako?”

“Dvadeset i dvije.”

“Molin?”

“Dvadeset i dvije vreće cementa.”

“Dobro, isti kurac. Samo da znaš da ta dizalica more bez problema podnit paletu sa četrdeset vreća. Zvir je to, ono, Njemač je to napravija. Ja mislin da je tu otkad je i skladište cementare, znači brat bratu triesipet godina. Al nikad sa njom problema. To ti je klizna dizalica, prika, Štalova, ide uz plafon hale i piči u četiri smjera.”

“Dobro, i koliko dugo vi upravljate tom dizalicom?”

“Saće bit sedma godina, otkako san god ovde. Ja san ti se u cementari zaposlija, ono, malo priko veze, malo san ima prednost ka branitelj, znaš i sam kako to ide.”

“Pretpostavljam.”

“A prije san radija ka zaštitar, u Rojal Sikjuriti, samo to mi je bogami dopizdilo. Ipak ti je tu glava nonstop u torbi, razumiš, svaki drugi dan neka frka. Ovi mlađi ludaši danas potegnu pištolj za dvista kuna, bogte jeba, sjebana je to generacija. A i žena mi je doma počela srat, ono, te moran mislit na dicu, te star san ja za kaubojске filmove, te neće ona ostat udovica bez korice kruva, te iovako me trese pitiespi, jošće me više ako nosin oružje. Da buden iskren, sa pitiespijen je bila u pravu, to me još zna žešće drmat...”

“Vratimo se dizalici.”

“A čuj, ovo je bija dosta okej posal. U prvi par miseci san proša ka neku obuku, brzo san uša u đir, a posli je išlo lako.”

“Imate, znači, kvalifikaciju za rukovanje strojem?”

“Iman, prika, papir i pečat, mogu ti ga i pokazat. Nije ti to velika filozofija, ono, lakše je nego vozit auto, dvi-tri komande i aj bog. Samo posli je cementara otišla ukurac, to znaš, banda je sve to razjebala, pizdain materina. Jel znaš da četri miseca nismo primili plaću?”

“Ćuo sam.”

8 “E, to snimi obavezno. Četri miseca bez plaće, materin jeben krvavu, pa aj ti preživi, aj dici daj jist i kupi in knjige za školu. Dobro, moji više ne idu u školu, ne znan ni sam di idu. Al kad se sitin zašta smo mi ratovali, prika, za krkane šta su se nakesali miljona, dođe mi slabo, časna rič, ono, mozak mi se zamračí. Je, uzeja bi in sad pušku u ruke, kako ne, moj kurac, da in oslobađamo zemlju zato da je oni mogu opljačkat, pa bolja mi je bila neoslobođena, bogte jeba, rađe bi da me četnik pljačka nego ova domaća bagra.”

“U redu, ali sad mi objasnite kako je došlo do toga da teret s dizalice padne na unesrećenog.”

“Kojeg unesrećenog?”

“Govorim o gospodinu Marinovu. O čovjeku kojeg je poklopila paleta s vrećama cementa.”

“A čuj, ja kad san doli njega vidija, osta san paf, blago rečeno. Nisan moga očima virovat, ono, totalni šok.”

“Nakon što je teret pao na njega?”

“Ama prije, prika, prije. Mislin, zna san da se cementara prodaje, da država traži kupca na sve strane, dolazili su ovde razni macimudani razgledavat, sve razbojnik do razbojnika, akoš mene pitat, al da je i on u điru, e to nisan ima blage veze. Kad eto ti njega sa direktoron obilazi pogone, a ovi mu se sve uvija okolo i cvrkuće, viri mu iz dupeta, ono, teška pneumatika. Bogte jeba! Prvo san mislija da

san falija, ipak sve to gledan odozgo, iz kabine dizalice, razumiš, al kurac san falija, nema šanse, kosa je posidila, drob malo nabotija, al sve drugo je isto, oni štroločavi pogled, ista puvanderska nadržana faca, pa moti sa rukama, to je on, bogte jeba, doša čovik kupit cementaru.”

“Vi ste, dakle, gospodina Marinova ranije upoznali?”

“Jesan, prika, upozna san ga. Ne znan doduše bi li se on mene sitija, nisan siguran, prije bi reka da ne bi, al ja san njega bogami dobro zapantija.”

“A kad je to bilo?”

“Prije ravno dvajsidvi godine. E vidiš, bogte jeba, koja je to simboličnost – dvajsidvi godine. Znači, za svaku godinu po jedna vrića cimenta, he-he... to je baš ono...”

“To uopće nije smiješno.”

“A dobro, pa ti se nemoj smijati.”

“Bolje bi bilo da se i vi ne smijete. Čovjek je stradao, a vi ste pod istragom.”

“A jel ti to meni nešto ka pritiš, a? Slušaj, prika, ako si mislija prtit, moš komotno nastaviti sam. Mislin, proša san ja razni sranja, ovo ti je meni ništa, pičkin dim, to si utuvi u glavu.”

“U redu, ispričavam se, nastavite... Kako ste upoznali gospodina Ma- 9
rinova?”

“Znači, prije dvajsidvi godine, to ti je bilo ratno vrime. A ja san ti u ratu bija vojni policajac. Mislin, prvo san proveja par miseci gori na čuki kod Topuskog, ka dragovoljac, a onda me Žila povuka u vojnu panduriju, on je bija dobar sa bojnikom. Štaš koji kurac trunit u rovu, reka mi je, jošćeš i metak fasovat, ovde si u toplo, svoj čovik, a i ne puca se, osin kad ti se napne nekom četniku ofikarit uvo, il mu sprašit rafal pod noge da pleše kozaračko. Tako san ti ja obuka bili opasač, prika, i naša se u ekipi, ista smjena, dobra smo skroz bili ekipa, ja, Žila i Tibor, mi smo ti operirali u Lori. Čuja si za Loru?”

“Čuo sam.”

“Znaš šta je tamo bilo?”

“Čuo sam. Samo ne znam kakve to ima veze.”

“E, tamo smo ti mi obrađivali četnike. Mislin, bilo je tu i dosta civila, al to su za mene bili četnici, jebemu mater. Ja ti nisan od oni šta su posli rata priokrenili monturu, ono ka, nije tribalo ovo, nije tribalo ono. Kurac nije! Sve je to bija četnik do četnika, da nismo mi nji satrali, satrali bi oni nas. Dobro in je oni reka da nemoš sa časnin sestrama dobit rat, oni, oni, kako se zove...”

“Nije važno. Hajde da se sad fokusiramo na naš predmet.”

“Pa u predmetu san ja, prika, usrid san predmeta. Žila je bija najluđi od nas, dimija je na mlazni pogon, nikad se umorit. A i bojniki isto, bojnici su svakve pizdarije padale na pamet. Dosta smo sa strujom radili, sa induktorskim, ono, prikačiš mu elektrode na jaja il na bradavice i drmaj brale. A drugo su bili standardi, ono, lizanje asfalta, lajanje u pasjoj kućici, zimi polivanje sa ladnon vodom, pa noću tamburanje, tu je Tibor bija car, raspištoljija bi se u pizmu materinu. A Tibor ti je bija ka intelektualac, ono, studira čovik pravo, treća godina, a kad razvali sa bejzboj palicom, bogte jeba... Ja se ne mogu sitit četnika koji nije propiva, jebešmi mater, propiva je čak i Lauferov stari. Čuja si za Laufera?”

“Čuo sam.”

“E, oni šta je nedavno flipnija i ucmeka na ulici onog tajkuna. A stari mu je nešto puklo u drobu kad ga je bojniki obrađiva nogama, jebiga bože, pretjera je tu bojniki, zna je bit nagal u pizmu materinu. Al tip je bija čisti četnik, to da se razumimo.”

“A zašto vi to meni pričate? Kakve to veze ima s ovom istragom?”

“Pa ima veze, prika, ima. Pita si me kako san upozna tog Marinova i ja ti sad pokušavan doć do toga. Ne mogu bez da ti rečen ko je šta bija i di je bija, jebemu mater.”

10 “Ali mene ne zanimaju događaji od prije dvadeset i dvije godine. Te stvari ste trebali odavno ispričati policiji.”

“A šta si ti nego policija? Imaš značku, imaš magnetofon, i di smo sad? Mene niko nikad nije nizašta zva ni pita, ovo je prvi put da neki kurac pričan. I ti to sad neš slušat?”

“Ja sam zadužen za istragu o jučerašnjoj nesreći u cementari. Drugo me ne zanima. Drugo je za kriminalistički odjel.”

“To san svatija da te ne zanima, to ne zanima nikog osin nas pitiespijevac. A svi ka sve znaju, to mi je najluđe. I šta bi ti onda istražija, majketi?”

“Za početak je li do nesreće, u kojoj ste bili akter, došlo zbog kvara na stroju ili zbog ljudske greške.”

“A slušaj, ko je od nas bez ljudske greške, a? Naprimjer ti tvoj Marinov, šta sumnjaš da je možda strada zbog ljudske greške, on je bija cili jedna ljudska greška, razumiš. Greška od glave do pete.”

“To je sad nevažno. Mene zanimaju konkretne činjenice oko konkretnog događaja.”

“Pa ja ti govorin činjenice, prika, al ti ih ne želiš čut. Ovako kad te gledan, reka bi da si jedva uvatija tries godina. Znači, kad je bija rat tek si možda pošao u školu, ono, igra si na franje, nisi još počejao ni drkat, normalno da te boli kurac. A mi smo već prošli teška sranja.”

“Opet vi o prošlosti. Neću gubiti vrijeme na to, kako ne razumijete. Dužni ste iznijeti svoje svjedočenje o onome što vas se pita, na osnovu čega ćemo donijeti procjenu o daljnjim postupcima. Je li vam to jasno?”

“E onda ćemo ovako, prika. Ja san tebi spreman sve reć, al onako kako ja oću. A ako ti to ne želiš slušat, onda lipo odjebi. Pa ti fino istražuj, boli me kurac, al bez mene. Pošto ću ja mućat.”

“Kako to mislite?”

“Mislin kako san reka. Odsad ne otvaran gubicu. Mogu mućat sam, a mogu i sa advokatom. Još bolje sa advokatom. Pa ti istražuj kad si maher. Jer meni je ovde na kocki malo žešća pizdarija, ono, par godina robije, a tebi je po ure vrimenta. I ti to sad usporedi, pizdamu materina. Ako ti nemaš po ure vrimenta, a šta bi ti ja olakšava posal, aj reci? Al sam si to tija, prika, ja san ti bija spreman iznit cilu istinu.”

“Tvrdo glavi ste.”

“Ko je tvrdo glav?”

“Hajde, u redu...”

“Šta je u redu?”

“U redu, pričajte... Samo probajte biti sažetiji, molim vas. Stali smo kod toga kada ste i kako upoznali gospodina Marinova?”

“Upozna san ga u vrime dok san služija u Lori, to san ti već reka. A ti si o tome čuja, kažeš, iako ne znaš ni po mise. Jel znaš, naprimjer, da se tamo zna naplaćivat upad?”

“Ne znam.”

“Eto vidiš. Dolazila bi nekad ekipa noću i plaćala upad, ka da idu u teatar ili, štajaznan, u cirkus. To je bojni organizira, ka ono, siva ekonomija, razumiš. Pedes maraka za gledanje, tad ti još nisu bili euri, sto maraka akoš provrtit dva-tri đira sa induktorskim, ili akoš dobit kvarat od ure nasamo sa četnikom u ćeliji. Tibor se tu maksimalno dobro zajebava. Plati, brale, da bi branija domovinu, govori je, bija je lud ka kurac. A finog je svita tu znalo doć, ono, gospoda, ugledni građani. Ono, po danu profesor, po noći mrgaš i mesar, razumiš. Moga bi ti sad nji deset izdiktirat šta ji svi u Splitu znaju, al bojin se da koga ne priskočin, jebemu mater, ne bi tija bit nepravedan.”

“Je li onda gospodin Marinov bio među tim posjetiteljima?”

“A nije, ne. Bar ga ja nisan vidija. On ti je upa u lanac priko kućnih posjeta.”

“Kakvih kućnih posjeta?”

“Pa bilo je i kućnih posjeta na istu šemu, prika. Više ka putujući teatar, razumiš, kazalište u kući. To je isto bojni organizira, al nije bilo za lov, jebiga,

nego po naredbi, to se radilo samo za velike njuške, ono ka, državni posal, razumiš, zabava za krkane na vlasti. Tibor je to zva rent-a-logor, lud je bija u pizdu materinu. Samo nije toga bilo puno, sve skupa možda četiri-pet posjeta, ne više. Al taj put di je uletija i Marinov, tad je sve pošlo pokurcu, ono, dvista posto pokurcu.

“Što se dogodilo?”

“Sićan se da je bija studeni, negdi početak. Bojnik nan je naredija da se u ponoć nacrtamo u Mimicama. Tamo je vikendicu ima oni šta je u to vrime bija glavni državni tajnik. A znaš šta je ti tip danas?”

“Ne znam.”

“Taj ti je danas član Vlade, ministar uprave, prika. Jel ovo snimljeno?”

“Jeste.”

12 “E, to mi je važno da se snimi. Znači, ukrcamo se u kombi, naprid u kabinu mi ekipa, ja, Žila i Tibor, a straga jedan Srbin, vezan, mislin da se zva Rade, je Rade je, ne mogu mu se sad sitit prezimena, inače čisti četnik, bez greške, i onda pravac Mimice, to ti je negdi između Omiša i Makarske, u vikendicu od glavnog državnog tajnika, koji je danas ministar uprave – ovo ponavljan da buden sigurniji da je snimljeno. I ništa, nađemo mi kuću po onoj noćini, parkiramo isprid garaže, tamo već par limuzina, ono, mrcine od auta, uglavnon mečke i bendže, izađemo, idemo izvadit Srbina vanka, kad ono, kurac, ne miče se četnik, bogte jeba, mi ga drmamo, tresemo, štipamo, Žila ga žvajzne nogom, ma kurac, ništa. Rade u kombiju mrtav.”

“Mrtav?”

“Mrtav, bogte jeba! Sad, ne virujen da su ga u vojarni tako natamburali da umre, skroz je normalno uša u kombi, mislin, vidili bi nešto, prije bi reka da mu je puklo srce od straja, ono, usra se Rade namrtvo. To san ja već viđa i prije, prika, da ljudi dobiju srčani od straja. Uglavnon, izleti bojnik prid garažu, on je već ranije bija doša u Mimice, vidi šta je na stvari, ono, popizdija je načisto, psuje, jebe nan sve po spisku. Šta sad, bogte jeba? Ništa, vratićemo se nazad u vojarnu po novog četnika, kaže mu Tibor, ka, naćemo nekog ko je u boljoj kondiciji od Rade, zajebava se, pošto ti se Tibor uvik zajebava. A bojnik samo šta mu nije zavida trisku, kurac ćete se sad vraćat, kaže, tamo i nazad to je još dvi ure, ovi vas unutra cilo vrime čekaju, već me uru vrimenta prcaju u glavu da di ste više. Pa viša je sila pizdamu materina, kažen ja, šta sad možemo? Ništa, kaže bojnik, saćete lipo izvlačit šibice. Za koji bi kurac izvlačili šibice? pita Žila. Ko izvuče najkraću glumiće Srbina, kaže bojnik. A šta sad ti vrtiš očima? Misliš da se ja tu nešto šalin, a?”

“Ništa ja ne mislim.”

“Kurac se šalin, prika. Rat nije bija šala. Sad, da buden iskren, isprve smo i mi mislili da se bojnik zajebava, al kurac, vidimo on mrtav ozbiljan, ni njemu

nije drago da najebe, ono, taman se dobro ušteka guzonjama i sad neće da ispadne nesposobna pička, razumiš. I ništa, izvlačimo mi šibice, Žila izvuče najkraću, ono, pa mu je mrak na oči, jebe mater ciloj zemaljskoj kugli, uzeli ga ja i Tibor malo u đir, pa i sličiš dosta na trofazne, govorimo mu, da ga jebeš ti si najbolji izbor, a onda se i Žila malo skulira, ono ka, može sve skupa ispast dobra zajebancija ako budemo uigrani. I ništa, skine on jaketu od uniforme, obuče one prnje sa mrtvog Rade, Tibor mu još rekne da se prikrsti livon rukon sa tri prsta, ovi ga mune sa lakton u rebra, kretenu, kaže mu, jeben ti sa tri prsta sestru u pičku, Tibor se smije, i onda ti mi uđemo unutra.”

“Gdje unutra?”

“U konobu, prika, to ti je bilo u konobi, ka malo odiza kuće. A unutra veliki stol krcat spize, ono, pršut, sir, komadi ladne janjetine, mesine koliko očeš, pa pivo, crno vino, boca ka u staklariji. Na čelu stola državni tajnik, stodvajs kila žive vage, ono, komad mazgova, razumiš, a okolo četri njegova pajdaša, cereću se, zavrnuti rukavi, pijani ka letve, blišči in mast oko usta. E, jedan od njih, sidija je livo od tajnika, bija je Marinov. On je tad, kako se govorilo, ilegalno uvozija oružje i ka za nagradu vodija glavni biznis sa duvanom, bija je državni švercer, drugin ričima, šta ćemo se lagat. Sićan se da je ima fleku od vina na košulji, onako, veliku ka dlan, pogleda je u Žilu onin štroločavin očima i reka: Oćemol čedu prvo malo naranit da nan bude jači? i udri u smij, materlimu jeben. I ništa, bojnik gurne Žilu u kantun ispidr neke tri bačve, ja i Tibor se nakenjamo sa strane, ka ono, saće past teško isljeđivanje, saće nan četnik priznat ko ga je aktivira, odaće nan mrežu svojih jataka, Žila je ima u glavi bar dvajs imena šta smo ih već zbajbučili u Loru. Razumi se, mi smo se prije dogovorili da radimo samo sa strujom, nikakve druge fizikane, a onda smo Tibor i ja sa izolir bandom oblipili kontakt na induktorskom, to niko nije moga vidit, tako da ne bude rizika. I ništa, ja Žili zakačin elektrode na uši, bojnik mu se dere ispidr face, ono, pivaj imena kompanjona, smrade, di van je četnička centrala i te stvari, Tibor vrti induktorski uprazno, a Žila se trese i skviči na sav glas, bogte jeba, još onako koluta očima, stišće zube, živ da se usereš. Oni za stolon se raspametili, u pizdu materinu, smiju se, pljeskaju, vidi čede šta se trese, viču, vidi šta je čedo dobar vodič, evo ti sad tvog Tesle, jebati Tesla srpsku mater i te stvari. Skroz je dobar bija Žila, ono, uvjerljiv, trajalo je to dobri dvajs minuti, prika, svi zadovoljni, sve ka po špagu, a onda je ispa iz scenarija, jebenlite bože, nešto ga je puklo u glavu i ispa je iz scenarija.”

“Kako to mislite?”

“Uživija se, razumiš, valjda ga je ponila gluma, ne znan koji mu je kurac bija. Ništa van neću priznat, dere se Žila, možete mi nokte čupat al ništa van neću

reć! Bojnik iskolačija oči, gledamo ga ja i Tibor, ono, ne možemo virovat, bogte jeba, motajemo mu sa obrvama, koji ti je kurac, kretenu, jošćeš nas uvalit u sranje, al Žila još luđi. Pizdavan materina ustaška, dere se, i još se onako puvanderski isprsiya, svima van jeben ustašku mater u pičku! Bogte jeba! Kurči se iz čista mira, razumiš, ka da je ispa iz partizanskog filma, mislin, kužin ja da mu je pijana stoka išla nakurac, al di ti je mozak, kretenu, nemoš in ustašku mater beštimat, i to ka zarobljeni četnik, razumiš, al džaba, nemoš budalu spasit od njega samog. Prvo mu je bojnik razveza jednu peščurinu, dobro ga je ošajdarija i tu se Žila zdrma, ono ka, ušokira se malo, ja mislin da bi bija skroz doša sebi. Samo već se diga državni tajnik, mazgov stokilaš, i punta ga nogom, razumiš, ko je to moga očekivat, bogte jeba, zaletija se i punta ga nogom u prsi. Tu je Žili udrila krv u glavu, ono, puka je totalno, samo je odskočija iz čučnja i prokinija ga glavon, ovome je isti sekunda šiknila krv na nos. Materti jeben usta, urla Žila, tiš na mene dizat nogu, smrade jedan! Probajemo ga ja i bojnik nekako uvatit, ono, zgaziće državnog tajnika, bogte jeba, već mu je cila njuška krvava, ispašće totalno sranje, ipak je to visoki dužnosnik. I onda mu je taj tvoj Marinov sprašija dva metka u drob. Razumiš? Ka grom iz vedra neba, izvadija je đubre pištolj, straga iza pojasa, i spuca dva metka u Žilu. Jel moš to pojmit, prika? Da jedan takvi jadnik, govno švercersko, pička koja rata nije vidila, oda okolo u šminkerskon odjelu i nosi za pojason pištoljčinu? Odma san ga sastavija šakon u vrat, samo je pa doli ka svića, onda se zaletija i Tibor i krenija ga rasturat, ja san ga isto dokačija još dva-tri puta od bisa, nisan ga žalija, onda je Tibor repetira pištolj, upra mu cjev pod bradu, ovi samo krklja i slini. Ubiću te, materti krvavu jeben u pičku, viče Tibor, saću ti prosut mozak, gubo štroločava! Stoposto bi ga propuca da nije bojnik skočija, ono, miljon posto, al nekako ga je uvatija i odgura, a tu san već i ja drža Tibora da ne ispadne još veća pizdarija, razumiš, to mi baš nije bilo pametno, ako ću pravo, smrad je zaslužija metak u gučak. Eto, prika, tako ti je prošlo to upoznavanje. Bi li on mene danas pripozna u facu, to ti ne znan reć. Šake bi mi se sitija stoposto.”

“I kako je završilo to u konobi?”

“A ništa, bojnik je to valjda nešto ka sredija, smulja je neki kurac. Ja i Tibor smo odma iznili Žilu u kombi i pravac hitna. Tibor je vozija, ja san bija straga sa Žilom. A ovi još beštima, bogte jeba, cili krvav, drži se za drob, i leži uz mrtvog Radu. Jel moš to zamislit, u pizdu materinu? Ne znan koju je priču bojnik složija onima u kući, nisan ga posli ni pita, bija mi ga je pun kurac, da ti buden iskren. Da si me onda pita bija bi mu one šibice šta smo ih izvlačili najrađe skuca u oči. Ne virujen da in je reka šta je stvarno bilo, da je đubre upuca Hrvata, jer bi in onda prizna da smo ih išli zajebat, razumiš. Biće in proda neka sranja, ka, to nan je bija

važan svjedok, nemoš pucat na nekog ko će nan odat cilu četničku mrežu, ono, a momci su malo ukurcu, momci su flipnili u glavu na ratištima i te stvari. Sigurno mu nije bilo lako, pošteno rečeno, mrcine su to. Al nije posli najeba, ja san bogami očekiva da će najebat, al nije. Svi su oni jedan drugog držali za jaja, prika, ima je i on šta reć, razumiš. Nije doduše napredova u službi, osta je isti rang, ono, logistika, kurac od ovce, al nisu ga odjebali. Odjebali su samo mene i Tibora. Posli dvajs dana doša befel, ka, rasformira se naša jedinica, preraspoređuju se ljudi, nemoš više ostat u vojnoj policiji, moš ić doma il na ratište ka običan vojnik, topovsko meso. Mislin se, iću ti kurac na ratište, dosta san ja ratova, gonite se svi u pičku materinu. Tibor isto, Tibor je završija u građevini, prvo u Njemačkoj na bauštelu, sve na crno, a posli se vratija doma, posla više nema nego šta ima. Čovik intelektualac, bogte jeba, treća godina prava. Rat ti se posere na život, prika.”

“A što je bilo sa Žilom?”

“Tragedija je bila, eto šta. Mislin, skrpali su njega u bolnici, nije tu ispa drob najveći problem, nego je jedan metak zakačija kičmu, pa je osta invalid od pasa nadoli, razumiš, završija je u kolica. A to ti je ja mislin Žili bilo gore nego da je zaginija, ono, nikad to nije uspija smistit u glavu, odlipija je sa psihom sto na sat. Sve je on od države dobija, i braniteljsku penziju, i invalidninu, dodatak za ovo, dodatak za ono, kurac-palac, al za koju će mu to pizdu materinu, aj reci. Složili su priču, ono ka, popija je dva metka na prvoj liniji, spasija cilu jedinicu od naleta četnika, ispa Žila narodni heroj, bogte jeba, moš zamislit prve linije u Mimicama, u vikendici od današnjeg ministra uprave – to ti ponavljan za magnetofon. Nisan ti se ja sa njin posli previše viđa, ono, koji put, al skužija san da se dobro maka u glavu, nonstop bisan ka pas, popizdi iz čiste pizdarije i napravi tarapanu. Iks puta je i murija dolazila, jerbo bi se obloka i puca sa šmajserom po ponistrama i te stvari. Onda je otvorija kafić na Ravne njive, zva se Žila, naravski, ne pitaj me otkud mu lova, ja mislin da se tu malo i heroin dila, tamo ti je visila ekipa od onog šta mu je posli Laufer posla dva kila mljevenog na kućnu adresu, čuja si za ti slučaj. A plus je Žila ima i tu žensku, mislin, neloša je to bila ženska, plavuša, malo krupnija, ka, nešto se i brinila za njega, kuvala i te stvari, al volila se jebat sa strane, razumiš, to joj je bila greška. Sad, to su priče, nikad nemoš stoposto znat, al slušaj, prika, to su meni pričali i tipovi šta su je jebali, znači iz prve ruke, ono, Žila loče u birtiji, a ona tipu puši u terencu priko puta. Žila je to garant negdi zna, moralo ga je grist, jebemu mater, pogotovo kad si sjeban u kolicima za cili život. I štajaznan, tako mu se malo pomalo skroz smračilo. Upuca se na balkonu sa ćaćinom lovačkom, kažu da mu je po glave odletilo na fasadu. Tragedija, prika, to ti je za mene prava žrtva rata. A puca si je pod bradu, tačno na mistu di je Tibor onon gubašu upra cjev, tamo u

Mimicama. I sad ti moš zamislit šta se meni vrtilo u glavi kad san posli pusti godina tog Marinova vidija u cementari, u pizdu mile matere.”

“Što vam se događalo u glavi? Malo razjasnite.”

“Ono, šok, bogte jeba. Sve mi se u sekund vratilo unazad. Već san ti reka da nisan moga virovat, ka ono, di sad on, to san ja nešto uvertija, al kurac, on je, nema greške. Đubre doli gmiže sa direktoron, navuka neko metalik odjelo, brči se, razumiš, a ja gori u dizalici, pribacujen palete sa jedne jarpe na drugu. Kupuje lola cementaru, prika, može se, ima se, a ja četri miseca bez plaće, materin jeben u pičku, četri puna miseca. Ja mislin da mi je takva para krenila na uši da je u kabini bilo dvista stupnjeva.”

“Dizalica se u tom trenutku kretala?”

“Je, klizila je po konzoli, standardno, cili dan tako, gori-doli, vozila je drito prema njima. Tojest, i oni su išli prema njoj, razumiš, oni su ušli u skladište posli nego šta je dizalica krenila. A onda mi oni odozdo daje mote da je zaustavin.”

“Tko odozdo?”

16 “Direktor, jebenga u glavu. Iskočija je časkon Marinovu iz dupeta, maka se sa strane i maše mi sa obe ruke da zaustavin dizalicu. Ka ono, nije pristojno nosit teret gostu iznad glave. Pa vodi ti njega na drugu bandu, kretenu, ne može se dizalica izmistit iz konzole.”

“I što ste onda napravili?”

“Pa iša san je zaustavit, materjoj jeben. Al nije stala, kučkina ćer.”

“Prema našem prvom uvidu stroj je bio ispravan, iako obrada još traje.”

“Nisan ja reka da nije, prika, nego da mi je bija vitar u glavi. Sve mi se mantalo prid očima, ono, kaos, komandna tabla mi pleše, jebame bog ako san ja zna di san. Sad kad vratin film unazad, to mi je sve neko crno-bilo ludilo, ustvari sivo, ono, košmar, bogte jeba. Ne da nisan bija uračunjiv, nego nisan ni sad.”

“Dajte, sredite se. Što ste točno uradili?”

“Stiska san crveni umisto zelenog, prika, i onda se cili taj teret strovalija doli. Pomiša san botune, razumiš, a i jesu skroz slični, materin jeben.”

OSTAVINSKA RASPRAVA

VIKTOR IVANČIĆ

*Teško je sporiti se s
nadgrobnim natpisima.*

Josif Brodski

“Adela, vi ste anđeo...” Zatekavši se usred nadgrobne farse, mislila je kako joj je to ponekad znao reći, skoro pištećim glasom, obično kad bi mu injekcijom uštrcala večernju dozu morfija koju je, nakon što su se flasteri natopljene istim blagotvornim pripravkom pokazali nedostatnima, sve požudnije iščekivao. “Udvarate se dile-ru?” dobacila bi masirajući mu vatom kožu oko ubodne točke, na što je uzvraćao zgrčenim osmijehom, uvjerljivim poput stisnute pesnice sindikalnog rukovodioca. Činilo joj se da mu vene naočigled tonu u želatinozno blijedo meso, osim onih što su se rasporedile na čelu u obliku slova Y (taj Y je odolijevao kemijskim iskušenjima), promatrala je kako zabacuje glavu prema gornjem rubu jastuka, polako kopcima zakriva zjenice boje pepela, otpušta iz grudnog koša slapove olakšanja. Sjedila bi još dobrih četvrt sata uz krevet, kružila jagodicom palca po njegovu namreškanom zapešću, ili brisala koprenu znoja što se skupljala po vratu, sve dok disanje ne bi postalo ravnomjerno. Uvijek ga je doživljavala kao nordijskog tipa, Šveđanina ili Finca, iako je po majci bio Talijan, valjda zbog žutih nijansi u njegovim sjedinama koje su (i to bi joj sinulo) bile tako zgodno usklađene s kriškama naranče u maloj staklenoj zdjeli na noćnom ormariću. Ako je nalikovao nasukanom brodu, bila je to vikinška lađa, mislila je.

Sada je, dakle, dio ove žalobne šarade, lakrdije lažnog oplakivanja, kako ju je precizno definirala, stoji tik iza gospođe Elze, na njen izričit zahtjev, pošto se tusta udovica bojala da bi od napora i tjelesne slabosti mogla izgubiti ravnotežu i narušiti konvencionalnu dramaturgiju obreda. I doista se nekoliko puta rizično zaljuljala na širokim štiklama, pa ju je ona pridržavala s leđa, u predjelu gdje je remen obilna grudnjaka pravio nabor na crnome mantilu od balon

svile. Da je pusti, završila bi poput kornjače izvrnute na svome oklopu, sa sve četiri u zraku, sigurna je da se ne bi uspjela sama uspraviti, a u dodatku zamišlja tu pozu kao trajno stanje: polegnuta uz grobnicu, ucviljena bi supruga sasvim lijepo mogla poslužiti kao nešto veća vaza za cvijeće ili odmorište za posjetitelje. Desno od nje je gospodin Robert, sredovječni jedinač, nimalo nalik ocu, zdepasta i žilava kreatura, a do njega kučka koju je svojedobno oženio, u pripijenom kostimu sa srebrnom dugmadi na kojima je ugraviran nekakav grb ispunjen viticama, te dvojica tinejdžera klempavih ušiju i neinteligentnih izraza lica. Likovi okupljeni na ekskluzivnoj parceli gradskoga groblja podsjećaju je na plastične lutke iz izloga, drži kako bi bilo fer da su im na rukavima izvješeni kartončići s cijenama – popust od 30 posto na ministre uprave i graditeljstva, 40 posto na potpredsjednika Vlade, 45 posto na guvernera Narodne banke, kupnjom uzvišenog nadbiskupa besplatno dobivate i dva mlađa kapelana... Predsjednik Gospodarske komore drži dojmljivo slovo: Neprocjenjivi gubitak za našu zemlju... Najbolji od nas odlaze, tajanstveni su planovi Stvoritelja... Bez tebe više ništa neće biti isto, najdraži Guido... Gospođa Elza drhturi i uvlači ramena pod oklopom, gospodin Robert pritišće znojne dlanove o bedra, jato vrana uzlijeće, knedle su duboko u grlima, u njima pulsira progutani skandal.

- 18 Dva sata ranije pomogla je gospođi Elzi da puderom prekrije gotovo ljubičaste podočnjake i spusti se ovalnim stepeništem u salon u prizemlju, već ispunjen uglednom svitom koja je došla izraziti sućut i izgovoriti birane fraze o pokojniku. Vidjevši da je hvata slabost, opskrbila ju je čašom vode s dvije žličice razmućena šećera i posjela na kožnu sofu ispod prozora, gdje je ova mogla odsutnim klimanjem glave odzdravljati gostima i zahvaljivati na riječima utjehe. Nenadoknativ gubitak, ne samo za vas, nego za ovu zemlju... Najbolji među nama odlaze... Guido je bio jedan i jedini... Uz gospodina Roberta u ulogu domaćina uživio se i obiteljski odvjetnik, gospodin Hanžeković, ćelavi čovječuljak masnih obraza i sartrovski razroknog pogleda iza naočala s prugastim okvirom. Preuzeo je brigu o poslovnome sektoru, vodeći računa da industrijalci, veletrgovci, menadžeri raznih profila i njihove skrušene ženice budu posluženi čašama rashlađenog bijelog vina ili sokom od borovnice. Ona je u kuhinji pomagala Loris koja je bila na rubu nervnoga sloma, a onda iznosila u salon keramičke pladnjeve ispunjene minijaturnim sendvičima, kiflicama od lisnatoga tijesta i čokoladnim kockama posutim mrvicama kokosa, probijajući se među parfimiranim tijelima kao u tramvaju. Uzvišeni nadbiskup, msgr. Šebalj, zamalo je leđima srušio Medovićeva polja lavande u teškome pozlaćenom okviru, uzmičući pred direktorom Orion osiguranja koji mu je nešto sugestivno objašnjavao, vitlajući rukama kao mačetama. Kroz prozor je vidjela kučku gospodina Roberta kako na terasi nervozno

puši dugačku slim-cigaretu i, unatoč naporima, ne uspijeva s lica ukloniti bijesnu grimasu. Krajičkom oka registrirala je glavnoga državnog odvjetnika Velnera, dužnosnika u obliku kugle, dok zamata u salvetu tri peciva sa šunkom i sprema ih u džep sakoa. Potpredsjednik Vlade sjeo je na sofu pored gospođe Elze, očinski je uzeo za ruku, što je zbog starosne disproporcije (barem je dvadeset godina mlađi od nje) sličilo igranoj karikaturi. “Znam da sada nije trenutak, ali razmislite o zakladi, molim vas, molim vas, pa ćemo pričati uskoro. To bi bila velika, velika stvar, znate”, govorio je isukavši konjske sjekutiće. “Država će odmah, odmah ustanoviti nagradu s Guidovim imenom za najbolje poduzetnike.” Gospođa Elza bljedilo ga je gledala, ne znajući što činiti, ne razabirući ni tko je mlađahni roditelj, nije bilo druge nego da joj odlučno prisloni ruku na desno rame. “Gospođa će se morati malo odmoriti, čeka je još veliki napor. Oprostite, molim”, rekla je. “Svakako, svakako”, zanjištao je potpredsjednik Vlade. Odvela ju je u svoju sobu pored glavne kuhinje, plegla na krevet i izula joj cipele, a ova je mehanički surađivala, poput dobro odgojena djeteta. “Probajte se malo opustiti. Ako zaspete, probudit ću vas kroz petnaestak minuta.” Zatim ju je pomilovala po kosi, tek da se uvjeri na kakav su način prohujala desetljeća obavila devastaciju vlasništva. Gospođa Elza sklopila je oči i umorno uzdahnula. “Što bih ja bez vas, Adela...”

19

Nakon sedam godina boravka i rada u vili (brdašce iznad metropole, jutarnji zborni nastupi ptica, ograđena park-šuma veličine omanjega gradskog kvarta) postala je sveprisutna, kreativni dio inventara, može se reći, netko tko je u stanju rješavati široki spektar problema, uključujući diskretan nadzor ostalog osoblja, premda je u izvornome statusu bila osobna njegovateljica gospodina Guida. Stupila je na dužnost u vrijeme prve kemoterapije, praćene groznim krizama, opadanjem kose, bolnim povraćanjima, košmarnim noćima tijekom kojih je trebalo cijediti plahte jer se pacijent podvajao na jezero i na davljenika; poduhvatila se njege energično i vedro, što je kod poslodavca vremenom izazvalo više od pukog povjerenja, onu vrstu prsnosti kakva se može osjetiti prema nekome tko je stekao uvid u najskrivenije nijanse biološkog jada. Kasnije je gospodinu Guidu bilo mnogo bolje, čak je ustanovljeno da se bolest potpuno povukla, te je nastavio voditi poslove *Atlantis grupe*, ali nije dolazilo u obzir da se liši njenih usluga, a ni ona nije imala razloga žaliti što je, za više nego dvostruku plaću, na neizvjestan rok napustila posao sestre u hitnoj službi. Umjela se izboriti za ovlasti i slobodu kretanja, navečer bi znala bez kucanja ući u biblioteku zatekavši ga u melankoličnome kućnom ogrtaču bez ovratnika, udubljenog u grafikone i poslovne bilance. “Nastavite li raditi, morat ću vas skupljati lopatom i ubaciti u krevet, a to je posao vrtlara.” “Ne paničarite, Adela, osjećam se bolje nego ikad.” “Naftni magnat

20 koji govori što osjeća, brrrr...” “To su predrasude, Adela, ima među nama nježnih dušica.” “Brrr-brrrr...” Nasuprot tome, nije uzvraćala ni kurtoaznim osmijehom kada bi se gospodin Guido, suučesnički opušten, uz čašicu albanskoga konjaka koja mu je bila dopuštena sat prije odlaska na spavanje, izrugivao vječnoj uštirkanoj mrzovolji gospođe Elze. Ili kad bi na spomen gospodina Roberta prezrivo promrsio kako “tome idiotu ne bi dao da vodi ni benzinsku stanicu”, čega se, uostalom, dosljedno držao, jer je potomka na jedvite jade, poslije teških nagovaranja, pripustio u upravni odbor kompanije kao jednog od sedam članova, bez izvršnih ovlasti. A onda je sudbina nastupila udarcem šakom u glavu, bolest se vratila u još bezdušnijem izdanju, lezije i pomahnitali krvni markeri ostavljali su sve manje mjesta za nešto što bi sličilo nadi. Prikovanom uz krevet, utrljavala mu je u ekstremno nateknute noge (od koljena prema dolje u boji ciklame) kremu od agave i borovih iglica koju je pripremio neki čuveni travar, obavljala s njim komplicirane i fizički zahtjevne toaletne seanse, uvijek u dobru raspoloženju, metodično ga je prala navlaženom frotirskom rukavicom, posvećujući dužnu pažnju svakom zakutku mlohavo snažnog tijela. “Sigurno ste u životu vidjeli i ljepših prizora, Adela...” “Lakše malo sa sujetom, gospodine, to nije dobro za tlak.” Poslijepodne je gospodin Guido tražio da mu čita, nije bila sigurna olakšava li mu polusan sadržaj klasične proze za koju nikada ranije nije pokazivao interes ili hrapava aroma njezina glasa, uglavnom ruski dinosaurusi, Dostojevski, Bulgakov, gornja polica desno od vrata, što joj se...

... sada, usred ove posmrtno groteske s pogledom na nabujale bokove gospođe Elze, čini kao pretjerano udaljena prošlost. Čak je i pogrbljeni anđeo uklesan na crvenkastoj granitnoj ploči obiteljske grobnice u napasti da razjuri društvo s dvije-tri bogohulne psovke, čini joj se. Zamišlja kako gospodin Guido elegantnim skokom izlazi iz kovčega prekrivenog neukusnom hrpom bijelih ruža, neopažen od ožalošćenih besramnika, uzima je za ruku i odvodi, a zatim ih neka neobjašnjiva sila podiže uvis, do razine vrhova čempresa, odakle prizorište vide iz ptičje perspektive. “Kakva gomila odvratnih licemjera, možda i rekordna koncentracija ološa na jednome mjestu”, kaže on. “Trebalo je za života birati društvo, sad je malo kasno”, uzvraća ona. “Hoće li biti preuzetno ako se pobljujem?” pita. “Prethodno barem podesite nišanske sprave”, odgovara. On je i dalje drži za ruku. Dlan mu je mekan i suh, kao da je posut puderom, ona na svome još osjeća reljef njegova lica. “Jeste li znali, Adela, da je supruga šefa Gospodarske komore, ovog koji sada svečano melje gluposti, u intimnoj vezi s jednim mladim glumcem? Kažu da nosi njegovo dijete.” “Kakve to ima veze, pobogu?” “Nikakve, samo dodajem predstavi zasluženu tabloidnu notu.” “Pošteno govoreći, tabloidi bi se s mnogo više žara nahranili skandalom

koji je prikriven vašim pogrebom.” “Mogu misliti, oni patuljci što čuče iza grmova i škljocaju bi skakutali od sreće.” “Prekrasno štivo – naftni tajkun naumio umrijeti tako da najbliže otjera u grob.” “Poslije mene pokop!” “Samo što su ovi dolje, bojim se, mnogo kvalitetniji glumci od mladog ljubavnika...” “Kad bolje razmislim, ipak ću se pobjljivati.”

Da je gospodin Guido promijenio oporuku, saznala je punih šest mjeseci prije gospođe Elze, točnije, šest mjeseci prije nego se ova odrvenjela na stolici pored neizrecivo ružnog ogledala u hodniku, zelenosivog lica, obješenih usta, s končićem sline što se ljujuškao s vrha donje usne, zureći u prazno duže od sat vremena. Tek kada je Loris uspaničeno predložila da pozovu liječnika, počela se poput kazaljke metronoma klatiti naprijed-nazad, ponavljajući u istome taktu kroz stisnute zube: “Prokleta svinja... prokleta, prokleta svinja...” A pola godine staro saznanje stekla je nimalo slučajno; već je par dana ranije, baveći se potrebama gospodina Guida, bila primijetila da on intenzivnije no inače izdaje telefonske upute gospodinu Hanžekoviću, i znatno odrješitijim tonom, kao da britkim zvučnim pramcem cijepa nasrtljive valove, a kada se odvjetnik klizava tena naposljetku pojavio u vili, očito s pripremljenim dokumentom, i to baš kada je gospođa Elza otputovala u dvodnevni posjet sestri, potrudila se ostaviti odškrinuta vrata biblioteke gdje je dvojac živahno sastancio nad spisom uvezanim u oker fasciklu, debljine kraćeg romana. Čuvši samo fragmente zategnuta razgovora, ipak je bez problema razumjela suštinu: nakon smrti gospodina Guida dionice *Atlantis grupe* podijelit će se zaposlenima, u omjerima koji odgovaraju dužini radnoga staža, gospođa Elza i gospodin Robert dobit će stanove u centru grada i doživotne rente u pristojnim iznosima, sredstva dobivena prodajom vile i okolnog imanja, nakon namirivanja otpremnina članova posluge, uložiti će se u povećanje temeljnoga kapitala kompanije, dok će novac od prodaje ostalih nekretnina, umjetničkih predmeta i pokretne imovine (18-metarska jahta, *challenger* za osam putnika, četiri automobila) u jednakim iznosima biti doznačen humanitarnim organizacijama čiji je popis priložio potpisnik testamenta. Gospodin Hanžeković zadnjim je trzajima pružao otpor i nervozno trčkarao oko radnog stola, mogla je, naćulivši uši iza vrata, predočiti graške znoja na njegovu čelu koje se miješaju s masnom podlogom i tvore izlučevinu sličnu majonezi. Krnje rečenice što su do nje dopirale trudila se opremiti nedostajućim elementima, kompletirati ih glagolima, priložima, interpunkcijskim ukrasima, izraditi dostojan scenarij događaja koji upravo traje. “Ovo je van pameti, Guido, još jednom te molim da se urazumiš. Dionice radnicima, pa što je to? Jebeno samoupravljanje?!” “To nije tvoj problem, Martine. Samo me nemoj patronizirati i prikazivati neuračunljivim. Kao što vidiš, ja sam sasvim pri sebi.” “Dvadeset godina

21

se znamo, nisam upoznao racionalnijeg čovjeka, a sad ovo... Ne razumijem, Guido.” “I ne trebaš razumjeti, Martine. Ako želiš biti izvan ove stvari, angažirat ću drugog odvjetnika. Samo mi to moraš reći.” “Ne radi se o tome, nego pokušavam shvatiti što ti se mota po glavi. Moja je dužnost upozoriti te kad sam sebi činiš štetu. Otkud taj suludi kapric?” “Daleko je to od kaprica, dragi moj.” “A što onda? Navukao si se na marksizam? Učlanio si se u neku sektu? Elza i Robert će biti zgromljeni!” “Ti paraziti dobit će mnogo više nego što zaslužuju. I još nešto – jasno ti je da do samog kraja ovo ostaje među nama?” “Guido, molim te...” “Pitam je li ti to jasno, Martine?” “Jasno je, jasno. Ali preklinjem te da razmisliš još jednom. Evo, doći ću za dva dana, a ti dotad...” “Za razliku od tebe, ja o ovome razmišljam godinama. Dodaj mi penkalu.”

22 Narednih dana, tjedana, mjeseci, i ona je, s privilegijom skrivenog suvlasnika tajne, razmišljala o postupku svoga jedinog pacijenta, proučavala je njegovo držanje i (nar- ročito) mimiku, tražeći sitne znake pakosnoga zadovoljstva, paučinu zlobnih bora na kutovima očiju, uglavnom bez uspjeha, samo onaj postojani Y na čelu, navečer bi u postelji između dva pasusa na stranici knjige odlutala u tuđi mentalni labirint šunjajući se poput znatiželjna turista. Zbunjivalo ju je ono “daleko je to od kaprica”, dobačeno lakonskom iskrenošću, kako joj se činilo: ako nije samo odmazda prema nesnosnoj porodici, provala gnušanja iskazana kroz neumoljivi pravni akt, onda je, barem kao za- činski sastojak, neka vrsta prosvjetljenja, neki oblik zakašnjele pravde što se ima nami- riti dioničkom raspodjelom; ukoliko je pravda, kakav je njen smisao ako se isporučuje činom milosti? Naravno da je gospodin Hanžeković prekršio zadanu riječ – doduše, tek kada je gospodin Guido nepovratno zalegao u krevet, s liječničkom prognozom u vidu palca okrenutog prema dolje – s tim da nije imao hrabrosti izdaju počinuti u samoj vili, kat ispod bolesnika, gdje bi svoj brižni nastup možda mogao podlijevati zelenim čajem ili nečim žešćim, već je gospođu Elzu suočio sa sudbinom usred šume na istočnome obodu imanja, špiclovski se vrpoljeći, zabijajući vrhom cipele otpalo hrastovo lišće u gnjecavu zemlju, tako da se konsternirana supruga krajnjim naporima dovukla nazad do ulaznih vrata i sručila na najbližu stolicu, nemoćna da se pomakne dok traje prvi udar smaka svijeta. Uslijedio je period mučnih uvjeravanja, davala je sve od sebe da se u odsudnim momentima zatekne što bliže poprištu drame, u tri je navrata svjedočila nemilim prizorima kada je gospođa Elza, nakon bučnih koncertnih izvedbi u kojima su se smjenjivali gorki plač i histerično urlanje, poput atletičara pod anabolicima istrčavala iz sobe gospodina Guida, treskom zatvarajući vrata, jednom i gospodin Robert (u obličju žile svezane u mornarski čvor), samo što je on ostavio vrata širom otvorenima, pa je još odjekivalo prodorno “odjebi” kojim je bio ispra- ćen. Njegova kučka, lica deformirana srdžbom, predlagala mu je da u sobu odvede i

par klempavih unuka, budućih beskućnika, neka ih podmukli starac dobro pogleda, neka se suoči sa živim posljedicama svoje zloće, što je ovaj s indignacijom odbio, ima on još uvijek svoje dostojanstvo, ima svoje ja koje je veće od kutije šibica. Sabotirajući ručak, potrpao je pokislo stado u crnoga *rovera* i odmaglio, bila je sigurna da će se istim prometalom iste noći odvesti u omiljenu kockarnicu da nekim značajnijim gubitkom razblaži gorčinu. U pauzama se gospođa Elza klatila na rubu kauča u metronomskoj pozi, i dalje ritmično tuleći kletve, nešto komornije tek kada bi je našopala ponekom tabletom za smirenje uz pomoć soka od svježih rajčica što ga je Loris nacijedila. Kućna atmosfera ju je podsjećala na gustu juhu, a sama kuća na vlažnu špilju s otvorom na vrhu, zidovi su iznutra obrasli divljim bršljanom s čijih se mesnatih listova, kao poslije potopa, cijedila nerazrijeđena mržnja. Gospodin Guido delikatno je napucao usne i vrhom jezika izbacio na njen ispruženi dlan grudicu što je ostala od kriške naranče iz koje je prethodno isisao sok. "Imate li nešto protiv komaraca, Adela?" zašištao je blago izbuljivši pepeljaste oči. "Stalno ulaze u sobu, zuje li ga zuje..." Konačno je bistro spazila taj kratki pakosni osmijeh, u stanovitoj mjeri ohrabrena, jer joj se učinilo da je u njemu bilo više riješenosti nego užitka. "Zaprašivanje mi nije u opisu radnog mjesta", rekla je brišući mu ubrusom bradu. "Osim toga, ubod vam uskoro sljeduje od mene." "Je li već vrijeme?" "Za oko pola sata." "Plaćam dvostruko ako to učinite odmah." "Ovaj je diler nepotkupljiv, dragi gospodine." "Diler koji nije lakom, brrrr..." Prije odlaska na počinak posjetila bi gospođu Elzu u njenoj sobi, gdje se ova mumificirala uz uzglavlje kreveta, u tragičnoj tirkiznoplavoj spavaćici sa žutim rombovima, pogleda fiksiranog u hrbat Biblije na stalaži preko puta, i pružila joj kapsulu *zolpidema* s čašom vode. "To će vam pomoći da zaspete, san vam je sada potreban..." Čekala je da krotko ispije, navukla joj jorgan do brade, pomilovala je po kosi, dobro je, devastacija ide svojim tokom. "Što bih ja bez vas, Adela..."

23

Trgne je zvuk trube što dopire iz daljine od možda trideset metara, još je na snazi idiotski običaj da se glazbenik sakrije iza nekog stabla ne bi li proizveo utisak kako metalni cvilež pristize s neba. Lutke od mesa se koče, kartončići s cijenama prikladno vise, muški primjerci preklapaju dlanove u predjelu mošnjji, ženke stišću lakirane ručne torbice i s mukom čekaju da gnjavaža dođe kraju. Zamišlja što bi bilo da ih i vrane dožive neživima i pristupe prehrambenim aktivnostima, sam bi državni odvjetnik Velner bio dovoljan da namiri potrebe polovice jata, pogotovo ako se uzmu u obzir ona peciva sa šunkom u džepu sakoa; sva je prilika da bi jedino gospodin Guido, zbrinut u hermetički zatvorenom kovčegu, mogao računati na siguran spas u slučaju pobune gladnih. Postoji, doduše, realna mogućnost da lice od krede gospođe Elze, u kombinaciji s ugljenim mantilom, prestravi pernate revolucionare i

nagna ih u paničan bijeg. Napne trbušne mišiće, uloži fizički napor kako joj hičkova maštarija ne bi izmamila nepriličan osmijeh. Odozgo, iz ptičje perspektive, može se u susjednome bloku elitnih počivališta vidjeti grobnica pokojnoga diktatora, zapravo mini-mauzolej s nakošenom mramornom plohom koja stvara efekt abortirane piramide. Gospodin Guido bio je s njim u više nego konstruktivnim odnosima, dok je Otac države držao konce u rukama *Atlantis grupa* je rasla na mlazni pogon; nikada nije otklonjena sumnja da su dogovori s agresorom oko modaliteta krvavoga stjecanja slobode uključivali prodaju nafte za tenkove objema zaraćenim stranama, uz dio profita koji je lijegao na bankovne račune vojskovođa. Vrag zna što bi politički patron mislio o promjeni prioriteta, o naglo probuđenoj socijalnoj svijesti koja je mogula opsjela u jeseni života. I što može misliti ona, uostalom. Pravda kao posljedica milosti? Brrr-brrrr...

24 Četiri dana ranije, sat prije nego što se smrklo, uočila je gospođu Elzu kako se, smirenija no inače, ratnički uzdignute brade, s povećom žutom kuvertom u ruci upućuje na gornji kat. Pod izlikom da joj pomaže u svladavanju neugodnih stepenica, otpratila ju je do ulaza u sobu gospodina Guida i potrudila se da vrata za njom ne ostanu zatvorena – točnije, istoga djelića sekunde kada su ova bila zalupnuta, ona ih je odškrinula, povezujući dvije radnje u istu porciju zvuka – tako da je, uz određeni napor, mogla dosta razgovijetno čuti što se unutra događa, čak je kroz uski prorez vidjela zanemariv fragment interijera, krajičak abažura od stolne lampe s kratkim pletenim resama i zgužvani rub uzdignuta jastuka. Ne pitajući za dozvolu, korpulentna je supruga sjela na rub kreveta (vidi joj desno rame i komad leđnoga tijesta), otvorila kuvertu, izvadila iznutra snop fotografija i pedantno ih rasporedila na pokrivaču preko bolesnikova stomačka. Bolesnik (pretpostavlja) trzajem podiže obrve i blago otvara usta. “Evo, Guido, to su tvoji dečkići... Pogledaj ih, baš su zgodni. Ima među njima i maloljetnika, kao što znaš... Slike jesu malo starije, ali još su uzbudljive. Vidi ovoga s plavim loknama, na primjer, što si ga obgrlio oko ramena, na našem brodu, taj jedva ima šesnaest godina... Pogledaj ih dobro. Možemo zajedno izabrati koji će prizor najljepše izgledati u novinama.” Bolesnik (pretpostavlja) s gađenjem okreće glavu prema prozoru, niti ne pokušava nešto reći, znajući da neće uspjeti probiti barijeru u grlu. “Jeste, Guido, dala sam te uhoditi... Bila sam dovoljno glupa da mislim kako se zabavljaš s nekim kurvicama. Ne bi mi to smetalo, znaš da nikad nisam patila od ljubomore. Nego sam se htjela osigurati... Uvijek postoji rizik da ti neka kurvica zavrti mozak, a onda staru krpu od žene hitneš u smeće. Mnogi to rade. Računala sam, bolje imati dokaz o preljubu ako dođe do sudskih prenemaganja... Kad ono, dečkići! Kakvo iznenađenje!... Vjeruješ li, Guido, da me nakon početnoga šoka to smirilo? Bilo mi je odvratno, to

da, ali sam se na neki način osjetila sigurnijom. Tebi dobro, meni dobro, život ide dalje... Nisam, naravno, očekivala da će ti pasti na pamet ovo što sada radiš." Bolesnik (pretpostavlja) vidi kroz poluotvorene zastore mladi mjesec koji se diže iznad kamene ograde terase, osjeća tupo bubnjanje u sljepoočnicama. "Ovo će sve završiti u novinama, to ti čvrsto obećavam. Žuta štampa ti je već znala pijuckati krv, ali nisu imali ni izbliza ovako atraktivan materijal... Tko bi tome odolio? Pohotni magnat orgijao s maloljetnicima! Biznismenov lanac muške prostitucije!... I nemoj da bi se usudio nešto pokušati, Guido, znam ja dobro na što si ti sve spreman. Negativi su u sigurnim rukama, bit će objavljeni istoga časa ukoliko mi se nešto dogodi." Supruga ustaje s kreveta neočekivanom lakoćom, učini korak prema naprijed, bolesnik (pretpostavlja) stišće čeljusti takvom snagom da su zubne krune od keramike na rubu pucanja. "Imaš točno sat vremena da razmisliš, ni sekundu više. Ne pristaneš li promijeniti oporuku, tvoje će šugave tajne postati javna stvar... Ja sam to prelomila, Guido. Nemam drugog izbora. Nisi mi ga dao... Posrat ću se na čitav svoj život, ali i na tvoj ugled. Barem ćeš prije smrti biti siguran po čemu će te pamtiti. Dajem ti časnu riječ!" Sjurila se niz stube vrtoglavo brzom u strahu da ne bude otkrivena, a onda iz salona, stojeći uz visoki ćup s motivima močvarnoga bilja, promatrala kako gospođa Elza polako silazi kao mehanička boginja i odlazi prema kuhinji. Pozvao ju je nazad za manje od petnaest minuta i pristao na nagodbu.

25

Četvorica muškaraca u odorama čije porijeklo vodi do cirkusa spuštaju lijes, što je podsjeća na porinuće broda (vikinškog!), najviše zbog škripe koju stvara trenje debelih konopaca o lakirane drvene stjenke. Sada je trenutak kada bi, u uobičajenim okolnostima, ožalošćeni prilazili jedan za drugim, postrojeni poput boca na pokretnoj traci, da isprate umrloga bacajući šaku ilovače na prednjicu sanduka, no ne i ovdje, ovdje su uvjeti truljenja nešto drugačiji, između betona, travnjaka i izbrušenih kamenih površina jedva da se može naći nešto tucanika. Osim toga, ona točno zna tko bi sve od nazočnih, da nije sputan društvenim rangom i obrednim konvencijama, umjesto grudve zemlje u otvor grobnice ubacio ručnu granatu. Barem bi jedna takva detonacija dobro došla, misli, jer ne uspijeva zapaziti ništa osim vulgarnih očekivanosti. Uzvišeni nadbiskup teatralno mrmlja sebi u bradu simulirajući molitvu, mada bi to mogla biti dječja brojlica ili sadržaj jelovnika tratorije u prizemlju ordinarijata; potpredsjednik Vlade diskretno pogledava u ručni sat, čeka ga još obaveza, a i prostata se ponaša suprotno dogovoru; dva pedlja dugački pramen kose guvernera Narodne banke, odnjegovan da pokrije prostranu čelu od uha do uha, izdajnički vijori na povjetarcu poput dronjka nacionalne zastave; s desne strane, iz smjera gospodina Roberta i njegove kučke, dopire neobičan zvuk, čini joj se da je to

režanje. Pomišlja kako na ovome mjestu čak i četiri dana stara sjećanja poprimaju patinu klišeja i naviru u polurasvjeti, izdajući se za daleke uspomene. Odmah nakon ucjenjivačkoga trijumfa gospođa Elza je zatražila večeru, a zatim se, sama za golemim blagovaoničkim stolom, jednako uzdignute brade, upustila u dugotrajnu borbu s pireom od graška i pohanim purećim odreskom, jedva gurajući u sebe aristokratski sitne zalogaje. Za promjenu joj je Loris otvorila bocu rozea, iako alkohol načelno nije podnosila, te je odmah slistila dvije čaše s nadom da će joj razvezati čvorove stegnute u prsima i grlu. Bila bi sretnija da joj se pridružio i gospodin Hanžeković, no ispostavilo se da je on izvan grada, noćas će se – dakako! bez dvojbe! – hitno uputiti nazad, može doći tek ujutro s pripremljenom dokumentacijom. Kada je gospođa Elza s trećom čašom vina izašla na trijem i zavalila se u dvosjed od bambusa, pogleda uprtog u ravnodušnu mjesečinu, otišla je za njom i utoplila je mekim krznenim pokrivačem, te je ova najednom bljesnula otmjenošću preparirane životinje. “Treba li vam još nešto, gospođo?” “Ništa, hvala Adela...” Gospodin Guido odbio je hranu. Šutke je odmahnuo glavom i stisnuo beskrvne usne u tanku vijugavu liniju. Zapravo sve vrijeme nije progovorio ni riječi, njezino uobičajeno zadirkivanje prekinuo je prijekim pogledom. Pokušala je što slikovitije predočiti kovitlac u njegovoj glavi, svu tu erupciju nemoći i bijesa. Njegov veliki plan, grandiozni ostavinski pothvat, u koji je uložio toliko strasti i sitničave pažnje, iscijepan je u trenu na mizerne komadiće, na bezbrojne male dioničare, i sada ih divlji vjetar raznosi prema okolnim barama i kaljuži. Tko je mogao predvidjeti okove u vidu reputacije? Tko je mogao očekivati da će se taština (i to *post mortem* taština) pokazati moćnijom od – čega? Od čega, gospodine Guido? Bezvoljno je puštao da mu vlažnom frotirskom rukavicom krstari po tijelu, neosjetljiv na podražaje, poput goleme gumirane stvari. Kasnije, nakon redovitog obroka morfija, izostali su znakovi olakšanja, ništa, ni drhtaja ni uzdaha, kao da je ukupni gubitak uključivao i odstranjivanje boli. Ta ju je tupost ubijala u pojam, nije mogla podnijeti do te mjere zgusnutu manifestaciju poraza. Probala je, uz šturi rezultat, zamisliti fizički izgled neminovnosti: sudbinu koja opet stiće šaku, s pečatnjakom veličine oraha na srednjem prstu. Ujutro, u točno zakazano vrijeme, gospodin Guido će vlastoručno potpisati kapitulaciju. Položit će volju u interesu porodičnog blagostanja. I u interesu svog renomea. Ne postoji drugo rješenje. Ne postoji izlaz iz zamke. Jedino da se gospodinu Hanžekoviću do sutra u devet dogodi kakva strašna nesreća, no i to bi samo za kratko odgodilo ishod, do angažmana novog advokata. Kada mu je prislonila jastuk na lice i snažno pritisnula, prebacivši svu težinu na oslonac od podatne spužvaste mase, samo se dva ili tri puta slabašno ritnuo nogama, više u znak pozdrava nego otpora, činilo joj se. Da mu je mogla vidjeti oči, tko zna što bi u njima pročitala. Adela, vi ste anđeo?

ORIGINALI I KRVOTVORINE

VIKTOR IVANČIĆ

*Vrijeme je postupno stopilo i udružilo
osvojene i osvajače.*

Edmund Burke

“Neka mi Bog oprosti, tako bi glasila zadnja rečenica”, rekao je Garac.

“To s Bogom mi se ne sviđa”, rekao je premijer. “Previše je patetično. Naposljetku, ipak je bio s kurvom.”

“Ali neće se znati da je bio s kurvom”, rekao je Garac.

“Svejedno”, ustrajao je premijer. “Ne trebamo Boga miješati u ovu stvar.”

“A da zamoli oprost od obitelji? Ili od hrvatskoga naroda?” ubacio se ministar unutrašnjih poslova.

“I od obitelji i od hrvatskoga naroda”, prelomio je premijer. “Tako će biti najbolje.”

“Slažem se”, rekao je Garac.

“To uopće nije patetično”, kiselo sam primijetio.

“E pa ne može se oprostajno pismo lišiti patetike”, rekao je Garac. “U redu je da otklonimo spiritalne momente i ostanemo na realnom tlu, pošto čovjek priznaje konkretna zlodjela. Ali patetike mora biti. Već sama zamisao da u dvije-tri rečenice argumentiraš smrt, a pedeset i pet godina si je negirao, da tako kažem, ne može biti drugo nego patetična splačina.”

“Naročito kad u deset ujutro završiš s prostitutkom na partiji bičevanja”, rekao sam.

“Stvarno, što ćemo s kurvom?” upita premijer.

“Moji će to srediti”, rekao je ministar unutrašnjih poslova. “Već je obrađuju.”

Kurva je bila otišla u kupatilo, skinula najlonske čarape i gumirani korzet, stala pod tuš da mlazom tople vode ispere znoj, možda i dio sjećanja na bubuljičavu stražnjicu Kristijana Jakopca, ministra održivog razvoja u Vladi Republike Hrvatske, čiju je žudnju za boli upravo zadovoljila metodično vitlajući kožnim

pomagalom što ga je svojedobno donijela iz Amsterdama, a kada se poslije petnaestak minuta vratila u sobu, sa zaprepaštenjem je ustanovila da glava njene mušterije leži na krvavome jastuku, dok sluzni komadići mesa i krhotine igličastih oblika ukrašavaju uzglavlje kreveta. Istrčala je u hodnik u frotirskome ogrtaču boje bijele kave, urlajući na sav glas, mada joj se po glavi motala vrlo praktična misao: ili je voda iz tuša štropotala previše glasno, ili je ubojica koristio prigušivač.

Policija je blokirala osmi kat zagrebačkog hotela Westin, rastegnula oko poprišta stotinjak metara drečave žute vrpce, udaljila goste i znatiželjno osoblje, a kurvu zajedno s frotirskim ogrtačem otpremila u centralnu stanicu, gdje je bez dodatnih pravnih objašnjenja zadržana i nakon što joj je ukinut status osumnjičene. Prvi uvidi ostavljali su dvojbu je li atentator prije nasilnoga čina ušao u apartman koristeći kopiranu magnetsku karticu ili je sve vrijeme bio tamo, skriven u ormaru (iza zastora, ispod kreveta, u hladnjaku s mini-barom, u keramičkom ćupu iz kojeg su virile osušene grane artičoka), što bi značilo i da je odslušao seansu ekstatičnih jauka ministra održivog razvoja. Pošto je pronađena samo izlazna rana na tjemenu, velika poput napola razrezane naranče, nije bilo dileme oko toga da je Kristijan Jakopec likvidiran tako što mu je cijev pištolja ugurana u usta. Ako je ubojica zaista koristio prigušivač, bilo je to dvostruko prigušenje.

28

Dežurni inspektor konusnoga trbuha koji je, skidajući jezikom ostatke peciva s usana, krvavo-mesne fragmente promatrao pospanom rutinom, ili je barem nastojao odavati takav utisak, protrnuo je tek kada je na desnoj strani žrtvina vrata ugledao prepoznatljivi biljeg, uskliknik unutar trokuta čiji je vrh okrenut prema dolje, isti kakav je pronađen na zatiljku J. I. Todorića, vlasnika moćnog trgovačkog lanca, zadnjega izdanka žilave tajkunske obitelji, ubijenog pet dana ranije u jednoj od zakutaka nepreglednog vrta oko svoje vile, tik uz valovito obrezanu živicu od bijelih ruža, s tim da J. I. Todorić nije ustrijeljen kroz usta, već je zaprimio četiri metka u neposrednoj blizini srca, a peti mu je, očito greškom, probušio grkljan i pokazao se fatalnim.

Ideja da se atentat na ministra održivog razvoja prikaže samoubojstvom pripadala je Garcu, šefu Ureda za odnose s javnošću Vlade Republike Hrvatske, iako mi je otprve bilo jasno da će, s onim svojim sonornim glasom, izložiti upravo takav prijedlog, budući da se on, sukladno okolnostima, jedini logično uklapao u sve dotadašnje aktivnosti. Garac će osobno sastaviti oprostajno pismo, prepuno kajanja, grižnje savjesti i drugih srcedrapateljnih ukrasa, a usporedo s tim medijima će biti doturjeni friški nalazi policijske istrage koji pokazuju da je nevoljni Kristijan Jakopec, koristeći svoj položaj u izvršnoj vlasti, za barem šest kompanija i trgovačkih društava

sređivao ekstra povoljne poslovne kredite kod Agora banke, uz proviziju koja se kretala između deset i trinaest posto. To je bio moj zadatak. Dokumentacija što su mi je u jurišnim trupama dostavljali u ured već je zauzimala lijepu trećinu radnoga stola.

Na sastanku najužega tima (bilo nas je petero, računajući i ravnatelja Središnje obavještajne agencije Dobromilovitosavljevića, plavokosog grmalja sa začepljenom gubicom, naviknutog da u diskusijama sudjeluje ušima) koji je sazvan u premijerovu kabinetu već u podne i četvrt (pa su nam donijeli sendviče s bljutavom piletinom i još bljutavijim listovima salate) stanovitu rezervu iskazao je jedino ministar unutrašnjih poslova, uz Garca moj neposredno pretpostavljeni (makar je on tako mislio), nabirući rošavo čelo poput spužve koju stišće nevidljiva ruka.

“Ispada kako za mrtvoga čovjeka širimo glasine da je bio korumpirani gad”, rekao je ministar unutrašnjih poslova.

“Nisu to nikakve glasine”, rekao je premijer. “Kristijan jest bio korumpirani gad. Svi znamo da je priča o Agora banci istinita.”

“A sada se pokazuje i korisnom”, rekao je Garac.

“Ali je u normalnim okolnostima ne bismo publicirali”, rekao je ministar.

“Što još treba da shvatimo kako okolnosti nisu normalne?” obrecnuo se premijer. “Zahvaljujući činjenici da Kristijan nije živ, nemamo više razloga to tajiti. Ovdje se nosimo s daleko većim sranjem nego što je čast jednog ministra, uz to pokojnog.” 29

“Korupcija može baciti sjenu na sve nas”, rekao je ministar.

“Ne može”, rekao je Garac. “Policija je savjesno i bez protekcije obavila svoj posao, otkrila je zloupotrebe u najvišim sferama vlasti, pravda je namirena medijski atraktivnim suicidom, time je i počinitelj pokazao određeni moralni dignitet. Meni je to sve čisto.”

“U ovom kaosu to je najbolja solucija”, rekao je premijer.

“Ako se već servira na pladnju, ne treba propuštati ni jednu priliku da se uz pomoć istine zavara javnost. To je elementarno pravilo. Istina je neusporedivo solidnije sredstvo dezinformiranja od laži”, rekao je Garac i uputio pomalo prijek pogled u mome smjeru, što sam trebao shvatiti kao poruku kako je već vrijeme da prestanem statirati.

“Gledajući s ljudskog aspekta”, rekao sam, “za Jakopca je mnogo bolje da ga optužbe sustignu dok je mrtav, nego dok je živ.”

“A udovica?” pitao je ministar unutrašnjih poslova.

“Danijela je racionalna žena”, rekao je premijer. “Uopće ne sumnjam da će, ako joj se situacija pravilno objasni, razumjeti kako je ovo prihvatljivije rje-

šenje nego da se novine raspišu o tome kako joj se muž vucarao s kurvom koja mu je ostavljala ožiljke po dupetu. Treba joj reći da će stvar s Agora bankom u svakom slučaju ići vani, pa će ovako biti pošteđena dodatnoga poniženja.”

“Sa svoje strane možemo se pobrinuti da joj ne blokiraju imovinu”, predložio je Garac. “Bit će lakše ako joj zajamčimo materijalnu sigurnost.”

“To mogu ja srediti s državnim odvjetnikom”, rekao je ministar.

“A razgovarat ćeš i s Danijelom?” upitao je premijer.

“Hoću, naravno”, rekao je ministar.

Zadnja opaska – prije nego je premijer naglo ustao i odjurio prema toaletu, gonjen kroničnom upalom mokraćnog mjehura, zahvaljujući kojoj su naprasni završeci sastanaka odavno poprimili formu rituala – odnosila se na to da se Danijela Jakopec, dobrodržeća brineta s nešto većim nosom, već godinu dana jednom do dvaput tjedno praši s ministrom unutrašnjih poslova, samo što u igri nije hotel Westin, nego hotel Sheraton. A, koliko je poznato, nema ni biča.

30 “Sranje”, kako je aktualne prilike oštroumno ocijenio premijer, počelo je prije četiri mjeseca, kada je u toku iste noći zapaljeno šest luksuznih limuzina (tri u Zagrebu, dvije u Rijeci, jedna u Splitu; četiri crne, dvije srebrnosive), a sve su plamteće pokretnine pripadale menadžerima iz ranga ekonomskih *selebritija* ili vlasnicima viđenijih tvrtki, što je nalikovalo ludističkome napadu na statusne simbole onih koje građani i građanke Republike Hrvatske u uličnom žargonu i u momentima najveće suzdržanosti nazivaju “bogatim guzonjama”. Na većini lokacija uočeni su u neposrednoj blizini delikata grafiti iscrtani fosforescentnim žutozelenim autolakom – uskličnik u trokutu čiji je vrh okrenut prema dolje – ali im nije pridavan naročiti značaj, računalo se da je riječ o sezonskim huliganskim egzibicijama, slični su se pohodi dokone mladeži opremljene srdžbom, narkoticima i molotovljevim koktelima bilježili s vremena na vrijeme još od krize 2013. godine.

Ipak, nota zabrinutosti koja je putovala državnim umom – od premijera, preko Garca, prema dolje, ili od Garca, preko premijera, prema dolje – temeljila se na vidljivome odsustvu spontanosti, to jest na višku sinkronizacije, to jest na indicijama da bi paljevine mogle biti djelo nečega što sliči na organizaciju, pa je policiji naložen dodatni angažman, dok je aktivnost u pogonu za odnose s javnošću podignuta na skoro najvišu razinu: kazaljka još nije bila u crvenome, ali je zagazila u zadnju dionicu prljavonarančastog. “Kurvini sinovi očigledno žele reklamu – reklamu im ne treba dati!” telefonski mi je saopćio Garac, kao da s oltara svečano čita najjerotičniju sentenciju iz evanđelja.

To je, dakle, bio moj zadatak. Dvije i pol godine iskustva na mjestu glasnogovornika Ministarstva unutrašnjih poslova više su nego dovoljne da naučiš kako utajiti ili izobličiti vijest. S nekima od urednika to riješiš kroz ugodan prijateljski razgovor, jer vas uostalom povezuje zajednički poslovni interes, nekima izručiš ucjenu u vidu višega državnog razloga, a neki, ujedno i najbrojniji, koji doduše mogu pripadati i prvoj kategoriji, iskazuju onu korisnu pizdunsku osobinu da se sami jave s pitanjem da li ono u što su se njihovi izvjestitelji s terena uvjerali vlastitim očima odgovara stvarnosti. Ostatak, koji uglavnom čini rubni dio scene, dovodiš u sklad sa središnjom strujom služeći se improvizacijama, često uz pomoć posebnih stručnih odjela Ministarstva. Poluamaterskom portalu u vlasništvu nekakve udruge za nezavisnost nečega, koji je buktinje povezao u isti informativni blok, i čak objavio fotografiju zida na kojemu se koči trokutom uokvireni uskliknik, isporučena je tolika količina virusa u sistem da će se tehnološki oporaviti tek kroz nekoliko mjeseci.

Više radi prevencije, u dva izolirana slučaja lansirali smo preko “izvora bliskih istrazi” obavijesti da policija sumnja na osvetu kamatara i provodi informativne razgovore s pojedincima iz drugog ešalona krim-miljea, a potom, službeno, nismo takve glasine željeli ni potvrditi ni demantirati, ponavljajući dostojanstvenu frazu kako je “istraga u tijeku”.

Šef uprave Bonus osiguranja d.d., stanoviti Bizjak, čiji je BMW s neprobojnim staklima i navlakama za sjedala od bivolje kože pretvoren u bezvrijednu hrpu gvožđa, pepela i rastaljene plastike, inače prilično bahati tip koji je oženio kćerku predsjednika Vrhovnog suda, osvanuo je najranije ujutro na porti Ministarstva, mahao rukama poput saobraćajca na ekstaziju i urlao kako želi da mu “netko od nadležnih objasni kakve su ovo pizdarije po novinama”. Kašpar, ravnatelj policije, osobno ga je odveo u sobu veličine tri četvorna metra na drugome katu, ostavio ga unutra da čeka dobrih četrdeset minuta, da bi nakon disciplinske pauze u sobu ušao dugajlija s pogledom reptila, izložio pred prosvjednika set fotografija snimljenih prije godinu i pol dana na kojima se Bizjak cereka i ispija pivo u društvu nekolicine izbrijanih pripadnika tzv. kosovskog klana, od kojih svaki posjeduje kriminalni dosje što bi jedva stao pod raširenu sudačku togu gospodina punca; kraće je vrijeme promatrao zatravljeno lice (ni traga fotografskom cereku), onda tripot glasno škljocnuo reptilskim kopcima i izgovorio umirujuću rečenicu: “Istraga je u tijeku.”

31

Kazaljka je zaigrala u crvenome dva mjeseca kasnije, ustvari je mahnito divljala, što se manifestiralo tako da je ministar unutrašnjih poslova grizao nokte na desnoj ruci i nekontrolirano tresao lijevom nogom dok smo u službenome *audiju* jurili prema Markovu trgu na hitan sastanak s premijerom, Garcem i kompanijom, odnosno s

Garcem, premijerom i kompanijom. Diskretne izraze podsmijeha Kašpar i ja razmjenjivali smo u stilu primata, pomicanjem obrva.

Tko? – Veronica Luksich, posljednji izdanak emigrantske tajkunske loze koja je zgrnula nemjerljivo bogatstvo u Čileu, izrabljujući lokalni živalj u rudnicima bakra, u vrijeme kada je u dalekoj domovini vladao gusti komunistički mrak, a nakon što se u dalekoj domovini upalilo žmirkavo demokratsko svjetlo i pokrenulo slobodno tržište, pokupovala je tri četvrtine hotelskih kapaciteta na jadranskoj obali, podmitivši pritom isti obim ljudstva u državnoj administraciji.

Što? – pronađen mrtav, točnije zadavljen tankim savitljivim predmetom, najvjerojatnije žicom od gitare ili (još izglednije) violončela.

Gdje? – na gornjoj palubi svoje 25-metarske jahte crnohumornog imena Fortuna, usidrene na privatnome vezu u dubrovačkoj luci Gruž.

Kada? – u ranim jutarnjim satima, kada je još pospano brodsko osoblje žurilo pripremiti stol za doručak i, ugledavši gazdu ljubičasta lica i isplažena jezika, naherenog u fotelji od pletenoga pruća, zaključilo kako je uputnije namirnice još neko vrijeme zadržati u kuhinjskome frižideru: sok od rajčice, salata od ananasa i avokada, *croissant* s kremom od vanilije i dijetalni jogurt.

32 Zašto? – još uvijek se ne može pouzdano znati, istraga je u tijeku, no ono što uznemiruje, gura kazaljku u crveno i nokte ministra unutrašnjih poslova neumoljivo približava zubima, jeste biljeg s kočopernim uskličnikom, veličine di-
vljeg kestena, samo trokutast, uočen na stražnjem dijelu vrata Veronica Luksicha.

“Uskličnik ne smije ići vani!” povišenim tonom je govorio Garac. “Uskličnik je odsad najstrože čuvana tajna!”

Atmosfera je bila zagušljiva, ispunjena misaonim glibom i apatijom, kao u neprovjetреноj radničkoj baraci, premijer je palio cigaretu za cigaretom i glavinjao po sobi, savjetnik za nacionalnu sigurnost prof. dr. Mareković uvrtao je rezance požutjele brade i skupljao usne u oblik dražesnoga čmara, ravnatelj Središnje obavještajne agencije Dobromilovitosavljević sav se unio u raspravu isukavši ušne školjke poput satelitskih antena, lijeva noga ministra unutrašnjih poslova vibrirala je u petoj brzini, te je postojala ozbiljna opasnost da sruši hipertrofirani luster na donjem katu i uzrokuje tragično ranjavanje činovnika iz Odjela za strateška ulaganja.

“Sve što oni žele je da se za njih čuje”, podcrtao je Garac.

“Strašno”, ubacio se savjetnik prof. dr. Mareković. “Je li moguće da se u ovoj maloj zemlji suočavamo s takvom vrstom ludila?”

“Još ne možemo biti sigurni”, rekao je premijer, “ali sve upućuje na to da nemamo posla s klasičnim kriminalom, već s ideološkim fanaticima”.

“Smradovi”, rekao je savjetnik prof. dr. Mareković. “Što moraš imati u glavi da odustaneš od časnih modela klasne borbe i prikloniš se terorizmu?”

“O kakvim se časnim modelima radi?” pitao sam savjetnika prof. dr. Marekovića. “Mislite na potkupljene sindikate?”

“Čudi me da se još nisu oglasili preko društvenih mreža”, rekao je premijer, prečuvši moje podbadaње. “Zna se da njih teško možemo kontrolirati.”

“Ali nije nemoguće”, dodao je Garac.

“Moj je prijedlog da to učinimo umjesto njih”, rekao je savjetnik prof. dr. Mareković. “Izađimo pred građane s punom istinom!”

“Zašto, Marekoviću?” štrečno se premijer.

“Zašto, Marekoviću?” štrečno se Garac.

“Zato što ćemo ih imati za saveznike”, rekao je savjetnik prof. dr. Mareković. “Ljudi se groze besmislenog i nekontroliranog nasilja.”

“Bogami je ovo nasilje bilo prilično kontrolirano”, primijetio sam.

“Zar ti stvarno misliš, Marekoviću, da će ljudi u ovoj zemlji grcati u suzama što netko tamani bogate guzonje i spaljuje im mercedese?” prosiktao je premijer. “To bi im mogli postati jebeni heroji! Jebeni heroji koji ostvaruju njihove tajne snove!”

“Imamo sva moguća sredstva da ih ocrnimo”, nije se dao savjetnik prof. dr. Mareković, teatralno pokazujući ispruženim dlanom čas prema Garcu, čas prema meni. “Svugdje u svijetu teroristi su na zlu glasu.”

“Mislite *islamski* teroristi u *zapadnome* svijetu?” dobacio sam s otrovnim kurzivom.

“A i drukčije je malo ovo, ciljano je”, rekao je ministar unutrašnjih poslova. “Izgleda da ovi ne namjeravaju sijati okolo leševe nevinih ljudi.”

“Točno, utoliko ne mogu biti adekvatni bauk”, rekao je Garac. “Nemaju predispozicije za općeprihvaćenog neprijatelja.”

“Veronico Luksich, dakle, nije nevin čovjek?” nabusito je rekao savjetnik prof. dr. Mareković.

“Naravno da nije”, pomislio je ministar unutrašnjih poslova, ali nije izgovorio, tek je blago porumenio po obrazima, i to u flekama, tako da mu je lice izgledalo kao poprište nailazeće infekcije.

“Možeš ozloglasiti vjerski terorizam tamo gdje pripadnici dotične vjere nisu u većini, ali ovako...” vrtio je glavom Garac, pokazujući da mu je silna gnjavaža u tako ozbiljnim prilikama tumačiti abecedu. “Većina neće biti u stanju dovoljno zdušno mrziti one koji nasiljem nasrću na manjinu, zato jer već mrzi tu manjinu. Razumiješ, Marekoviću?”

“Razumiješ li, Marekoviću?” podvukao je premijer.

Svima je bilo jasno da je savjetnik za nacionalnu sigurnost prof. dr. Mareković samome sebi otfikario glavu. Jednoga od sljedećih dana premijer će mu se najljubaznijim riječima zahvaliti na dosadašnjoj suradnji, posao pri izvršnoj vlasti ionako je previše stresan za njegovu krhku akademsku konstituciju, imat će više vremena za obitelj, partije badmintona s prijateljima i teorijski rad na izučavanju zakučastih međunarodnih zavjera. Garac nije propustio priliku pozdraviti dekapitaciju počasnim plotunom.

“Kurvini sinovi žele reklamu – reklamu im ne treba dati!”

“Amen”, rekao sam.

34 Čitatelj ovoga izvještaja (ako takav nekim slučajem postoji) morao je primijetiti da sam bez ustezanja citirao sadržaj misli ministra unutrašnjih poslova, nemajući za to izgovoreni dokaz, a to bi – slutim – mogao biti povod da se neosnovano posumnja u moju kredibilnost. U svoju obranu mogu reći da sličan postupak odavno uvežbavam s Borisom Viktorovićem S.-om, mačkom dijabolično raznobojnih očiju (lijevo jantar, desno magenta), podatnoga crnog krzna i karakteristično uvrnutih brkova (zbog kojih mu je nadjenuto karakteristično uvrnuto ime) što sam ga usvojio prije više godina i od tada s njime dijelim životni prostor, s tim da je Boris Viktorović neusporedivo tvrdi orah od prozirnoga ministra, ne možeš mu tek tako prodrijeti u glavu, gleda te zvijerski lukavo i zavodi na krivi trag, naročito kada se poslije dnevnoga izbivanja navečer vrati s koricom od sasušene krvi na vrhu brka, svjedočanstvom uspješno obavljena klanja (miševi, vrapčići, češljugari, zebice), koje je u njegovu slučaju više obredne nego prehrambene naravi. Nakon iskustava s prepredenom beštijom, mentalni teritorij državnoga dužnosnika nadaje se (da budem prizemno slikovit) kao mačji kašalj, za razliku – pretpostavljam – od onoga što je nepoznatog počinitelja naveo da pod tihim zvjezdanim nebom čeličnim užetom obujmi kabasti vrat vlasnika Fortune i steže ga dok mišići ne prestanu pružati otpor. A ako bi rečeni dužnosnik još doista mislio ono što sam pomislio da misli – da naime Veronico Luksich “nije nevin čovjek” – eto ga u nepriznatom ortačkom savezu, u oronuloj kući strave putujućeg lunaparka, pred zahtjevnom zadaćom da otkriva i privodi pravdi ništa manje od svoje čežnje.

Čitatelj u svakom slučaju može biti opušten. Prvo – ministar unutrašnjih poslova posjeduje praznu tikvu nad ramenima i svaki je zainteresirani građanin (a ja još više, zbog prirode profesije) slobodan odlagati u nju što god mu se prohtije. Drugo – što je istina u okolnostima kada nas stvarnost sve odlučnije napušta? Treće – tko normalan može bilo što vjerovati agentu za odnose s javnošću?

Garčeva strategija gradila se na dvjema početnim stavkama. Pod a): pričalo se da je Veronico Luksich već neko vrijeme pod ozbiljnim pritiskom dvojice ruskih multimilijunaša, zapravo delegata ruske mafije, jer se ruskoj mafiji željenoj poslovne ekspanzije ni malo nije sviđalo da netko drži monopol nad kompletnom hrvatskom obalom Jadrana i turističkim mesom koje tamo u ljetnim mjesecima riga pristojnu količinu deviza, naročito ako je taj netko iz prekooceanskog Čilea, takoreći stranac, takoreći tuđin na slavenskome jugu. Pod b): pričalo se da je Veronico Luksich već neko vrijeme u nježnoj ljubavnoj vezi s Prosperom Horvatom, glavnim tajnikom Stranke kršćanskog ujedinjenja, ljepuškastim adutom konstruktivne opozicije, uzornim suprugom i ocem triju malodobnih kćeri (jedna od njih skakuće balet, druge dvije, blizanke, vježbaju puhanje u flautu), koji svake nedjelje pohađa misu u Crkvi sv. Dominika, na reveru sivo-sivog prugastog odijela nosi značku s likom Majke Božje i zalaže se za obaveznu vjeronaučnu nastavu u ustanovama za brigu o djeci predškolskoga uzrasta.

“Horvata treba pozvati na obavijesni razgovor, i to tako da novinari znaju kad je termin, naročito fotografirati”, rekao je Garac.

“Već smo ga provjerili”, rekao je Kašpar. “U vrijeme ubojstva bio je u Zagrebu, a i inače nije tip koji bi takvo što mogao. Horvat je čist.”

“Treba ga službeno ispitati”, ponovio je Garac.

“Znamo da bi to imalo vrlo nezgodne implikacije”, intervenirao je ministar unutrašnjih poslova.

“Ispitaj ga!” presjekao je premijer, a onda naglo ustao i odmaglio u smjeru zahoda, po čemu smo shvatili da je sastanak završen i da možemo pokupiti svoje stvarčice u odjavnoj špici.

Ne trebam ni spominjati da su idućih dana prednje stranice najsuptilnijih domaćih tabloida bile ispunjene fantomskom ruskom prijetnjom. Ruski kapital prelazi ruske granice, nezadrživo nadire prema jugu i zapadu ostavljajući za sobom krvave ruske tragove, ruska nafta i ruski plin ispunili su sve raspoložive cjevovode, potpuna ruska okupacija samo je pitanje trenutka, na ruskome Jadranu nicat će ruski hoteli s ruskim neonom na pročeljima, ruski konobari servirat će ruskoj klijenteli preslanu rusku salatu, ruske kurve sjedit će u krilima ruskih kockara dok igraju ruski rulet, ruske banke nametat će ruske kamate i ubirati ruske profite, ruska književnost kontaminirat će školsku lektiru, našim će nadzemljem upravljati rusko podzemlje, naše će djevojke postati dadilje razmaženoj dječici ruskih oligarha, ponosni hrvatski narod pretvorit će se u smlavljeno rusko roblje, časni hrvatski tajkuni padat će jedan za drugim kao žrtve kronične ruske nezajažljivosti, ne treba čuditi ako im na grobovima osvanu ćirilični natpisi, nije li, objektivno govoreći, patološki poriv da

Veronico Luksich bude zadavljen žicom violončela tako tipično ruski, Stravinski u Ulici brijestova...

Naredne stranice nisu bile prepuštene slobodarski uzvišenoj histeriji, već brižnim, gotovo elegičnim lamentacijama nad sudbinom dobroga starog katoličkog morala, koji u Hrvatskoj postaje utoliko važniji što ga manje ima, a priča se gradila oko blago zamućenih fotografija Prospera Horvata na stepenicama pred zgradom centralne policijske uprave, lica okrećenog šokom, jer nije očekivao da će ga u pola sedam ujutro – za kad je dogovoren obavijesni razgovor, kako bi se mučna i nepotrebna formalnost obavila u primjerenoj diskreciji – tamo dočekati horda krmeljavih komandos a s otkočenim objektivima i nimalo plemenitim namjerama. Prema načelu da će glasina doći do punoga izražaja ako se od nje što profesionalnije distanciraš, seriozna domaća štampa čuvala se eksplicitnih prikaza i pisala o “neobično bliskom prijateljstvu” između Horvata i Luksicha, tek ponegdje o “odnosu za koji se može čuti da je bio više od prijateljstva”; u ilustriranom dijelu sadržaja, u istoj maniri, čitateljima su bili ponuđeni prizori čedne obitelji kako združeno kleči na redovitoj nedjeljnoj sesiji u Crkvi sv. Dominika (gospođa Horvat u prvome planu, zakopčana do grla, objema rukama stišće krunicu), a odmah uz to fotografija Veronica Luksicha na drvenom platou uz krmu Fortune, preplanulog i tustog, u temeljno žutim kupaćim gaćama s motivima palminih grana.

36

Sve u svemu, politička i društvena karijera glavnoga tajnika Stranke kršćanskog ujedinjena krckala je i drobila se poput oraha pod udarima dobrohotnog mlata. Ubojstvo hotelskog magnata, također predanog katolika, obavijalo se dodatnim slojevima konfuzije, vižljasti kraci narodne imaginacije sezali su mnogo dalje od znojnih muških intima, sve do Rimske kurije, do Opusa Dei i Vatikanske banke, a upliv ruske mafije svemu je dodavao muklu pravoslavnu notu.

Četiri dana kasnije Prosper je Horvat sjedio u uredu ministra unutrašnjih poslova, nadvijen nad šalicom potamnjeloga čaja od mente, i cvilio dugačku blues baladu toliko uvjerljivo da sam iz samilosti gurao prema njemu zdjelicu s čokoladnim kolačićima da se okrijepi i uzme zraka. Poučen iskustvom, bio je poslao prethodnicu da provjeri je li ulaz u zdanje Ministarstva čist, pa se ušuljao unutra tek kada je ova detaljno pročešljala teren, zavirujući i u okolno ukrasno žbunje. Ministar je sućutno klimao glavom u pravilnome ritmu, pun razumijevanja i iskrene ljudske solidarnosti, povremeno pokušavajući prekinuti gospodina glavnoga tajnika i poškopiti ga nadom da će njegove muke prestati kada uskoro otkriju monstruma koji je mučki umorio njegova dragog prijatelja.

No, zar je to dovoljno da duboka rana koja mu je nanesena bude sanirana? Zar gospodin ministar ne vidi da je on, odani suprug i otac, čovjek najviših

moralnih standarda, Hrvat u reprezentativnom izdanju, može se slobodno reći utjelovljenje nacionalnog ćudoređa, obijeden na najpodmukliji način, prikazan kao pervertit i bolesni peder, molim vas lijepo, zar ne uviđa da golemi – brekćući, zločinački – medijski kombajn upravo prolazi kroz njegov život, točno po sredini, meljući sve pred sobom, i zar doista može vjerovati da je stvari moguće popraviti ako kombajn krene istom trasom u rikverc?

“Stroj se možda može i zaustaviti”, rekao sam, dovoljno jasno da viseći podočnjaci glavnoga tajnika Stranke kršćanskog ujedinjenja odjednom zatrepere i njihov vlasnik načas obustavi cvilež.

“Ako se potegnu pametne veze”, nastavio sam, “mašina se gasi, buka prestaje, eliminira se barem daljnja šteta”.

“Vi biste to stvarno mogli?” pitao je, zatečen.

“Mogao bih pokušati”, rekao sam svisoka, ali bez kurtoazije, znajući da tragičar nad šalicom čaja predstavlja sažvakanu vijest. “Poznajem dosta onih koji donose uređivačke odluke. Na to se dobrim dijelom i svodi moj posao. Samo ne razumijem zašto su vam trebala četiri dana da se obratite za pomoć jedinoj pravoj adresi.”

“Bio bih vaš veliki, veliki dužnik”, huknuo je Prosper Horvat.

“Ne brinite o tome”, rekao sam i očinski ga potapšao po ramenu, što je bilo neobično iskustvo, jer sam po manjku otpora pod dlanom stekao dojam da sivo-sivo prugasto odijelo prekriva korpus od zbijene paučine.

Tračak autentične jeze mogao se pročitati na licu ministra unutrašnjih poslova, valjda ga se dojmila lepršava metoda kojom egzekutor pribavlja aureolu spasitelja, no ubrzo je dvaput upadljivo pogledao u ručni sat i znao sam (kao i glavni tajnik, pretpostavljam) da je doza njegova strpljenja potrošena: u mislima je već bio u apartmanu broj 427 hotela Sheraton, gdje ga je u svilenome crnom kombineu čekala Danijela Jakopec, supruga tada još živog ministra održivog razvoja u Vladi Republike Hrvatske.

Nisam ni trenutka sumnjao da će ministar unutrašnjih poslova, kada od premijera bude primio pohvalu zbog uspješno apsolviranog slučaja Prospera Horvata, osjećati isti nalet muževne samosvijesti kao kad gospođi Jakopec uzima čašu merlota iz ruke i istura jezik iz usne šupljine da joj lizne vrh pozamašna nosa. Dirljiva stvar s nositeljima vlasti je što su, pokraj živih glasnogovornika, tako nepokolebljivo sigurni da se bave svojim poslom. Udio djelatnosti koja je nazvana odnosima s javnošću u onome što je nazvano politikom toliki je da se uloga agenta za odnose s javnošću svela na to da javnost ubijedi kako između politike i odnosa s javnošću još uvijek postoji

neka razlika. Uz to treba uvjeriti formacijski nadređenoga – premijera / ministra / predsjednika / koga god – da je on – premijer / ministar / predsjednik / tko god – a ne on – agent za odnose s javnošću – taj koji se bavi politikom. Prisustvovao sam nezaboravnim prizorima kada je Garac obasipao mandataru Vlade iskazima iskrenoga divljenja zbog odluka na koje ga je (nerijetko s mukom) nagovorio. “Za takvo što je zbilja trebalo imati i klikere i muda”, rekao bi (dok se pretpostavljeni topio od miline i pretvarao u grozd mjehurića, poput heroína u zagrijanoj žličici) i pristima lijeve ruke, obloženim poliesterskom opnom džepa hlaća, delikatno čeprkao po mošnjama, sasvim oslobođen one nelagode koja čovjeka može sustići ako zuri u zrcalo i bez zadržke lifieruje komplimente. Tko ima zrno soli u glavi i nije ga pregazilo vrijeme, lako razumije da, protivno raširenom uvjerenju, ne postoji politički marketing, nego marketing koji se, zbog marketinških razloga, zove politikom.

U strogo zanatskome smislu, ipak, Garac je bio sljedbenik stare škole: ono što nije objavljeno, nije se ni zbilo; ritam zbivanja ovisi o podatnosti raspoloživih sredstava informiranja; život je to shvatio, pa se počeo i sam nuditi iz druge ruke. “Vijest o događaju prethodi događaju”, govorio je kada je htio biti osobito praktičan. “Pozitivna javna percepcije odluke prethodi donošenju odluke. To je ta dinamika.”

38

Jednom, više nego propisno okrijepljen koktelima na bazi votke, koje smo obično ispijali petkom navečer u plavičasto osvijetljenom grotlu Cubana bara, opširno mi je za šankom razlagao teoriju o tome kako je Hrvatska, kada se sve zbroji i oduzme, isključivo marketinška činjenica. Hrvatska je uspostavljena samo zato da posluži kao reklama državnosti, sve je u Hrvatskoj u funkciji toga promidžbenog pothvata, ne samo ukrasni atributi suvereniteta kao što su granice, zastava, do zuba naoružana policija ili demokratski izabrani imbecil na brdašcu usred Zagreba, već ljudi, građevine, baština, nasadi ljubičastih tulipana pred Hrvatskim narodnim kazalištem, kolekcija titulama obloženih leševa u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, fundus masovnih grobnica u službenoj hrvatskoj historiji, porcije kiselog zelja u omiljenim hrvatskim zalagajnicama, incestuozni očevi domovine i njihovi urinirani spomenici, tisuće onih koji su pali za Hrvatsku, smatra Garac, pali su jedino zbog toga da se pokaže kako za Hrvatsku vrijedi pasti, četiri i pol milijuna živih, koji već sutra iz istih razloga mogu biti mrtvi, entuzijastički sudjeluje u reklamnome spotu ne bi li se uvjerili kako njihove egzistencije imaju viši nacionalni smisao, a onda je blago odgurnuo čašu s ostacima tucanoga leda i dostojanstveno izjavio kako je dužan pohoditi sanitarni čvor, jer je kokteliziran preko svake mjere i mora se ispovraćati, sasvim primjereno, pomislio sam, poslije reklama slijedi sadržaj koji nije preporučljiv mlađima od osamnaest godina.

Rezultati opsežne i istodobno prigušene policijske istrage, kakva u ovoj skromnoj zemlji vjerojatno nikada ranije nije poduzeta, ne bi se ni u najdobrohotnijem podnesku mogli nazvati mršavima. Ništa. Nula. Mašina je šljafala u mjestu. Gigantski mravinjak zadužen za brigu o nacionalnoj sigurnosti udarnički je proslavljao svoju nemoć. Probrani među višim redarstvenim kadrom koji su bili upućeni u delikatne nijanse predmeta, a to znači u zlokobni vratni detalj, imali su najstrožu direktivu da drže jezike za zubima. Ravnatelj Središnje obavještajne agencije Dobromilovitosavljević dao je prisluškivati po prilici četvrtinu populacije, među njima urednike i udarna pera svih važnijih medija, na Garčev i moj izričiti zahtjev, jer je trusni teren trebalo držati pod nadzorom. U Kašparovoj nadležnosti bili su poslovi bliži mesarstvu, uz različite izlike, ponekad i blažu primjenu sile, ispitani su politički radikali, samozvani radnički tribuni, vođe nekadašnjih studentskih pobuna, gorljiviji aktivisti u nevladinom sektoru, svi za koje se sumnjalo da prema važećem demokratskom poretku uzgajaju nelojalne osjećaje, krtice su rovarile, provokatori su ljuštili ranjute rakije sa skupinama bijesnih očajnika. Ništa. Nula.

Svjedoka ni materijalnih tragova na mjestu zločina nije bilo. Među članovima posade i posjetiteljima Fortune, gdje je večer prije ubojstva organizirana komorna zabava za bezobličnu ljudsku smjesu koja sebe naziva elitom (kao naposljetku i skoro svake ranije večeri) nije se izdvojio ni jedan pažnje vrijedan sumnjivac. Izvještaji forenzičara bili su obimom bogati i sadržajem prazni poput posmrtnih slova na pokopima društveno uvaženih propalica.

39

O ravnatelju Središnje obavještajne agencije Dobromilovitosavljeviću dalo bi se štošta reći, ali – usprkos slavnoj tradiciji domaćeg redarstva – ne i to da je glup: gotovo svakoga dana, lica ukrašenog zgrčenim saučesničkim osmijehom, dostavljao je Garcu i meni znalački selektirane kopije stenograma telefonskih razgovora iz kojih smo mogli crpiti gorivo za budući rad, na primjer spoznaju da je kockarski dug glavnoga urednika Večernjeg glasnika, najtiražnijeg dnevnika u zemlji, premašio milijun i pol kuna i da dotični vodi umilne pregovore kako bi dio toga iznosa isplatio kroz naručene reportaže, intervju, bilo koje druge hvalospjevne žanrove, ili pak da direktorica produkcije na javnoj televiziji, inače supruga zamjenika guvernera Narodne banke, oštrokondža s četkastom frizurou i tijelom koje nalikuje šrafu, drži tarifu od dvije do pet tisuća eura za pojavljivanje u debatnim emisijama, ovisno o terminu i gledanosti, što nam je, istini za volju, bilo odavno poznato, no sada je u pisanoj formi arhivirano na sigurnome mjestu.

Pored toga, Dobromilovitosavljević je na osobnu inicijativu neutralizirao sve nervoznije ispade članova familije Luksich, toliko ogorčene nedjelotvor-

nošću policije da su na konferenciji za štampu najavili vlastitu istragu i angažman privatne detektivske agencije iz Čilea, postupak koji nitko nije očekivao, mora se priznati, barem nakon što su dvojica braće friško zadavljenog Veronica Luksicha, Domenico i Andronico, upućena u izrazito neugodne okolnosti zločina, te važnost diskrecije i potpune suradnje za nacionalnu sigurnost. Dobromilovitosavljević se s visokom porodičnom delegacijom sastao u izdvojenom salonu na zadnjem katu hotela Esplanade (tamni namještaj, teške zavjese, stolice tapecirane crvenim plišem prošaranim zlatnim nitima), iscrpno im izložio dosadašnja saznanja i fond potencijalnih osumnjičenika, ustvari detaljizirao prizore iz neobično bogatog i raznovrsnog seksualnog života dragoga pokojnika, gdje je glavni tajnik Stranke kršćanskog ujedinjenja bio tek zadnji u dugačkome nizu partnera, zatim nazočnima razdjelio popis (za tu priliku posebno pročišćen) s imenima državnih službenika koje je obitelj financijski stimulirala u procesu privatizacije jadranske obale, uključujući desetak ministara u bivšim sazivima Vlade, onda još par puta napomenuo kako su novinari za te detalje zainteresirani jednako kao i za egzotične čileanske detektive, koji bi – na koncu konca – u ovoj dalekoj i nepoznatoj zemlji ionako bauljali kao muhe bez glava, nepotrebno pritom ljuljajući povjerenje u institucije hrvatske pravne države, i u tren oka se čopor ratobornih Luksicha preobrazio u stado poslušnih ovčica. Stjecao se dojam kako bi, za dobrobit domovine, bili spremni ponuditi još jedno grlo s obiteljske farme da ga nepoznata ruka pritegne žicom violončela.

Svakoga jutra malo iza šest sjedim na balkonu s Borisom Viktorovičem u krilu, promatram disperziju tek rođenog plavetnila, osluškujem tišinu i uz gutljaj nezaslađene crne kave pomišljam kako bi svijet mogao biti sasvim pristojno mjesto. Zvijer sebično prede dok je milujem po vratu, prije me pogleda ako prestanem, jer je stekla ljupku naviku da privilegije uzima zdravo za gotovo. Sat kasnije mir će narušiti najezda dvonožnih nosača bijesa, rijeke revoltiranih (a ipak krotkih) razlit će se ulicama, razmjenjivati znoj u prepunim tramvajima, odražavati musava lica u izlozima, nahrupiti u zadimljene birtije da zaliju i osvježe dešperaciju. Pitao sam Borisa Viktoroviča ne čini li mu se da se u ovoj zemlji srdžba prenosi s koljena na koljeno, da se drži pod ključem u obiteljskim škrinjama, pohranjuje poput najvrjednije imovine, možda i ulaže u obliku depozita u neku vrstu tajne narodne štedionice, a štediša onda generacijama strpljivo čekaju pojavu izabranog menadžmenta – onako kako su revniji kršćani čekali drugi dolazak onog cirkusanta s krunom od trnja – koji će oglasiti veliku investiciju, kapitalno ulaganje akumulirane ogorčenosti u projekt grandiozne osvete. Ignorirao me, dakako, ali se nisam mogao oteti utisku da bi u takvome slučaju, u ljudskom obličju, prije pripadao proročkome poslovdstvu nego tupim

sljedbenicima, lijepo ga mogu zamisliti kako parom sugestivnih očnjaka, umjesto na vrapčiće, nasrće na tajkunčiće. Istini za volju, bojim se da drjemljivi Boris Viktorovič pati od kroničnoga nedostatka ideala. No, postoji i ta opcija da se ne radi o promjeni svijeta na bolje, nego o promjeni svijeta i točka. Odnosno uskličnik? Točka pod i?

Kako je vrijeme prolazilo, ministru unutrašnjih poslova morao sam sve češće mimikom lica upućivati izraze podrške, ponekad ga i sportski obodriti blagim dodirrom po leđima, jer je naočigled tonuo u realnost, a realnost se odjednom suzila i zgusnula u živo blato njegove neučinkovitosti, po svemu je sudeći čuo proždrljive glogote i osjećao nemilosrdno djelovanje sile teže. Pritiskala ga je slutnja da bi se moglo raširiti mišljenje kako je nesposoban upravo onoliko koliko je to bio. Ako si baš humanitarno raspoložen, takvima možeš pružiti štap, ali ne i ruku, da te ne povuku za sobom.

Uskličnik u naopakom trokutu, suprotno predviđanjima, upadljivo se nije pojavljivao, ne računajući dva blijeda i čudno iskošena grafita na vjetrobranu od matiranih polivinilnih ploča uz autocestu prema Sloveniji (uklonjena razrjeđivačem odmah po očevidu).

“Vrlo je, vrlo je, vrlo neobično što se ne oglašavaju”, valjda je po peti put trostruku zebnju ponovio premijer. “Ni internet, ni društvene mreže, ništa... Koji su kurac smišljali simbol ako ga kriju?”

41

Garac je na to lakonski uzdizao ramena i bradu, ne u znak nemoći, već da poruči – općenito – kako su tajnoviti putovi gospodnji, odnosno – konkretno – kako su efekti zatajenog izvanrednog stanja možda veći nego što očekujemo. (U tom smislu napomenuto u Cubana baru: “Kučkini sinovi, baš zato što smo ih prešutjeli, znaju da smo u punom pogonu. Zavukli su se u mišje rupe.”) A možda su i manji, zaskočila me bojazan. U poznatim povijesnim inscenacijama, kakve su izvježbale uspješnije despocije, vlast bez razloga proglasi izvanredno stanje zato da bi mogla terorizirati građane; ako se sada izvanredno stanje od građana taji, nije li to priznanje da je vlast terorizirana?

S druge strane, tjednima nakon bešćutnoga umorstva u gruškoj luci, mjesecima nakon piromanskog pohoda, probijala se sve zavodljivija nada da je cijela stvar zapravo slučajna kriminalna naplavina i stjecaj morbidnih koincidencija, ne zna se kakvoga porijekla, doduše, ali moguće da je opasnost predimenzionirana, da se od viška odgovornosti pristupilo puhanju na hladno, razbuktala paranoja uzrokuje pretjeranu reakciju na protivnika čija je realna snaga, uključujući njegove namjere, sklupčana u šaku jada. A opet, paranoja je dobra. Od paranoje nema štete. Prevencija je put do

zdravlja. Jedini koji ljekovito djelovanje toga nagona nije do kraja razumio, zacijelo zbog obuzetosti osobnom traumom, bio je ministar unutrašnjih poslova.

“Možda je vrijeme da malo ohladimo, mislim, da snizimo stupanj mobilnosti...” oprezno je predložio.

“Zašto, zaboga?” štrečno se premijer.

“Zašto, zaboga?” štrečno se Garac.

“Pa, mislim, Dobromilovitosavljević prisluškuje četvrtinu stanovništva, ne znam, ako bismo bar to...” mucao je ministar.

“Kome to smeta?” pitao je Garac.

“Kome to smeta?” pitao je premijer.

“Pa meni ne smeta, ne znam, mislim...” gubio je ministar unutrašnjih poslova tlo pod nogama, čuo glogotanje, osjećao silu teže, ponirao u gnjecavu i dužnosničkih tijela gladnu zbilju.

Premijer je ustao, pripalio novu cigaretu opuškom stare, otpuhnuo izvitopereni oblak dima, a s njim i mudrost prilagođenu važnosti trenutka.

“Kao demokrati, smijemo li dovoditi u pitanje količinu represije potrebnu da se sačuva demokracija?”

42 Ne sačekavši odgovor, pošto pitanje nije bilo u upitnoj formi, okrenuo se prema vratima i šmugnuo, eh, zna se već kamo.

A onda je uz valoviti ružičnjak u jednome od zakutaka nepregledna vrta osvanuo leš J. I. Todorića s četiri rupe u prsima, skašenim grkljanom i pečatom otisnutim na zatiljku.

Krvavoružičasta njuška zlatnog retrievera upućivala je na to da je prije dolaska istražitelja ljubimac temeljito oblizao nastrijeljenog vlasnika, vrlo vjerojatno i vidio ubojicu koji mu je, uzdajući se u dovoljno veliku jezičnu barijeru, poštudio život.

“Cezar nikada nije lajao, pa ni sad”, mehanički je mrmljala gospođa Suzy Todorić, nekoć poznata manekenka, blizu dva metra visoka plavuša silikonskih grudi i usana veličine dječjeg stopala. Ucviljena supruga odabrala je pozu sfinge u ležaljci s cvjetnim ornamentima na trijemu obiteljske vile, ogrnuta čupavom vunenom pelerinom, s naočalama za sunce na licu (koje su trebale sakriti nedostatak suza?), okupivši oko sebe vojsku tješitelja brojniju od redarstvenoga osoblja što se razmiljelo vrtom. Odbila je ponuđenu limunadu, progutala nasuho dvije roza tablete i uputila sluškinju da se pobrine za nasljednika, sedmogodišnjeg J. I. Todorića, zabavljenog video-igrom u salonu na prvome katu.

Prema *ad hoc* načinjenoj rekonstrukciji atentator se prebacio preko pet metara visokoga zida imanja još u toku noći, kako bi lakše izbjegao jako osigura-

nje, dočekaao tek razbuđenog moćnika koji je svakoga jutra u isto vrijeme, u istoj pretijesnoj trenirci, odlazio da se nadiše svježega zraka i uživa u ljepotama privatne prirode, bez uvertire ga napunio olovom, fljasnuo mu biljeg na stražnji dio vrata, pa se vratio istim putem nazad, sve u nazočnosti Cezara koji je razdragano mahao repom i čekao da mu netko dobaci lopticu.

Nebo se smračilo, oblaci su najavljivali skoru sistematičnu kišu, grane topola i srebrnih jela uigrano su škripale pod naletima zapadnoga vjetra, a na izgaženoj travi i naslagama napola trulog lišća ukočen je ležao najbogatiji čovjek u Hrvatskoj, po mjerodavnom izboru časopisa Forbes: J. I. Todorić, sin pokojnoga J. I. Todorića, unuk pokojnoga J. I. Todorića, praunuk pokojnoga J. I. Todorića... vjeruje se da korijeni tajkunske loze Todorićevih sežu do kamenoga doba, kada je poslovni rast obitelji započeo trgovinom neštavljenom kožom. Dovoljan razlog da se na poprištu, u pratnji dvojice pomoćnika, pojavi osobno glavni državni odvjetnik Velner.

Glavni državni odvjetnik Velner, nasuprot svojoj vanjštini – toliko bogatim naslagama sala s prosijedom glavom na vrhu nakupine da se, kada je prvi među tužiteljima nailazio, nije razaznavalo radi li se o hodanju ili kotrljanju – bio je čovjek sažetih misli i izričaja. Zahvaljujući toj rijetkoj vrlini održao se na visokoj dužnosti punih četrnaest godina, postajući najboljim prijateljem svakome od privremenih čelnika Vlade. “Slažem se.” “U redu.” “Bez brige.” “Tako ćemo.” “Apsolutno.” “Potrudit ću se.” Istrage što ih je započinjao ili odgađao, ubrzavao ili usporavao, završavao ili zaboravljao, bile su začudno harmonizirane s višim državnim interesima, tim prije ako su se ovi stalno mijenjali.

Sada je zurio u mjesto zločina oslonjen o (opasno nakošeno) deblo javora, teško dišući, gužvajući u lijevoj ruci maramicu dimenzija stolnjaka, nogu utonulih u vlažnu zemlju do vezica na lakiranim cipelama, dok su mu se u gornjem dijelu masne kugle rojile tjeskobne misli. Lišće je tako trulo. On je tako mrtav. Kiša će sve zaliti. Pet metaka ukupno. Naročito grkljan. Dobro bi došla kifla. Uskličnik na vratu. Što to znači. Loše je. On je tako bogat. Što to znači. Već drugi leš s uskličnikom. Što činiti. Mediji će navaliti. Pitati premijera. Pitati pa činiti. Trava je krvava. Otići prije kiše. Tko bi to mogao. Loše je. Nikada ništa slično. Dva uskličnika na dva leša. Dvije kifle još bolje. Oba tako bogati. Koji je ovo. Kurac.

Ministar održivog razvoja Kristijan Jakopec, kao što spomenuh, progutao je metak pet dana kasnije, no prije te tragične zgrade, čim je atentat na vlasnika trgovačkog lanca postao javna činjenica, bilo nam je jasno da pasivna uopćenost s naše strane odsad ne dolazi u obzir, novinari će halapljivo nasrnuti na toplu poslasticu, bit će

im potrebno mnogo više od slutnji i maglovitih indicija kakve su servirane nakon što je Veronica Luksich žicom plemenita glazbala odveden u smrt. Neman je potrebno nahraniti da ne bi grizla na nedopuštenom mjestu.

A ugriz na nedopuštenom mjestu – koje je Garac još jednom precizno obilježio: “Uskličnik ne smije ići vani!” – otvorio bi niz neizvjesnosti: moguću paniku, moguću euforiju, moguću epidemiju, moguću eskalaciju, moguću demonstraciju nemoći institucija zaduženih za stabilnost i javni red, moguću podlu solidarnost tihe većine, moguću gubitak kontrole, moguće curenje sustava kroz poroznu podlogu na kojoj je uzdignuta samostalna, suverena i ponosna Republika Hrvatska.

U krugu odgovornih osoba, dakle nekolicine nas, brzo se kristalizirao zajednički stav da ozbiljnoga neprijatelja – a povampirena grupacija što je stupove društva i nositelje ekonomskog razvoja zemlje naumila tamaniti kao ljetne komarce bez sumnje se pokazala takvim – možeš samo snažiti ako ga javno oglasiš prije nego mu držiš nogu za vratom.

44

(Razmatrao sam tu stvar i s Borisom Viktorovičem: naša nadmoć nad neprijateljem temelji se na njegovoj odsutnosti. Zatiremo mu tragove prije nego smo ga uspjeli upoznati izbliza. Naša je snaga unilateralne prirode. Dobro pobjeđuje osudom Zla na nepostojanje. Da bi Dobro svladalo Zlo mora preuzeti njegovu ulogu, smjestiti se na obje strane barikade. Zar to nije božanska pozicija, Borise Viktoroviču? Stvarati svijet prema svojoj slici i potrebama, uključujući protivnike. A to je i prigoda za jednu bogovsku večeru, gladni druže, pileća jetra iz limenke, s minimumom konzervansa, skoro pa krvava.)

Četrdeset sati nakon vrtnoga ubojstva, malo iza ponoći, u obračunu s policijom smrtno je stradao S.K. (36), poznat u napućenom svijetu hrvatskoga podzemlja pod nadimkom Lubanja, ranije više puta osuđivan zbog preprodaje narkotika, oružanih pljački i nasilničkog ponašanja. Lubanja je godinama djelovao kao jedan od agilnijih kostolomaca iz čuvenog Jelisićevog klana (u legalnome sektoru: sportske kladionice, poker-aparati, stambena naselja u istočnome predgrađu), da bi lani prebjegao u protivnički tabor, pridružio se skupini oko nešto manje čuvenog Hudozimnjaka (u legalnome sektoru: trgovina nogometašima, lanac noćnih klubova, stambena naselja u južnome predgrađu), navodno revoltiran i dodatno mentalno oštećen udarima bijesa jer mu je bivši šef preoteo djevojku. Nakon žestokoga vatrenog obračuna koji je trajao petnaestak minuta, s fatalnim ishodom, u rezervnoj gumi Lubanjina *alfa romea* pronađeno je šest kilograma kokaina u paketima načinjenim od spojenih kesica za gumene bombone. Zasjedu u neposrednoj blizini granice s Mađarskom

postavili su pripadnici jedinice za specijalne intervencije dovezeni u četiri terenska vozila, dok su se u petom automobilu, parkiranom na kolnome putu pedesetak metara udaljenom od glavne ceste, kroz prozorsko staklo nazirali užareni vrhovi dviju cigareta što su ih među prstima premetali ravnatelj policije Kašpar i ravnatelj Središnje obavještajne agencije Dobromilovitosavljević.

Pozadina: Hudozimnjak je bio došao u neugodan sukob s J. I. Todorićem jer je ovaj gradio golemi tržni centar na terenu gdje je on, Hudozimnjak, ostvarivao stanovite kvartovske interese, pregovori preko posrednika nisu urodili plodom, mogul je odbijao kompenzirati štetu plaćanjem pristojbe u razumnome iznosu, odolijevao je ucjenama i prijetnjama pristiglim elektronskom poštom (“Misliš da si drukčiji od nas, seronjo?!”), nije se pokolebao ni kada je u noćnim akcijama demolirano dvanaest njegovih dućana na širem gradskom području, žudnja za zaradom biokemijskim mu je putem podizala adrenalin i ulijevala nerezonsku hrabrost, to je opet gadno ugrožavalo Hudozimnjakovu teško stečenu reputaciju, ukratko, stekli su se brojni uvjeti da povrijeđeni vlasnik noćnih klubova primijeni radikalne mjere odmazde prema tvrdoglavome veletrgovcu. I gle – to se zbilja dogodilo: prema službenome zapisniku, sastavljenom na osnovu hitnoga balističkog vještačenja, utvrđeno je da su meci što ih je diler nemilice sijao uz granicu s Mađarskom ispaljeni iz istoga pištolja kao i oni iščupani iz prsnoga koša i grla J. I. Todorića. Materijalni dokazi za tu tvrdnju, zapakirani u dvije hermetički zatvorene plastične vrećice, završili su u najdubljem dijelu Dobromilovitosavljevićeva sefa.

45

Zašto je trebalo spominjati Jelisića? Zato jer je uvijek dobro obaviješteni poglavica klana, koji se barem jednom tjedno s Kašparom sastajao u nekoj zabačenoj prisavskoj rupi, gdje su ispijali *chivas* i razmjenjivali informacije, izdiktirao vrijeme, mjesto i razlog Lubanjine prekogranične ekskurzije, budući da je ravnatelj policije, uzimajući u obzir sve parametre, ovoga odredio kao idealnog atentatora na neizrecivo bogatog magnata. Jelisićev utržak bio je višestruk: osvetio se odmetnutom jataku, i to o državnome trošku, nanio teške ozljede ambicioznom suparniku, uopće, proveo je još jedan uzbudljiv dan koji će, bude li raspoložen, privesti kraju u postelji s bivšom djevojkom izrešetnog švercera kokaina.

Velner se teškom mukom bočno ugurao u kožnu fotelju, priklješten s obje strane uzdignutim naslonjačima za ruke, tako da je zauzimao poluležeći položaj i koristio za disanje samo desno plućno krilo, a druga su dvojica sudionika sastanka držala noge na niskome mahagonijskom stolu, pripremljeni za dugo uvjeravanje, prekovremeni rad, strpljivo slamanje otpora glavnoga državnog odvjetnika.

“Imamo dakle i ubojicu i oružje. Sada treba dokazni postupak tempirati tako da se umiri javnost. Znači, hitno”, rekao je premijer.

“Slažem se”, rekao je državni odvjetnik.

“Medijima neće biti dovoljan mrtvi atentator”, rekao je Garac. “Moramo otkriti nalogodavca. A nalogodavac može biti samo Hudozimnjak.”

“Apsolutno”, rekao je državni odvjetnik.

“Hudozimnjaka je najbolje odmah uhapsiti”, rekao je premijer.

“U redu”, rekao je državni odvjetnik.

“Treba ga držati u pritvoru do daljnjega, koliko god je nužno. Bez obzira na zakonske manjkavosti ili advokatske trikove”, rekao je Garac.

“Bez brige”, rekao je državni odvjetnik.

“Podizanje optužnice ćemo vremenski podesiti ovisno o razvoju situacije”, rekao je premijer. “Ali neka bude ispisana.”

“Potrudit ću se”, rekao je državni odvjetnik.

“Nitko iz tužilaštva ne treba komunicirati s novinarima. Odnose s javnošću preuzet će služba Ministarstva unutrašnjih”, rekao je Garac.

“Dogovoreno”, rekao je državni odvjetnik.

46 “Važno je stvoriti dojam da je slučaj riješen, mada je formalno otvoren”, rekao je premijer.

“Bez daljnjega”, rekao je državni odvjetnik.

“Usklićnik ne smije ići vani!” naglasio je Garac.

“Ni slučajno”, potvrdio je državni odvjetnik.

“Dakle, sve smo se dogovorili. Odoh onda pisati”, rekao je premijer i ustao.

“Slažem se”, složio se glavni državni odvjetnik.

Razgovor što sam ga otprilike u isto vrijeme vodio s urednikom crne kronike Večernjeg glasnika (u redakcijskome zvjerinjaku od milja nazivanim Svrakom) bio je tek u nijansama različit od onoga koji sam prethodno obavio s njegovim statusnim parnjakom iz Jutarnjeg vjesnika, konkurentskog dnevnog lista, uz napomenu da su ugledna glasila uzajamno njegovala duh poslovne suradnje sličan odnosima između Jelisića i Hudozimnjaka.

Promatrao sam veliku i oštro obrubljenu crvenu fleku na lijevoj strani usukanog lica, nalik geografskoj konturi Norveške, asimetrične uši, kvрге na zglobovima prstiju, naočale s debelim staklima, rahitično izbačena prsa, izgledao je kao zbirka invalidnih dijelova na brzinu sklepana u cjelinu, te me podilazio strah da će pivo što ga je požudno ulijevao u sebe iscuriti negdje u predjelu leđa, gdje su majstori nemarno zašili fragmente. Premda sam mu, pretpostavljam, bio simpatičan

koliko i on meni, trudio se iščačkati barem neki pikantan i ekskluzivan detalj koji bi nadošao kao rezultat posebne naklonosti.

“Da se Hudozimnjak odvaži na tako sumanutu, da ne kažem samoubilački potez, to mi prosto ne ide u glavu”, rekao je Svraka. “Čak ni luđak poput njega ne može biti toliko glup.”

“Postoje trenuci kada su razum i osjećaji u raskoraku”, rekao sam. “Kod nekih je to trajno stanje.”

“Malo je sve mutno. I ide nekako prebrzo. A ubojica mrtav. Maltene savršen.”

“Neće ih mnogo za Lubanjom plakati. Među nama, Hudozimnjaka će već danas uhapsiti.”

“Danas? Pretpostavljam nakon što novine odu u rotaciju?”

“Vjerojatno prije. Ali ako najaviš na portalu lista, nećeš pogriješiti.”

“Dobro, to je dobro... Imaju li kakav tvrđi dokaz? Mislim, osim upućanog počinitelja.”

“Pištolj nije dovoljan dokaz?”

“To je Lubanjin pištolj, ne Hudozimnjakov.”

“Što je Lubanja nego oružje u Hudozimnjakovim rukama?”

“Znam ja to, znam i za sukob oko tržnog centra, ali imaš li još štogod? Fali tu nosive građe. Čitatelju moram dati nešto više od povijesti odnosa i pišljivog pištolja.”

“To je zato jer ga podcjenjuješ.”

“Zašto ga podcjenjujem?”

“Čitatelj treba dobiti dopola naslikanu sliku i priliku da je sam dovrši. U protivnom mu kastriraš imaginaciju. Tretiraš ga kao niže biće. Isključuješ ga iz procesa informiranja koji se temelji na međusobnom povjerenju.”

“A Veronico Luksich?”

“Što s Veronicom Luksichem?”

“To nije ni dopola naslikano. Jedva da je skica.”

“Istraga je u tijeku.”

“Svašta se priča.”

“Što se priča?”

“Priča se da su slučaj Luksich i slučaj Todorić povezani.”

“Na koji način povezani?”

“To još istražujemo.”

“Fino, želim vam puno sreće.”

“A ti o tome ništa ne znaš?”

“Ne, ne znam. Ali kad smo kod priča, priča se da ti je šef napravio kockarski dug od preko milijun i pol kuna. I da dio toga namiruje kroz naručene članke. To se vrlo ozbiljno priča.”

“Je li to ide na moj račun?”

“To ide na račun tvog šefa.”

“I što bi se to mene ticalo?”

“Ticalo bi se tvojih kolega u Jutarnjem vjesniku. Njima bi ta priča bila silno zanimljiva. Pa da i oni malo istražuju.”

“Ajde, dobro, snizimo doživljaj... Znači, Hudozimnjaka danas hapse?”

“Hapse ga.”

48 Svejedno sam Garca upozorio na gadarije koje plutaju u Svrakinoj ptičjoj glavi. Moj pretpostavljeni (ako ne računam ministra unutrašnjih poslova) u toj je zoni mogao neusporedivo bolje kontrolirati igru: Garčeva supruga, koja mu je podarila dva zdrava muška potomka, koker španijela i penthaus od dvjesto kvadrata u užem centru grada, ujedno je i kćerka vlasnika Večernjeg glasnika, pohlepnog i (shodno tome) živahnog starčića opterećenog svojim dalmatinskim podrijetlom, Šjor Nikija, kako ga je godinama prema nepisanom familijarnom pravilniku oslovljavao ponizni zet. Tek kada je izabranik kćerkina srca ostvario zapažen društveni prodor, otišavši s mjesta voditelja Odjela za marketing i korporativni razvoj u punčevoj kompaniji na dužnost šefa Ureda za odnose s javnošću Vlade Republike Hrvatske, Šjor Niki se srozao na Nikija, a ponekad, u okviru suptilnoga političkog patroniziranja i male obiteljske igre moći, znao je postajati i Nik.

Šjor Nikijeva industrija medijskog bofla brojala je petnaestak tabloida i revija što su se bavile specijaliziranim vidovima opsjenarstva, plus građanski uozbiljeni Večernji glasnik – bofl s analitičkom glazurom – koji je služio tobožnjem podizanju ugleda tvrtke, iako se sam Šjor Niki sve više predavao biznisu s nekretninama, kupovao je budzašto poljoprivredna zemljišta na srednjodalmatinskim otocima, potplaćivao lokalne vlasti da ih administrativnim putem pretvore u skupocjene građevinske parcele, gdje su onda nicale mediteranske vile u bojama marelice i kaduljina lišća, s bazenima, prenosivim travnjacima, kamenim nadstrešnicama za roštilj i kapijama od nehrđajućeg čelika, idealne za ljetna ladanja inozemnih primjeraka istoga gramzivog soja kakvome je pripadao Šjor Niki. Nad tabloidnim carstvom lepršao je Garac, pun inicijativa i svježih ideja, s većim utjecajem nego dok je zaposjedao ured u kompaniji.

Devijacije poput onih u Svrakinu bolesnom umu bile su tek sekundaran povod za razgovor što ga je morao obaviti s ocem svoje drage. Ne mogu pogriješiti pretpostavim li da se to zbilo nakon zajedničkog obiteljskog ručka (pašticada s

njokima u šugu od suhih šljiva, dalmatinska rožata, služavka s uštirkanom bijelom pregačom) uz čašicu domaćeg prošeka i pogled s terase na grad koji krklja i huči, štekće i kuha, melje mizerne egzistencije svojih žitelja kao zrna usahloga grožđa i destilira kompaktan mlaz profita za šačicu izabranih.

“Trebamo ozbiljno popričati, Nik.”

“O čemu?”

“Pod jedan, nužno je da poradiš na svom osobnom osiguranju. Tjelesnom, ne materijalnom.”

“Zašto?”

“Evo zašto...”

(U premijerovu uredu, možda u isto doba, sjedi gospodin Freiermann, rođeni Bečanin, predsjednik uprave tvrtke koja posjeduje Jutarnji vjesnik, lepezu periodičnih slikovnica za odrasle, utjecajnu komercijalnu televiziju, mrežu radio stanica, zapravo namjesnik misterioznog austrijskog koncerna navezanog na kapital Creditanstalt banke što je pustio poslovne pipke duboko u istočnu provinciju, vođen misionarskim ciljem da domorocima umjesto šarenih stakalaca donese neovisno novinarstvo, proširi demokršćanske vrijednosti i ostvari nešto dobiti. Gospodin Freiermann izgledom je od glave do pete odavao uzornog građanina, vojnički ošišan i ispeglan, sjedio je uspravno, dostojanstveno, besprijeckorno, a kad bi se odlučio kretati koračao je na pedalj do dva iznad tla, općenito je bio izdignut iznad lokalnih banalnosti, mada mu je život u glavnome gradu Republike Hrvatske dosta prijao, vjerojatno zato jer je glavni grad Republike Hrvatske odvratna filistarska jazbina, Beč u sitnom.

49

“Gospodine Freiermann”, rekao je premijer i baletnom gestom zapalio cigaretu, na užas gospodina Freiermanna. “Zahvalni smo za sve što vaša kompanija poduzima u našoj zemlji. Mi u Hrvatskoj visoko cijenimo slobodnu štampu kao demokratsku i civilizacijsku tekovinu od presudne važnosti. Nadam se da će naša suradnja i dalje biti plodna kao do sada. Htio sam s vama popričati o nekim novonastalim okolnostima, a u koje bih vas, u najstrožoj diskreciji, želio uključiti. Ovaj razgovor, dakle, mora ostati strogo među nama. Pod jedan, potrebna nam je vaša pomoć, prije svega na medijskom planu, o čijim ću vas modalitetima upoznati. Pod dva, nužno je da se hrvatska država pobrine i za vašu osobnu sigurnost.”

“Zbog čega?” poskočio je iz fotelje gospodin Freiermann.

“Evo zbog čega...”)

Nesigurno je računati na potpunu sigurnost. Borisa Viktoroviča njegovao sam puna tri mjeseca nakon što sam ga u krajnje žalosnome stanju, izranjavanog, polu-

mrtvog, pronašao pred haustorom zgrade u kojoj živim i zapravo prvi put vidio. Uz ostalo, imao je trostruku frakturu prednje lijeve noge, jer ga je neki beščutni gad, vjerojatno iz zabave, pregazio automobilom (svinja kojoj bih i danas rado pijukom rascijepio lubanju), pa se nesretnik zadnjim snagama dovukao do mjesta gdje sam ga ugledao, skrupčanoga poput sudbine. Veterinar je poduzeo dvije složene operacije, ja sam mu svakoga dana mijenjao zavoje, cijedio gnoj iz upaljenih šavova, čitao Harmsa, a zvijer to ne zaboravlja. Čak više ni ne hrama! Daleko od toga da iskazuje poniznost ili gaji bilo kakve snishodljive navade, samo dostojanstvenu, oporu lojalnost. Ponekad me, osobito kada dublje zavirim u čašicu, obgrli prednjim šapama i pokušava hipnotizirati onim jantar-magenta pogledom (koji zaista izaziva blagu vrtoglavicu). Ne bi to smio biti sladunjavi obiteljski prizor, čitatelju, radije imaj u vidu s mukom konsolidiranu ćeliju, vezu skovanu u čistoj boli.

50 Uhvatio sam se kako zamišljam što bi kobnoga jutra činio Boris Viktorovič da se kojim slučajem umjesto debilnoga retrievera zatekao u vrtu u pratnji J. I. Todorića, dok asasin iskače iza živice s nepokolebljivom namjerom da isprazni spremnik pištolja u torzo sportski odjevenoga gospodara. No pomisao da bi moj mačak divlje čudi mogao biti milijunaševo mezimče (unižen na razinu izložbenog pseta) toliko me onespokojila da sam brže-bolje disciplinirao maštu i naputio je ka razumnome izlazu: Boris Viktorovič hvata zaklon, šmugne u sigurnost šipkova grma natopljenog rosom, šćućuri se u pozi promućurnog promatrača, pita se kojoj stresnoj skupini napasnik pripada, koja ga je konfesija borbeno formirala, kojim je visokomoralnim načelima motivirao amoralni čin, raspolaže li jezuitskom snagom uvjerenja ili to pišljiva zavist nastupa umotana u zastavu socijalne pravde, trzne ušima poslije prvog pucnja, loš pokušaj, smotanko, malo više ulijevo...

Nakon spektakularnog hapšenja Hudozimnjaka, obasjanog svim mogućim reflektorima, snimljenog iz svih mogućih uglova, i pogotovo poslije svirepog ubojstva (za neupućene samoubojstva) ministra održivog razvoja Kristijana Jakopca, posvećena skupina unutar prve političke garniture okružila se trokrilnim tipovima s izbrijanim glavama, širokim vratovima i slušalicama u ušima, svaki od tih vrijednih pojedinaca ukazivao se u grupnom izdanju, takoreći, a to, tehnički gledajući, uopće nije bio nezahtjevan pothvat, jer se trebalo opskrbiti dodatnom zaštitom i istodobno snažiti predodžbu kako dodatna zaštita nikome nije potrebna.

Remikantologajski, šef osiguranja predsjednika Vlade, udvostručio je količinu osoblja koje skrbi o životu čelnoga čovjeka izvršne vlasti, uz izričitu zapovijed da budu što manje upadljivi, čak je pomišljao na to da organizira brzi tečaj kako bi kod gorila što ih je imao na raspolaganju lakše rutinizirao neke jednostavne

trikove: prestati s kompulzivnim izbrijavanjem tjemena, nositi širu odjeću koja neće isticati nabubrenu tjelesnu masu, odbaciti klišeizirane naočale za sunce u obliku slonovskih suza, naročito kad je vani oblačno, držati se blago pogrbljeno i nezainteresirano, povremeno zabiti ruke u džepove, obustaviti potrošnju guma za žvakanje, povesti računa o zgužvanim i ofucanim odjevnim detaljima, nositi jakne i košulje u neformalnim bojama, zašto ne i karirane pederske šalove s kitnjastim rubovima.

Drugi, mnogo obimniji segment sigurnosnoga aparata bjesomučno je, bez ikakva uspjeha, pokušavao ući u trag organizaciji koja se latila terora na klasnoj osnovi.

Kašpar se odrekao spavanja i održavao u djelatnome stanju uz pomoć steroida i vitaminskih preparata. Nadležni ministar propadao je u depresivne agonije, toliko se smrknuo u duši da sam dolazio na krajnje netaktičnu ideju da ga osobno vodim u lječilište na četvrtome katu hotela Sheraton. Glavni državni odvjetnik Velner ispunjavao je postavljena zaduženja i čekao. Što će se. Dalje. Narediti. Dobromilovitosavljević je distribuirao žbire u najudaljenije, mahovinom obrasle budžake domovine, ne preskačući sela i pasivne krajeve, k tome je umjesto četvrtine dao prisluškivati trećinu stanovništva, maksimum koji su dopuštali tehnološki i ljudski resursi. Kašpar mu je najozbiljnije predložio da pokuša pučanstvo nadzirati u šihnama – svakoga dana nova trećina – kako bi svaki državljanin potpao pod mjere kontrole, a sustav se zaštitio od moguće pogreške kod selektiranja, na što je Dobromilovitosavljević prezirno zakolutao očima i krenuo se nogama obračunavati s aparatom za kavu njegove visine (dva metra i nešto), još jednim dijelom tima koji nije opravdao očekivanja. Mašina je strugala u mjestu. Ništa. Nula.

51

Remikantonalogajskog navodim prezimenom radi objektivnosti ovog izvještaja, makar se poznajemo od djetinjstva; zajedno smo išli u osnovnu i srednju školu, povezali se tada krvnim bratstvom (tri centimetra dugačke brazgotine na podlakticama, načinjene švicarskim nožem), kasnije nikada nismo na duže vrijeme gubili kontakt, naposljetku je život režirao stvari tako da zarađujemo dohotke u okrilju iste institucije. Imajući u vidu narav događaja o kojima referiram, skoro je nedolično skretati pažnju na sentimentalnu prirodu uspomena što ih dijelim s njim, mogu tek navesti da one imaju okus palačinki sa sirupom od bazge, specijaliteta iz uvijek tople kuhinje Remikantonalogajskijeve majke.

Stoga šturo: inteligentno lice, blago nakošene oči, zelenkastosive, osmijeh s dodatkom neodređene ironije, elegantan ožiljak u obliku slova L na vratu ispod desnog uha, poput tetovaže u boji puti; opasnost koja zrači iz Remikantonalogajskog proizlazi upravo odatle što nema trokrilnu staturu, volumenom bi se mogao izdati

za knjigovođu ili trgovca antikvitetima, dugački i njegovani prsti prije bi trebali pripadati štimeru klavira nego nekome tko živi od sposobnosti da ozlijedi; s nepunih sedamnaest je ocu, bivšem mužu svoje majke, slomio obje ruke kao table čokolade kada se ovaj u polupijanome stanju nepozvan pojavio na vratima i počeo sipati uvrede; pošto je ranjeni posegnuo za sudskom zaštitom, dva dana poslije suđenja, na kojem je maloljetnik proglašen nevinim uz obrazloženje da je “postupao u nužnoj obrani”, dočekao je oca pred ulazom u njegov omiljeni ugostiteljski objekt, te mu polomio vilice i četiri rebra, bez pravnih konzekvenci; par godina proveo je u kam-povima za vojnu obuku diljem svijeta, sudjelovao u brutalnim egzotičnim ratovima kao pripadnik plaćeničkih trupa, iako je prije toga s iznadprosječnim uspjehom studirao strojarstvo; podređeni u službi osiguranja, koju je ustrojio na najvišem profesionalnom nivou, iskazivali su mu bespogovornu poslušnost, svjesni da postoji samo jedna stvar koju poznaju bolje od svog zapovjednika: Remikantonalogajski je, naime, zahvaljujući kombinaciji gena i drila, svakom česticom svoje pojave pokazivao da ne zna što je strah... U općem metežu pod krovnom konstrukcijom Republike Hrvatske barem je sudbina premijera bila u pouzdanim rukama.

52 Iz razjapljenih čeljusti medijske beštije još su se cijedili masni potoci od konzumacije Hudozimnjakova nečuvanog zločina, okrutnog smaknuća J. I. Todorića (naslovnice su oglašavale serijale o usponu i padu mafijaškog bosa, insajderske izvještaje o prilikama unutar ožalošćene obitelji, reportaže s državnički aranžiranog pogreba gdje se okupila kompletna poslovna i politička krema zemlje /jedan je tjednik, grafički inovativno, objavio duplericu s divovskom fotografijom na kojoj su uz pomoć crvenih strelica označena imena i pripadajuće funkcije tronutih nazočnika/), a već smo je hranili kriminalnim uzrocima suicidalnog čina ministra Jakopca, dobacivali smo slasne korupcijske priče iz okružja Agora banke, tople priloge u vidu identiteta i iznosa provizija pojedinih aktera, zdjele pune nečasnih gospodarskih spona, protuzakonitih postupaka, osnovanih sumnji u malverzacije širih razmjera, pa za desert šlagom i šumskim voćem nadjeveni faksimil oproštajnog pisma (ni preminuli ga ne bi efektivnije sročio), uvijek s napomenom da neumorni djelatnici policije bez milosti i protekcije rade svoj posao, na dobrobit hrvatskoga naroda i uz punu potporu državnoga vrha.

Uz tri pomoćnice i jednoga potrčka predao sam se stvaralaštvu do te mjere da sam izgubio pojam o vremenu, ne osjećajući klonulost, jer je valjalo stremiti perfekciji: držati gladne mušterije na otvorenoj vezi, deklamirati sadržaj ponude, nadgledati kuhinju, dodavati jelima začinsko bilje. Čak sam, zahvaćen kreativnim bunilom, posudio Garčeve manire i u brzom hodu dijelio pouke mladim

snagama. “Kakva god bila društvena previranja treba ih znati prilagoditi dramaturgiji trača”, baljezgao sam. “Što značajnije previranje, to sočniji trač. Pišite, djeco!”

Glavni državni odvjetnik Velner suvereno je rukovodio tempom uhićenja. Na desnome uhu držao je slušalicu fiksnog telefona, odakle je dobivao nedvosmislene direktive, a na lijevome mobitel u koji je s vremenskim odmakom kraćim od sekunde nižem osoblju nalagao sve što mu je pristizalo s desne strane. Mogao je zvučnik telefona jednostavno prisloniti uz mikrofon mobitela, no glavni državni odvjetnik Velner bio je zadnji koji bi ugrozio svoju sistemsku ulogu. Pravna država je blistala. Koliko god s jedne strane (lijeve? desne?) nije imala ni najmaglovitiju predstavu o porijeklu i počiniteljima serije strašnih zločina, toliko je s druge strane (desne? lijeve?) bio vidljiviji njen uspjeh u njihovom rješavanju.

Ni sam ne znam kako sam s Remikantonalogajskim završio u birtiji pored autobusnog kolodvora, bit će da smo, usred nevezane diskusije, nasumično parkirali automobil u želji da okončamo dan zasluženom dozom alkohola. Vonj je bio bezmalo neizdrživ, s aromama muškog znoja, nečega kiselog i preprženog ulja, škrti rasvjeta mjestimično se odbijala o krzave keramičke pločice na podu, prošarane tragovima blatnih đonova. Uzeli smo po pelinkovac i sjeli za stol u uglu. Na televizoru iznad šanka, čiji je ekran imao blijedosmeđi premaz nastao savezničkim djelovanjem vlage i duhanskoga dima, vrtjele su se zadnje večernje vijesti. Izbezumljeni pogled debeljuškastoga direktora Agora banke dok ga s lisicama na rukama izvlače iz trbuha ulaštenog policijskog kombija; podbuhlo, tamno, zlovoljno lice konobarice koja prljavom krpom trlja unutrašnji rub čaše, a iz jedne joj nosnice proviruje grančica sasušene sline; postrojeni u koloni, viši bankovni menadžeri i uspješni poduzetnici, ukupno njih osam, dlanovima pokušavaju pokriti glave dok ih roboti s modrim beretkama drže za nadlaktice i uguravaju u zgradu Okružnog državnog odvjetništva; tri neizbrijane spodobе za stolom uz prozor, sa zidarskim bakandžama na nogama, nagnute nad veću količinu pivskih boca i pedalj visoki stožac opušaka u pepeljari; gavrani u balon mantilima istoga kroja, poznati i pod nazivom advokati, šetaju gelom zalizane frizure pred kamerom, sliježu ramenima i kunu se u nevinost svojih klijenata; elipsasta rupa na čarapi ocvale prostitutke, oslonjene s oba lakta o šank, odjevene u ekstremno kratku kožnu suknju i jaknu s okovratnikom od lažnog perja; moja faca na ekranu, fotogenična, sugestivna, multidisciplinarna, dok upućujem naciju u osnove zahuktaloga istražnog postupka i diktiram inicijale bezočno obogaćenih prijestupnika čija sam puna imena prethodno dostavio novinarima; prst debeli lanac na vratu tipa bez dva prednja zuba koji sjedi na klimavoj barskoj stolici i trpa u usta impozantne komade bureka sa sirom; ministar unutrašnjih

poslova pred buketom mikrofona, staložen, prijemčiv, vodootporan, sažima pobijedu pravne države u dvije prostoproširene rečenice što ih je učio napamet cijelo prijepodne; uskliknik unutar izvrnutog trokuta u uglu našeg stola, urezan oštrim predmetom, nožem ili vrhom ključa, ne veći od otiska palca.

Prema skromnome mišljenju Borisa Viktoroviča, ministar održivog razvoja Kristijan Jakopec *jeste* počinio samoubojstvo iako je prljavi dio posla obavila stručno osposobljena osoba.

54 Zvijer je tu opservaciju iznijela trljajući se leđima po hrapavome naslonu kauča, sa sve četiri noge u zraku, dok joj je izvijena metalna lampa koju koristim za čitanje ugodno zagrijavala prostor među preponama. U prvi mah mi se učinilo da se mangup sa mnom šegači, a zatim da je tek dobrohotan i vodi računa o mojim profesionalnim aspiracijama, jer bi se u slučaju da je njegov uvid ispravan, uz par zaturenih detalja, službena i stvarna verzija događaja podudarile. Svijet je danas ionako uređen tako da su ljudi nesamostalni do gadljivosti, šutke je dodao B.V.S.; ako im je život bez široke mreže uslužnih djelatnosti postao nezamisliv, nije li razumno pretpostaviti da sličan odnos neguju i prema smrti? Gardom me podsjetio na prerano preminuloga znanca (čiji identitet ne želim otkrivati) koji mi je jednom davno – dok smo bez daha na ekranu promatrali stravičnu preobrazbu dvaju moćnih američkih nebodera u prah i pepeo – hladno kazao kako se na snimkama savršeno precizno vidi da se grdosije, ne mareći za pučanstvo zatečeno u njima, urušavaju same od sebe, bez obzira na poticaj manijaka u putničkim letjelicama što su se koji minut ranije zanosno zabili u gornje katove. “Logika rasta je logika suicida”, rekao je. “Ova dvojica se ubiše od prežderavanja.”

Što ako je beštija ugrijanog međunožja u pravu? Što ako je suprug gospođe Danijele Jakopec, pasionirani kolekcionar ožiljaka na leđima i debelome mesu, oduzeo sebi život a da to nije ni znao? U toj je konstrukciji potajno želio svoju smrt i vrijedno na njoj radio, nemajući ni snage ni svijesti za završni udarac, pa je onaj koji mu je ugurao cijev pištolja u usta puki izvršilac tuđe volje, ne božje, bože sačuvaj, nego onoga koji odlazi bogu na istinu. A onda i postrojba kojoj pripada samo nadzire stanje na terenu i brine o tome da se poštuje protokol nakon što su nositelji moći objavili rat samima sebi.

Ipak sam odlučio ugasiti lampu i trgnuti Borisa Viktoroviča iz nadraženog stanja: Jesi li onda i ti, nevoljniče, vlastitom voljom završio pod kotačima onoga skota? Pridigao je glavu i s indignacijom frknuo, želeći naglasiti kako – usprkos tvornim namjerama svinje za upravljačem jurišajućeg vozila – ni u kojem slučaju nije mrtav, a to će reći niti pogodan za slaboumne usporedbe. No samo ti

frkći, dragi moj, da je meni život spasio stručnjak za odnose s javnošću, bogme bih dobro razmislio jesam li uopće živ.

Da nepoznanice rastu kao biljke bio bi to raskošan botanički vrt. Probijaš se zelenim perivojem i pogled ti šara po ekscentričnim primjercima flore što se izvijaju u formama lišćem obraslih pitanja. U redu, prije je to mogla biti džungla što se širila svuda uokolo, a u njenom središtu baulja Odjel analitike Ministarstva unutrašnjih poslova, skupina nadobudnih bezveznjaka u paradnim radnim pozama, sa zavrnutim rukavima košulja, opskrbljena s raznih strana napabirčenim teorijskim gradivom o militantima, ekstremistima, tajnim i javnim revolucionarnim družbama, nedostajao je još jedino bivši savjetnik za nacionalnu sigurnost prof. dr. Mareković da izgubljena ekspedicija stekne i odgovarajućeg vođu. Bili su u stanju tek tupo zuriti u gustiš i kačiti etikete na novo i novo raslinje.

Tko su oni?

Gdje se kriju?

Koliko ih ima?

Kako su organizirani?

Gdje im je centrala?

Ima li centrale?

Zašto uskličnik?

Zašto ne uskličnik?

Koji im je konačni cilj?

Ima li konačnoga cilja?

Tko ih uvježbava (budući da su umorstva obavljena zanatski besprije-

korno)?

Imaju li kampove za obuku?

Gdje su kampovi za obuku?

Zašto se ne oglašavaju?

Zbog čega likovi s vunanim maskama na glavama ne iskaču preko *face-
booka* i *twittera* gordo preuzimajući odgovornost?

Je li Hrvatska središte nasilničkih aktivnosti?

Ili je Hrvatska, kao i u svemu ostalom, derutna periferija, predziđe civilizacije, odakle će se nasilje preletiti u zasad nepoznati centar?

Kakvi su im sljedeći potezi?

Hoće li širiti asortiman terorističkih djela?

WHO THE FUCK IS NEXT?

Ravnatelj policije Kašpar, obilno nakljukan vitaminskim preparatima,

iznio je u trenutku lucidnosti (ili zadnjeg stadija očaja) iznenađujuću zamisao da se možda radi o jednome počinitelju.

“Kako jednome?” uznemirio se ministar unutrašnjih poslova, botaničari iz Odjela analitike u hipu su isukali vratove poput jata uznemirenih nojeva, žmirkajući očicama jednako bistro.

“Zamislimo manijakalnog ubojicu”, rekao je Kašpar. “Psihopatu. Ozbiljno poremećenog bolesnika. Uz to hladnokrvnog i sposobnog, koji ubija iz samo njemu poznatih razloga. Bira žrtve strogo određenog profila i za sobom ostavlja prepoznatljivi trag. Po meni to drži vodu. Tipično ponašanje serijskoga zločinca.”

“A limuzine?” upitao je ministar unutrašnjih poslova. “Žapaljene su u isto vrijeme u tri različita grada. I svugdje su pronađeni uskliknici.”

“Možda mu se svidio znak, čisto estetski, pa ga je preuzeo”, rekao je Kašpar. “I sad sije smrt s kopiranim brendom. Kao što nema obzira prema životima žrtava, tako je bezobziran i prema autorskim pravima. Bilo je masovnih ubojica što su iza svojih nedjela ostavljali krvlju iscrtani križ, a nisu ga izmislili.”

“Kako mu se znak mogao svidjeti ako smo učinili sve da ostane nepoznat?” nastavio je ministar.

56 “Ne možemo biti posve sigurni u aparat”, uzvratilo je Kašpar. “U istragu smo uključili najpouzdanije ljude, no rizik od curenja podataka uvijek postoji. Osim toga, možda je i sam sudjelovao u paljevinama.”

“Taj tvoj manijak?” pitao je ministar.

“Da”, rekao je Kašpar. “Možda je bio član grupe koja je organizirano palila luksuzna vozila. To ga je uzbudilo, nešto mu je kvrcnulo u glavi, odlučio je otići korak dalje i sad ubija vlasnike.”

“Ako je to tako”, unio se Kašparu u lice ministar unutrašnjih poslova, “gdje je razlika?”

Dupke puni Cubana bar, ne uzimajući u obzir dizajn, sličio je željezničkom koldvoru, samo što ga nisu napućili pohabani putnici nego bolji komadi gradskoga života, s pomno opuštenim svilenim kravatama i dubokim dekolteima tu su se osjećali udobno kao u mrjestilištu. Vani je lila nepodnošljiva kiša, gromovi su udarali, svetac zaštitnik cijedio je golemi mokri ručnik nad prijestolnicom, bujice su niz pločnike nosile brda metropolskog gliba i zgnječene ambalaže, pa je izolacija godila još više. Biznismeni, novinari, PR-agenti, viši državni činovnici, trgovci nekretninama, burzovni mešetari, lica koja su mi mahom bila dobro poznata, klonirani članovi kluba u klasnom usponu. Mjesto je, uz nekoliko sličnih, postalo *in* od trenutka kada je takozvana tranzicija privedena kraju, bez službene obavijesti, to jest kad je

u Republici Hrvatskoj konačno dovršena preobrazba bandita u bankare. U daljini sam ugledao Svraku kako se probija između tjelesa s kriglom piva prislonjenom uz kokošja prsa, migoljio je spretno kao crv u gnjiloj trešnji. Nakratko se ukazao čak i gospodin Freiermann u pratnji dvojice tjelesnih čuvara, poslovično lebdeći iznad parketa od skupocjenog bambusa, no otišao je poslije petnaestak minuta, jedva liznuvši martini serviran u visokoj čaši sa šećernim obrubom i maslinom što se unutra koprcala, nalik ljudskom oku u formalinu. U jednome uglu zavalio se Bizjak, šef uprave Bonus osiguranja, blažena izraza lica, u društvu plavuše u pripijenoj lila haljini s tankim naramenicama, a ova je sjedila tako neprirodno nakrivljena da je bilo gotovo sigurno kako rukom ispod stola istražuje nabore oko Bizjakova šlica.

“A što ako je sve obratno?” dobacio sam Garcu, dok smo zaposjedali uobičajenu lokaciju uz šank, dovoljno dugačak i izvijen da posluži kao atletska staza. “Što ako oni zapravo ne žele da se za njih čuje?”

“Svatko želi da se za njega čuje”, rekao je Garac. “Nitko ne želi biti nitko.”

Zналаčki je promučkao koktel na bazi votke i dodao:

“A ako si jebeni fanatik, ako imaš političku misiju i militantne namjere, onda pogotovo.”

“Ipak, pretpostavimo da hoće biti isključivo efikasni, da se ne pale na marketing”, rekao sam. “Moguće je da igraju ozbiljno, u određenom smislu ozbiljnije od nas. Uzdaju se u to da su djela najbolja propaganda.”

“Takvo što ne postoji”, rekao je Garac. “Aktivnosti bez promidžbe gube svojstva djelovanja. To ti je kanon.”

“Možda ih podecjenjujemo, Garac”, rekao sam.

“Prije će biti da ih ti precjenjuješ”, rekao je. “A ja, vidiš, usprkos stravi koju žele izazvati, mislim da su to patetični luzeri. Podbacuju u svakom pogledu. Htjeli su privući pažnju, dobili su kurac.”

Garac je usrkao ostatak koktela skupa s dobrim zalogajom tucanoga leda, pa je onda taj led, kratko ga posisavši, ispljunuo nazad u čašu. Bio je polemički žustar, kao i uvijek kad ga se takne u taštinu.

“Druga je stvar što ih ona nesposobna policijska bagaža ne uspijeva otkriti i pohvatati”, rekao je. “Ali na planu učinaka ih nadigravamo. U to možeš biti siguran.”

“Zavisí što računaš pod učinkom”, rekao sam. “Pogledaš li stvari s neke druge strane, njihov učinak može biti dvostruk.”

“Kako to misliš?” pitao je.

“Na primjer, oni ucmekaju Todorića”, rekao sam, “a onda naši, da saniraju štetu, organiziraju likvidaciju dilera kokaina, zatvaraju šefa mafije, uni-

štavaju kriminalnu ćeliju. Ili, oni napucaju ministra Jakopca, a mi tim povodom hapsimo direktore banke i ugledan poslovni svijet, razbijamo koruptivni lanac. Kad razmisliš, to sliči na udruženo djelovanje. Nema nikakvih nesuglasica. Savršena orkestracija. Iz njihove perspektive, zločini su itekako produktivni. Mnogo više nego da sjedimo skrštenih ruku. Ispada da koriste vlast kao svoju logistiku.”

Garac me gledao cerekajući se. Veselo je vrtio glavom, mahnulo albino konobaru u kariranoj pregači da nam doturi novu rundu. Oči su mu se caklile od zdravlja.

“Znači, vlast mu dođe nešto kao servisna služba terorističke organizacije?” naslađivao se. “Je li ta kretenska teorija proizašla iz čiste paranoje ili iz paranoje s votkom?”

“S votkom”, osmjehnuo sam se i podigao čašu.

“Kad smo kod fantastike”, rekao je Garac naglo se utišavši, “možeš li vjerovati da ona plava u uglu Bizjaku drka ispod stola?”

“Mogu”, rekao sam, i drugarski smo se kucnuli.

58 Kiša je već bila prestala kada sam izašao, sa stabala su se otužno cijedili zadnji ostaci potopa, blato i lokve posvuda, raskvašene, skoro kašaste fasade, puhalo je s istoka, jedan s crnom kapuljačom na glavi mokrio je po zadnjem kotaču *lexusa* parkiranog preko puta, felge u boji vanilije, usklađene s karoserijom, praznio se sporo i s vidljivim užitkom, tip što je izašao poslije mene iz Cubana bara nosio je svijetlosivo *armani* odijelo, iza njega fufa koja je na beznadno visokim štiklama jedva održavala ravnotežu, odijelo je imalo to svojstvo da svjetluca pod utjecajem ulične rasvjete, bilo je dovoljno da tip uzvikne “hej, ti” i zaputi se malo bržim korakom, onaj s kapuljačom okrenuo se i raširio vilice u neku varijantu osmijeha, tip se naglo zaustavio na pola puta, no onda je onaj drugi krenuo prema njemu, odalamio ga je najprije nogom iz zaleta, zabivši mu kompletnu cokulu u stomak, tako da se tip u *armaniju* prelomio u struku uzaludno pokušavajući uhvatiti zrak, zatim ga je dokačio laktom po vratu i oborio na tlo, nisam uspio vidjeti odakle su se pojavila još trojica, svi s kapuljačama, valjda su istrčali iz smračene veže gdje vegetiraju u gustim nasadima poput pečurki, cipelarili su ga udruženim snagama kao vreću pijeska, fufa je bez glasa poskakivala na štiklama silujući gležnjeve, onda je panično odmaglila nazad u Cubana bar, tip na asfaltu se pod salvom udaraca oglašavao nečim što je sličilo njištanju, samo tiše, jedan se zatim prignuo i pljunuo mu u lice, drugi je raširio noge i krenuo pisati, opet kiša, zadigao sam kragnu sakoa, okrenuo glavu na drugu stranu i odšetao laganim koracima.

Boris Viktorovič pojeo je nešto gadno i napravio si takav nered u crijevima da sam, vrativši se kući usred noći, moka do gole kože, iznuren ambijentom unutar i izvan

Cubana bara, još morao skupljati sramne izlučevine što ih je divljakov odmetnuti probavni trakt katapultirao na više mjesta po stanu, a to sam činio klečeći s krpom u ruci, psujući na sav glas, dok se gospodin taktički povukao iza aparata za grijanje vode na kuhinjskoj radnoj plohi, navukao masku mučenika i drhturio poput izbjeglice koju su vlasti uhvatile u pokušaju da ilegalno prijeđe granicu. Napolju se ruše svjetovi, pukotine niču na sve strane, kisele kiše padaju, a ti sereš li ga sereš, Borise Viktoroviču! Bijedan si u svojoj samodovoljnosti! Banalan kao epilog dijareje! Nisi dostojan časnoga imena koje nosiš, družo Savinkov!

Pokazalo se da je Garac bio u pravu, a također i da Kašparova teorija ne drži vodu, jer je subotnje jutro donijelo neprijatno buđenje, šok iz oblasti primijenjene likovnosti: s prvim rumenim zrakama sunca na ostakljenom neboderu Hypo banke uz Slavonsku aveniju osvanuo je užasavajući simbol – uskliknik u trokutu čiji je vrh okrenut prema dolje – naslikan fosforescentnom žutozelenom bojom, i to takav da se prostirao u visini preko četiri i pol kata.

Pothvat je u toku noći morala izvesti skupina ljudi, opremljena konopcima, penjačkim vještinama, kantama s farbom, možda visećim korpama i tko zna kakvim drugim pomoćnim sredstvima. Trokut je bio mjestimično kvrgav, nejednake debljine bridova, s pomalo nezgrapnim spojem stranica na desnomo kutu, no sve u svemu pravilan, impresivan, moćan, ako se Slavonskom avenijom išlo prema istoku mogao se jasno razabrati s razdaljine od nekoliko kilometara. S gornjih etaža nakazne građevine drsko nam se kesio u lice.

Nije se pošteno ni razdanilo, a već se po zagasitomodrim staklenim ploham pentrala cijela alpinistička brigada regrutirana za potrebe sanitarne intervencije, najmanje trideset ljudi-pauka, spuštali su se konopcima, gužvali u tri viseće skele i junački trljajući uklanjali slikariju posebno pripremljenom kemijskom otopinom, redarstvenici u civilu (također u skelama) njuškali su po ostakljenim zidovima tražeći otiske prstiju, sve je obavljeno u rekordnome roku, prije osam sati grozna je vertikalna zgradurina dovedena u prvobitno stanje. No bilo je kasno, naravno. Ranojutarnji znatiželjnici su se zaustavljali, ne hajući hoće li kasniti na posao, buljili su u grupama glumeći japanske turiste, škljocali mobilnim uređajima da ovjekovječe atrakciju, odnekud su izniknuli i pohotni fotoreporter. Perje je letjelo kroz prozore, a prozori su bili prilično visoko.

Nakon kratkoga radnog sastanka Garac se nije ustezao da me pakosno podbode (“Ne pale se na reklamu, je li?”), čak me mangupski munuo laktom u rebra, iako se vidjelo da mu nije ni do čega, te smo prionuli podizanju montažne brane pred bujicom,

više-manje izlišnome poslu. Kontaktirani su i Šjor Niki i gospodin Freiermann, premijer se potrudio osobno obaviti ljubazni jednominutni razgovor s ravnateljem javne televizije, započevši ga sa “slušaj me dobro”, ja sam za svaki slučaj nazvao direktoricu produkcije, oštrokondžu s četkastom frizuricom (gospođu Šraf), zamolivši je za uslugu kojom bi se, uzgred budi rečeno, otklonile sve sumnje oko sramotne naplate sjedalica u debatnim emisijama, telefonskim smo putem različitim psihološkim pristupima obrađivali urednički kadar što se u Hrvatskoj zaista namnožio preko svake mjere, Dobromilovitosavljević je dobio popis portala koje bi iz preventivnih razloga bilo poželjno zasuti većom količinom virusa, po mogućnosti smrtonosnih.

60 Svejedno je već u prijedpodnevnome programu na jednom od komercijalnih TV-kanala emitiran prilog o “bizarnoj provokaciji na neboderu Hypo banke”. Povrh toga su dokoni građani (uglavnom u toku radnoga vremena, otimajući poslodavcima kruh iz usta) razmjenjivali fotografije preko Mreže, s popratnim komentarima i nagađanjima, atrakcija se širila neumoljivom brzinom, jer je europska provincija u suštini crkavala od dosade i nedostatka važnosti. U takvim okolnostima vodeće medije ne možeš bez granica pritiskati, poniženje će lučiti kontraproduktivne efekte i prvom sljedećom prilikom bez krzmanja će ti zabiti nož u leđa; poznata je stvar da tu načela više ne stanuju, infantilno natjecanje s konkurencijom (makar to bila zamršena i kakofonična Mreža) važnije im je od javnoga interesa.

Forumi su pošteno zakuhali, kroz više nego imbecilne anonimne diskusije – žanr u kojem opscenost narodne mašte dolazi do punog izražaja – misteriozni devastatori nebodera postajali su bića šarolikih identiteta, od frustriranih političkih egzibicionista, preko samih zaposlenika Hypo banke kojima su prošloga mjeseca najavljeni otkazi, pa do zaigranih ljubitelja ekstremnih sportova. Anonimni građani u Republici Hrvatskoj obožavaju nepoznate počinitelje.

Nije bilo druge nego dignuti ruke od sizifovskog truda. Žrtvovati izloženi dekor, sačuvati jezovitu tajnu što se pod njim krije. Odrediti nove prioritete. Mimo svog običaja, Garac se pojavio u mojoj kancelariji negdje oko ručka (odmah sam poslao potrčka po jestivo i tople napitke), bez konkretnoga razloga, očito mu je trebao netko od povjerenja s kim će šutke podijeliti tjeskobu. Uzeo je pepeljaru, sjeo na drvenu oplatu radijatora ispod prozora, podigao rebraste zavjese od plastificiranog platna i zurio u neodređenu točku na nebu. Pušio je polako, kontemplativno, otpuhujući dim u uskome mlazu, kao da će njime odgurati tamne oblake što su se ponovo počeli skupljati. Za uključenim računalom, tek da utrošim vrijeme, sastavljao sam kratku lekciju iz gerilskoga marketinga da bih je pod odgovarajućim pseudonimom (“zviždač”) poslao kao prilog raspravama na najfrekventnijim forumima. Zna se da multinacionalne kompanije posežu za metodama

lažnih subverzija, zapravo najprljavijim trikovima, kako bi doprle do masa i oglasile svoje proizvode. Zna se također da je usklićnik u izvrnutom trokutu službeni logo novoga teleoperatera koji se već javio na natječaj za državnu koncesiju. Zna se isto tako da je početni kapital osiguran kreditima Hypo banke. O čemu mi pričamo? Kapitalizam je odvratan. Kapitalizam je proždrljiv. Kapitalizam ne bira sredstva da okupira bespomoćne duše potrošača. S određenom sjetom zamišljao sam interaktivnu pustoš u Garčevoj glavi. Usklićnik je izašao vani, a nije smio.

Dvije boce rashlađenoga bijelog vina metalna okusa i M.-ine bujne sise, te večeri (umišljam) oblije nego ikad prije, pokazale su se dostatnima da joj sve ispričam. Priznajem da me pogled na njeno herojsko poprsje redovito raspamećuje, ima tome već šest mjeseci, najčešće subotom, kada M.-in suprug sa skupinom pajdaša i nauljenom dvocijevkom odlazi u neku kolibu usred šume u Gorskom kotaru gdje naganjaju srne i veprove, nakratko realizirajući muškost, da bi poslije uz logorsku vatru i poneku mrtvu životinju lamentirali kako život ima smisla, nikada četvrtkom, kada M. u cjelodnevnom zanosu ključka svoju tjednu kolumnu za Jutarnji vjesnik, štivo natopljeno čežnjom za pravdom i neumjerenom brigom za opće dobro, puno strasti i prostodušnih emocija koje nalaze svoj izraz u tragikomičnome gomilanju interpunkcijskih znakova (obično usklićnika! nekad i trostrukih!!!).

61

Nisam joj, razumije se, ispričao baš sve, ustvari sam prešutio čitav niz popratnih radnji za koje sam držao da spadaju u domenу zanatske tajne, no osnovna matrica zbivanja bila je izložena u opuštenoj vinskoj i postorgazmičkoj atmosferi – od paljevina praćenih fosforescentnim biljegom, preko umjetnički izvedenog umorstva Veronica Luksicha, nemilosrdnih atentata na J. I. Todorica i ministra održivog razvoja Kristijana Jakopca, pa do golemoga jutarnjeg ukrasa na degutantnom neboderu Hypo banke, istoga kakav je u mikro izdanju pronađen na zatiljcima VIP mrtvaca.

Bio je neopisiv užitak promatrati preneraženost u M.-inu pogledu, senzualno spuštanje donje usne, blagu paniku u prstima dok je rukovala kopčom na leđima, vraćajući grudi u futrole, pošto je morala krenuti kući da petogodišnji sinčić ne doživi traumu ukoliko mu umjesto mame doručak pripremi anoreksična bejbisiterica. Na kraju sam joj, polupijan, napomenuo kako sve izrečeno mora ostati strogo među nama, no M. je takvu mogućnost nabusito odbila, to što je čula ni pod kakvim uvjetima ne smije ostati “strogo među nama”; nije li mi, uostalom, od početka dala do znanja da svoju profesionalnu etiku ne kani žrtvovati pred oltarom našega privremenog i besperspektivnog odnosa; budem li, zbog prirode svojeg posla, ikada osjetio želju saopćiti joj štogod “strogo među nama”, mogu to slobodno zadržati za sebe.

62 Još je, međutim, čarobniji bio izraz M.-ina lica sutradan prijepodne (zapravo istoga dana, jer je napustila moj stan u dva iza ponoći) kada smo se našli u polupraznom kafeu crno-bijelog modernističkog interijera u blizini Ministarstva. Imao sam pune ruke posla, premda je bila nedjelja, i na njenu molbu udijelio joj manje od pola sata dragocjenog vremena. Naručio sam tortu sa sirom i bademima, njoj je podrhtavala žličica u ruci dok je miješala pretjerano kremasti *capuccino*. Glavni urednik Jutarnjeg vjesnika, kolerik na zlu glasu, liječeni alkoholičar s tenom u nijansama skrame na površini močvarnoga jezera (za kojeg M., dakako, nije znala da je već godinama na Dobromilovitosavljevićevu platnom spisku), odgodio je obiteljski izlet nakon što mu je ujutro telefonom u kratkim crtama isporučila ekskluzivno otkriće, sastao se s njom na klupi ispod rahitične lipe u Maksimirskom parku (navika iz službe) i u jednome je trenutku sirovo stisnuo za nadlakticu: ugleda li išta od toga svjetlo dana, ne samo u Jutarnjem vjesniku nego bilo gdje, može računati sa sigurnim otkazom i, šire uzevši, uništenom karijerom. Kao razlog je naveo prioritetni interes nacionalne sigurnosti, slobodna štampa ne može biti suprotstavljena stabilnoj (i prema tome slobodnoj) državi, postoje prilike kada institucije treba pustiti da bez ometanja obave svoj posao, a ako njemu ne vjeruje može to čuti i od gospodina Freiermanna, gospodin Freiermann je upućen u sve detalje i cijeli slučaj drži toliko važnim da će na njegov poziv ovoga trena dolebdjeti do Maksimirskog parka i održati joj predsmrtno slovo. M. je, srećom, zadržala dovoljno prisebnosti da, usprkos urednikovu prostačkom navaljivanju, ne oda izvor informacije.

Ista senzualno spuštена usna, veličanstveni par dojki sapet tirkiznom bluzom, uživao sam u mentalnoj malaksalosti koju je M. izdašno emitirala, kao i u slasnoj torti od sira. Vidjelo se da joj je ambicija usahnula, nabusitost također, a umjesto toga isplivao je fluidan, neodređeni strah, sablasno osjećanje koje ne bi umjela predočiti škrtim asortimanom interpunkcijskih znakova. Slavom ovjenčana novinarska etika pada u drugi plan kada prisustvuješ kuljanju historije.

Što je to što se događa? Neki vid rata? Revolucija? Ne znam, M., ne vjerujem da s revolucijama više itko računa. A ne slični ni na rat. Što se čini da to prestane? Ne znam, M., sve što bih rekao moralo bi biti "strogo među nama", pa je bolje da ne govorim. Misliš li da im je u glavama neka jasnija ideja? Ili samo divlja osveta? Ludilo? Ne znam, M., ne vjerujem u ludilo koje nije spontano. Razumnije je prihvatiti da postoje i oni koji strast za pravdom ne mogu utažiti kroz novinske kolumne. Ali kamo to onda vodi? Ne znam, M., nisam siguran da vodi ikamo određeno. Čemu nasilje koje nikamo ne vodi? A nije ludilo? Ne znam, M., možda ono ima svoj unutrašnji princip, a vanjske ga okolnosti samo opslužuju. Kakav unutrašnji princip? Ne znam, M., bojim se da općenito griješimo kada razmišljamo polazeći

od nekog čvrsto definiranog i brzo dohvatljivog cilja. Od čega da onda polazimo? Ne znam, M., možda je to poput seksa. Jebeš dok god ti se diže. Mogu li dobiti komadić torte? Ne znam jesi li zaslužila, M., vrlo je ukusna, a ti si bila vražje nestašna.

Garčeva genijalnost iskazala se u punome sjaju tokom večernjeg dnevnika javne televizije, u bloku informacija iz kulture, kada je studijska kamera zumirala mesnato lice Ricarda Demichellija, konceptualnog umjetnika, za tu prigodu odjevenog u bijeli laneni sako preko narančaste majice sa siluetom New Yorka na prsima, s tim da je gro pažnje privlačio oveci purpurnocrveni okvir naočala, težak zasigurno pola kilograma. Voditeljica nedefiniranog lica, nalik dizanome tijestu, ponosno je obznanila gledateljima da je čuveni hrvatski konceptualac autor jučerašnje provokacije na neboderu Hypo banke (na ekranu idu fotografije dekorirane građevine snimljene iz tri ugla), enigma je napokon razriješena, nagađanja mogu prestati, vandalsko djelo postaje vrijedna instalacija, umjetnik je zaradio prekršajnu prijavu zbog uništavanja imovine i remećenja javnoga reda i mira (umjetnik maše pred kamerom pečatiranim listom papira), ali preuzima odgovornost i spreman je snositi sankcije za čin u koji duboko vjeruje.

Ricardo Demichelli, pedesetogodišnjak rođen u blizini Donje Mlake, koji je umjetničko ime smislio za mladalačkog putovanja u Veneciju, godinama se kalio sličnim društveno angažiranim egzibicijama. Ostao je upamćen po “međugorskom performansu”, kada je na uzdignuti prst kamenoga kipa Gospe Koja Plače nataknuo ružičasti prezervativ, nakon čega su ga bogobojazni hodočasnici naganjali po obližnjem brdu letvama i kolcima, a na kraju ga i kamenovali, te je završio na dužem bolničkom oporavku. Jednom je na Trgu bana Jelačića, najvećem seoskom sajmištu u metropoli, sklopio montažni stol, postavio tanjur i, uz pomoć nekoliko litara vode koju je naginjao iz plastičnih boca, pojeo kompletan Ustav Republike Hrvatske, stranicu po stranicu, što je po njemu bio način da “ovakva država završi u zahodskoj školjci”.

No bio je lakom na novac i varljivu slavu: toga jutra pristao je za sedam tisuća eura potpisati umjetnički projekt koji nije izveo, tim lakše što bi ovaj mogao predstavljati krunu njegove karijere, uz čvrsto jamstvo da stvarni autori neće odnekud prokljati u javnost i denuncirati ga. Nije neka suma, slavodobitno se smješkao Garac, a k tome, logično, ide iz budžetskih sredstava namijenjenih kulturi. Voditeljica je cvrkutala operetnim sopranom.

“Što vas je potaknulo na ovaj konceptualni čin, gospodine Demichelli?”

“To je moj umjetnički protest protiv svijeta u kojem živimo. To je svijet nepravde i nejednakosti, korupcije i beznađa. Devedeset i devet posto ljudi ropski

radi i jedva preživljava da bi jedan posto privilegiranih zgztali enormna bogatstva. Predatorski kapitalizam zatvorio nas je u logore, oduzeo nam pravo glasa, pretvorio u biomasu koja služi izrabljivanju i osiguravanju profita za ugojene multinacionalne gospodare. Takav svijet se mora promijeniti. A da bi se promijenio, treba se pobuniti. I evo, ja sam se pobunio.”

“Zašto ste izabrali baš zgradu banke?”

“Banke su središta zla. One su krvožilni sustav predatorskog kapitalizma. Već samo njihovo postojanje je zločin, kao što reče Brecht, a kamoli kad su u službi vladajućih centara moći.”

“Ovaj rad zahtijevao je planiranje i dosta pomagača. Možete li reći tko su vam bili suradnici?”

“Neka to ostane mala umjetnička tajna. Ja preuzimam rizik za svih.”

“Nije li pomalo ironično da i sami posjedujete račun otvoren u Hypo banci?”

“Ja? Kakav račun... Otkud vam taj podatak?”

“Imamo svoje izvore.”

“Eto, više ni bankarska tajna ne važi. To je to o čemu govorim. Svi smo pod stalnim nadzorom. Ovaj svijet treba promijeniti.”

64

Nije trebalo dvojiti odakle voditeljici inspiracija za završno pitanje. Prodorom u Garčev um, nakon divno režirane informativne emisije, vjerojatno bi se otkrio ekstatični vatromet, čudesna iluminacija koju proizvodi jureći roj misli potentnoga PR-mesije. Recimo: Čim se osjeti podrhtavanje tla i zadah društvenih promjena, stvari prelaze u ruke kulture i angažirane umjetnosti. Preko kulture revolucije sretno putuju u muzeje.

Rukovoditelj Vladine promidžbe, međutim, spadao je u tipove za koje svjetlo nikada nije na kraju, već na početku tunela. Pritom je i dugogodišnji boravak u okružju šjor Nikijeva obiteljskog gnjezdašca potencirao kod njega spomenički osjećaj superiornosti, onu vrstu uvjerenja kod kojeg strast ne proizlazi toliko iz želje za potvrđivanjem koliko iz svijesti o pripadničtvu, a usputni je cinizam samo sredstvo za odvlačenje pozornosti. Ako bi ga se dobro pritisnulo, vjerujem da bi svoj prezir prema čovjekolikome mnoštvu izvan posvećene skupine bio spreman dokazivati evolucijskim argumentima. Ne znam je li me briga za opće dobro ili sitna muška pakost poticala da s vremena na vrijeme pomišljam kako bi se na protivničkoj strani fronta mogao zateći netko jednako inteligentan, ali manje ohol, tko bi prema tome u svoje borbene planove uključio i suparnikovu nesumnjivu obdarenost, netko poput Borisa Viktoroviča, na primjer, čiji je desni brk šeretski zaigrao prije odjavne

himne večernjeg dnevnika (još dok je patuljasti meteorolog najavljivao nastavak mjestimičnih oborina) i rezonirao na sljedeći način:

“Ako nitko ne zna tko su gospoda teroristi, osim naravno samih terorista, tada, logično, i ovaj slikar može biti jedan od njih, kao i bilo tko drugi.”

“Koji slikar?” zbunio sam se.

“Pa ovaj... kako da ga nazovem... proizvođač umjetničkih događaja.”

“Demichelli?!” zgrnuo sam se. “Insinuiraš da bi Ricardo Demichelli mogao biti jedan od atentatora?”

“Što da ne”, uzvratilo je susjednim brkom.

“Šanse za to su jedan prema – koliko? – milijun?”

“Jednake kao kod svih ostalih. A osim toga, složili smo se da insinuiram.”

Prasnuo sam u smijeh i nalió si čašu čistoga džina, četvrtu zaredom, moram priznati, što je značilo da se bližio trenutak kada bi se zvjerka mogla upustiti u magični postupak hipnoze. Za svaki slučaj sam je lijevom rukom draškao po stomaku, da osiguram distancu.

“Što sve tebi pada na pamet, mrkli stvore... Ali neću ti odreći originalnost. Uzmemo li da se taj tvoj ‘slikar’, navođen uzvišenim ciljem, zaista latio smrtonosnog oružja, to bi bila zgodna kaša – em je nekažnjeno sudjelovao u užasnim nedjelima, em je dobio priliku preko javne televizije izložiti svoje užasne ideje, em je od vlasti za to dobio honorar, ne naročito, ali za njega sasvim pristojan. A najslađe je što je stvarni zločinac iskorišten za prikrivanje stvarnih zločinaca. To je ta koncepcija, je li, mudrijašu?”

“Otprilike”, zadovoljno je mljacnuo.

“Zar se onda ista uloga nije mogla namijeniti i Lubanji?”

“To je već teži slučaj.”

“Dobro, slažem se. Lubanjin životni stil nije naročita preporuka. A uz to je retardiran. Plus ima višak olova u organizmu. Dakle, ipak performer...”

“Pretpostavimo da je Garac pronašao Demichellija tako što je Demichelli pronašao Garca”, dodao je razigrani mačor. “To se lako radi. Kontraobavještajno. Pustiš o sebi takav glas da će te sigurno pronaći onaj kojeg tražiš.”

“I ekspert za javno mnijenje, poput ribe u mrežu, uleti u noćnu moru”, nadovezao sam se. “Da sve od sebe da do detalja krivotvori stvarnost, postigne vrhunski falsifikat, a onda mu iz središta iluzije koju je stvorio jezik isplazi najcrnji realizam.”

“Istina je samo drugi naziv za osvetu”, ponovno je mljacnuo.

“Prokleti zlobniče”, podigao sam visoko čašu džina. “Ali previdio si jedan detalj, mili moj.”

“Koji detalj?”

“Čovjek iz Donje Mlake ipak je pojeo Ustav Republike Hrvatske ne bi li se riješio opstipacije”, rekao sam. “Što dokazuje, kako god uzmeš, da je istinski umjetnik. A umjetnici su...”

“Eh, da”, uzdahnua je Boris Viktorovič i podvio rep. “Umjetnici su pičke.”

66 Neodoljivi miris šljama, pomislio sam, dok su mi u predvorju koncertne dvorane “Vatroslav Lisinski”, gdje sam se neuspješno pokušao stopiti s jednim od pokrajnjih stupova, nosnice maltretirali raznovrsni nadražaji što su ih odašiljale napadno parfimirane gospođe poodmakle dobi i njihovi eminentni mužjaci, slično kozmetički obrađeni, čas naramak užegloga poljskog cvijeća, čas kombinacija citrona i lavande koja provocira na bljuvanje, svi u nabranim svečanim toaletama i tamnim odijelima, kvalitetno balzamirani, izloženi jedni drugima na degustaciju. Samo je ministru unutrašnjih poslova moglo pasti na pamet da se Dan policije obilježi večernjim nastupom simfonijskoga orkestra koji će, prikladno, izvesti koloplet popularnih opernih arija, uz ispomoć nekoliko cijenjenih pijevnih grla s domaće scene i publiku prvorazredna renomea. Pretpostavljam kako je tu svoje prste bila umiješala Danijela Jakopec, inače ordinarni snob (do toga da je i apartman broj 427 u hotelu Sheraton preko veze dala ukasiti Berberovim platnom s profilom konjske glave), no tko se mogao nadati da će u međuvremenu metak nepoznata porijekla raznijeti nepca i veći dio mozga njezina supruga, te će zbog korote morati apstinirati od glazbene priredbe. Gospođa Suzy Todorčić izostanak je bez sumnje lakše podnijela, jer je u sličnim prigodama ulagala silan napor da ne zahrče usred izvedbe, a osim svega je riđokosi odvjetnički vježbenik, naočiti mladac što ju je u ovim tegobnim danima tješio i pripremao za složenu ostavinsku raspravu, znao sasvim lijepo pjevušiti na uho, gol kao od majke rođen.

Pingvini s ovalnim pladnjevima klizili su preko crvenoga tepiha raznoseći čaše pjenušca i kanapee u pastelnim bojama. Glavni tajnik Stranke kršćanskog ujedinjenja Prosper Horvat ljubazno mi se naklonio iz pravca susjednoga stupa, pogledom je dobacivao izraze zahvalnosti, za razliku od blazirane supruge i njezine majke s punđom u obliku rodina gnijezda. Šjor Niki i gospodin Freiermann ležerno su čavrljali kao dvije iskusne ulješure, puni uzajamnog poštovanja i pri-tajene žudnje da, pod drugim okolnostima, diskusiju nastave strojnicama. Prof. dr. Mareković nešto je žustro objašnjavao predsjedniku Ustavnoga suda i glavnome državnom odvjetniku Velneru, hvatajući ih svako malo za rukave, što je potonjeg izbezumljivalo, budući da je bio koncentriran na putanju pladnja sa zalogajčićima

od svježih škampa, upravo je razrađivao strategiju kako da njima neopaženo napuni džepove za slučaj da razuzdana filharmonija produži program. Hrvatski poslovni magovi, saborski zastupnici, ministri, članovi diplomatskog zbora i druga rentabilna čeljad skladno su se miješali s visokim redarstvenim kadrom u svečanim modrim odorama, silom se prilike uniformirao čak i Kašpar, potuljeno piljeći u vrhove cipela, s kolekcijom zlatne dugmadi na prednjici izgledao je poput klauna nakon neuspjele audicije. Garac je kod improviziranog šanka zavodio oveću skupinu novinara (M. odsutna), suveren kao i obično, okićen paunovim perjem. Petnaestak minuta prije početka glazbene masaže pojavio se premijer, praćen budnim očima Remikantologajskog, ovoga puta bez supruge koja je bila zauzeta neodgodivim obavezama (neslužbeno se doznaje da je imala bilateralni susret s pedikerkom). Ministar unutrašnjih poslova osobno mu je uručio čašu pjenušca, odmjereno komješanje, poremećaj u djelovanju magnetskoga polja, skupine tjelesa lagano plove u smjeru pristiglog dužnosnika, pčele se nagonski zbijaju uz maticu. A onda su se dvojica tapecirana vrata dvorane otvorila i rulja je nagrнула unutra, boreći se laktima i ručnim torbicama za što povoljnija mjesta, pošto su samo u prva dva reda sjedalice bile markirane imenima uzvanika.

Iskrao sam se već poslije pompozne zvučne uvertire, točnije čim je stotinu kilograma teška sopranistica u haljini sa srebrnim vezom otpustila nesnosan krik iz pluća (mislim da je kroz zavijanje spominjala Turke, sablje i ugroženi hrvatski narod, mada nisam siguran), te zbrisao prema toaletu, prostranom, mirisnom i decentno uređenom. Otvorio sam prozor i pripalio cigaretu, odlučan da ne napuštam tu oazu dok god traje operna tortura. Zidovi su blago vibrirali, grmljavina simfoničara mogla se još uvijek razabrati, više po taktu nego po melodiji, no ipak se, mnogo jasnije, kroz otvoreni prozor čuo isprekidani pjev kosova, jednoga sam uspio i vidjeti kako čeprka kljunom u podnožju nekog stabla sa sitnim tamnocrvenim listovima. Sjetio sam se kako ih je majka pokušavala hraniti mrvicama kruha u vrtu naše periferijske stračare, nastojeći doskočiti njihovoj plahosti, obično bez rezultata. Otac je kroz to vrijeme nedostojanstveno umirao u spavaćoj sobi napuklih zidova, gušio se i iskašljavao slapove rumene sluzi, otrovan dugogodišnjim udisanjem salonitne prašine.

Ne mogu biti siguran koliko je vremena prošlo – moguće i puni sat – prije nego su se vrata WC-a otvorila, zakoračio je najprije Remikantologajski, izvježbanim pogledom odmjerio stanje u prostoriji, nasmiješio se i klimnuo glavom kada me ugledao, da bi za njim poput furije ujurio premijer, gonjen peckavom iritacijom upaljena mjehura, te je umireni šef osiguranja izašao, opet uz smiješak,

zatvorio za sobom vrata i ostao na straži s vanjske strane. Srećom je prvi čovjek Vlade bio nikotinski ovisnik, pa nisam morao glumiti dobro odnjevovana građanina panično gaseći cigaretu. Bio je vedar u licu, valjda zbog privremenog bijega od strašne decibelske agresije u tihu sanitarnu idilu, a k tome nije mogao znati da će te noći četiri pažljivo odabrane gradske građevine, jedna grozomornija od druge, biti oslikane uskličnim simbolima divovskih formata, što bi mu zacijelo unaprijed pokvarilo raspoloženje. Blagonaklono mi je namignuo i požurio olakšati bešiku, dok je lijevom rukom u džepu već napipavao kutiju *marlboro*a i upaljač.

Minutu kasnije promatrao sam njegovu krvavu glavu na žučkastim pločicama ispod pisoara. Izvadio sam pečatnjak iz unutrašnjeg džepa sakoa, utisnuo mu biljeg na stražnji dio vrata i krenuo prema otvorenom prozoru.

USTAVNI IDENTITET EVROPSKE UNIJE: ŠTA EVROPLJANE DRŽI NA OKUPU I KAKO MISLITI EVROPU VREDNU OČUVANJA?

NENAD DIMITRIJEVIĆ

S engleskog preveo Dejan Ilić

UVOD

Evropska unija je u političkoj, ekonomskoj i normativnoj krizi. Kriza zahteva odustajanje od trenutno dominantnih birokratskih *ad hoc* mera i okretanje temeljnim pitanjima Unije. Ovaj tekst pita kojim se razlozima može opravdati postojanje Unije. Pitanju se pristupa iz perspektive identiteta: ko smo to ‘mi Evropljani’;¹ zašto smo zajedno; koje su to legitimne vrednosti i obavezujuće norme našeg zajedništva? Fokus će biti na kategoriji ustavnog identiteta.

Tekst se sastoji od četiri odeljka. Prvi odeljak skicira kontekst i identifikuje osnovna pitanja: šta je ustavni identitet; kakav je njegov odnos prema predpolitičkim identitetima; šta su elementi ustavnog identiteta; zašto je ustavni identitet važan; ko su njegovi nosioci? Drugi odeljak nudi opštu analizu ovih pitanja. Treći, centralni, odeljak okreće se Uniji. Naglasak će biti na jednom važnom i kontroverznom aspektu evropskog konstitucionalizma: odnosu istorijskih posebnosti i ustavnog univerzalizma. Četvrti odeljak sumira osnovne argumente, zalažući se za Ustav Evrope.

I. KONTEKST I PITANJA

Na samom početku, hteo bih da ukažem na važnost jednog uvida koji se sam po sebi može činiti trivijalno očiglednim. Uspostavljanje onoga što nam je danas poznato kao Evropska unija bilo je stvar političkog izbora; mogućnost da se izabere šta je Unija do danas je ostalo jedno od njenih najupečatljivijih svojstava. Godine 1951. grupa evropskih lidera odlučila je da zanemari demokratiju i

¹ Samo zarad sažetosti, ovaj autor – Evropljanin koji nije građanin Unije – koristiće u tekstu zamenicu “mi”.

usredsredi se na uglj i čelik.² Oni su to uradili da bi promovisali određene vrednosti – po njihovom mišljenju, radilo se o vrednostima čiji je moralni i civilizacijski značaj premašivao značaj demokratskog opredeljivanja za ili protiv. Pogledajmo šta se događa danas: 7. marta 2013, Savet EU-a odložio je do kraja godine odluku o širenju Šengenske zone na Rumuniju i Bugarsku, iako su obe zemlje ispunile tehničke uslove za pristupanje zoni.³ U jednom intervjuu, nemački ministar unutrašnjih poslova Hans-Peter Friedrich rekao je da kriza, što se njegove države tiče, povećava rizik od priliva siromašnih radnika koji samo traže socijalne povlastice. Skovan je novi termin – “beneficijarni turizam” – a Velika Britanija, Austrija i Holandija pridružile su se Nemačkoj u osudi te navodno sve raširenije i navodno ne-evropske prakse.⁴

Moguće je da potonja odluka poseduje neke slabe nagoveštaje proceduralne legitimnosti, ali jedna stvar je sigurna: tu nema ni traga legitimnim vrednostima. Ova epizoda tek je još jedna ilustracija činjenice da je Evropa u krizi. Kriza je

ekonomska, politička i normativna. Situacija gotovo podseća na predrevolucionarno stanje. Čini se da sistem nije sposoban da odgovori na izazove: njegove mere ne mogu da zadovolje zahteve učinkovitosti, doslednosti i proceduralne transparentnosti. Pored toga, kada se gleda iz normativnog ugla, ponašanje zvaničnika Unije ne može se videti ni kao principijelno ni kao ispravno. Političke elite najmoćnijih zemalja priklonile su se nečemu što je dobro opisano kao “*ad hoc* strategija upravljanja krizom” u skladu s “neformalnim libertarijanskim nadnacionalizmom”.⁵ Svedoci smo dinamike koja kao da nas na pervertiran način približava ostvarenju starog ideala “sve čvršće Unije”, sa pogrešnim protagonistima koji povlače loše poteze, rukovođeni rđavim ciljevima, proizvodeći teške posledice. Građani i ustavni demokratski režimi država članica nisu akteri upravljanja krizom; institucionalna arhitektura Unije rutinski se zaobilazi. Kao rezultat svega toga, imamo situaciju dvostrukog – normativnog i empirijskog – legitimacijskog deficita: evropske vrednosti su marginalizovane, a Brisel se suočava sa rastućim nepoverenjem.

2 *Treaty Establishing the European Coal and Steel Community*, 1951, dostupno na: http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties_ecsc_en.htm

3 Council of the European Union, *Press Release, 3228th Council Meeting*, Brussels, 7-8. mart 2013, dostupno na: <http://www.consilium.europa.eu/Newsroom>

4 Nathalie Vandystadt, “Schengen: Sofia and Bucharest Forced to Wait Until End of Year”, *Europolitics*, 7. mart 2013, dostupno na: <http://europolitics.eis-ut-prod-web01.cyberadm.net/sectoral-policies/schengen-sofia-and-bucharest-forced-to-wait-until-end-of-year-art349043-16.html>

5 Vidi na primer nedavno objavljene kritičke tekstove na sajtu časopisa *Eurozine*, pod zajedničkim naslovom “The EU: Broken or Just Broke”: Stefan Auer, “The End of the European Dream”; Jose Ignacio Torreblanca, “Five Reasons why Europe is Cracking Up”; Christian Calliess *et al.*, “Europe and the New German Question”, dostupno na: <http://www.eurozine.com/comp/focalpoints/eurocrisis.html>

Izgleda da – mimo ublažavanja najgorih vidova ekonomske krize, ili baš zato što kriza uopšte ne može da se obuzda *ad hoc* merama – treba ponovo postaviti neka osnovna pitanja o EU. Kakav je entitet Unija? Koje su njene temeljne vrednosti? Šta je – ili šta bi trebalo da bude – u njenom supstancijalnom fokusu: upravljanje sistemskim imperativima koje nameće rastuća globalizacija, zajednička ekonomija, politička integracija, slobodno kretanje ljudi, efikasnija zaštita osnovnih prava, mir, društvena solidarnost, pravda? Ako izbor padne na neku kombinaciju ovih ili nekih drugih ciljeva, kako da ih uskladimo? Kako treba da izgleda pravni i politički režim? Može li se pronaći neka bolja demokratija za EU? Da li je demokratija neophodna za EU? Da li je uopšte poželjna demokratska Unija? Da li je demokratija moguća u EU? Šta ćemo s ustavom? Podsetimo se jedne dileme koja već dugo muči Evropljane: treba li da budemo zadovoljni postojećim konstitucionalnim aranžmanom koji se zasniva na jednom nekodifikovanom skupu sporazuma, ili je ipak važno imati jedan akt koji ćemo nazvati ustavom, a koji neće raspolagati samo pravnim važenjem, nego će njegovo slovo sadržati i poseban simbolički, legitimizacijski i integrativni autoritet koji obično povezujemo s tim aktom? Zašto ne bismo sadašnju krizu videli kao konstitucionalnu šansu, pa se vratili za sto i osmislili demokratsku, inkluzivnu i ka konsenzusu usmerenu ustavotvornu proceduru, čija bi primena rezultirala usvajanjem legitimnog najvišeg pravnog akta?

Na kraju, evo i pitanja kojim se bavi ovaj tekst: zašto smo uopšte zajedno? Zašto smo odlučili da stvorimo Uniju, ili da joj se pridružimo? Pitanje o razlozima za postojanje Unije identi-

tetsko je pitanje. Identitetsko pitanje političke zajednice tiče se onoga što je zajedničko njenim članovima. Ako “horizont zajedničkog smisla” nedostaje, nema zajednice. Ono što preostaje tek je sredstvima prisile stabilizovan *status* onih koji žive – ili su prinuđeni da žive – unutar datih granica.⁶ Kako onda da identifikujemo i definišemo to zajedničko, to što povezuje pojedince i grupe koji ili sticajem okolnosti ili svojom voljom žive zajedno? Načelno govoreći, postoji nekoliko opcija. Prvo, možemo zauzeti supstancijalno stanovište, tako što ćemo se, recimo, usredsrediti na u prošlosti stvorena i tradicijom posredovana navodno neponovljiva etička svojstva “naše nacije”, “našeg društva”, “naše istorije i kulture”, i tome slične stvari. Dalje u tekstu pokušaću da pokažem kako, verovatno suprotno nekim intuicijama, ovakva percepcija identiteta nije sasvim strana Uniji. Drugo, naš supstancijalni fokus može biti na sadašnjosti i budućnosti, gde bismo identitet tražili eksplicirajući strateške razloge zajedničkog života. U slučaju Unije, ponudili bismo instrumentalnu (uglavnom ekonomsku, ali i bezbedonosnu) racionalnost kao glavni razlog za njeno osnivanje i očuvanje. Treće, naš zajednički identitet može se oblikovati i izražavati pravnim sredstvima. Države članice, građani, njihovi međusobni odnosi, kompetencije, prava i obaveze – sve su to pravne kategorije. Pravo definiše obavezujući proceduralni okvir individualnih i kolektivnih identiteta. Prepoznati “nas” kao “Evropljane” znači prepoznati nas kao pravne subjekte. Četvrto, naše zajedništvo može se zasnivati na kontekstualno-specifičnom razumevanju

71

6 Žarko Puhovski, *Interes i zajednica* (Zagreb: Liber, 1975), 9–10.

univerzalnih moralnih načela. Naravno, nijedna politička zajednica ne može se temeljiti na jednostavnoj neposredovanoj “primeni” moralnih načela. Tako ovaj poslednji scenarij podrazumeva prevođenje univerzalnih načela u pravne i političke aranžmane koji bi istovremeno na neki način trebali da izraze i neponovljivost socijalnog i istorijskog konteksta zajednice. To je tačka u kojoj uvodimo ustav.

U ovom tekstu ću braniti četvrto čitanje evropskog identiteta. Preciznije, tvrdiću da je ustavni identitet odgovarajući medij zajedništva i za Uniju i za sve njene aktere. Nadalje, zalažući se za primat takvog tumačenja, neću braniti njegovu ekskluzivnost. Oblikovanje ustavnog identiteta EU-a zahteva da se uzmu u obzir i preostala tri razumevanja identiteta i da se za njih pronađe odgovarajuće konceptualno mesto.

72

Počću identifikacijom pitanja koja su bitna za promišljanje ustavnog identiteta. Iako je ta pitanja moguće analitički razdvojiti, odgovori se često preklapaju. Stoga će moj pokušaj analize pre ukazivati na njihovu povezanost nego što će pružiti jasne odgovore na svako pitanje ponaosob. Lista pitanja koja sledi svakako nije potpuna.

Prvo, šta je ustavni identitet? Drugo, u kakvoj je on vezi sa predpolitičkim identitetima? Ovo se može shvatiti i kao pitanje o izvoru i konceptualnom mestu ustavnog identiteta. Da li on pretpostavlja izvesnu kulturnu homogenost, ili se radi o konstrukt koji prepoznajemo samo u zajednici koja već ima pravni ustav? Treće,

šta su sastavni delovi ustavnog identiteta: koje vrednosti i principi; koje procedure; koji institucionalni aranžmani? Četvrto, zašto je ustavni identitet bitan, a posebno, u kakvoj je on vezi s demokratijom i njenom legitimnošću? Peto pitanje tiče se aktera: ko je nosilac, ili ko su nosioci tog identiteta?

2. KONCEPTI I KONTROVERZE

Koncept identiteta upućuje na osećanje sopstva jedne osobe, grupe ili zajednice koje se proteže kroz vreme i razne promene.⁷ Ono što nazivamo identitetom živi u napetosti između odredljivosti jednog kao uvek istog, s jedne strane, i dinamizma, s druge strane. Kazati da identitet nikada ne implicira statično percipiranu istost, ne znači da nije moguće reći sledeće: ja sam bio juče, ja sam danas, i ja ću (nadam se) biti sutra. Isto važi i za međugeneracijske nedobrovoljne grupe, društva ili političke zajednice: one su na bitan način konstituisane svojom prošlošću i načinom na koji se ta prošlost usvaja putem prakse samotumačenja. Samotumačenje se ne tiče isključivo utvrđivanja smisla istorijski specifičnog sopstva putem priznavanja kulturnog i političkog značaja tradicije. Reč je i o gledanju unapred u kontekstu koji je obeležen međuzavisnošću naših zajedničkih ciljeva, interesa, vrednosti i institucionalnog sklopa.

Naravno, još mnogo toga se može reći i već je rečeno. Na primer, možemo tvrditi da se identitet tiče egzistencijalno utemeljene autentičnosti.⁸ Možemo se složiti da nema identiteta

7 W. James Booth, “Communities of Memory: On Identity, Memory, and Debt”, *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 2, 1999, 251.

8 Anthony Appiah, *The Ethics of Identity* (Princeton: Princeton University Press, 2005).

bez nekog minimuma homogenosti. Možemo dalje pitati da li homogenost kolektivnog identiteta ostavlja mesta za unutrašnji pluralizam. U odgovoru na to pitanje, možemo slediti komunitarni argument da unutrašnja složenost kolektivnog identiteta – iako nalaže da svi bude-mo kao “jedno”, te da to “jedno” shvatimo kao u načelu socijalno zadato – ipak podrazumeva da identitet ima dijaloška ili relaciona svojstva.⁹ Nije najmanje bitno ni to što će mnogi ljudi insistirati da svaki identitet pretpostavlja i figuru “drugog”.¹⁰ Teorija koja ima ambiciju da bude sveobuhvatna verovatno će tvrditi da je identitet složena kategorija – u isto vreme i egzistencijalna i relaciona, i objektivna i interpretativna.¹¹ Ostaje pitanje kako da razumemo svaki od ovih kvaliteta, i kako da osmislimo njihove odnose. Sistematsko izučavanje ovih i izvedenih pitanja zahtevalo bi da se uporede različite teorije raz-nih autora. Iako ću se truditi da to izbegnem, kasnije ću se vratiti na neke od ovih tema.¹²

Kako da razumemo ustavni identitet? Nije sasvim očigledno šta bi bio predmet ove kate-gorije. Na primer, ako krenemo za Garyjem Jacobsohn, jednim od najvažnijih izučavalaca ustavnog identiteta danas, možemo tvrditi da je reč o identitetu samog ustava.¹³ Jacobsohn kaže da je nacionalni ustav više od pisanog dokumen-ta. On u sebi sadrži i fundamentalne pravne norme i normative principe, s jedne strane, i prakse njihove implementacije, uključujući tu i integraciju ustava u političku kulturu, s dru-gre strane. Ipak, čini mi se da treba insistirati na očuvanju analitičke razlike između ustavnih normi, procesa njihove primene i njihovog političkog i kulturnog okruženja. Predlažem da ustavni identitet vidimo kao jedan poseban aspekt komunalnog identiteta, upravo kao iden-titet političke zajednice (i njenih pripadnika), uobličen važećim, legitimnim i efektivnim usta-vom. Nešto podrobnije, prateći Wojciecha Sa-durskog, ustavni identitet je “skup vrednosti,

9 Charles Taylor, *The Ethics of Authenticity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).

10 Na ovom mestu literatura postaje impresivno bogata, pa ću samo navesti neka bitna imena: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Emmanuel Levinas, Jacques Derrida, Jean François Lyotard, Judith Butler, Edward Said, Miroslav Volf.

11 Ovo upućivanje na kompleksnost pojma identiteta zasniva se na analizi koju je ponudila Dragica Vujadinović, “Evropski politički identitet i Srbija”, u Milan Podunavac (ur.), *Ustav i demokratija u procesu transformacije* (Beograd: Fakultet političkih nauka, 2011), 45.

12 O tome kako se opšte teorijske analize pojma identiteta mogu primeniti na Evropsku uniju, vidi na primer Gerard Delanty, “The Quest for European Identity”, u Erik Eriksen (ur.), *Making the European Polity. Reflexive Integration in the EU* (New York: Routledge, 2005), 129; Claudio Franzius i Ulrich Preuß, *Die Zukunft der europäischen Demokratie* (Berlin: Heinrich-Böll-Stiftung, 2012), 37.

13 Gary Jacobsohn, “Constitutional Identity”, *Review of Politics*, Vol. 68, 2006, 374: “Iden-titet ustava predstavlja amalgam generičkih i partikularnih elemenata koji se sastoji od određenih atributa vladavine zakona što su neophodan uslov za ustavnu vladavinu, i specifičnog nasleđa koje svakom ustavu daje jedinstven karakter.” Vidi i Gary Jacobsohn, *Constitutional Identity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010), 1-34.

principa i smernica koji definišu... efektivno prihvaćena i primenjivana ograničenja unutar kojih se mora odvijati svakodnevna politika”.¹⁴ Ova definicija objedinjuje vrednosti, procedure i ograničenja: ustavni identitet odnosi se na zajedničke vrednosti i normativne standarde, način na koji su oni formalizovani u ustavu, te način na koji se oni ostvaruju u političkim i društvenim procesima unutar zajednice.

Ovo nas vraća kategorijama sopstva, dinamizma i interpretacije. Kako se one primenjuju na ustavni identitet? Interpretacija se odnosi na dodeljivanje dominantnog, ili ispravnog, ili pravno obavezujućeg značenja ustavnim vrednostima, rečima i praksama. Ona se prvi put primenjuje u momentu originalnog ustavnog izbora. Pisce prvog ustava jedne političke zajednice nazivamo Osnivačima, zato što su sâm nastanak zajednice i njen izgled rezultat njihove odluke. Istorija ustavotvorstva nam pokazuje da takvoj odluci uvek prethode tumačenja prošlosti, postojećeg stanja i identifikovanje ciljeva za bu-

dućnost. Tumačenje i odluka mogu biti ispravni ili pogrešni. Ne želim reći kako je sudbina jedne zajednice determinisana originalnim izborom – radi se tek o tome da se značaj ovog izbora ne može zanemariti.¹⁵

Potom, interpretacija ukazuje da nikada nismo naprosto zarobljeni unutar normativnog, supstancijalnog i institucionalno-proceduralnog okvira koji su zamislili i uspostavili Osnivači. Dinamizam identiteta u velikoj meri je rezultat široko shvaćene, vremenski i kontekstualno specifične, ustavne interpretacije.¹⁶ Sintagma “široko shvaćena” podrazumeva da interpretacija obuhvata kako konstitutivnu odluku, tako i gotovo svako delanje unutar ustavno oblikovanog polja, koje preduzima bilo koji akter, od individualnog nosioca prava do zakonodavca.¹⁷ Na primer, kada Njujorčanin David razmišlja o tome da li mu klauzula o slobodi govora iz američkog Ustava dozvoljava da kritikuje vlast ili da kaže šta misli o pokretu Čajanka, on istovremeno izražava i svoje tumačenje sopstvenog ustavnog

¹⁴ Wojciech Sadurski, “European Constitutional Identity?”, *EUI Working Paper in Law*, No. 33, 2006, 1.

¹⁵ Ovo je smisao poznate Hamiltonove opaske o donošenju ustava kao procesu u kome se odlučuje o “važnom pitanju da li su ljudska društva uopšte sposobna da uspostave dobru vladu na osnovu refleksije i izbora, ili su zauvek osuđena da – kada je o političkom uređenju reč – žive na milost i nemilost slučaja i nasilja. Ako je ovaj uvid tačan, kriza u kojoj smo se našli može se sa dobrim razlogom posmatrati kao momenat odluke; naš eventualni pogrešan izbor zaslužio bi da bude upamćen kao opšta nesreća za čovečanstvo”. – “The Federalist No. 1”, Alexander Hamilton, James Madison, i John Jay, *The Federalist Papers* (New York: Bantam Books, 1982), 2.

¹⁶ Vidi Mathias Mahlmann, “Constitutional Identity and the Politics of Homogeneity”, *German Law Review*, Vol. 6, No. 2, 2005, 308.

¹⁷ Možda bi termin “ustavno bitna interpretacija” bio precizniji. Ta kategorija odnosila bi se na društvene, političke i pravne postupke i prakse koje akteri, i adresati, i posmatrači mogu identifikovati kao ustavne ili ustavno-specifične: zasnovane na ustavnim normama i prošlim ustavnim praksama, ili iz njih izvedene, ili njima opravdane.

identiteta (David američki građanin) i svoje tumačenje ustavnog identiteta političke zajednice: njegova zemlja – Sjedinjene Države – ne bi bila to što jeste kada ne bi dopuštala slobodno iznošenje mišljenja o kontroverznim pitanjima od javnog interesa. Kada bugarska građanka prigovara protiv nedavne šengenske odluke, ona iznosi stav da joj to konkretno ograničenje uskraćuje jednakost sa drugim evropskim građanima i tako osporava njen ustavom zajemčeni identitet. Dalje, ona može da tvrdi da ta odluka utiče i na ustavni identitet same Unije, podrivajući njenu legitimnost. Ta odluka ukida važenje jednog od utemeljujućih principa EU-a – slobodu kretanja ljudi – za jednu konkretnu, supstancijalno određenu grupu građana (supstancijalni kriterij je, setićemo se, “beneficijarni turizam”).

Ukratko, mi očekujemo da ustavni identitet bude normativni okvir koji legitimno usklađuje naše partikularne identitete, različite svetonazore i mnoštvo naših ličnih interesa. Ovaj termin kombinuje pravno važenje i supstancijalne privrženosti kako bi sazeo – na jedan stabilan, obavezujući i legitiman način – nešto što nam je svima zajedničko. Mi verujemo da to nešto vredi formalizovati ustavom i posebno zaštititi. Formalizovanje i zaštita vrednosti i standarda u ustavnim normama i praksama ne podrazumeva da su te vrednosti i standardi pošteđeni preispitivanja i čak sporenja. Ali se pretpostavlja da se rasprava može legitimno ograničiti na pitanje o njihovom pravom značenju – jednostavno rečeno, interpretativna deliberacija je neophodna jer nema operativne vrednosti ili standarda ako se ne objasni šta oni ponaosob znače sada i ovde. Prema drugoj pretpostavci, taj identitet je pravno i politički obavezujući u najmanje dva smisla:

prvo, pluralizam vrednosti i standarda se svodi na one vrednosti i standarde koji su ustavno priznati; drugo, njihovo pravo značenje u pluralističkim okolnostima na kraju uspostavlja akter koji je ovlašćen da nas obavesti o obavezujućem tumačenju – ustavni sud.

Šta je sadržaj ustavnog identiteta? U ustavnim demokratijama, odgovor se, bar na apstraktnom nivou, čini nedvosmislenim: ustavni identitet sastoji se od principa individualne autonomije, jednake slobode za sve pripadnike političke zajednice, tolerancije i pluralizma, ljudskog dostojanstva i socijalne pravde, što se iz perspektive zajednice čita kao obaveza države da sve svoje građane tretira u skladu sa principima jednake brige i jednake zaštite. Institucionalizacija ovih principa takođe je dobro poznata: osnovna prava, narodni suverenitet, vladavina zakona, podela vlasti, ograničena vlast, posebna zaštita strukturnih manjina i – u socijalno-liberalnom čitanju – politike preraspodele čija je svrha da ublaže društvene nejednakosti zarad očuvanja jednakih šansi kao neophodnog temelja za smislenu ideju slobode.

Naravno, ovde ima mnogo teškoća i kontroverzi. Uzmimo jedan dobro poznati problem. Politički proces u demokratiji ne tiče se samo slobodne rasprave u uslovima proceduralno zajemčene jednakosti naših posebnih perspektiva i interesa. Ovaj proces uključuje i zahtev da se rasprava dovede do kraja donošenjem obavezujuće odluke. Političke odluke proizvode pobednike i poražene, podjednako obavezujući i jedne i druge, i preteći represijom onima koji takvu odluku ne bi poštovali. Znano pitanje, koje ne prestaje da muči demokratsku teoriju, glasi: kako opravdati ovakvu prinudu kojom se sputavaju naša izvorna sloboda i jednakost? Jedan

način da se legitimira represija sastoji se u upućivanju na demokratiju kao samovladavinu: “mi građani” sami smo doneli zakone koji represivno ograničavaju našu slobodu. Međutim, ovaj odgovor nije dovoljan, budući da je paradoks prinude ugrađen u samu ideju demokratije: učestvujući u donošenju zakona, ja ne postajem naprosto koautor prinude koja je uperena protiv mene; ja saučestvujem i u prinudnom ograničavanju slobode drugih ljudi.¹⁸ Šta mi daje za pravo da autorizujem nasilje usmereno protiv drugih? I protiv kojih drugih?

Klasičan liberalni odgovor izvodi demokratiju kao oblik organizovanog zajedničkog života iz razumevanja položaja pojedinca. Pozitivno jezgro ustavnog identiteta odnosi se na sve, i ni jedan poraz u bilo kom konkretnom političkom nadmetanju nikada to ne može promeniti. Kada Čajanka pobedi na izborima, njen oponent David ostaće nosilac svih ustavom zajemčenih prava: njegov pravima posredovan ustavni identitet izvan je domašaja političke utakmice jer on štiti Davidov moralni identitet ljudskog bića koje je jednako sa drugima. To što su glavne odlike ustavnog identiteta izvan dosega demokratije – to što ne podležu odlukama većine – jedan je od ključnih kriterija legitimnosti ustavnog poretka. To bi trebalo da bude od koristi i u odgovoru na pitanje koje se nalazi na poleđini legitimacijskog novčića, a tiče se političke obaveze. Naša (pretpostavljena, ali samo uslovna) obaveza da se pokoravamo državnoj vlasti delom se izvodi iz

naše političke lojalnosti koju oblikuje naš efektivno zaštićen ustavni identitet.

Klasična liberalna teza je, dakle, jednostavna: u demokratiji se narod sastoji od većine i manjine. “Mi narod” sastoji se od pripadnika koji bez štete prelaze s pobedničke na poraženu stranu i obrnuto, pri tom nikada ne gubeći jezgro svog identiteta, niti dovodeći u pitanje svoj ustavni status. Ipak, izgleda kao da je u ovom rezonovanju nešto cirkularno, ili da mu nešto nedostaje. Evo skeptičnog pitanja: zašto se može očekivati da se građani Sjedinjenih Država ili Srbije slože oko posebnog statusa temeljnih ustavnih vrednosti, prepuštajući samo ostatak pluralističkom nadmetanju? “Zato što su ti građani konstitucionalni demos” – nije zadovoljavajući odgovor, tvrdi skeptik. Ne možemo naprosto pretpostaviti da je demos političke zajednice ustavni konstrukt. Stvar je u tome što su sama ideja i realna mogućnost legitimnog pokoravanja političkoj vlasti u jednoj bitnoj meri pod uticajem logike prvobitnog ustavnog izbora. Pitanje je opet dobro poznato: kako se identifikuje narod? Ko i kako odlučuje o pripadništvu političkoj zajednici, i kako taj prvobitni izbor utiče na legitimnost demokratske vladavine?

Postaviti to pitanje ne znači nužno okrenuti se ka nacionalizmu. Ali čini se da nas razmišljanje o odgovoru približava nekoj vrsti socijalne teze.¹⁹ Ustavotvorci moraju da objasne šta tačno definiše konkretnu zajednicu, po čemu se ona razlikuje od drugih zajednica, zašto je baš ovaj konkretni

¹⁸ Frank Michelman, “Constitutional Authorship”, u Larry Alexander (ur.), *Constitutionalism. Philosophical Foundations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 82.

¹⁹ Fraza “social thesis” potiče iz vokabulara komunitarne političke filozofije, a nalazimo je široko primenjenu u mnogim sociološkim, antropološkim i politikološkim analizama.

skup univerzalnih moralnih stavova preveden u baš ovaj ustavno-pravni jezik, i zašto ovaj ustav treba da važi za sve nas, ali i isključivo za nas koji živimo unutar datih granica? Politička vladavina je neugodna jer njen prinudni karakter sadrži veliki potencijal za nanošenje nepravdi, pa je pitanje kako možemo da podnesemo nepravdu državne represije a da se pri tom ne osećamo na-prosto potlačenim. Na ovom mestu naš skeptik će možda uvesti predpolitički kolektivni identitet, sa tezom da upravo ovaj identitet objašnjava konceptualno mesto ustavnih vrednosti, standarda i normi, ujedno ih čineći realno ostvarivim. Dakle, i ovaj argument je jednostavan: liberalni univerzalistički idealizam propušta da vidi kako nam je neophodan nekakav “cement društva”,²⁰ odnosno nekakav integrativni momenat koji bi konceptualno prethodio ustavnoj proklamaciji apstraktnih moralnih principa. Odgovor na pitanje ko smo “mi” nije stvar slobodnog konstitucionalnog izbora. Politički identitet pretpostavlja društvenu ukorenjenost. Ukratko, u ovom tumačenju, legitimna vladavina većine potrebuje jasno zajedničko osećanje pred-političkog identiteta: nema legitimno održive političke zajednice bez jake kulturne osnove.

3. USTAVNI IDENTITET UNIJE: KA KONTEKSTUALNO-SPECIFIČNOM UNIVERZALIZMU

Pristup koji se zasniva na socijalnoj tezi ima veliku težinu u kontekstu rasprave o demokratiji u EU. Autori poput Petera Grafa Kielmansegga i Dietera Grimma²¹ tvrde da Uniji nedostaje takva ukorenjenost. To se takođe razume i kao nedostatak zajedničkog dobra i solidarnosti. Sledi da EU nema identitetsko utemeljenje koje bi učinilo vladavinu većine legitimno mogućom. Tako dobijamo paradoksalnu situaciju u kojoj su mnogi nezadovoljni zbog demokratskog deficita, dok se u isto vreme čini da mnogi shvataju kako klasična verzija predstavničke demokratije može dovesti do dominacije jačih država. Predstavnička demokratija sa svojim institucijama, čije odluke u krajnjem izvodu uvek proizvode pobjednike i poražene, većinu i manjinu, vidi se kao pretnja i po kulturni i po politički identitet država članica.²²

Na ovaj izazov može se odgovoriti na više načina. Prva strategija jednostavno zaključuje da EU nije pravo mesto za demokratiju, insistirajući na validnosti stava koji je prisutan od sa-

77

²⁰ Frazu posuđujem od Jona Elstera, koji je koristi u drugačijem značenju. Jon Elster, *The Cement of Society. A Study of Social Order* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

²¹ Peter Graf Kielmansegg, “Integration und Demokratie”, u Markus Jachtenfuchs, Beate Kohler-Koch (ur.), *Europäische Integration*, (Stuttgart: UTB, 2003); ovde navedeno prema Viktori Kaina i Ireneusz Karolewski, “EU Governance and European Identity”, *Living Reviews in European Governance*, Vol. 4, No. 2, 2009. Vidi takođe Dieter Grimm, “Integration by Constitution”, *I-CON*, Vol. 3, No. 2-3, 2005, 198; Dieter Grimm, *Die Zukunft der Verfassung II: Auswirkungen von Europäisierung und Globalisierung* (Berlin: Suhrkamp, 2012), 92, 212, 275.

²² Erik Eriksen, “European Transformation. A Pragmatic Approach”, *ARENA Working Paper*, No. 7, 2010, 6-8, dostupno na: <http://www.arena.uio.no>

mog početka: Unija je funkcionalno određena zajednica suverenih demokratskih država koje na okupu drže međunarodnopravni ugovori. Druga strategija predlaže pribegavanje institucionalnim aranžmanima koji teže konsenzusu između država članica kao nosilaca autentičnih kolektivnih identiteta ("thick identities"); ovo me se dodaje evropsko državljanstvo, što kompletira sliku EU federalizma. Treća strategija zalaže se za "razboritu deliberaciju" koja teži konsenzusu u uslovima konstitucionalno priznate "duboke različitosti". "Dubina" razlika ukazuje na ono što se vidi i kao empirijska snaga i kao neminovna konceptualna važnost nacionalnih kultura i političkih identiteta zemalja članica – fraza "duboka različitost" objašnjava se frazom "trajni pluralizam". Nade se polažu u to da će deliberativne prakse otvoriti snažne ("thick") nacionalne državne identitete prema stvaranju slabog ("thin") ali ustavno operativnog evropskog identiteta.²³ Lista opcija se time ne iscrpljuje. Na primer, nije jasno da li duboka različitost treba da ostane element slabog evropskog identiteta. U njegovom najnovijem tumačenju EU-specifičnog kosmopolitizma, Jürgen Habermas se očigledno

konceptualno ne oslanja na duboku različitost. Ovome ću se još vratiti.

Ovde se suočavamo sa teškim pitanjem o odnosu između konstitucionalnih univerzalizma i konkretnog istorijskog konteksta. Pitanje je legitimno.²⁴ Pa ipak, možda postoji razlika između svesti o konstitucionalnoj važnosti istorije jedne države, njene političke i kulturne tradicije, s jedne strane, i prihvatanja istorije i tradicije kao osnove za ustavno formulisanje demosa i političke zajednice, s druge strane. Pogledajmo Habermasov metodološki poučak:

Čak i kad je jedna zajednica utemeljena na univerzalističkim principima demokratske ustavne države, ona ipak formira poseban kolektivni identitet, u smislu da interpretira i realizuje te principe u svetlosti sopstvene istorije i u kontekstu sopstvenog političkog oblika života.²⁵

U potrazi za normativno ispravnim i institucionalno ostvarivim načinom upravljanja ovom napetošću, važno je uočiti i sačuvati konceptualnu razliku između kulturnog i ustavnog identiteta. Te dve kategorije ne izvode se jedna iz

23 Uporedi sažet prikaz o tome kako tri modela demokratske integracije Unije što ih je predložio RECON projekat (*Reconstituting Democracy in Europe*) odražavaju evropski identitet: Magdalena Góra i Zdzisław Mach, "Identity Formation, Democracy and European Integration", u Magdalena Góra i Zdzisław Mach (ur.), *Collective Identity and Democracy. The Impact of EU Enlargement*, RECON Report Series, Arena, Oslo, 2010, 15 *et passim*, dostupno na: <http://www.reconproject.eu>

24 Malo je pisaca koji bi tvrdili da pitanje nije legitimno. Za radikalnu univerzalističku poziciju o evropskom identitetu koja negira relevantnost kulturnih identiteta država članica, vidi Mahlmann, beleška 16, 312.

25 Jürgen Habermas, *Postnational Constellation. Political Essays* (Cambridge: Polity Press, 2001), 107.

druge. U pitanju je pre složen odnos uzajamne zavisnosti.²⁶ Razume se, taj međuodnos je stvar istorijskog i kulturnog konteksta, ali odavde ne sledi primat konkretnih etičkih datosti društva nad moralno zasnovanim ustavnim univerzalizmom.²⁷ Bez rizika bi se moglo tvrditi da dva tipa identiteta treba da budu u nekoj vrsti sklada. Međutim, taj sklad nije nešto što bi nam naša istorija isporučila. Radi se o zadatku na čijem ostvarenju moramo da radimo. Centralna tačka ovog procesa nije definisana pitanjem “kako ostati veran našem autentičnom predpolitičkom identitetu”. Pitanje glasi kako tačno u datom kontekstu formulisati, tumačiti i primeniti ustavni univerzalizam.

Podsetimo se nekih epizoda iz istorije modernog konstitucionalizma. Iz iskustva modernih demokratskih država možemo naučiti da se za političku zajednicu pitanje legitimne kombinacije grupno-specifične etike i ustavnog univerzalizma ne svodi na identifikovanje integrativnih kapaciteta i održivosti prvog i drugog, nego je – i pre svega – reč o nalaženju legitimnog ustavno-demokratskog mesta svakog od njih. Od Francuske revolucije demos je ustavna kategorija. Francuski primer takođe pokazuje da ustavni identiteti demosa i političke zajednice nisu neminovno obeleženi datom kulturom: ustav ne

mora da odražava dominantni pogled na svet. Slučaj Nemačke posle Drugog svetskog rata, te brojni primeri postkomunističkog konstitucionalizma, kao i primer Južne Afrike posle aparthejda, pokazuju, iako na različite načine, da možemo – a ponekad zaista i moramo – graditi političku zajednicu i građansku solidarnost otvoreno se suprotstavljajući dominantnoj kulturi.²⁸

Odavde sledi još jedan važan izvod: društvena homogenost, poverenje i solidarnost, iako u nekim prilikama zaista prethode ustavnom dizajnu, nisu u konceptualnom smislu preduslovi za ustavnu demokratiju. Ta važna svojstva identiteta su u političkoj zajednici uvek u izvesnoj meri i zadaci koje treba ispuniti. Međutim, ponekad su to zadaci koje je veoma teško ostvariti, gde “veoma teško” ukazuje na nedostatak društvene kohezije ili solidarnosti, na preovlađujuće nepoverenje, ili čak na stanje u kome su osnovne moralne razlike između ispravnog i pogrešnog ozbiljno narušene. Ponekad su društva moralno, kulturno i politički razorena. Stojeći na ruševinama starog režima, građani i političke elite moraju se zapitati šta za njih “sada i ovde” znači izgraditi pristojno društvo i političku zajednicu. U takvim situacijama ustav se predstavlja kao nacrt za poželjno novo društvo, koji malo ili nimalo ne počiva na kulturnom nasleđu.

26 Vidi na primer Andrew Arato, *Civil Society, Constitution, and Legitimacy* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2000), 230; Michel Rosenfeld, *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community* (New York: Routledge, 2009), 65.

27 U ovom tekstu termini “etika” i “moral” koriste se da obeleže razliku između grupno-specifičnog koncepta dobrog života (etika) i univerzalnih normativnih standarda za ispravno (moral).

28 Vidi na primer Goodinovu inspirativnu raspravu o “moralno poželjnim izborima”: Robert Goodin, “Institutions and Their Design”, u Robert Goodin (ur.), *The Theory of Institutional Design* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 37.

Ustavni identitet – od vrednosti do institucionalnih aranžmana – postaje slika *onoga što mislimo da bi trebalo da budemo*. Ustavni dizajn se preklapa sa normativnim konstruktivizmom. Da li je to Nemačku od 1949. nadalje, ili Južnu Afriku od 1993. nadalje, pretvorilo u ustavne konstrukte bez temelja? Odgovor je odrečan: s obzirom na to da su u svakom od ovih slučajeva ustavotvorci krenuli od uvida u društvena ograničenja utemeljujućeg momenta, nijedan od tih ustava ne može se odbaciti kao primer voluntarističkog konstruktivizma. Formalno-konstitucionalni odgovor na izazov utemeljujućeg momenta podrazumevao je određeni oblik promišljenog odnosa prema nedavnoj prošlosti. Zaključivši da ne postoji nikakvo nasleđe demokratske političke kulture od koga bi mogli da pođu, ili uvidevši da je rđava prošlost ostavila kulturno nasleđe moralne iskvarivosti, ili da je reč o nekoj kombinaciji prvog i drugog, ustavotvorci su odlučili da konstruišu jednu radikalnu ustavnu alternativu. Oni su povukli autoritativnu liniju razdvajanja između legitimnih i nelegitimnih svojstava u njihovim nasleđenim kolektivnim identitetima.

Sledi da se popularna sintagma “zajednica sudbine” može odnositi na razne vrste sudbina. I sada bi već trebalo da je jasan smer u kom se kreće moj argument: EU nije apstraktni univerzalistički konstrukt. I empirijski i normativno, pogrešno je tvrditi da konstitucionalni poduhvat stvaranja demokratske i integrisanije Evropske unije nije ni ostvariv ni legitiman zbog pomanjkanja evropskog kulturnog identiteta. EU *jeste* jedna “zajednica sudbine”. Ustavno-demokratsko pitanje Unije nije – šta da se dalje radi s navodno nesporim, ustavno-demokratski uobličenim, grupno-specifičnim etikama koje države članice unose poput miraza u navodno moralno univerzalistički ali “bezlični entitet” (“bloodless entity”) koji bi trebalo da bude EU? Pitanje je: kako protumačiti egzistencijalni temelj Evrope, koji već postoji kao originalna kombinacija pozitivnog i negativnog nasleđa? Podsetimo se Habermasove i Derridine deklaracije iz 2003: evropski identitet spaja “svest o zajedničkoj političkoj sudbini sa mogućnošću zajedničke budućnosti”.²⁹ EU je zamišljena na temelju međuzavisnosti dva skupa nasleđa. S jedne strane je

29 Jürgen Habermas i Jacques Derrida, “February 15, or What Binds Europeans Together: A Plea for a Common Foreign Policy, Beginning in the Core of Europe”, *Constellations*, Vol. 10, No. 3, 2003, 293.

S obzirom da se u ovom tekstu mnogo pozivam na Habermasa, možda je dobro pomenuti kako je ova deklaracija mesto na kome on prvi put uvodi jednu ideju koja mi se čini veoma spornom: radi se o ideji “evropskog jezgra” (“Kerneuropa”, “core Europe”). U najnovijoj knjizi o Evropi – *The Crisis of the European Union. A Response* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012) – i u brojnim nedavnim kratkim tekstovima i intervjuima, Habermas insistira na diferencijaciji Evropske unije na “jezgro” i “periferiju”. Evropa je teško pogođena najnovijim katastrofalnim pokušajima svojih moćnika da spasi Evro – ovi napori razaraju poverenje i solidarnost kao fundamentalne vrednosti Unije. Habermas predlaže alternativu koja bi se sastojala u identifikovanju i formalnom uspostavljanju “evropskog jezgra”. Jezgro bi činile zemlje članice Evro-zone, s tim da bi monetarna unija prerasla u političku uniju. Habermas veruje

očuvanje one veoma osetljive niti u koju su upletene pozitivne, žive tradicije, od prosvetiteljstva do socijalnih prava i države blagostanja. S druge strane, današnji evropski kulturni i politički

projekat formiran je kao direktno suprotstavljanje kulturi straha, nepoverenja, suparništva, čak i mržnje, koja je ostala kao dominantno nasleđe nakon Drugog svetskog rata.³⁰ Naravno,

da zemlje Evro-zone nose najveću odgovornost za Uniju kao “zajednicu sudbine”. On dalje veruje kako bi jedno politički uobličeno “jezgro Unije” moglo da preuzme ovu odgovornost, pod uslovom da odbaci još uvek dominantan koncept suverenosti koji vidi države članice kao “suverene subjekte [evropskih] ugovora”. Stari koncept bio bi zamenjen istinskom narodnom suverenosti državljana (i naroda) “evropskog jezgra”, čiji bi normativni osnov i institucionalni aranžmani bili fokusirani na prevazilaženje hroničnog demokratskog deficita Evropske unije. Kroz niz predloženih institucionalnih reformi, “političko jezgro Unije” postalo bi autentično “mesto formiranja demokratske volje”: Habermas se nada da državljeni “jezgra” tada više ne bi videli Uniju kao otuđeni centar moći koji obesmišljava demokratsku samovladavinu uobličenu u nacionalnim državama. Ova “demokratija u jezgru” bila bi postnacionalna i kosmopolitska. Kosmopolitizam se ne bi izvodio iz Kantovog razumevanja moralnog univerzalizma, već bi se oslanjao na evropski-specifično tumačenje ustavnog patriotizma. Stara državna suverenost (države članice kao “suvereni subjekti [evropskih] ugovora”) ostala bi na snazi za “periferne države”: revizija ustavnih ugovora Evropske unije ne bi bila moguća bez saglasnosti svake države članice (vidi posebno “Democracy, Solidarity and the European Crisis”, predavanje Jürgena Habermasa 26. aprila 2013. u Leuvenu, dostupno na: <http://www.kuleuven.be/communicatie/evenementen/evenementen/jurgen-habermas/democracy-solidarity-and-the-european-crisis>; prevod dela predavanja dostupan na: <http://pescanik.net/2013/05/demokratija-solidarnost-i-evropska-kriza/>). Habermas smatra da ovaj predlog takođe odražava realnost u kojoj neke od srednjoevropskih država članica i Velika Britanija nisu sklone da se odreknu značajnih elemenata suverenosti i prenesu ih na nadnacionalnu Uniju. Ostaje međutim nejasno kako bi odnos između centra i periferije bio institucionalno definisan i kako bi funkcionisao. Tvrdnja da pripadništvo Evro-zoni produbljuje odgovornost njenih članica, te da se ta odgovornost može ispuniti samo na autentično postnacionalni, postdržavni (“beyond the state”) i kosmopolitski način, sama je po sebi pravno i institucionalno problematična. Ali uklanjanje “perifernih država” iz fokusa svodi se jednostavno na propuštanje da se postavi temeljno pitanje o karakteru Evropske unije kao celine: unutar Unije egzistirala bi dva tipa poretka, sa dva različita pravna sistema i dva različita institucionalna aranžmana, zasnovana na različitim normativnim standardima. Teško je shvatiti kako ove razlike ne bi dovele u pitanje temeljne vrednosne principe Habermasovog projekta: demokratsku samovladavinu, “civiliziranje državne vlasti”, poverenje, solidarnost i jednakost.

³⁰ Ovo je naravno stav koji dele mnogi autori. Za novija tumačenja vidi Ulrich Beck, *Das Deutsche Europa. Neue Machtlandschaften im Zeichen der Krise* (Suhrkamp: Berlin, 2012), 12; Claus Leggewie, *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt* (München: C.H.Beck, 2011), 7-45.

ništa od toga – ni pozitivna ni negativna identitetska svojstva – nije isključivo evropsko. Ipak, način na koji se to doživljava i prihvata jeste karakteristično evropski. Stoga možemo sa sigurnošću da ih posmatramo kao tačke EU identiteta. Oдавде – iz ovako određenog normativnog okvira za interpretaciju egzistencijalnog temelja Unije – proizlaze relациона svojstva evropskog identiteta. Evropski projekat sastoji se u pluralizmu kultura i demokratija koje su sve ponaosob doživjele niz kulturnih i moralnih katastrofa pre nego što su pristupile Uniji. Unija objedinjuje, štiti i promovise pluralizam oblika života, od kojih je svaki oblikovao svoj ustavni režim na osnovu promišljanja prošlosti. Iako na različite načine, to ваži i za one koji su bili na pravoј strani i za one čiji su bivši režimi bili rđavi.

82 Originalni rezultat tog promišljanja i utemeljujući akt evropskog konstitucionalizma bila je Schumanova Deklaracija. Njena normativna osnova je nedvosmislena: “Doprinos koji organizovana i živućа Evropa može dati civilizaciji od neprocenjivog je značaja za održavanje miroljubivih odnosa.”³¹ Čak i ako je implicitna, poruka je sasvim jasna, ostajući aktuelna sve do danas. U njoj nam se kaže da posle totalitarnih i autoritarnih iskustava iz 20. века, posle Holokausta, Gulaga i Srebrenice, nijedan pokušaj da se zatvori knjiga i jednostavno obnovi našа “prava tradicija”, sa njenom navodno autentičnom pozitivnom moralnom, kulturnom i političkom baštinom, ne može položiti legitimacijski test. Civilizaciji je potreban mir, a mir se ne može

graditi i čuvati zaboravom. U tom kontekstu, unekoliko zbunjujući originalni fokus na ugаlj i čelik dobija jasan smisao, bar u simboličkoј ravni: “Grupisanje proizvodnje uglja i čelika... izmieniće sudbinu onih regiona koji su dugo bili posvećeni pravljenju oružja i municije za rat, čije su bile i najčešće žrtve.”³² Schumanova Deklaracija polazi od shvatanja da smo se ujediniли jer samo uјedinjeni možemo promeniti tok naše zajedničke istorije. Evropi nikada nije nedostajalo zajedništva, ali tek je sa prvobitnim uspostavljanjem Evropske zajednice učinjen principijelni pokušaj da se to zajedništvo prestane temelјiti na “slučaju i nasilju”. Tek je spremnost za promišljanje sopstvenih negativnih baština osposobila Evropu da afirmiše svoje pozitivne tradicije kao vredne očuvanja za sadašnjost i budućnost. Osnovu za evropski pluralizam treba tražiti u prihvatanju ovakvog uvida u dijalektiku loše prošlosti i demokratije, a ne u jednostavnom priznavanju “duboke različitosti” unutar mnoštva država članica.

Međutim, postoje razna protivljenja ovako shvaćenom ustavnom značaju evropske pluralne kulture.

Prema jednoј primedbi, države članice, svaka za sebe, već su potvrdile svoj kapacitet da izvuku pouke iz prošlosti. Nemačka je izgradila demokratiju vrednu poštovanja. Francuska je pozvala na evropski mir i solidarnost na čijem će čelu stajati francusko-nemačko pomirenje, i to već krajem pete decenije 20. века, kada je bilo lakše biti ciničan i podozriv. Postkomuni-

31 *The Schuman Declaration*, 1950, dostupno na: http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_en.htm

32 *Ibid.*

stičke zemlje morale su izaći na kraj sa svojim, mahom nacionalističkim demonima kada su se opredeljivale za ustavnu demokratiju i evropski put posle desetleća autoritarizma. Jednostavno rečeno, kulturni identiteti država članica već su konstitucionalizovani. Međuodnos kulture i državnosti uspostavljen je 27 puta u obliku ustavnog identiteta. Evropa se sastoji od 27 demokratija, a 28. (Hrvatska) stoji spremna da se pridruži dok ovaj tekst nastaje. Legitimizacijski specifična ili normativna tvrdnja onda glasi – “mi narod” već živimo u režimu ustavne demokratije. Mi upražnjavamo legitimnu liberalno-demokratsku univerzalističku samovladavinu na 27 kontekstualno-specifičnih načina. Pa čemu onda Unija, ako “trajni pluralizam” naših etičkih koncepcija dobra pronalazi svoj “spontaniji” izraz u našim nacionalnim zajednicama? Ako unutar država članica imamo manje problema da budemo zajedno, tada izgleda očito da ta naša sigurna utočišta jesu, ili treba da budu, sigurnija mesta od EU i kada treba braniti ljudska prava, demokratiju i vladavinu zakona u vremenima krize.

S time povezana primedba kaže da je “izvlačenje pouka iz katastrofe” izlizan postupak.

Podsetimo se čuvenog zaključka Josepha Weilera o tri izvorna razloga za novu Evropu posle Drugog svetskog rata: obezbeđivanje mira, zalaganje za prosperitet, prevazilaženje diskriminacije po osnovu nacionalnosti.³³ Međutim, da iskoristimo frazu istog autora, tom “političkom mesijanizmu”³⁴ isteklo je vreme, što naprosto znači da on više ne može da posluži kao normativna osnova za tekuće procese integracije. U jednom trenutku se učinilo da se s tim složio čak i Habermas, najuporniji zagovornik “izvlačenja pouka iz katastrofe” kao neophodnog svojstva evropske političke kulture.³⁵ Međutim, ovakav stav bi mogao biti preuranjen. Možda nije tako očigledno kako možemo ostaviti iza sebe rđave aspekte evropskog 20. veka. Takođe nije očigledno da se možemo osloniti na države članice u njihovim pojedinačnim procesima tumačenja i prihvatanja teških epizoda iz njihove prošlosti. Umesto da tvrdnju o značaju prošlosti shvatim kao “politički mesijanizam”, radije bih je branio kao trezven analitički izvod razmišljanja o dobu katastrofa. U pitanju je prošlost kojoj ne smemo dozvoliti da nestane, dakle prošlost koja mora ostati kao moralni orijentir i za današnje generacije. Danas, kada kriza na videlo izvlači stare i

33 Joseph Weiler, *The Constitution of Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), ovde navedeno prema Christian Joerges, “Working Through ‘Bitter Experiences’ Towards a Purified European Identity? A Critique of the Disregard for History in European Constitutional Theory and Practice”, u Erik Eriksen, Christian Joerges, i Florian Rödl (ur.), *Law, Democracy and Solidarity in a Post-National Union. The Unsettled Political Order of Europe* (London: Routledge, 2008), 179.

34 Joseph Weiler, “The Political and Legal Culture of European Integration: An Exploratory Essay”, *I-CON*, Vol. 9, No. 3-4, 2011, 682; Joseph Weiler, “60 Years since the First European Community – Reflections on Political Messianism”, *European Journal of International Law*, Vol. 22, No. 2, 2011, dostupno na: <http://www.ejiltalk.org>

35 Jürgen Habermas, “Why Europe Needs a Constitution”, *New Left Review*, 11/2001, 7.

nove stereotipe, od “južnjačke lenjosti” do postera Angele Merkel kojoj su docrtani hitlerovski brčići, Unija mora da insistira na aktuelnosti suštine Schumanove Deklaracije: “Mir se ne može sačuvati bez ulaganja kreativnih napora koji su srazmerni opasnostima koje mu prete.”³⁶

Naravno, tvrdnja o prisustvu sećanja u političkom uređenju i praksi današnje Evrope normativna je konsideracija a ne empirijska činjenica. Uvek se može reći da sve te predrasude i ružni događaji kojima smo svedoci u poslednje vreme nisu u stvari uzročno povezani sa najgorim evropskim epizodama, ili da ih se ne može objasniti kao neko nepoželjno prisvajanje negativnih političkih i kulturnih baština. Ali radi se upravo o tome da ih možemo videti na oba ta načina – nije reč o tome šta su te stvari empirijski, nego o tome kako bismo ih tumačili u svetlu empirijski prisutne krize. Kako Nemci trebaju da misle i delaju u odgovoru na krizu koja danas razara neke od evropskih država članica? Kako da Grci odgovore na nadevanje nacističkih nadimaka današnjoj nemačkoj vladi?

Podsetimo se još jedne krilatice iz Habermasove i Derridine deklaracije: “Lako je postići jedinstvo bez privrženosti.”³⁷ Biti danas privržen Evropi znači napustiti kao nelegitimne prakse koje odišu političkom arogancijom i cinizmom moći, a pogotovo one među njima koje počivaju na razumevanju da oni koji su ekonomski slabi trebaju da se podrede onima koji su ekonomski jaki. Ekonomska moć ne sme se prevoditi u politički autoritet. Ako se to ne poštuje, i ako se

veoma brzo ne zaustavi i odbaci današnja praksa u kojoj ekonomski jaki određuju politički oblik Evrope, njen pravni krajolik, domete socijalne, pravne i političke jednakosti njenih građana, kao i vrednost pojedinih država članica, Evropa će nastaviti da klizi ka ambisu, postajući sve više nekakav Levijatan, koji razume i vrši vlast kao “odsustvo spoljašnjih prepreka kretanju”.³⁸ Nadalje, biti privržen Evropi znači suprotstaviti se onima koji se poigravaju nacističkim ili fašističkim simbolima, i to ne zato što bi takvo suprotstavljanje bilo politički korektno, već zato što posle čitavog razornog evropskog iskustva sa rasizmom i ekstremnim nacionalizmom, upotreba nacizma kao metafore u kritikovanju oponentata, ili u napadima na one čije pozicije se nekome čine moralno neprihvatljivim, pada daleko ispod standarda ljudske pristojnosti. Takođe, biti privržen znači zastupati stav da je Evropa odmakla tako daleko da možemo reći – moramo reći – kako su ekonomsko i socijalno devastiranje i ljudska patnja u bilo kom njenom delu stvari koje se tiče svih nas, bez obzira u kojoj državi članici živimo. Kad je o identitetu reč, ne može biti Evrope bez zajedničkog i solidarnog senzibiliteta.

4. O VAŽNOSTI ISPRAVNOG IZBORA

Ukratko, Evropa zahteva odricanje od određenih negativnih stavova, verovanja i praksi. Tek kad se ova samoograničenja stabilizuju, može se braniti i dalje afirmisati zajedničko evropsko pozitivno jezgro, koje vidim fokusirano na osećanje zajedničke odgovornosti, ili na skup zahteva čije

³⁶ *The Schuman Declaration*, beleška 31.

³⁷ Derrida i Habermas, beleška 29, 293.

³⁸ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Chapters XIV, XXI, razna izdanja.

poštovanje dugujemo jedni drugima: poverenje, solidarnost, jednaka sloboda, poštovanje razlika, socijalna pravda. Ova kombinacija negativnih i pozitivnih elemenata predstavlja osnovu evropskog ustavnog identiteta. Svaki od tih elemenata može se naći ekspliciran u različitim pravnim aktima koji zajedno obrazuju nekodifikovani Ustav EU, čineći tako pravni osnov za ono što sam identifikovao kao “ustavno bitnu intepretaciju”. Ili, ako Evropu shvatimo kao normativni projekat čiji legitimitet i održivost zavise od konstitucionalnog usvajanja ovog međudnosa pozitivnih i negativnih elemenata identiteta, tada možda možemo govoriti i o *konstitutivnoj* interpretaciji, koja se bazira na reflektivno usvojenoj dužnosti da se načini ispravan izbor.

Argument da pozitivne elemente evropskog ustavnog identiteta treba tumačiti u kontekstu evropskih negativnih iskustava ne negira da je današnja Unija duboko različita od originalne Zajednice. Unija je ostvarila mnogo, afirmišući dobra kao što su mir, sloboda, prosperitet i solidarnost do nivoa koji nikada ranije nije bio poznat u istoriji Kontinenta. Nemojmo zaboraviti ni da je Unija nekoliko puta proširena. Svaki od talasa širenja doneo je mnogo više od puke teritorijalne ekspanzije. U Uniju su primane nove države, nacije i ljudska bića, sa njihovim posebnim komunalnim, grupnim i individualnim istori-

jama, kulturama, normativnim standardima i očekivanjima. U poznatoj frazi, zajednički život u EU dobio je jedinstvenu “otvorenu formu”, bez jednom za svagda određenih granica i članstva. Ova dinamička izuzetnost morala je biti praćena stalnim prilagođavanjem i promenama institucionalnog okvira i normativnog identiteta Unije.³⁹ I na ovom polju je dosta učinjeno. Ali, današnja kriza nas upozorava da nije učinjeno dovoljno, ili da nešto možda nije urađeno kako valja. Pri tom, karakter krize i rizici koje ona kreira dramatično sužavaju broj i kvalitet raspoloživih opcija.

Čini se očiglednim da je stari instrumentalni, međudržavni, kvazi-ustavni model iscrpljen. U izvesnom smislu, kriza je vratila Uniju njenim počecima, postavljajući pitanje koje su Osnivači zaobišli: pitanje demokratije. Ovaj povratak demokratskom pitanju nema ništa za-
jedničko sa takozvanim paradoksom početka, koji bi nas informisao da demokratija ne može biti uspostavljena na demokratski način. Unija nikad nije bila suočena sa misterioznim teorijskim meta-pitanjem originalne konstitutive vlasti.⁴⁰ Godine 1951. bilo je pravno-tehnički moguće kreirati novu organizaciju na demokratski način, budući da su nacionalni ustavi zemalja osnivača sadržali demokratski legitimirane mandate za nadnacionalne integracije.⁴¹ Ovi mandati iskorišćeni su da se prvi korak ka

39 Za detaljnu analizu genealogije proširenja Evropske unije, te ustavnih i normativnih implikacija ovog procesa, vidi na primer John Erik Fossum i Augustin Jose Menendez, *Constitution's Gift. A Constitutional Theory for A Democratic European Union* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2011), 45 i dalje.

40 Svestan sam da se mnogi ljudi ne bi složili sa ovom tvrdnjom. Vidi npr. Jiri Priban, “The Juridification of European Identity, its Limitations, and the Search of EU Democratic Politics”, *Constellations*, Vol. 16, No. 1, 2009, 44.

41 *Constitution's Gift*, beleška 39, 79.

evropskoj integraciji poduzme unutar postojećeg prava, na način ustavnog kontinuiteta, omogućavajući ujedno i da svi naredni koraci dobiju oblik “procesa integracije kroz pravo”.⁴² Ali demokratski put nije bio izabran. Osnivači su pretpostavili konstitucionalne vrednosti demokratskoj raspravi i odlučivanju. Ovaj izbor dalje je naglašen propuštanjem da se skicira mapa puta ka mogućoj budućoj demokratiji. Umesto demokratske matrice, ponuđena je maglovita percepcija organski spontanog razvoja demokratije iz duha stalno rastuće ekonomske instrumentalne racionalnosti. To je ostavilo prostor da se pitanje konstitutivne vlasti – najčešće nedovoljno reflektirano i ponekad gotovo rutinski – drži na dnevnom redu svakodnevne politike, u obliku pritužbe da EU pati od legitimacijskog deficita, zato što od postanka do danas nikad nije postojao evropski narod (“no-demos thesis”).

Ukratko, dok su vrednosti od kojih se pošlo aktuelne i danas, instrumentalna logika integracije kao da je došla do zida. Integracija i ekspanzija Unije prešle su dug put od ekonomske saradnje nezavisnih država do današnje višedimenzionalne zajednice. Ovu zajednicu danas nalazimo opterećenu ne samo krizom, nego i stalno rastućom normativnom neizvesnošću, koju ubedljivo demonstrira dnevno-političko prisustvo mnoštva ultimativnih pitanja, kakva su “šta je uopšte Unija” ili “koji su razlozi njenog postojanja”. Iako iznimno dinamična istorija ustavnih i političkih reformi svedoči i o razumevanju važnosti demokratskog izazova, demokratski kvalitet integracije ostao je nera-

zvijen, zbog trajnog i dubokog neslaganja o pitanjima pravnog i političkog identiteta Unije. Pomodne (i, valja priznati, često veoma sofisticirane) rasprave o “nehijerarhijskom pravnom sistemu”, “difuznom i fragmentiranom političkom poretku”, “kvalitetno novom tipu *sui generis* političkog udruživanja”, ili o “Evropi s onu stranu države”, svakodnevno se sukobljavaju sa podjednako pomodnim pritužbama na demokratski deficit. Čini se da ovakvi diskursi nisu u stanju da mnogo toga objasne, niti da se suoče sa današnjom krizom. Sve ono kvalitetno novo što donosi EU moglo bi doista biti fascinantno. Problem je međutim u tome što se “mi Evropljani” ne slažemo ni oko toga ko smo to “mi”, ni šta je Evropa. Ovo možda najbolje ilustruju neizvesnosti i paradoksi koji opterećuju evropsko pravo.⁴³ Uprkos značajnim naporima Evropskog suda pravde, i uprkos hvale vrednoj spremnosti država članica da prihvate autoritet evropskog prava, “pravna praksa je u dubokoj konfuziji zato što joj nedostaje jasno, principijelno utemeljenje, koje se ne može identifikovati bez rešenja zagonetki karaktera zajednice i njenog legitimiteta”.⁴⁴ Te dve zagonetke mistifikuju jedna drugu, što bi danas moglo biti očigledno. Mere upravljanja krizom ispoljavaju se kao vanpravni, neformalni i netransparentni menadžerski mehanizmi u entitetu čije su normativne, institucionalne i pravne koordinate teško uhvatljive.

Na jednom opštem nivou, odgovor na ne-doumice o identitetu EU mogao bi biti jednostavan. Uniji su neophodni obavezujući

⁴² *Ibid.*, 49.

⁴³ *Ibid.*, 88.

⁴⁴ *Ibid.*, 3.

odgovori na pobrojana velika pitanja. Prateći glavnu temu ovog teksta, možemo reći da je neophodno upostaviti jedinstven, institucionalno pojednostavljen i pravno nesumnjivo obavezujući ustavni režim. Taj režim morao bi da ponudi autoritativan odgovor na pitanje o karakteru zajednice, definišući ustavne koordinate evropskog identiteta “usredsređene na univerzalne liberalne demokratske vrednosti, posredovane i protumačene kroz posebna istorijska iskustva i političke kulture”.⁴⁵

Ovo je predlog za Ustav Evrope. Uniji je neophodan kodifikovan, demokratski pripremljen i demokratski usvojen najviši pravni akt. Da ponovim: iscrpljenost starog funkcionalističkog modela, stalno širenje Unije, konfuzan proces političke institucionalizacije, današnja kriza, nesposobnost elita da krizom upravljaju, pretnja socijalne implozije, kao da su zaostriili pitanje evropskog identiteta do jednostavne dileme: demokratska rekonstrukcija ili raspuštanje. S obzirom da dužina puta koji je pređen i kvalitet promena koje je Unija donela čine ideju o raspuštanju i nepoželjnom i praktično teško izvodljivom, te s obzirom na ozbiljnost današnje opasnosti, nije preterano reći da se Evropa nalazi u onom relativno retkom i vanrednom istorijskom trenutku koji se naziva konstitucionalnom šansom (“window of constitutional opportunity”). Naravno, ovaj stav, ako bi bio prihvaćen, pokreće mnoga teška pitanja za demokratsku teoriju i praksu, koja su sva samo dodatno izoštrjena relativno nedavnom (2005) propašću evropske ustavne inicijative. Kako usvojiti ustav na demokratski i inkluzivan način? Ko bi bili ustavotvorci? Kako organizovati smislenu komunikaciju između aktera jedne buduće evropske demokratije (građani, demos, “demoi”, države članice, političke i socijalne organizacije), s jedne strane, i ustavotvornog tela, s druge strane? Kako, u skladu sa kojim proceduralnim pravilima, usvojiti najviši pravni akt? Šta bi bio sadržaj jednog takvog ustava?⁴⁶

Ova i izvedena pitanja ostavljam za neki drugi rad. Zadatak ovog teksta bio je da ponudi razloge kojima se može utemeljiti i opravdati novi početak evropskog demokratskog konstitucionalizma.

45 Jan-Werner Müller, “A ‘Thick’ Constitutional Patriotism for the EU? On Morality, Memory and Militancy”, u Erik Eriksen, Christian Joerges, i Florian Rödl (ur.) *Law, Democracy and Solidarity in a Post-National Union*, beleška 33, 206.

46 “Introduction. A Constitution in the Making?”, u Erik Eriksen, John Erik Fossum, i Agustin Jose Menendez (ur.), *Developing a Constitution for Europe* (London: Routledge, 2005), 1-3.

DRUŠTVENI POKRETI KAO KONSTITUTIVNA MOĆ: KO ČINI NAROD I ŠTA TREBA DA SE KONSTITUIŠE?*

NENAD DIMITRIJEVIĆ

S engleskog preveo Dejan Ilić

UVOD

Govoriću o jednoj praksi i jednoj ideji: o društvenim pokretima i konstitutivnoj moći (*constituent power*, *pouvoir constituant*). Aktuelna kriza izoštrila je pitanje njihovog odnosa. Pokušaću da kritički analiziram karakter ovog odnosa.

Struktura moje prezentacije je sledeća. Počecu sa nekoliko osnovnih, pojednostavljenih definicija glavnih kategorija: društvenih pokreta, konstitutivne moći, krize i političke legitimnosti. Zatim ću ukratko opisati neke od novih španskih i italijanskih društvenih pokreta, fokusirajući se na njihovo originalno tumačenje demokratije. Potom ću se usredsrediti na koncept konstitutivne moći koji zagovaraju ti pokreti. Na kraju ću izneti neke kritičke primedbe o ponuđenoj teoriji demokratske konstitutivne moći.

I. KONCEPTI

I.1. Društveni pokreti

Literatura o društvenim pokretima veoma je obimna. Ovde ću izbeći i samo pominjanje pitanja oko kojih se vode sofisticirane teorijske rasprave. Naprosto ću slediti klasične definicije društvenih pokreta koje su dali Charles Tilly i Sidney Tarrow:

Društveni pokret sastoji se u neprekidnom izazovu nosiocima vlasti u ime populacije koja živi pod njihovom jurisdikcijom, i to tako što stalno iznova javno demonstrira brojnost te populacije, njenu predanost, njeno jedinstvo i njenu vrednost.¹

* "Social Movements as Constituent Power: Who are the People, and What is to be Constituted?" Tekst izlaganja na seminaru *European Crisis and Social Movements*, IUC Dubrovnik, 22-25. april 2014.

¹ Charles Tilly, "Social Movements as Historically Specific Clusters of Political Performances", *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 38 (1993-1994), str. 7.

*Društveni pokreti su... oblici kolektivnog suprotstavljanja koji polaze od zajedničkih svrha i društvene solidarnosti, u neprekidnoj interakciji sa elitama, oponentima i vlastima.*²

Razmotrimo šta to u stvari znači. Društveni pokreti, prema Tillyju i Tarrowu, nisu grupe nego tipovi kolektivnog delanja, usredsređeni na društvenu interakciju. Interakcija je složena, odvijajući se kako unutar pokreta, tako i između pokreta i onih koji su izvan njega. Sadržinski, radi se o akcijama suprotstavljanja. Tarrow koristi metaforu „tuđini pred vratima“³ da bi skrenuo pažnju na to da društveni pokreti osporavaju postojeće normative granice onoga što su režim i dominantna kultura propisali, sankcionisali ili dopustili. Politika društvenih pokreta je borbena.

90 Ali, čime se može opravdati ovakvo kolektivno suprotstavljanje? U jezgru opravdanja obično nalazimo eksplicitnu tvrdnju da se društveni pokret bori da ispravi nepravdu, odnosno da uspostavi pravdu za određenu populaciju u određenoj oblasti života. Tako nam se akcija predstavlja kao reaktivna, odnosno kao odgovor na stanje koje se predstavlja kao nelegitimno. Nešto detaljnije, legitimacijski odgovor se fokusira na situaciju koja se predstavlja kao stanje neravnopravnosti,

tlačenja ili neopravdanog poricanja određenih socijalnih, političkih, ekonomskih ili kulturnih zahteva.⁴ Iz tog ugla, društveni pokreti vide se kao izrazito kontekstualizovani datim okolnostima: njihova pojava, postojanje i tip akcija zavise od problema na koji oni reaguju.

Reagujući na uočenu nepravdu, društveni pokret se obraća onima koji su izvan njega. Tilly to obraćanje naziva slanjem BPUD poruke. Poruka glasi: *mi smo* 1) *brojni*, 2) *posvećeni*, 3) *ujedinjeni* i 4) *dostojni*.⁵ Tilly odmah dodaje da je tu reč o nekoj vrsti mistifikacije. Može postojati napetost ili čak kontradikcija između ova četiri elementa. Međutim, to ne znači da je poruka naporostu pogrešna: tu se ne radi o činjeničkim, već o simboličkim tvrdnjama. Akcije su performativne. Iako i druge vrste kolektivnih akcija mogu takođe biti borbene, ključna osobina društvenih pokreta jeste njihova interakcija sa onima koji im ne pripadaju, a koji se vide kao adresati njihove poruke: tiha ili nezainteresovana populacija, oponenti, elite i vlasti.

*Društveni pokreti događaju se kao konverzacija... Elementarni skup umešanih strana sastoji se od aktera koji iznose zahtev, onih na koje se taj zahtev aktera odnosi i publike koja ima neki interes u vezi sa sudbinom bar jedne od te dve strane.*⁶

2 Sidney Tarrow, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Revised and updated 3rd edition (New York: Cambridge University Press, 2011), str. 9.

3 Sidney Tarrow, *Strangers at the Gates. Movements and States in Contentious Politics* (New York: Cambridge University Press, 2012).

4 Anonymous, *Social Movements: Evolution, Definitions, Debates, and Resources*, dostupno na <http://socialmovements.bridge.ids.ac.uk/sites/socialmovements.bridge.ids.ac.uk/files/07.%202.%20Social%20Movements.pdf>

5 Tilly, *ibid.*

6 Charles Tilly, "Social Movements and (All Sorts of) Other Political Interactions – Local, National, and International – Including Identities", *Theory and Society*, Vol. 27, No. 4, 1998, str. 467.

... Premda su unutrašnji životi društvenih pokreta važni sami po sebi, aktivisti biraju svoj repertoar i oblikuju svoje apele u svetlu svojih odnosa na široj mapi kako borbenih tako i rutinskih politika.⁷

Vratću se na ova zapažanja. Ovde ću samo pri-
metiti da je ova početna identifikacija tek anali-
tička: ona treba da nam kaže šta to imamo kada
imamo društvene pokrete. Tu ništa ne podra-
zumeva da društveni pokreti imaju neku kon-
ceptualnu vrednost, da je dobro imati ih, da se
oni zaista bore za pravdu ili da su intrinzično
povezani sa demokratizacijom.

1.2. Konstitutivna moć

Moja druga kategorija je konstitutivna moć.
Središnja teorijska pitanja ovde glase: ko dono-
si prvi zakon, na osnovu kojih ovlašćenja, kada
i kako? Da li je izvorno autorstvo uopšte bitno,
na primer za nas kojima je stalo do demokrat-
ske legitimnosti?

U klasičnim razmatranjima iz 18. veka,
konstitutivna moć je prikazana kao izvor ustava
(ustavotvorna moć). Ali, takođe je bilo jasno i
to da se konstitutivna moć ne tiče “samo” pi-
sanja i donošenja ustava. Tu je reč i o izvoru
autoriteta za uspostavljanje prve legalne vlasti
u političkoj zajednici. Drugim rečima, teo-
rije konstitutivne moći pitaju o poreklu prve
pravne norme, one koja uspostavlja političku
zajednicu.

Jedna teorijska primedba pita se šta se
događa s nosiocem izvornog autoriteta kada
se jednom uspostavi ustavni poredak. Teorije

o konstitutivnoj moći često počivaju na teško
razumljivom dualizmu između izvorne moći i
konstituisanih vlasti: one često pretpostavlja-
ju da konstitutivna moć ostaje izvan granica
uspostavljenog ustavnog poretka. Ponekad se
kaže da je nosilac te izvorne moći sam narod
(nacija) kao predpravna kategorija. Ali narod
se takođe vidi i kao krajnji nosilac ustavno obli-
kovane najviše vlasti: to je izraženo u koncep-
tu konstitucionalizma, prema kome je narod
pravno uspostavljen i ograničen entitet. Takva
dvosmislenost pri identifikovanju naroda vodi
ka cirkularnom rezonovanju (“paradoks kon-
stitutivne moći”): krajnji autor ustava je ustav-
na kreacija. Ta i njoj srodne dvosmislenosti
ovog koncepta istisnule su konstitutivnu moć
iz središta pažnje ustavne teorije i teorije de-
mokratije. Međutim, pitanje ostaje važno i za
teoriju i za političku praksu – izučavanje novih
evropskih društvenih pokreta to potvrđuje.

91

1.3. Kriza

Ponoviću – zanima me odnos između katego-
rija društvenog pokreta i konstitutivne moći.
Ta međuzavisnost uspostavlja se u uslovima kri-
ze. Na ovom seminaru mi već nekoliko godina
raspravljamo o krizi: vraćamo se pitanju krize
delom i zato što je ona tako razorna. Na šta se
odnosi kriza?

Oksfordski rečnik definiše krizu u dva ko-
raka:

1. Vreme intenzivne nevolje ili opasnosti.
2. Vreme kada mora da se donese teška ili
važna odluka.⁸

⁷ Tarrow, *Strangers at the Gates*, str. 10.

⁸ Dostupno na www.oxforddictionaries.com/definition/english/crisis

Dakle, imamo jedno stanje i vrstu akcije koju to stanje nalaže. Ali, ko odlučuje o tome da je zaista nastupilo stanje koje nazivamo krizom i koje nalaže akciju? Ko treba da dela i kako? Ta pitanja – o odluci, akteru i načinu postupanja u opasnosti – pogotovo su umesna za društvenu i političku krizu. Razlog za to može biti trivijalno očigledan: u pitanju je kriza sistema. Akteri koji treba da donose „teške ili važne odluke“ jesu isti oni akteri koji su doveli do krize ili su barem u velikoj meri doprineli njenom širenju. Država je u središtu naše pažnje. Njeno postupanje u krizi bi trebalo da bude efikasno i normativno ispravno. Ali, čini se da režim nije u stanju da se nosi sa pretnjama i neizvesnostima. Često mere režima ne ispunjavaju zahteve efikasnosti, konzistentnosti, proceduralne transparentnosti i normativne ispravnosti.

1.4. Kriza političke legitimnosti

S obzirom na to, kada govorimo o demokratskim režimima, kriza podrazumeva ozbiljnu pretnju po političku legitimnost ili čak i njen krah. Pod legitimnošću podrazumevam poseban oblik odnosa između vlastodržaca i podanika. Pitanje legitimnosti tiče se kapaciteta državne vlasti da zahteva da joj se potčini privatno mišljenje; tom pitanju uvek treba pristupiti iz perspektive pojedinaca na koje se prinuda odnosi. Kao građani demokratije, mi imamo pravo da pitamo pod kojim uslovima dugujemo poslušnost političkim vlastima. Preciznije – u kakvoj državi živimo, kakva je priroda našeg

odnosa sa političkim vlastima, da li taj odnos ispunjava određene normativne kriterije i zašto je važno da ti kriteriji budu ispunjeni?⁹ Postavljanje takvih pitanja treba da nam pokaže da li nosioci vlasti vladaju s pravom i, u vezi s tim, da li mogu s dobrim razlogom da zahtevaju da poštujemo njihove odluke.

Ukratko, podela na vlastodršce i podanike je i empirijska činjenica i normativni izazov. Činjenica moći prevodi se u političku vlast samo pod određenim normativnim uslovima. Ovde ću se osloniti na Ronalda Dworkina, iz razloga za koje se nadam da će uskoro biti jasni. Dworkin tvrdi da je politička obaveza legitimna samo ako je možemo prepoznati kao moralnu obavezu. Mi imamo moralnu obavezu da se povinujemo poretku ako taj poredak poštuje dva principa ljudskog dostojanstva:

*Društvene prakse stvaraju autentične obaveze samo onda kada poštuju dva principa ljudskog dostojanstva: samo kada su saglasne sa priznanjem da su životi svih ljudi jednako vredni i samo kada ne odobravaju onu vrstu povrede drugih koja je zabranjena prvom pretpostavkom.*¹⁰

Ukratko, prema Dworkinovom argumentu politička legitimnost zahteva da vlast demonstrira jednaku brigu i jednako poštovanje prema svakom građaninu. To je krajnji izvor prava vlasti da kreira i nameće obaveze, kao i dužnosti građana da se povinuju. Ali, Dworkin nam takođe kaže da legitimnost nije isto što i pravda. Često

9 Janoš Kiš, *Neutralnost države* (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1996), str. 16.

10 Ronald Dworkin, *Justice for Hedgehogs* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2011), str. 315.

ćemo biti u situaciji u kojoj nam se konkretni zakon ili politika pokazuju kao nepravedni. Pa ipak, odatle ne sledi nužno tvrdnja o nelegitimnosti. Kao građani ustavne demokratije, mi uviđamo i prihvatamo da je u našem pluralnom društvu malo verovatno da se složimo oko supstancijalnog odgovora na pitanje šta je pravedno u konkretnom slučaju. Stoga će za nas legitimnost biti stvar tumačenja i stvar mere. Kako treba da delamo? Evo kako Dworkin izvodi sažetak dva moguća scenarija za postupanje u situaciji u kojoj smo suočeni s nepravednim državnim politikama:

*Te konkretne politike mogu uprljati legitimnost države a da je ipak sasvim ne ponište. Legitimnost države tada postaje stvar mere: koliko je duboka ili tamna ta mrlja? Ako je ona ograničena i ako su građanima dostupni politički procesi za njeno ispravljanje, onda građani mogu da zaštite svoje dostojanstvo — izbegavajući da i sami postanu tirani — tako što će odbiti onoliko koliko je to moguće da učestvuju u nepravdi, što će nastojati na politikama koje će nepravdu otkloniti ili što će joj se suprotstaviti građanskom neposlušnošću kada je to primereno. Država ostaje legitimna a građani zadržavaju političku obavezu... Međutim, ako je mrlja crna i vrlo raširena i ako je na delu politika koja je štiti od uklanjanja, onda više uopšte nema političke obaveze.*¹¹

Dakle, mi koji uviđamo da je neka politika nepravedna procenićemo njenu legitimnost tako što ćemo pitati da li je vlada učinila sve

da ispuni dve svoje dužnosti: da zadovolji zahteve jednakog poštovanja i jednake brige. Mi koji sumnjamo, odnosno mi koji verujemo da bi konkretna politika mogla biti nelegitimna, moramo da je analiziramo u institucionalnoj, istorijskoj i moralnoj perspektivi. Treba da pogledamo institucije koje čine politički režim: osnovna prava, podelu vlasti, politički pluralizam, slobodu medija, slobodnu ekonomiju, nezavisno sudstvo; recimo da je s tim sve u redu. Onda treba da pogledamo sopstvenu istoriju: tu ćemo verovatno videti da prošlosti tih institucija nisu bez mrlja, ali su one možda i dalje dovoljno pristojne u svetlu dva pomenuta principa. Istina, politika o kojoj govorimo dodaje tu još jednu mrlju. Ipak, možemo zaključiti da postoji nada da će se — ako mi građani na tome insistiramo dovoljno uporno — država možda povući i vratiti na ispravan kolosek, na kolosek poštovanja ljudskog dostojanstva. Ali rezultat naše deliberacije može biti i drugačiji: možemo zaključiti da je država izgubila legitimnost; tada političke obaveze nestaju.

Dworkin nije mnogo razmišljao o društvenim pokretima; on nije verovao u značaj koncepta konstitutivne moći; u stvari, on je tvrdio da normativna ispravnost politike nema nikakve veze sa svojim izvorom; njegova koncepcija partnerske demokratije nema nikakve veze s nepatvorenim glasom naroda, narodnim suverenitetom, pa ni sa reprezentativnom demokratijom. Pa ipak, verujem da nas on vodi ka središtu našeg problema. Pogledajmo još jednom kakav je izbor pred nama kojima je stalo do ispravnosti: ili ćemo našoj vladi dozvoliti da je podlegla zabludi i boriti se za pravdu unutar sistema, ili ćemo ustati i boriti se protiv sistema.

¹¹ Ibid., str. 323.

2. NEKA PITANJA U VEZI SA ŠPANSKIM I ITALIJANSKIM DRUŠTVENIM POKRETIMA

Između ovde jedan primer koji se uklapa u Dworkinov analitički okvir: reč je o španskom društvenom pokretu *Platforma za žrtve hipoteka*. Taj pokret je deo labave asocijacije španskih društvenih pokreta koja je poznata pod nazivom *Indignados* (Pobesneli). Pokret *Platforma* čine ljudi koji se bune protiv deložiranja osoba koje ne mogu da isplate hipoteke na svoje domove. Pokret nastupa u ime hiljada žrtava španske krize stambenih kredita.¹² Pokret je prvo pokušao da pregovara sa vladom, zahtevajući promenu drakonskih španskih zakona o hipotekama. To je propalo. Potom je preduzimao razne akcije građanske neposlušnosti, organizovao kampanje “*escraches*” (“razotkrivanja”), koje su se sastojale u protestima ispred domova i kancelarija članova parlamenta iz vladajuće Narodne partije.

Kako je vlada na to odgovorila? Generalni sekretar Narodne partije je izjavio: “Iznuđivanje glasova je puki nacizam.” Gradonačelnik Gvadalahare je *escraches* kampanje označio kao “fašistički ili komunistički totalitarizam”.¹³ Lako je uočiti obrazac koji je vodio ka formiranju središnjeg političkog stava pokreta: pokušaji da se promeni politika su propali; režim koji odbija razgovore vidi se kao neligitiman; nelegitimnost se vidi kao nepopravljiva; to vodi

ka gotovo potpunom odbacivanju autoriteta političke vlasti.

Šta je pozitivna poruka? *Indignados Manifesto* započinje jednostavnom tvrdnjom:

Mi smo obični ljudi. Mi smo poput vas.

Završava se rečima:

Ja sam besan. Mislim da mogu da promenim ovo stanje. Mislim da mogu da pomognem. Znam da zajedno to možemo.

Pogledajmo sad elemente Tillyjeve BPUD poruke u *Manifestu*:

“Mi smo brojni” izražava se ovako — *Demokratija pripada narodu, što znači da vladu čini svako od nas.*

“Mi smo posvećeni” — *Ovo su neotuđive istine koje moramo poštovati kao pripadnici našeg društva: pravo na krov nad glavom, zaposlenje, kulturu, zdravlje, obrazovanje, političko učešće i slobodan razvoj ličnosti.*

“Mi smo ujedinjeni” — *Svi smo zabrinuti i ljutiti zbog političke, ekonomske i društvene situacije koju vidimo oko sebe: korupcije među političarima, poslovnim ljudima, bankarima, koji nas čine bespomoćnima i oduzimaju nam glas.*

“Mi smo dostojni” — *Mi smo anonimni, ali bez nas ničega ne bi bilo, jer mi pokrećemo svet.*¹⁴

Ovde vidimo nameru napuštanja okvira normalne politike i zauzimanja stava protiv in-

¹² Judith Sunderland, “Spain’s Attacks on Fighting Back”, *Open Democracy*, 17. maj 2013, dostupno na <http://www.opendemocracy.net/judith-sunderland/spain%E2%80%99s-attacks-on-fighting-back>

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Manifesto*, dostupno na <http://www.democraciarealya.es/manifiesto-comun/manifiesto-english/>

stitucionalizovane moći uspostavljanjem “paralelnog polisa”, koji bi počivao na onome što njegovi zagovornici vide kao alternativne vrednosti i alternativne načine organizovanja i delovanja. Članovi *Indignadosa* tvrde da se oni ne suprotstavljaju državi. Ono što čine je neka vrsta antipolitike, što se ugrubo može uporediti sa disidentskim pokretima građanskog društva u poznoj fazi evropskih socijalističkih država. I dok vlada tvrdi da je delovanje pokreta nezakonito, oni sebe predstavljaju kao izuzete od autotiteta zakona.

Ove osobine jednako su vidljive i u italijanskom pokretu *Beni comuni* (Zajednička dobra). Njima ovaj pokret dodaje i veoma zanimljiv pokušaj artikulacije nepristajanja. Ta artikulacija je normativna, društveno-ekonomska, pravna i politička, nudeći originalnu mešavinu prakse i teorije. Ovde ću pokušati da sažmem ideološku i teorijsku matricu pokreta, da bih potom analizirao njegov koncept konstitutivne moći.

Središnja tvrdnja je jednostavna: zajednička dobra su resursi koji pripadaju svakome i nikome posebno. To su voda, šume i čist vazduh, na primer. Ta dobra moraju svima biti jednako dostupna. Niko ne sme da ih poseduje. Odatle sledi da niko ne može imati isključivo pravo da kontroliše te resurse i upravlja njihovim korišćenjem. Garret Hardin je bio

u krivu: priča o zajedničkim dobrima neće se završiti kao tragedija.¹⁵ Elinor Ostrom je bila u pravu: zajednička dobra zahtevaju adekvatan način samouprave.¹⁶

Stavom da „niko ne sme da poseduje“ obuhvaćena je i država. To je važna teorijska tvrdnja, zato što podrazumeva da zajednička dobra nisu javna dobra o kojima država može legitimno da se stara. Ni državno ni privatno vlasništvo nisu prikladni za upravljanje zajedničkim dobrima. Zašto? Pa zato što su i državno i privatno vlasništvo definisani istim tržišnim silama, istom otuđenom i iskvarenom vladavinom kapitala. Odatle dalje sledi da je klasična liberalna distinkcija između privatnog i javnog naprosto lažna:

*U krajoliku posle krize, sama distinkcija između javnog i privatnog sektora postala je upravo besmislena, kao što se vidi... u sukobima interesa koji razotkrivaju jasan dosluh između predstavnika država i globalne vladajuće elite koja stiće dobit od privatizacija.*¹⁷

Takođe sledi da nova politika treba da odbaci koncepte individualne autonomije i središnje moderne institucije individualnih prava:

Zajednička dobra su potpuno nespojiva s idejom individualne autonomije kako se ona razvila u

15 Garret Hardin, “The Tragedy of the Commons”, *Science*, Vol. 162, No. 3859, 1968.

16 Elinor Ostrom, *Governing the Commons. The Evolution of the Institutions for Collective Action* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990) [Elinor Ostrom, *Upravljanje zajedničkim dobrima. Evolucija institucija za kolektivno delovanje*, prev. Marijana Grbeša i Anamarija Musa (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2006)].

17 Saki Bailey i Ugo Mattei, “Social Movements as Constituent Power: The Italian Struggle for the Commons”, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, Vol. 20, Issue 2 (2013), str. 973.

*kapitalističkoj tradiciji zasnovanoj na individualnim pravima.*¹⁸

96 To su reči glavnog teoretičara pokreta, profesora prava Uga Matteija. U ovom sažetku uglavnom analiziram njegove stavove. Matteijevi tekstovi nisu preterano teorijski ubedljivi: tu imamo samo jedan skup jakih, ali nedovoljno obrazloženih tvrdnji koje kao da se ponavljaju *ad infinitum*. Međutim, ne možemo se zaustaviti samo na proceni akademske argumentacije i analitičke preciznosti. Mattei bi da nam ponudi nešto što on vidi kao sažetak jedne prakse. Setimo se šta kažu Tilly i Tarrow: društveni pokreti iznose simbolične tvrdnje o ujedinjenosti, posvećenosti, značaju i ispravnosti. Oni treba da pokažu – i sebi i drugima – da su protiv nepravde. Oni moraju da deluju protiv nepravde. U tom delovanju, oni takođe moraju da izlože alternativu.

I oni tako i deluju u Italiji. S obzirom na izrazitu kontekstualnu uslovljenost pokreta, treba ukratko opisati njegov nastanak. Pokret *Beni comuni* nastao je kao rezultat usaglašene akcije više grupa građanskog društva i akademskih radnika koji su ustali protiv onoga što je verovatno s dobrim razlogom identifikovano i razobličeno kao bezobzirna neoliberalna privatizacija. Između 1992. i 2000, Italija je bila vodeća svetska zemlja u privatizaciji: imovina privatizovana u tom periodu vredela je otprilike 140 milijardi Evra. Između 1979. i 2008,

Italija je dospela na drugo mestu u svetu (posle Velike Britanije) po vrednosti privatizacija.¹⁹ U jednom trenutku čak je i vlada uvidela težinu problema stvorenih neobuzdanom privatizacijom tradicionalno javnih servisa. Godine 2007, predsednik vlade Romano Prodi osnovao je komisiju pravnih stručnjaka i dao joj zadatak da predloži reforme Građanskog zakona koje bi bolje definisale javno vlasništvo i zaštitile javni interes. Danas čuvena Rodota komisija izašla je s radikalnim predlogom: da se zajednička dobra ustanove kao pravna kategorija različita i od privatne i od javne svojine te da se za njih obezbedi posebna pravna zaštita. Predlog je bio napušten, ali je koncept preživeo.

Godine 2009, vlada je donela uredbu kojom se lokalnim upravama nalaže da primene shemu privatizacije svih usluga koje pružaju lokalne vlasti: javnog transporta, odnošenja smeća, snabdevanja vodom i zdravstvene nege. Pravnici iz komisije Rodota na to su reagovali tako što su formulisali četiri referendumska pitanja i povezali se sa organizacijama građanskog društva da bi prikupili potpise za pokretanje referenduma. Za nas su ovde najvažnija prvo i drugo pitanje. Cilj prvog referenduma bilo je zaustavljanje prinudnog programa privatizacije javnih servisa na nivou opština.²⁰ Drugi referendum bio je danas čuveni „referendum o vodi“, koji je predlagao ukidanje zakona o privatizaciji snabdevanja vodom. Bilo je potrebno mnogo pravničke i političke borbe pre

¹⁸ Ugo Mattei, “The State, the Market, and some Preliminary Questions about the Commons”, dostupno na <http://dupublicaucommun.blogspot.com/2011/03/contribution-dugo-mattei-pour-le-seance.html>

¹⁹ Bailey i Mattei (2013), str. 970.

²⁰ *Ibid.*, str. 988.

nego što je Ustavni sud konačno odobrio pitanja. U junu 2011, 54 odsto registrovanih glasača izašlo je na referendum. Devedeset pet odsto njih glasalo je protiv privatizacije snabdevanja vodom.

Tako je ideja o zajedničkim dobrima prokrčila sebi put u društvenu i političku stvarnost. Glasanje na referendumu nije značilo samo uspešnu odbranu zajedničkih dobara od agresivne privatizacije; ono je takođe ukazivalo na stvaranje nove vrste političke i društvene solidarnosti među građanima i njihovim udruženjima.²¹

Četrnaestog juna, dan posle referenduma, grupa demonstranata zauzela je najstarije rimsko pozorište *Teatro Valle*. To pozorište bilo je u ogromnim finansijskim problemima i predstojala mu je privatizacija. Prva poruka koju su demonstranti poslali u svet bila je veoma zanimljiva: kultura je zajedničko dobro, baš kao i voda, vazduh i drugi prirodni resursi. Iako je okupacija prvobitno bila zamišljena kao simboličan gest protesta i podrške referendumu, ubrzo se razvila u mnogo ambiciozniji čin. Novi pokret je rođen – *Osvojeni Teatro Valle*. Proklamovani cilj tog pokreta je njegova transformacija u Fondaciju zajedničkih dobara *Teatro Valle*. Fondacija zagovara radikalnu društvenu i političku alternativu:

*Fondacija Teatro Valle kao zajedničko dobro jeste alternativni ekonomski i pravni model koji polazi od samouprave radnika u umetnostima i kulturi i građana i zasniva se na sistemu neposredne demokratije.*²²

Obratite pažnju na smer delovanja i razmišljanja: odozdo prema gore. Primetite takođe da to delovanje započinje kao samouprava unutar usko definisanog polja kulture. Pretpostavlja se onda da će se ono horizontalno raširiti na „građane“. Ključno sredstvo za horizontalnu društvenu integraciju jeste „neposredna demokratija“. Takav izbor zahteva konstrukciju „alternativnog ekonomskog i pravnog modela“.

3. BENI COMUNI: PRAVO, POLITIKA I KONSTITUTIVNA MOĆ

97

3.1. Pravo i politika

Dakle, tvrdi se da pokret donosi ekonomske, pravne i političke novine. Novina nam se predstavlja kao odgovor na krizu, ali njene svrhe nadilaze puku reakciju. Setimo se tumačenja konteksta, koje kaže da je kriza ogolila suštinu liberalne ustavne demokratije i razotkrila je kao režim dominacije pomoću zakona; primarni cilj te dominacije je zaštita kapitala. Ili, da se poslužimo živopisnom frazom Michaela

²¹ Dario Gentili i Andrea Mura, “The Austerity of the Commons: A Struggle for the Essential”, *Open Democracy*, 24. 2. 2014, dostupno na <http://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/dario-gentili-andrea-mura/austerity-ofcommons-struggle-for-essential>

²² *Teatro Valle Occupato. One Year and a Half of Commoning*, dostupno na <http://www.teatro-valleoccupato.it/teatro-valle-occupato-one-year-and-half-of-commoning-english-version>

Hardta i Antonija Negrija iz njihove *Deklaracije* iz 2012: ljudska bića pretvorena su u masu podanika koji su „potčinjeni, medijalizovani, prezaduženi i reprezentovani“. ²³ To su četiri kardinalna greha modernosti, među kojima su se kao kompanjoni pomalo čudno zajedno našli potčinjenost i političko predstavljanje. Pred našim očima, to formalizovano nasilje koje konvencionalno nazivamo ustavnom demokracijom stavljeno je u službu zaštite društvenog i političkog zatečenog stanja, sve iako to stanje ne ispunjava minimalne zahteve pravde. ²⁴

Stvari mogu da se promene nabolje samo ako se režim vlasništva, njegova država i njegovo pravo odbace i zamene režimom zajedničkih dobara. Evo kako *Statut Valle* identifikuje pravnu novinu i njen odnos prema starom režimu:

Žajednička dobra su nova pravna kategorija, nezavisna od vlasništva, neposredno povezana sa vrednostima utkanim u Ustav...

Državna vlast koja hoće da privatizuje zajednička dobra izneverava svoj ustavni mandat. Okupacija je opravdani odgovor u svetlu italijanskog Ustava. ²⁵

S jedne strane, stvar je u tome da se prekrši zakon kako bi se osporio režim (građanska neposlušnost) i pokazalo širokoj publici zašto pokret smatra da je režim nelegitiman. Ali, kako Mattei kaže, stav društvenih pokreta „prema institucijama države je često strateški, zavisen od okolnosti i oportunistički“. ²⁶ Ovdje taj oportunistički odnos prema zakonu u velikoj meri podseća ne samo na Lenjinov odnos prema postojećem pravu, ²⁷ nego i na stav koji je bio svojstven američkom ustavotvorstvu 18. veka, kada je odvajanje od Britanije bilo opravdano tezom o neophodnosti odbrane britanskog konstitucionalizma. ²⁸ Odbacivanje autoriteta države i zakona ide zajedno sa izjavama privrženosti osnovnim normativnim postavkama

²³ Michael Hardt i Antonio Negri, *Declaration*, 2012, str. 13, dostupno na <http://antonionegriinenglish.wordpress.com/2012/05/16/declaration-by-hardt-and-negri/>

²⁴ “Suverena država i korporativno privatno vlasništvo dele model koncentracije moći i isključivanja koji sve više potiskuje javni interes izvan ustavnog prava pomoću neravnoteže koja privileguje garancije privatnog vlasništva na štetu demokratije.” Fred Mills, “Commons & Constituent Power: Notes from the Social Movements and the Struggles in Italy”, 7. novembar 2013, dostupno na http://www.globalproject.info/it/in_movimento/commons-constituent-power-notes-from-the-social-movements-and-the-struggles-in-italy/15667

²⁵ *Statute of Teatro Valle Bene Comune*, dostupno na <http://www.teatrovalleooccupato.it/teatro-valle-occupato-one-year-and-half-of-commoning-english-version>

²⁶ Bailey i Mattei (2013), str. 978.

²⁷ Vidi na primer V. I. Lenin, “Two Tactics of Social-Democracy in the Democratic Revolution”, u *Collected Works*, Vol. 9. Takođe, “Left-Wing Communism: An Infantile Disorder”, u *Collected Works*, Vol. 31 (Moscow: Progress Publishers, 1962-1977).

²⁸ Vidi na primer Carl Becker, *The Declaration of Independence. A Study in the History of Political Ideas* (New York: Alfred Knopf, 1956).

italijanskog Ustava, dakle Ustava onog režima kome se pokret suprotstavlja.²⁹

Međutim, to nije dovoljno. Ostaju dva ključna problema. Prvo, možete koristiti lenjinističku taktiku, ali će vam posle svega biti neophodan ne jedan oportunistički, nego jedan principijelni stav kako biste do kraja opravdali raskid sa realnošću postojećih zakona i politike. Zato pokret osporava legitimnost pravnog i političkog poretka tvrdnjom da su ga karakter i težina nepravde primorali da autonomno donese tešku, ali jedino ispravnu odluku o istupanju iz pravnog i političkog okvira i prihvatanju statusa „tuđina pred vratima“. Ipak, i to je drugi problem, mora se dati odgovor na pitanje oko koga kružimo sve vreme. Kako zamisliti novi, alternativni zakon i poredak?

Mattei insistira na tome da novi poredak mora nadići lažni dualizam ekonomije i države starog režima. To se može postići jedino kompletnim odricanjem od privatne svojine, individualizma i konkurencije:

Pravni sistem zasnovan na zajedničkim dobrima mora koristiti „eko-sistem“ kao model, gde jednu zajednicu pojedinaca ili društvenih grupa povezuju međusobne horizontalne veze u mrežu u kojoj je moć raspršena; treba u potpunosti odbaciti ideju hijerarhije (i konkurencije, koju proizvodi ista logika) u korist modela učešća i saradnje, koji sprečava koncentraciju moći u jednoj stranci ili jednom entitetu, postavljajući u središte interese zajednice.³⁰

Dakle, ono što nam je potrebno umesto liberalne individualističke paradigme, umesto redukcionističke opozicije „subjekt-objekt“, jeste inkluzivna, sveobuhvatna solidarnost. „Mi-perspektiva“ treba da uživa primat. Ovaj novi kolektivizam, vrlo marksistički po svojoj prirodi,³¹ ne bi trebalo da guši individualnost. Mi koji smo izloženi tlačenju, liberalno-kapitalistički individualizovani („potčinjeni, medijalizovani, prezaduženi i reprezentovani“), prvo treba da naučimo da je neophodno da se pobunimo protiv datog stanja. Drugo, neophodno je da shvatimo da su kako pobuna, odbacivanje starog režima, tako i pozitivna alternativa, mogući samo ako naučimo da komuniciramo na nov način, kao ravnopravne osobe ujedinjene u jedan alternativni „singularitet“. To je osnovno značenje čuvenog termina *mnoštvo* [*multitude*]: istinska sloboda moguća je samo u uslovima nepatvorenog zajedništva, koje je opet moguće samo mimo države, to jest s one strane moderne pravno-političke represije. Mnoštvo se razlikuje od naroda, koji se u kapitalističkoj moderni shvata ili kao grupa sa predpolitičkim supstancijalnim identitetom ili kao grupa sa pravno-proceduralnim identitetom. U oba slučaja narod se pogrešno predstavlja kao grupa koja se sastoji od pojedinaca. *Beni comuni* odbacuje termin i pojam „individualne osobe“ kao degradiranu modernu kategoriju. Zajedno sa „pojedincem“, i koncept „narod“ gubi legitimnost.

²⁹ Mattei to naziva „primenom zaštitnih ustavnih mehanizama... kroz anti-hegemonijsku upotrebu prava“. Bailey i Mattei (2013), str. 1102.

³⁰ Mattei (2011).

³¹ Setimo se poletnog Marxovog komunitarizma iz zaključnog poglavlja trećeg toma *Kapitala*.

Nadalje, umesto lažne vladavine zakona i ritualne podela vlasti, koji se u praksi svode na koncentraciju moći, imali bismo vlast raspršenu kroz složene mreže neposredovanih interakcija ljudi. Umesto hijerarhije tako tipične za liberalni zakon i politiku, stupa organizacioni princip „horizontalizma“. Umesto političkog predstavljanja, gde se uistinu predstavlja samo socijalno privilegovana manjina, imaćemo neposrednu demokratiju. U tom smislu, piše Mattei, „društveni pokreti šire naše razumevanje politike kao nečega što je više od skupa akcija koje se preduzimaju u zvaničnim političkim arena“.³²

3.2. Konstitutivna moć

Dakle, ovo je radikalno novo shvatanje politike: politika je delanje koje se ne može svesti na skup procesa unutar datog institucionalnog okvira, gde se autoritativne odluke donose u skladu sa unapred ustanovljenim procedurama. Drugim rečima, politika nije stvar pluralizma, deliberacije, konkurencije i odlučivanja u skladu sa poznatim i prihvaćenim pravilima igre. Suština istinske politike, prema Antoniju Negriju, sastoji se u nesputanoj sposobnosti mnoštva da se upusti u „neprekinuti proces stvaranja novog sveta života“.³³ Ili – politika je „dinamično, kontinuirano i proceduralno konstituisanje moći“.³⁴

Šta odavde možemo naučiti? Prvo, demokratska politika je proces u kome mnoštvo *samoupravlja*. Drugo, nije reč samo o tome da politika proizvodi novi život; ona *uvek* proizvodi novi život. Demokratska politika je neprekidno konstitutivna. Konstituisanje ne znači donošenje najvišeg akta niti život u skladu sa normama tog akta. Demokratska politika je oblik zajedničkog života koji ćemo najpreciznije razumeti kao konstitutivnu moć koja kontinuirano kreira *novum*. Konstitutivna moć je slobodni, samoorganizujući, neposredovani i stalni kapacitet mnoštva da definiše uslove svog zajedničkog života. Radikalno demokratsko samoorganizovanje društva izgleda gotovo kao permanentna revolucija.³⁵

Dakle, demokratija=konstitutivna moć=revolucija. Ali, kako dati smisao ovim zavodljivim krilaticama?

Možda možemo pokušati da ih uporedimo sa teorijama konstitutivne moći koje se smatraju radikalno demokratskim. Na primer, Abbe Sieyes, Carl Schmitt i Bruce Ackerman mogu se razlikovati u mnogim ključnim teorijskim aspektima, ali njihovi pristupi konstitutivnoj moći obično se vide kao radikalno demokratski, zato što oni ne dopuštaju pripitomljavanje konstitutivne moći unutar ustavnog režima: ovi pisci na različite načine insistiraju na primatu

32 Bailey i Mattei (2013), str. 976.

33 Antonio Negri, *Insurgencies. Constituent Power and the Modern State* (Minneapolis: University of Minnesota Press: 1999).

34 After Thomas Decreus *et al.*, “The ‘Co-originality’ of Constituent Power and Representation”, Prepared for American Political Science Association 2012 Annual Meeting, dostupno na http://www.studyingpolitics.com/2013/UploadedPaperPDFs/499_278.pdf

35 *Ibid.*, str. 7.

konstitutivnog nad konstituisanim. Međutim, iz ugla *Beni comuni*, radikalni demokratski potencijal ovih teorija nepopravljivo je oštećen manjkavostima koje istinski demokratska konstitutivna moć mora da izbegne. Prva greška je u tome što ovi autori – makar i uslovno – prihvataju pravničku dijalektiku odnosa između konstitutivne moći i konstituisane vlasti. Drugo, činjenica da oni vide normalnost, svakodnevnu politiku kao pravno definisano stanje, podrazumeva da je aktiviranje naroda kao konstitutivne moći vanredan čin. Konstitutivna moć delatna je samo u jednokratnom aktu, kao događaj koji označava novi početak i koji se zbiva samo u vremenima akutne krize. Treće, oni se oslanjaju na političko predstavljanje kao na otelovljenje konstitutivne moći naroda: ustavotvorna skupština kod Sieyesa,³⁶ suveren kod Schmitta,³⁷ ili bilo koja institucija koja ispravno identifikuje i ugrabi konstitutivni

trenutak [*window of constitutional opportunity*] u vremenu krize kod Ackermana.³⁸ Jednom rečju, konstitutivna moć je posredovana.³⁹ Četvrto, ove teorije greše zadržavajući koncept suvereniteta. Oдавde sledi pogrešno pripisivanje suverene vlasti narodu. Suverenitet mora biti sasvim napušten: u društvu jednakih koje se zasniva na horizontalizmu i solidarnosti nema mesta za najvišu vlast. Ponovimo: u perspektivi *Beni comuni*, narod je kategorija koja mora da se odbaci u korist koncepta i prakse mnoštva.⁴⁰ Teorija *Beni comuni* o konstitutivnoj moći ne priznaje „normalnu politiku“ unutar ustavnog okvira. Za razliku od Sieyesa, Schmitta i Ackermana koji prihvataju postojanje ustava kao najvišeg akta, u Negrijevoj teoriji, te u intenciji i viziji iza kojih stoji *Beni comuni*, vidimo stalno prisustvo i nesporni primat konstitutivne moći. Oni ne veruju u liberalnu ograničenu

IOI

36 Emanuel Sieyes, “What is the Third Estate?”, u *Political Writings: Including the Debate Between Sieyes and Tom Paine in 1791* (Indianapolis: Hackett Publishing, 2003).

37 Carl Schmitt, *Constitutional Theory* (Durham and London: Duke University Press, 2008); *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (Cambridge, MA: MIT Press, 2008).

38 Bruce Ackerman, *We the People. Foundations* (Cambridge, MA: Belknap Press, 1991).

39 To takođe važi za savremene radikalno-demokratske teorije konstitutivne moći. Vidi na primer Juan Colon-Rios, *Weak Constitutionalism. Democratic Theory and the Question of Constituent Power* (London: Routledge, 2012). Takođe Andres Kalyvas, *Democracy and the Politics of Extraordinary. Max Weber, Carl Schmitt and Hannah Arendt* (New York: Cambridge University Press, 2008). Up. i Kalyvasov tekst “Constituent Power”, *Political Concepts. A Critical Lexicon*, Vol. 3, No. 1, Winter 2013, str. 1, dostupno na <http://www.politicalconcepts.org/constituentpower/>

40 Hardt i Negri, citirano prema Bailey i Mattei (2013), str. 971: “... formiranje ujedinjenog političkog entiteta ‘naroda’ je instrumentalno za poništavanje predpolitičkog subjektiviteta ‘mnoštva’ i za stapanje narodne političke volje kao volje suverena, kao i za lišavanje ‘mnoštva’ njegove trajne konstitutivne uloge u konstitucionalnim procesima.”

samo zato što je sve to formalizovano otelovljenje kapitala: u suštini, ograničiti vladu zakonom znači ograničiti demokratiju. Sam koncept ustava postaje problematičan, budući da se on shvata kao otelovljenje ideje hijerarhijskog pravnog poretka, kao i otelovljenje onoga što je konstituisano. U krajnjem izvodu, radikalizam ovog stanovišta sastoji se u tome što ono negira i samu mogućnost legitimnog stabilizovanja i “normalne egzistencije” konstituisane vlasti.

3.3. Problemi sa subjektom

Ovo se može osporiti kritičkim stavom da ponuđena teorija počiva na mehaničkom dualizmu između onoga što se vidi kao rigidnost državno-pravne dominacije i onoga što se pretpostavlja kao autentična spontanost autonomnog pluralnog subjekta. Čini se da je ovaj problem dalje izoštren načinom na koji teorija pristupa analitičkom određenju subjekta. Ako se vratimo Ugu Matteiju i pokušamo da utvrdimo kako on razume subjektivitet *Beni comuni*, videćemo da on kaže da pokret odbacuje svaki esencijalizam. Sledi da pokret nikako ne može biti konceptualizovan kao nešto što već postoji.⁴¹ Jednostavno rečeno, ne možemo identifikovati konkretne aktere radikalne demokratije, niti institucionalni oblik njihovog postojanja. Tu se ide dalje od Marxove analize u *Ranim radovima*, gde su rascep na državljanina i građanina, koncept osnovnih prava i politička reprezen-

tacija “razotkriveni” kao juridičke maske kapitala. U *Kritici Hegelovog učenja o državi* Marx nudi samoupravnu institucionalnu alternativu zasnovanu na kritici režima koji nameće lažno zastupanje stvarnih ljudi:

*Demokratija je rešena zagonetka svakog ustava. U njoj pronalazimo ustav koji se temelji na svojim prvim osnovama: stvarna ljudska bića i stvarni narod; ne samo implicitno i u suštini, nego kao stvarno postojeći u realnosti. Ustav se tako postavlja kao delo naroda. Ustav je po onome što nam se predstavlja isto ono što je i u stvarnosti: čovekova slobodna kreacija.*⁴²

Negri i *Beni comuni* bi da idu dalje. Odbacujući koncepte autonomne osobe kao nosioca prava i naroda kao suverenog kolektivnog subjekta, oni insistiraju na tome da će karakter projektovanog dinamizma novog sveta života onemogućiti bilo kakvu identifikaciju subjekta u starom – modernom – smislu te reči. *Beni comuni* ne mogu se odrediti kao stabilni akteri. Upućivanje na zavisnost od konteksta i slučajnog sticaja okolnosti – što ima veliki značaj za društvene pokrete – ovde nije od pomoći. Ne bi bilo lako prihvatiti da tako duboka posvećenost revolucionarnom poduhvatu izgradnje potpuno novog sveta života proističe jedino, ili pre svega, iz kontekstom određenog odgovora na sticajem okolnosti nastali društveno-istorijski izazov.

41 Vito de Lucia “Law as Insurgent Critique: The Perspective of the Commons in Italy”, dostupno na <http://criticallegalthinking.com/2013/08/05/law-as-insurgent-critique-the-perspective-of-the-commons-in-italy/>

42 Karl Marx, “Critique of Hegel’s Doctrine of the State”, u Karl Marx, *Early Writings* (London: Penguin, 1974), str. 87.

Ova teorija to niti ne pokušava: u njenom fokusu nije opravdanje društvenog pokreta, nego rekonceptualizacija društva i politike.

To ne znači da kontekst nije važan. Međutim, zadatak revolucionarnog poduhvata sastoji se u principima rukovođenom prevazilaženju kontigentne datosti. Setimo se kako se ljudi iz *Beni comuni* pozivaju na temeljne principe italijanskog Ustava. Hardt i Negri dodaju da „mnoštvo, svojim logikama i praksama, svojim krilaticama i težnjama, proglašava jedan novi skup principa i istina“. ⁴³

Međutim, ovo ostaje problematično. *Beni comuni*, Hardt i Negri pozivaju se na autoritet eksplicitno izloženih principa. To priziva sećanje na Hannah Arendt, odnosno na njeno ponešto kriptično pozivanje na principe u knjizi *O revoluciji*. Arendt hoće da konceptualizuje novi početak koji bi bio sposoban da prevaziđe problem cirkularnosti konstitutivne moći. Principi nam služe da identifikujemo moralno i politički ispravno delanje. Čin novog početka brani se od arbitrarnosti time što „sa sobom nosi svoj sopstveni princip ili, preciznije, početak i princip nisu samo međusobno povezani nego su i istovremeni“. ⁴⁴ Tu se upućuje na politički novi početak i na političko delovanje kao na najviše oblik ljudske aktivnosti. ⁴⁵ Principi su imanentni, kao vrednosti koje su sadržane u političkom delanju vrednom tog imena. ⁴⁶

4. KRITIČKI OSVRT

Ovde ću zaustaviti svoju potragu za izgubljenom konceptualizacijom alternative. Naprosto je ne mogu pronaći. Zato ću preći na kritički zaključak. Pokušao sam da ponudim skicu za pažljivo čitanje jedne veoma zanimljive i važne teorije-prakse. Središnja originalnost – i istovremeno središnja slabost – ovog pristupa je dvostruka. Prvo, očigledna je njegova nesposobnost da formuliše pozitivan stav s one strane utopijskih tvrdnji ili da artikulise alternativu koja bi imala jasan pravni i politički oblik. Reći da pravo i politika moraju biti drugačiji nije dovoljno ako nam se ne ponudi objašnjenje šta to zaista znači.

Drugo, možda bismo mogli da identifikujemo izvor tog deficita u insistiranju na neprekidnoj dinamici. To je svakako jedna od glavnih crta društvenih pokreta: oni postoje dok god su aktivni. Ali oni obično imaju jasno naznačen konačni cilj. Ovde je, međutim, nešto drugo u pitanju – izgradnja potpuno novog društvenog poretka. A društveni poredak obično razumemo kao međuodnos dinamike i stabilnosti. S jedne strane, podrazumeva se da poredak nikada ne može biti sasvim otvoren. S druge strane, poredak ne stremlji ka jasno određenim ciljevima: u tom smislu je on otvoren.

Ovde imamo vrstu pokreta koji hoće više od ostvarenja kontekstualno određenih ciljeva. *Beni comuni* teži da stvori novi poredak, ali poredak

⁴³ *Declaration*, str. 5

⁴⁴ Hannah Arendt, *On Revolution* (Harmondsworth: Penguin Books, 1973), str. 212.

⁴⁵ Hannah Arendt, *Vita activa*, prev. Visnja Flego i Mirjana Paić (Zagreb: August Cesarec, 1991), Peto poglavlje „Djelovanje“, str. 142–199.

⁴⁶ “Principi akcije su imanentni pošto isključivo proističu iz konstitutivne prakse.” Andreas Kalyvas, “Popular Sovereignty, Democracy, and the Constituent Power”, *Constellations*, Vol. 12, No. 2, 2005, str. 68.

koji bi ipak trajno sačuvao glavne izvorne odlike pokreta: neprekidno dinamični karakter zajedničkog života. Ovo podrazumeva odricanje od stabilnosti kao konvencionalne središnje odlike poretka. Mi narod, mi mnoštvo, postojimo samo ako delujemo. Ta neprekidna akcija se takođe vidi kao glavni uslov same mogućnosti slobode.

Ipak, ovo ostaje donekle obeshrabrujuće neodređeno. Konstitutivna moć mnoštva mora se priznati i sačuvati kao suština novog tipa društvenog i političkog zajedništva. Ali šta to u stvari znači? Reći da politika mora da se poistoveti s konstitutivnom moći na delu jer je to jedini način da se ispuni normativno obećanje nepatvoreno demokratskog procesa kao stalne re-afirmacije zajedničkih dobara – to zabrinjavajuće liči na verbalnu pirotehniku.

104

Pogledajmo opet ideju o neprekidnoj samoupravi s one strane države i suvereniteta. Možemo je čitati kao još jedan arentovski momenat: napuštanje samog koncepta suvereniteta kao nečega što pripada repozitorijumu potrošenih političkih koncepata. Imam simpatije za ovu ideju, ali valja primetiti da je Arendt svesna kako taj potez nalaže rekonceptualizaciju političkog autoriteta. Međutim, u ovoj teoriji pitanje o karakteru vlasti ostaje bez jasnog odgovora. Drugo, Arendt pravi razliku između novog početka koji se rukovodi isključivo autoritetom principa, s jedne strane, i normalne politike u kojoj i vlast i građanstvo treba da pokažu privrženost tim principima u političkom delovanju u skladu sa važećim pravnim normama, s druge strane.⁴⁷ Razlika između novog početka kao

utemeljujućeg akta, kada deluje konstitutivna moć, i ustava kao institucionalizovanog autoriteta koji se rukovodi ispravnim vrednostima i principima mora biti sačuvana. Ako pogledamo *Deklaraciju* Hardta i Negrija, izgleda kao da oni prihvataju taj stav kada kažu da „mnoštvo mora otkriti put od deklaracije do konstituisanja“. Konstituisanje se tu odnosi na proces „formiranja novog i održivog društva“. ⁴⁸ Ali zalud ćete tražiti razradu ovog stava.

Čini mi se da je ideja o prevazilaženju dualizma vlastodršci-podanici zaista plemenit san, ali ne više od toga. Imamo dovoljno dobrih razloga da očajavamo nad manjkavostima modernih demokratija i da se zgražamo nad cinizmom brutalne kapitalističke ekonomije isprepletane s političkom vlašću. I imamo sva prava da pitamo šta da se radi. Naše traženje odgovora na to pitanje može biti i analitičko (Šta imamo kada imamo krizu i nepravdu? Šta možemo da uradimo u vezi sa tim?) i normativno (Šta je ispravno učiniti?).

Da bismo toj slagalici dali smisao, treba da identifikujemo kako ispravne temeljne principe zajednice tako i kriterije za dobro i loše postupanje. U političkim zajednicama ta pitanja se naslanjaju jedno na drugo: koje vrste pravnih i političkih aranžmana su najpodesnije za utvrđivanje i sprovođenje ispravnih izbora? Krajnje opravdanje svake vlasti, bila ona državna ili postdržavna, ostaje konsekvencijalističko: ona treba da stvori i zaštititi prostor za unapređenje moralne jednakosti i dostojanstva svakog ljudskog bića ponaosob i svih njih zajedno. Demokratski autoritet ne može se svesti

⁴⁷ Arendt (1973), str. 215.

⁴⁸ *Declaration*, str. 5.

na stvaranje održivog aranžmana koji se približava ili praktično ispunjava ideal vladavine naroda ili mnoštva. Nema ničeg intrinzično dobrog u neposredovanoj vladavini onih koje konvencionalne teorije identifikuju kao podanike. Prosta činjenica da smo mi narod ili mnoštvo ili podanici ne čini nas moralno superiornima. Mi smo kao podanici moralno superiorni samo ako je naša pozicija ispravna, a pozicija vlasti pogrešna. Ako uspostavljanje moralne jednakosti danas nalaže da se sasvim porekne legitimnost vlasti, hajde da to uradimo. Ali taj revolucionarni gest neće rešiti zagonetku moralne ispravnosti zajedničkog života nakon revolucionarne promene. Kritika i praksa koje sam ovde izložio mogu biti privlačne zbog svog otpora ciničnoj sili moćnih. Ali one ne daju odgovor na pitanje šta to znači živeti dobro i ispravno.

VOĐA I DVA VICA

DRAGANA MLADENOVIĆ

VOLETI VOĐU

voleti vođu isto je kao
živeti mirno piti sok
gledati televiziju uveče
grickati suncokret onda
ispeglati košulju
za posao
pustiti vodu oprati noge
obučiti pidžamu

voleti vođu isto je kao
izluftirati kuhinju staviti
krpu preko opranih sudova
gledati televiziju
zadremati nakratko u fotelji
ustati
oprati noge leći u krevet
zaspati dubokim snom

voleti vođu isto je kao
starati se o svom automobilu
otvoriti haubu izbrisati motor
(krpicom za motor) izbrisati
felne (krpicom za felne) izbrisati
prozore (krpicom za staklo)
onda ući u stan
sedeti u trpezariji
listati oglase za posao
gledati teve

voleti vođu isto je kao
prati beli veš sipati
deterdžent gde treba omekšivač
gde treba na devedeset

piti kafu s komšinicom
sa sedmog razgovarati o
običnim stvarima šta će
da kuva i tako nešto
kad ode prileći na kauč
uključiti televizor

voleti vođu isto je kao
otputovati u banju nadati se
neočekivanom poznanstvu
kupati se u lekovitom blatu
potom se vratiti
podići roletne otvoriti prozore
gledati televiziju

voleti vođu isto je kao
turpijati nokte s osmehom
reći dobar dan
direktore uljudno pitati nešto
kao kako ste
piti kafu iz velike šolje
izvlačiti dimove iz tanke
cigare čekati petnaesti
platu biti ispravan
voleti jednostavno
voleti vođu

juče smo išli
na poklonjenje
bilo je rano nismo
imali ništa nismo
kupili bombonjere poneli
samo samo breskve
iz bašte

DVA VICA

I.

ima jedan jako smešan vic
o ciganima
kao ciga
opali ciganku dok ona
kopa po kontejneru
i muž te presamićene
pita što si mi jebo
ženu
a ovaj kaže mislio sam
da si je bacio razumeš
kao tepih i ima onaj
kada cigančica kaže bratu
viri ti slina iz nosa
a on joj odgovori
ne seri
sve sam pojeo
a tek onaj
mnogo je smešan
kada ciga veli
otkad je kroz selo prošao
vodovod pička
nema ni miris ni ukus
a znaš onaj

koja je jedinica brzine kod cigana

kontejner po sekundi

a kada ciganka prenese
picajzle muji i kaže mu
šta bi ti bubamare
za deset evra
a onaj kratak

čemu služi torta na svadbi
pa
da se muve ne lepe za
mladu a ima i jedan
taj je bio hit prošle godine
kao stoji ciganin na stanici
čeka autobus i dođu
neki mladići kao pitaju ga
šta radiš tu
pizda ti mater ciganska
si krao nešto
nisi
a jesi bar karao pičko
nisi
e sad ćeš mamicu ti cigansku
sad ćeš da jebeš asfalt
i tako
zig hajl
mnogo smešno

2.

ima jedan jako smešan vic
o srbima
kao srbin
opali srpkinju dok ona
kopa po kontejneru
i muž te presamićene
pita što si mi jebo
ženu
a ovaj kaže mislio sam
da si je bacio razumeš
kao tepih i ima onaj
kada mala srpkinja kaže bratu
viri ti slina iz nosa
a on joj odgovori ne seri
sve sam pojeo

a tek onaj
mnogo je smešan
kada srbin veli
otkad je kroz selo prošao
vodovod pička
nema ni miris ni ukus
a znaš onaj

koja je jedinica brzine kod srba

kontejner po sekundi

a kada srpkinja prenese
picajzle muji i kaže mu
šta bi ti bubamare
za deset evra
a onaj kratak
čemu služi torta na svadbi
pa
da se muve ne lepe za
mladu a ima i jedan
taj je bio hit prošle godine
kao stoji srbin na stanici
čeka autobus i dođu
neki mladići kao pitaju ga
šta radiš tu
pizda ti materina
si krao nešto
nisi
a jesi bar karao pičko
nisi
e sad ćeš mamicu ti srpsku
sad ćeš da jebeš asfalt
i tako
opet
zig hajl
ali više nije smešno

III

PESME

SINIŠA TUCIĆ

LICEMERNA SKUČENOST

Moj život je obesmišljen,
u ovom gradu, u ovom vakuumu.

Prvo sam studirala tehnologiju
pa sam dve godine radila u magacinu
ispod dalekovoda
na periferiji.

Ah,
meni je teško
ne mogu više da živim
isuviše je smoga
u licemernoj skučenosti.

Obećaj mi da ćeš biti uz mene
ljudi su me prevarili
život me je izdao.

Imperativ prisutan u mojim mislima
- Napustiti svet!

Posle maženja u krevetu
u ustajaloj sobi
možemo otići iz grada
preko mosta prema istoku.

U zemlji gde ima sunca
u jednom boljem svetu
u drugačijem životu
tamo su kuće od kartona
i deca žive prašnjava na ulici.

Ah,
 ne ostavljaj me samu
 da ležim u krevetu
 ne želim da skončam u ustajaloj sobi
 u kutiji punoj birokratije
 medicine i industrije.
 Ozračena od dalekovoda,
 overena na onkologiji
 bez crne kose na glavi
 ne znam koliko ću živeti,
 sa citostaticima
 u licemernoj skučenosti.

ZAJEDNIČKO KUVALO

Ne želim više ovde da živim
 u ljubičastoj baraci
 ispod tri drveta.

I stoput smo kuvali kafu
 u zajedničkom kuvalu
 pravili jedna drugoj frizure
 i čekali zajedno nove godine.

Vas tri, četiri, pet
 imale ste muževe
 a ja sam decu odgajala sama.

Više ništa ne mogu
 moj želudac je propao
 juče sam vodila dete kod doktora
 i posle toga
 jedino sam mogla
 da se onako ženski
 ispovraćam u kuvalo.

1995. smo u njemu
skuvali prvu kafu
posle velike kolone
i zbega.

Tada je zajedničko kuvalo
bilo potpuno novo.

Ovo traje dugo
muž joj je šećeraš
i odsekli su mu nogu.

A ja imam troje dece
a moj muž je otišao na zapad
u sektu
i ostavio nas same.

Ne mogu ovde da živim
u ljubičastoj baraci.
Sinoć je bila televizija
snimili su nas za drugi dnevnik

115

Muž je na zapadu u sektu.
Ako se ikada vrati
skromno ću mu skuvati kafu
u ljubičastoj baraci
u kolektivnom smeštaju
u zajedničkom kuvalu
koje je bilo tako novo
avgusta 1995.

DIKTATOR

Sve je to propisano,
ispitano,
diktatura je zanat
koji se uči.

Diktator ne mora da voli ljude
kojima vlada,
ali mora da ih razume.

Njihove mane i vrline
njihovu volju,
njihove želje.

On zna šta piju, šta jedu.
Koliko dece imaju
i platu koliku dobijaju.

Diktator uvek sagledava
državu u celini.
Diktator ima uvid.
Ponekad baci pogled,
na grafikone i statistiku.

Diktator zna šta se dešava
u književnosti, muzici, slikarstvu...
Zna koliko ljudi ide u crkvu
a koliko je ateista.
Koliko agnostika sedi po kućama i filozofira
ima u vidu i astrologe zaluđenike
koji crtaju natalne karte.

Diktator naročito voli istočnjačka učenja
New age, astrologiju, jogu...

Diktator mnogo šta prećutkuje,
dozvoljava, toleriše...

Dugo opstaje na vlasti.
Zna da će jednoga dana sve propasti
i da ćemo svi umreti.

MUŠKA POZICIJA

*“Prvo što ujutru uradim
jeste da operem zube
i naoštrim jezik”*

Doroti Parker

Prvo što ujutru uradim
jeste da operem zube
i naoštrim jezik
a onda nekoliko puta u gaćicama
prođem kroz predsoblje
tata je otišao na posao
nisam ga pročitala do kraja
šta je hteo da kaže
tata je ostao nedorečen.

117

Civizacija u kojoj sam se rodila je gusta.
Treba mi jezik da ga naoštrim
kratka kosa i malo dupe
da me niko ne prepozna
i da jedino ja znam da sam žensko.
Samo tako ću preživeti.
Treba mi samoća
i ogledalo u liftu
da nakarminšem usne
i da isečem lice
kao na kubističkoj slici.

Znam da bi voleli da iščeznem
i da se izgubim

negde u gradu,
u izlogu, na reklamama
a da moj tata ostane
nedorečeno zaglibljen
u stanu, u muškoj poziciji.

NISAM ROĐEN ZA NJIHOV HRAM

Umreću na ulici
Pripadam srednjem staležu,
nižem srednjem staležu,
a vile u Avijatičarskom naselju
gledam iz daleka.
Sve devojke u ovom gradu,
nedodirljive su za mene,
volim da cirkam žestinu po ćumezima
i da za šankom razgovaram se ninfomankama.
Šleperi plove rekom
kao kod Selina
u Putovanju na kraj noći.
Telep je čudan kvart
ne poznajem ljude koji žive u kućama
I imaju velike pse.
Ja sam rođen da umrem.
Pred jutro sam ušao u prodavnicu,
kupio hleb, čokoladno mleko i mesni narezak.
Seo sam na klupu.
Pored mene prolazila je
ekipa pravoslavnih pankera.
Odbili su mesni narezak
ne smeju da jedu
jer idu na liturgiju
i žele da se pričeste.
Nisam krenuo za njima.
Umreću na ulici
nisam rođen za njihov hram.

ŠKOLA ZA MAŠTANJE TELA

To je samo ljudsko telo
izopačeno maštom
nacrtano belom kredom na zelenoj tabli
u učionici
u školi za maštanje tela.

O maštanju tela
napisani su udžbenici
to je stara nauka
starija od Biblije.

Školu za maštanje tela
pohađali su učenici
kada je zemlja bila ploča
i kada je dokazano da je okrugla.

I. pravilo za maštanje:
Telo mora ostati celo
ne sme se masakrirati
ne sme mu se odrubiti glava
odseći udovi
iskopati oči.
Telo mora biti celo
kao što pesma mora biti lepa.

119

2. pravilo:
Telo mora da se kreće
mora da bude mobilno
levo, desno, gore, dole.
Telo mora uživati lepotu
preplivati okean
osvojiti planinski vrh
voditi ljubav
spoznati lepotu.

3. pravilo:
Izmaštano telo
mora da mašta
mora da izmašta sve —
Mora da misli
Mora da uči
Mora da kaže
Mora da ćuti.

Mašta determiniše telo.

Telo nešto znači
izmaštano na školskoj tabli
izopačeno u učionici
u školi za maštanje tela.

ONO ŠTO JE ZAUVEK OTPALO

120

Da nije na početku otpala
crvenokosa Lilit
da li bi svet danas
bio drugačiji?

Ili
da je ostala slika
nekog drugog Hrista
da li bi se mnogi životi
drugačije završili?

Koliko je samo ljudi odbačeno?
Prokuženih komunista, socijalista, anarhista
u samom levičarskom pokretu

Koliko je tekstova, pesama,
pozorišnih drama, raspeća cenzurisano?

Na stotine stranica
neuspelih pasusa
nedovršenih dela
zauvek je sklonjeno.

Koliko je samo hermafrodita
eliminisano?
I drugačijih
i boljih.

Nepostojeća deponija ideja
jednaka je slici zavodljivog pakla.

Tako je jasno
na kraju svakog grada
postoji otpad automobila.

One i oni
svi odbačeni i odbačene
mogle su i mogli su
promeniti svet.

121

Sve bi bilo drugačije.

Svejedno
i da je svet promenjen
prihvaćeni otac bi bio na slici
poigravao se privatizovanim gulazima
na fabričkim trakama
u multinacionalnim kompanijama
a blažene bi dočekivao
isti dosadni raj.

KERBER DEŽURA SA PEDESET GLAVA

Hani Arent

Ko je danas dežuran
I ko u sveščicu zapisuje
Imena, prezimena, lične brojeve
Onih koji ulaze
U školsku zgradu?

Dežurni dečak je
Sasvim običan dečak
Kerber sa pedeset glava
Kerber koji pevajući urliče
Možete ga umiriti
Ako mu date kolač od meda.

Kerber nema ideju
Ali ima pedeset glava.
Kerber nije Baščelik
Koji zube čačka
Kostima sitnije dece.
Kerber je sasvim običan dečak.

Normalno je biti portir
Iza metalnih vrata
Ljudi ulaze i izlaze
Imena nisu bitna
U banalnosti situacije i zlu.

Dežurni dečak je Kerber.
Kerber dežura
Sa pedeset glava.

Kerber dežura
On samo zapisuje imena
Imena i prezimena
Onih koji ulaze

Nikome i ničemu ne sudi.
Lični brojevi ništa ne znače

ŠTO DALJE OD SVETA, ŠTO DALJE OD SVEGA
- inspirisan zbirkom pesama Mirjane Simović TV PRIRODA

Tegle valja uredno poredati
držati na sobnoj temperaturi
na polici.
Izvan civilizacije.

U teglama žabe, gušteri, reptili
krokodili,
buba-švabe,
bizoni i dinosaurusi.
Svaka tegla ima zalepljenu ceduljicu
sa napisanim imenom.

123

I ljude i životinje
treba skloniti
u laboratoriju.

Proizvoditi boje, zvukove, ukuse, dodire i mirise
radi samih boja, zvukova, ukusa i mirisa.

Laboratoriju treba skrajnuti,
skloniti, marginalizovati, minimalizovati,
kamufilirati šumom
velikim rastinjem
zatrpati muzikom.

Laboratorija može biti i pokretna
Na točkovima, šinama,
na vodi ili u vazduhu
Ili
Okružena holivudskim spektaklom.

Žabe, guštere, reptile
 krokodile,
 buba-švabe,
 bizone i dinosauruse
 povremeno opijati alkoholom.

Od poređanih tegla na policama
 napraviti zbunjujući lavirint.
 Umiriti nasilje
 Što dalje od sveta,
 što dalje od svega...

NAJVEĆA KAZNA

Ovo više nije
 bodljikava žica
 koncentracionog logora
 nije ni prozor
 ni zid
 ni gvozdena zavesa.

Linija zamišljena
 mera
 ili mreža
 društvenih odnosa
 kabl od modema
 koji je zabranjeno preći.
 Nije dozvoljeno kročiti
 na drugu stranu.

Određena je norma
 koja će neko vreme trajati.

Subjekt nije Jov
 Subjek nije junak K.

Mučen od jačih,
tlačen
i ne sme da izgovori.

Neće biti mlačen.
Rane na njegovom telu ne postoje.

Nastaviće da živi
i to je najveća kazna.

“LEGENDA O NJEGOŠU” I LEGENDA O ĐILASU^I

PREDRAG BREBANOVIĆ

*I još neko vreme, pa me neće biti,
Pokoljenje novo grob će mi gaziti;
Koga ono gazi — šta mora da zna!
Dovoljno je kada ja znam ko sam ja!*

Gotthold Ephraim Lessing,
“Ich”, 1752.

S lučaj je hteo da predstojeće izlaganje dobije određenu dozu dnevne aktuelnosti. Naime, ovih se nedelja u nekoliko postjugoslovenskih državnica obeležava jedan važan jubilej: dve stotine godina od rođenja Petra Petrovića Njegoša (1813–1851). Za mene kao predavača je to relativno dobrodošla činjenica, ali osećam potrebu da — pre nego što kažem bilo šta drugo — naglasim kako ovo poklapanje nije posledica nikakvog dosluha ili dogovora.

U stvari, ono što sledi mnogo više doživljavam kao intimnu posvetu vlastitoj prijateljici Vukici Đilas (1948–2001), Milovanovoj kćerki (i Mitrinjoj), sa kojom sam svojevremeno vodio beskrajne razgovore o svemu i svačemu, pa i o knjigama njenog oca. Ako dobro pamtim, o tim sam knjigama katkada imao bolje mišljenje nego ona; ali sam siguran u to da se nikada nismo sporili o delu o kojem ću ovde govoriti. Oboma nam je ono bilo značajno i u osnovi smo se slagali oko njegovog značenja.

Reč je o *Legendi o Njegošu* (1952), knjizi koja spada među polemička štiva kakva mnogi ljudi ne vole, a još ih manje voli domaća kultura, čiji uspesi u njihovom zatomljavanju — setimo se tačno pola veka starije, seminalne i samotne *Knjige o Žmaju* Laze Kostića — nisu

^I Predavanje pod inverznim naslovom (“Legenda o Đilasu i *Legenda o Njegošu*”) održao sam u beogradskom Domu omladine, 4. decembra 2013. U međuvremenu je organizator okruglog stola “Njihov disident i njegovi liberali” samoinicijativno obznanio neredigovanu, radnu varijantu ovog teksta, koju sam mu — ne sluteći da će prekršiti obećanje o njenom korišćenju isključivo u interne svrhe — prethodno dostavio. Plativši skupo sopstvenu naivnost i tuđi bezobrazluk, reših da spasem ono što se spasiti može, te sam tako za elektronsku *Reč* priredio verziju koja se ubuduće ima smatrati autentičnom. Nadam se da ću time sublimisati svoj bes zbog toga što digitalnim univerzumom već mesecima plovi jedan rasparčani koncept sa mojim potpisom.

za potcenjivanje. Istovremeno, *Legenda* je onaj tip tvorevine kakav je zbog svoje postavke (kao i, dobrim delom, zbog realizacije) Vukici i meni savršeno odgovarao. Pokušaću ovde da iznesem razloge za to, nastavljajući tako odavno započeti dijalog sa knjigom i njenim autorom, ali – u mislima – i sa Vukicom.

I

Za Legendu sam se, očekivano, opredelio i zato što mi je u žanrovskom pogledu to piščevo delo najbliže. Ona je, uz njegovu drugu knjigu o Njegošu – čije se jugoslovensko izdanje pojavilo uoči raspada zemlje – jedino potpisnikovo opsežnije ostvarenje koje pripada istoriji književne kritike. Istina, Đilasovi nazori o umetnosti bili su konsekvantno konzervativni: naizgled paradoksalno, on je radije pristajao na nove političke *ideje*, nego na nove književne *oblike*. Njegova je estetska senzibilnost bila takva da je i umetnost reči poimao i praktikovao pretežno mimetički. Primerice, iako se posle rata izmirio s nekim nadrealistima, Đilas nikada nije uspeo da svari nadrealizam. Stoga bi ovovremeni čitalac lako mogao dospeti u napast da samome sebi uputi isto ono pitanje sa kojim je Igor Mandić nahirupio nakon Krležine smrti: *što će njemu moja svijeta?*

128 Da budem iskren, mene još samo *Legenda* preči da se to zapitam. Jer, osim što se radi o knjizi koju vidim kao autorov najbogatiji tekst, ona je i važan datum u jugoslovenskom kontinuumu. Na temelju nje i njenog prijema mogu se izvući neki opštiji zaključci o našoj prošlosti, ali i o sadašnjosti, možda i o budućnosti.

Krenemo li od toga da *habent sua fata libelli*, lako ćemo zapaziti kako su status *Legende* zapečatile nebrojene nesretne okolnosti. Kao da su se svi urotili protiv nje: i njen tvorac, i vlast u čijem je okrilju ona začeta, a nadasve sredina o kojoj je napisana. Taj su tvorac, ta vlast (zajedno sa *svim* kasnijim vlastima) i ta sredina suodgovorni i za genezu fenomena kojeg sam za ovu priliku nazvao “legendom o Đilasu”,² i kojeg ću u završnici izlaganja obrazložiti.

Zlehuda sudbina *Legende* ogleda se već i u tome što odavno nisam sreo nikoga ko je tu knjigu makar pročitao. Nije manje loše ni to što se za većinu ljudi, uključujući i one koji Đilasu nisu neskloni, odnekud zalepio krajnje negativan sud

² Tek sam početkom ove godine uspeo da dođem do vredne i provokativne knjige Mire Bogdanović *Konstante konvertitstva: Hod u mjestu – Od Đilasa do Đilasa* (Beograd: Centar za libertske studije, 2013). Interesantno je ne samo to što autorka na str. 174 spominje “još jednu legendu o Đilasu”, nego i da je – uprkos hvale vrednom nagnuću ka demistifikaciji i levoj perspektivi – propustila da se dotakne *Legende*. Biće da ju nije pročitala: jer da jeste, ubeđen sam da bi Đilasu otpisala poneki od grehova koje mu, uglavnom opravdano, stavlja na teret.

o njoj. Time ona prerasta doslovce u “potonulo kulturno dobro”, zagubljeno u bespućima (povijesne zbiljnosti) ranog socijalizma.

Ipak, današnji potencijalni čitatelj će odmah uočiti kako sâmo njeno izdanje pleni vizuelnom elegancijom. To ne treba da ga iznenadi, pošto je grafičku opremu knjige uradio niko drugi do pozorišni režiser i arhitekta Bojan Stupica. Ćirilični slog joj je izvrstan i lepo joj paše; fusnote deluju atraktivno, jer su slova u njima skoro jednake veličine kao u glavnom tekstu (što je sasvim u skladu sa funkcijom koju imaju); kurzivi ne postoje (naglašavanja su izvedena spacioniranjem); naslovi i “Садржај” su otisnuti u crvenoj boji. Sve to pojačava ionako snažan ugođaj koji *Legenda* još uvek izaziva.

Ali, naravno da ona nije tako ljupka kakvom se spolja čini. Surova joj je *sudbina*, shodno istini koju je spoznao već Heraklit, bila predodređena opakim karakterom, odnosno onim što je pisac u njoj napisao. *Legenda* je, čak i za Đilasova merila, čudna i “kontroverzna” – tačnije, radikalna – knjiga, koja u sebi spaja mnoštvo protivrečnih i bezmalo bizarnih momenata.

Prvo, nju je za svega nekoliko meseci (da li posve samostalno?) sačinio čovek koji je u datom trenutku bio na vrhuncu političke moći. Nije li to pomalo njegoševska crta kod samog Đilasa, koji je poput vladike Rada uporedo vladao i pisao? U isti mah, *Legenda* se i po merilima 21. stoleća doživljava kao smela, drska i umnogome skandalozna. Ne mislim tu ni na kakvu agresiju, koja se autoru otkako je sišao s trona rutinski pripisuje, nego na jednu vrstu otvorenosti kakva najčešće nije svojstvena ni političkom, a nažalost ni intelektualnom životu na ovim prostorima. *Legenda* je bila i ostala kršenje *decoruma*, ako ne i javnog morala.

Dalje, pred nama je, sa jedne strane, prilično ambiciozna knjiga, čija je čitava prva trećina od ukupno 219 stranica posvećena opštefilozofskim i metodološkim problemima; što ne znači da, sa druge strane, u njoj nećemo naići i na neke od autorovih najintimnijih ispovesti. Tako nam on na jednom mestu priznaje kako je oduvek želeo samo da piše romane, da bi smesta dodao i kako uprkos tome nije mogao odoleti zovu revolucije, koju je po njemu lepše “praviti”, nego “opisivati”. Predvidivo je da *Legenda*, kao izrazito antisovjetska knjiga, stoji na braniku jugo-revolucije;³ ali nas zbunjuje to što je u doba “svakojake stiske oko Jugoslavije, a i u njoj” – kada se birokratija doživljavala kao opasniji unutrašnji neprijatelj od

3 Prvih dana rata, Đilas je lansirao frazu *antifašistička revolucija*, nad kojom je ubrzo prevagnula Brozova *narodnooslobodilačka borba*. Maršalu se *Legenda*, prema raspoloživim svedočenjima, veoma svidela. Mitri Mitrović začudo nije: videla ju je kao isuviše dogmatičnu.

nacionalizma i njegove kulturne infrastrukture – Đilas za najpreči imperativ uzeo sopstveni poriv da se “stuče” (njegov izraz) sa jednim poimanjem književnosti i da ga, ako ikako uzmogne, “potuče” (opet njegov izraz). Knjiga i inače obiluje tim rečnikom iz vremena *kad smo bili borci, a ne lupeži...*

Jednako je neočekivan način na koji je *Legenda* koncipirana. Prianjajući uz fojerbahovski model socijalne de(kon)strukcije religije, ona se ipak ne priklanja “moskovskom Vatikanu”, pošto je nedvosmisleno napisana u prilog jednom vladi-ci. Pri tom se o samom Njegošu u njoj (osim pred kraj) praktično i ne govori, jer se autor svesno zadržava u sferi recepcije i zloupotrebe jednoga opusa koji “baca u nesvijest ljude”. Đilas ne piše o, nego *povodom*, i ne bavi se tumačenjem Njegoša, nego tumačenjem Njegoševih tumača.

130 Najzad, iako okrenuta ka prošlosti, *Legenda* je prodrila daleko ispred svog vremena. Za razliku od *Filosofije palanke* (1969) Radomira Konstantinovića, o kojoj se decenijama unazad sa iritantnom površnošću posvuda meditira kao o nekakvom genijalnom predskazanju – mada bi ju se, naročito u svetlu Đilasovog, ali i prethodništva Marka Ristića, Đorđa Jovanovića Jarca ili Oskara Daviča, pre moglo proglasiti Minervinom sovom, čiji se huk začuo tek u socijalistički suton – ova je knjiga imala tu nesreću da je se, onda kada je napokon kucnuo i njen čas, *ama baš niko* nije setio.⁴ Naprotiv: manje-više su svi oni koji su za to bili “pozvani” (mislim na književnu kritiku i sveukupnu kulturnu javnost, iz koje ne izuzimam ni samog autora, niti ine involvirane) učestvovali u združenom poduhvatu njenog zaboravljanja iliti “ubistva nesećanjem”.

U tom smislu bih već sada mogao istrčati – kad je već istrčavanje bilo poslovična đilasovska specijalnost! – sa jednom od svojih poenti. Ona glasi: verujem da bi sa okončanjem epohe takozvanog postkomunizma *Legenda* mogla početi da odjekuje kako treba. Jednostavno, ljudima je sve jasnije da se ni nacionalizam ni klerikalizam – o kojima se poslednjih dvadesetak godina zbilja dosta, ali nedovoljno ubojito pisalo – ne mogu adekvatno ni razmotriti, a kamoli kritikovati ili iskorenjivati, mimo njihovog utemeljenja u klasnom društvu koje ih je iznedrilo i u kojem, otkako je Jugoslavija pocepana, ponovo živimo.

⁴ Postoji, istinabog, krajnje egzotični izuzetak: Dr Mitar Miljanović, *Jedna “legenda” u svetlu savremenosti (Povodom “Legende o Njegošu” Milovana Đilasa iz 1952. g.)* (Šabac: Beli anđeo, 2000), 180 str.

Posle ovih preliminarnih napomena, poći ćemo u nastavku od istorijskog konteksta, iz kojeg je *Legenda* izronila, prema samom njenom tekstu (i, delimice, podtekstu), kako bismo se nakon toga uputili natrag ka kontekstu, preciznije kontekstima. Konteksti su važni, jer njihovo ignorisanje vodi ravno u katastrofu, što se najbolje vidi po hermeneutičkom (mal)tretmanu kojem je postojano izložena celokupna politička i kulturna istorija socijalističke Jugoslavije. Kao da se u postjugoslovenskim društvima više ništa ne nadovezuje ni na šta, i kao da je u interpretativnom domenu sve postalo moguće – a ne bi smelo da bude.

U najkraćem, dva su nam konteksta neophodna kao okvir za svaki iole ozbiljniji razgovor o *Legendi*. Mogli bismo ih nazvati društvenim i autorskim. Prvi je sinhronijski, drugi dijahronijski.

Sinhronijski je, razume se, uspostavljen posredovanjem onog socijalnog ambijenta u kojem je knjiga objavljena. Najpre valja istaći da je oko 1950. FNRJ poznjela prve krupnije uspehe. Tih godina – koje su vrhunac jugoslovenske jeresi spram SSSR-a, i koje je Darko Suvin nazvao “*Sturm und Drangom* razvoja samoupravljanja” – dešava se onaj kulturno-civilizacijski prelom kojeg simbolizuju pariska izložbena postavka srednjovekovne umetnosti jugoslovenskih naroda, osnivanje Krležinog Leksikografskog zavoda, kao i otvaranje brojnih arhiva i muzeja.

131

Pogotovo je 1952. zanimljiva godina – usudio bih se da kažem, jedna od najzanimljivijih u čitavoj poratnoj istoriji. U novembru je na Šestom iliti “Đilasovom” kongresu Partija, preimenujući se u SKJ, zvanično proklamovala slobodu stvaralaštva i borbu mišljenja, dok je nekoliko meseci ranije Krleža za književnički Treći kongres napisao i izgovorio svoj “ljublanski” referat, kojim je – kako nas je učila nekadašnja službena učiteljica života – udarena tačka na socrealističku fazu jugoslovenske umetnosti. Iste godine je snimljen *Kekec* i preveden *Stranac*. Izlaze *Prolom* i *Pesma*, *Evropska noć* i *Književna politika*, kao i časopisni prilog “Djetinjstvo u Agramu godine 1902-3”. U Zagrebu bivaju pokrenute periodične publikacije *Krugovi* i *Literatura*, što će Vjeranu Zuppi mnogo kasnije poslužiti kao povod za ocenu da time započinje i tranzicija hrvatske književnosti ka evropskoj; a u Beogradu se, osim što je obnovljen *Politikin zabavnik* i osnovana *Mlada kultura*, pojavljuju i *Svedočanstva*, nazvana po famoznoj proto-nadrealističkoj publikaciji iz 20-ih. Kao da je sve (ispostaviće se: zakratko) nekako živnulo, o čemu zorno svedoče i brojne javne polemike.

U mnogima od njih je, direktno ili indirektno, sudelovao i potpisnik *Legende*, koji je kao šef Uprave za agitaciju i propagandu CKKPJ (skraćeno: Agit-prop) bio zadužen za ideološke i poslove političkog marketinga. Nominalno, on se bavio obrazovanjem, kulturom i masmedijima. Nije se libio ni grubih cenzorskih

zahvata (poput zabrana Sartrea i Fromma), ali jeste prednjačio u sprovođenju de-staljinizacije. Potonja je, nema zbora, i sama imala odlike staljinizma – što je lepo sazeo Mijalko Todorović: “Tada smo izbegli Staljinu, ali ne i posve staljinizmu, što će nas posle pola veka odvući u nacionalizam!” No, izgleda da su u pravu oni koji u Đilasu nisu naknadno prepoznali “doktrinarnog staljinoidnog liberala”, nego nešto puno ekscentričnije: *anarhostaljinistu*. Zvuči to pomalo kao odrednica iz Borgesovog i Guerrerinog *Priručnika fantastične zoologije* (1957), ali nije.⁵

Tokom 1952. Đilas je bio neverovatno aktivan. Piše svašta: članak “Klasa ili kasta” (zametak *The New Class?*), jedan od zapaženijih svojih uradaka o Staljinu (“Vrti li se Staljin u krugu?”), kao i tekst “Antisemitizam” (protiv hapšenja jevrejskih lekara u Sovjetskom Savezu, ali uz zakulisno prozivanje Daviča). Iste godine on polemiše ne samo sa ličnostima koje napada u *Legendi*, nego i – na primer – sa Aleksandrom Vučom, osuđujući njegov izbor iz novije poezije rađen za *Svedočanstva*, te uplićući u to i M. Ristića. Poslednji ni u samoj *Legendi* nije prošao dobro, tako da na popis kurioziteta treba dometnuti i to što mu autor, u ovoj knjizi koja je sva uperena protiv buržoazije, kao čitaoca Njegoša nadređuje njegovog slavnog dedu, srpskog državnika Jovana Ristića. Kao da Đilas nije mogao da se zaustavi: udario je podjednako i udesno i ulevo.

132

S tim u vezi, drugi, *dijahronijski* kontekst u kojem je neophodno sagledavati *Legendu*, kreirao je on sâm, jer je o Njegošu pisao u više navrata. O intenzitetu i trajnosti tog interesovanja Đilas je ostavio tri relevantna tekstualna traga: jedan članak (“Bilješka o Njegošu”, 1937) i, kao što smo već konstatovali, *dve* knjige. Nedugo nakon *Legende*, autor će – *nota bene* – u osami sremskomitrovačke kaznionice, na vremenskom potezu od 1957. do 1959, ispisati svoje drugo delo posvećeno Njegošu. Ono će se prvo pojaviti na engleskom (*Njegoš: Poet, Prince, Bishop*, 1966), zatim na nemačkom (*Njegoš oder Dichter zwischen Kirche und Staat*, 1968), a tek dve decenije docnije, u beogradsko-ljubljanskoj koprodukciji, i na srpsko-hrvatskom (*Njegoš: pjesnik, vladar, vladika*, 1988).

“Bilješka” je bila publikovana u zagrebačkom časopisu *Kultura*, neposredno po Đilasovom dolasku sa prve, takođe sremskomitrovačke robije, pre no što

⁵ Pokojna baba mi je pričala kako je njena svekrva za moju tek prohodalu tetku (rođena 1946) imala običaj da kaže kako “Lula nam je slatka, bjeličasta, kao da je Đilasova ćerka”. Ta rečenica, nad kojom sam se često cerekao s Vukicom, dokazuje Milovanovo središnje mesto u onodobnom pučkom imaginariju. Nešto pre Đilasovog pada moj pokojni deda (sin babine svekrve, tj. “Lulin” tata) proveo je godinu i po dana u zatvoru kao politički prestupnik.

je postao član CK. Nije nevažno da je tada uveliko trajao tzv. sukob na književnoj l(j)evici, koji je počeo još potkraj dvadesetih, da bi faktički bio okončan tek spominjanim Krležinim referatom iz godine *Legende*. Uzroci tog sukoba su se u striktno književnoj dimenziji ticali i relacija prema tradiciji. Na jednoj su strani bili “novi realisti” (Jovanović, Zogović, pa i naš junak), koji su težili da se u vlastitom kulturnom delovanju oslone na nacionalne klasike (Nušića, Cankara, pa i Njegoša); na drugoj, izbirljivijoj, našli su se Krleža i Ristić, koji nisu pristajali na to. Znamo kako je Tito presudio.

Đilasov je tekst o Njegošu navodno bio pisan po partijskom zadatku i u njemu se – negde u brazdi teorije realizma Györgyja Lukácsa, a shodno Lenjinovom diktumu da proleterska kultura mora da preuzme ono što je bilo najvrednije u klasnim društvima – prokazuju manipulacije građanskih književnih egzegeta. Opisujući Njegoševo “čerečenje od strane kulturne reakcije”, autor tu nastupa u maniru klasične predratne levo-tendenciozne publicistike. On ne zagovara nikakvu avangardu, niti destrukciju (destruktivnosti ima neuporedivo više kod Krleže i Ristića), jer se stalno iz strateških, ali i taktičkih razloga poziva na “progresivne” snage, pisce i ideje.

Nasuprot tome, ni *Legenda* ni *Pjesnik, vladar, vladika* nisu pisani ni po čijem nalogu, nego iz najdubljih ličnih pobuda. I dok je *Legenda* bila svojevrsna kontra-knjiga – nastala kao utuk na *Njegošu: knjigu duboke odanosti* (1951) Isidore Sekulić – *Pjesnik, vladar, vladika* bi se, kao što ćemo pokazati, mogao shvatiti i kao kontra-knjiga samoj *Legendi*. *Njegošu* će narednih godina imati mnoštvo ponovljenih izdanja (jedno je najavljeno i za 2014), a ovih dana je izašlo i novo izdanje *Njegoša*, ali bez podnaslova *Pjesnik, vladar, vladika* (koji ću ovde nastaviti da koristim). Reizdanje *Legende*, pak, nije na vidiku.

Glede dijahronijskog konteksta, moja je procena da se Đilasov njeoševski trokorak nipošto ne može okarakterisati u ključu Hegelove dijalektike. Naprotiv: ostajući pri neizbežnoj trijadi filozofa koji je u *Novoj klasi* (1957) polemički bio prizivan kao “kraljevski profesor”, slobodan sam da zaključim kako se kod Đilasa – ne samo kada su u pitanju njegovi nazori o Njegošu – može primetiti evolucija od teze (“Bilješka”), preko sinteze (*Legenda*), ka antitezi (*Pjesnik, vladar, vladika*).

3

Dijahroniji nameravam da se vratim nakon tekstualne analize, u koju ću se upustiti tek pošto se još malo pozabavim sinhronijskim iliti društvenim kontekstom u kojem je *Legenda* rođena. Rasklapanje tog konteksta nije lako: kao i uvek kada je Đilas posredi, putovati u prošlost znači stupiti na istorijski ringišpil, na kojem vam od

vrtočlavice može i pozliti. U najmanju ruku, teško je uteći dojmu kako je bilo više raznih “Đilasa” i više njegovih “Njegoša”.

Elem, i godina 1951 – tokom koje je Đilas održao četvoročasovni govor na pariskom zasjedanju Generalne skupštine OUN-a i susreo se sa Churchillom u njegovoj spavaćoj sobi – bila je jubilarna. Serijom prigodnih manifestacija obeležavana je stogodišnjica od Njegoševe smrti. U Narodnoj biblioteci Srbije priređena je izložba; Velimir Stojanović je u produkciji “Lovćen filma” režirao prvi, neprevaziđeni dokumentarac o stvaraocu *Gorskog vijenca*; a pojavljuje se i prevod tog kanonskog dela na “šiptarski” (kako je u ondašnjim medijima zabeleženo). Kao vrhunac svega, ono je izvedeno i na sceni beogradskog Narodnog pozorišta. Postavku je uradio Raša Plaović, a posle premijere nisu usledili samo hvalospevi, nego i kritike, pa i ozbiljna debata, čiji nivo još uvek imponuje. Ristić, recimo, u *Borbi* o toj predstavi piše vrlo oštro, inicirajući raspravu o umesnosti same dramatizacije i poručujući lično upravniku kuće Milanu Bogdanoviću (sa kojim se nekada puno bolje razumeo) kako “niko još u senci neprikosnovenosti nije postao neprikosnoven”.⁶

134

Konačno, u sklopu opštedruštvenog institucionalnog podsećanja na fakat da je od Njegoševog umiranja procureo ceo jedan vek, Srpska književna zadruga pompezno štampa rečenu studiju Sekulićeve. Povod da autor *Legende* stupi u akciju nije, doduše, bila ta knjiga sama, već njen pohvalan prikaz kojeg je u prednovogodišnjem broju *Borbe* publikovao Đuza Radović. Znatno kasnije, u knjizi *Vlast* (1983), Đilas će nam otkriti da ga je ipak pokrenulo nešto drugo (iznerviranost time što je Isidorom bio ushićen i urednik *Borbe* Mihailo Lalić), kao i da je *Legendu* uvezao zahvaljujući sugestijama Bore Drenovca i Skendera Kulenovića. Potonji je sudelovao i u redigovanju rukopisa, o kojem će – nakon što ga u nepoznatom tiražu bude odštamovala beogradska “Kultura” – u *Književnim novinama* objaviti i jedan od malobrojnih tekstova. Pesnik *Stojanke majke Knežopoljke* (1945) udarnički je radio kako na Đilasovoj knjizi (umišljam li da se to oseća u njenom stilu?), tako i na njenoj društvenoj promociji. Ali, ni to ne umanjuje tačnost njegove objekcije da je *Legenda* prvi “zamašniji i dublje pripremljeni materijalistički prodor u superstrukturu našeg društvenog poretka”.

Očevidno je Radovićev prikaz Đilasu poslužio kao puki izgovor. Sa stanovišta biografija istorijskih aktera, zabavno je da ta uloga nije pripala podjednako afirmativnoj novinskoj recenziji koju je o istoj knjizi u *Politici* publikovao Kon-

6 Ovo navodim eda bih evocirao ondašnju kulturnu atmosferu i kontrastirao je sadašnjoj. S obzirom na to da se na novinskim naslovnica ranih pedesetih opsežno razglabalo o književnoteorijskoj problematici, reklo bi se da nije u krivu jedan moj zagrebački prijatelj koji drži da je u akronimu FNRJ slovo “N” značilo “nadrealistička”.

stantinović. Hvaleći duboko lični karakter Isidorinog ostvarenja, docniji analitičar palanačke malograđanštine je kao posebnu njegovu vrednost istakao to što ono u sebi nosi – mit. Možda Đilasu to nije zasmetalo zato što *Politika* formalno nije bila partijsko glasilo, dok *Borba* jeste?

Kako god, 5. januara 1952. osvanula je u *Borbi* reakcija na Radovićev prikaz od nedelju dana ranije. Članak je potpisan lažnim inicijalima “M. N.”. Bio je to jedan od poznatijih Đilasovih pseudonima (puni oblik glasio mu je “Milo Nikolić”), tako da je netom postalo belodano ko stoji iza svega. U *Legendi* će pisac objasniti da je tekst pre objavljivanja poslao i spisateljici, informišući je da sâm stoji iza poluanonimnog priloga i predlažući joj da o svemu raspravljaju časno i otvoreno. Pseudonim je, rekao joj je, plod njegovog nastojanja da je zaštititi od opasnosti da novinski tekst bude pročitao kao politički napad na nju. Mora da joj je to zazvučalo kao gruba ironija, ako ne i kao izrugivanje. “Najmudriju Srpkinja” obuzela je strava: “Bila sam pripremila sve da se obesim ako dođu da me hapse” – reći će, koju godinu kasnije, u jednom intervjuu. Đilas je tada već bio iza rešetaka.

Šta je hteo “M. N.”? Da unizi i učutka? Zasigurno ne (samo) to. Pre svega, on izražava čuđenje i protest zbog toga što je *Borba* angažovala jednog nemarksističkog kritičara (Radovića) da pohvalno piše o jednoj nemarksističkoj knjizi (*Njegošu*). Tačno je da svi treba da sarađuju u “podizanju društva”, ali je – kako

135

U isti tor sjavljuju i ovce i kurjaci. I nijesu naši ljudi, komunisti i marksisti, uspjeli da pomarksiste razne sitnoburžoaske i buržoaske ideologe, nego su se neki od njih sami počeli da preobražavaju u malograđane, zahvaljujući i svojoj sopstvenoj plitkoći i malograđanskom romantičnom zanosu prema prošlosti i svome strahopoštovanju pred tobožnjom kulturnošću, tobožnjom erudicijom isl.; to bar važi za one kod kojih je malograđanin bio onaj stvarni, pritajeni ali i neprimereni ja, koji se uvijek zlorado i strpljivo, ali i s razumijevanjem, smješkao paradnim i ne baš nekoristoljubivim nastupima onog drugog prividnog ja – “marksističkog” i “revolucionarnog”. Kao u morskoj oluji, orkan

klasne borbe izbacuje na sve strane ne samo kominformovska čudovišta, koja nikakva dosadašnja nauka nije poznavala, nego i svakojake stare i dobro znane nakaze, za koje je već davno bilo vrijeme da još jedino naše proleTERSKE i socijalističke majke straše njima svoju djecu.

“To je pojava, društvena pojava” – zaključuje se u ovom pasažu, jednom od najžešćih u čitavoj *Legendi*. Izdašno sam ga citirao ne bih li dočarao autorovu retoriku. Ona evidentno nije podrazumevala onu tupavu i lažnu vrstu pristojnosti koja današnjoj publici nalaže da vas, ukoliko neko *shvatanje* nazovete nakaznim, brže-bolje optuži za to da ste nakazom nazvali neku osobu. Poštujući ondašnje polemičke konvencije, Đilas se u *Legendi* poziva na Rousseaua, ističući kako mu je navada “ukazati čast onome čije ime nosi spis, a zgromiti djelo”.

Uprkos ovakvom, programski ratobornom tonusu, od samog ukazivanja na malograđanska obraćenja među komunistima – koja su se tokom naredne godine pretvorila u autorovu opsesiju – mnogo nam se indikativnijim čini to da se još u komentaru na Radovićev prikaz više puta pojavljuje jedan od ključnih pojmova iz *Legende*. Jer, već pod maskom M. N.-a Đilas docira da ideologija i metod gđe Sekulić Stremnicki odražavaju duboku nemoć *idealizma*.

136

4

Upravo je “naš idealizam” odgovoran za postojanje onoga što biva prepoznato/ime-novano kao “legenda o Njegošu”. Ali, da bismo osvetlili taj duhovni, kulturni i politički habitus, koji je samu legendu proizveo, prvo moramo ustanoviti u čemu se ona sastojala. Za početak: zašto Đilas, uopšte, govori o *legendi*?

Legenda je oduvek bila oznaka za jedan od prozних “jednostavnih oblika” (A. Jolles), koji se u najčistijoj, kolektivnoj formi javlja kao pripovedanje o životu neke osobe čije je ponašanje utemeljeno na uzornom odnosu prema svetu. Tipičan primer su životopisi svetaca, kao sušta suprotnost istoriografskom diskursu.

Na toj je (anti)tezi insistirao i Erich Auerbach. Kao stilistički kritičar, on je analizirao razlike između grčkog i biblijskog prikazivanja stvarnosti. Otuda je, svega nekoliko godina pre Đilasove knjige, u uvodnom poglavlju čuvenog *Mimesisa* (1946) razlika između *Odiseje* i *Starog zaveta* bila prikazana kao opozicija između dvaju narativnih obrazaca. Legenda, reći će nemački filolog, *teče previše glatko*: ona “sređuje materijal jednoznačno i kategorično, iseca ga iz ostale povezanosti sveta, tako da se ništa ne može umešati unoseći pometnju”. Nasuprot takvoj, homerskoj reprezentaciji objekta, biblijska teži da zahvati stvarnu situaciju, koja je uvek “podzemno višestruko stupnjevita, čak skoro trajno ugrožena u svojoj jednoznačnosti”. Pisanje

istorije je, zaključice Auerbach, toliko teško da je većina istoričara primorana da odustaje od dubine i “čini ustupke tehnicu legende”.

Mada nije previše verovatno da je prethodno pročitao *Mimesis*, čini se da je Đilas u razmatranju jedne legende i njene strukture pošao od sličnih premisa. Ni njega taj oblik ne zanima u onom značenju u kojem se “obično shvata i javlja”, već kao nešto “što se toliko odvojilo od svog istoriskog i stvarnog prouzroka da je izgubilo lik i izraz realnosti”. Auerbahovski govoreći, piscu *Legende* je jevrejski pristup bliži od grčkog, pogotovo zato što je u Starom zavetu i socijalna slika nužno dinamičnija i neizvesnija. Samim tim, legenda o Njegošu postaje književna i politička laž koju treba raskrinkati. Zato i ne čudi da nam autor, objašnjavajući u jednoj fusnoti zbog čega se opredelio za taj pojam, poverava kako su mu za vlastitu knjigu padali na pamet naslovi kao što su “Odbrana Njegoša”, “Njegoš na zemlji” ili “Mistika, odnosno – mistifikacija oko Njegoša”, ali da ih je u razgovoru sa Miroslavom Krležom odbacio.

Naslov knjige doista je krležijanski: nije li se, uostalom, i prvi objavljeni tekst ključnog jugoslovenskog književnika zvao *Legenda* (1914)? Nema dileme ni oko toga da su Đidove konsultacije sa Fritzom morale biti znatno obuhvatnije. Neposredno posle rata, dvojica su starih neprijatelja zakopali predratno-ratne sekire i izgledili nesporazume. Početkom pedesetih su se lepo slagali i sarađivali u meri da se šušalo kako postoje dva komplementarna Agitpropa.⁷ Nije sporno ko je bio moćniji, ali nije slučajno ni to što su njih dvojica, kao učesnici značajnih kulturno-političkih zbivanja iz 1952 – kakva su po svim kriterijima bila i ona oko Đilasove knjige, i ona oko Krležinog referata – del(ov)ala toliko sinhronizovano. Spomenuta dva događaja trebalo je da prati i treći: osnivanje novog časopisa, pod (ponovo krležijanskim) nazivom *Danas* ili *Danas 52*. I premda se u tome nije uspelo, moglo bi se reći da je Đilasova *Nova misao* (1953-4) predstavljala realizaciju istog plana, jer je u njenom poslednjem broju kao član redakcije bio potpisan i Krleža.

Nakon Đilasovog odlaska sa političke, ali ne i povesne pozornice, Krleža će, otprilike do “Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog jezika” (1967), figurirati kao glavni kreator i propagator jugoslovenskog koncepta kulture. Prema Petru II

137

⁷ Ubrzo će im se životni putevi ponovo razići zbog Đilasovog gubljenja kompletnog paketa deonica u sistemu moći, posle čega je Krleža, na vlastitu sramotu, dopustio da u odgovarajućem tomu *Enciklopedije Jugoslavije* (1959) izostane odrednica o piscu *Legende*. Fritz će i u grob otići sa negativnim sudom o Đidi kao “brzopletom demagogu bez skrupula” i “jednoj vrsti našeg pelagićevca sa kozaračkim kolom kao mentalitetom”, dok će taj “starac evropskog komunizma” – prevazišavši svoj nekadašnji, rezolutni otklon od “pečatovštine” i “krležijanštine” – uporno ponavljati kako je Krleža “najznačajnija kulturna pojava moderne istorije Južnih Slovena”. *Fair enough*.

Petroviću bio je on apsolutno ravnodušan, ali ga ni to neće sprečiti da potkraj nazačenog intervala, baš u govoru koji je održao primajući Njegoševu nagradu, iznese jednu od najuverljivijih odbrana jugoslovenske federacije. Kategorički tvrdeći da su u SFR Jugoslaviji svi njeni narodi dosegнули sopstveni istorijski maksimum, laureat je u toj besedi zvonkije nego ikada naglasio kako poslanstvo angažovane književnosti prevashodno podrazumeva osujećivanje palanačkih mentaliteta u njihovim naumima da ugroze ono što je postignuto.

Sve nam je to važno zato što se u *Legendi* oseća prepoznatljivo krležijanski *Stimmung*. Još je u svojoj predratnoj prepisci sa Ristićem poratni “gromovnik s Gvozda” običavao da u istom dahu spominje Isidoru (za koju je verovao da je “punjena ptica”) i Nikolaja (čiju radijaciju nikada nije potcenjivao); dok će nedugo po oslobođenju početi da upozorava i na to kako “u njedrima socijalizma” čuči i čeka svoju šansu “karcinom nacionalne kulture”. Đilas se, definitivno, nadovezivao na Krležu.

Povrh svega, ne sme se zanemariti ni još jedan, podjednako snažan, ako ne i snažniji upliv, premda ga autor – koliko je meni poznato – nikada nije potvrdio. Samo dve godine pre *Legende o Njegošu*, “Kultura” je objavila i prevod *Legende o Lessingu* (1893) Franza Mehringa. Evo kako je pisac tog remek-dela sažeto predstavio vlastiti poduhvat:

138

Svrha je ovog rada da kritički raščlani legendu o Lessingu. Dakako da bi najradikalnije spasavanje Lessinga iz čiftinskih mreža buržoazije bilo u tome kad bi se blistava uzvišenost njegovog života i njegovog životnog dela odrazila u jednom pozitivnom prikazu. Ali je takav prikaz moguć tek onda pošto se jednom osamnaesti vek izdvoji iz idealističke zbirke priča i bajki i postavi na svoje ekonomske noge. Tek onda će uopšte biti moguća istorija naše klasične književnosti, koja u svojim građanskim oblicima nije ništa drugo do zamršena zbirka manje ili više duhovitih gledišta, mišljenja i pretpostavki.⁸

8 Znala je Rosa Luxemburg zbog čega je 1916. napisala: “Mi smo nemačkoj buržoaziji ipak oduzeli poslednje i najbolje što je još imala u pogledu duha, talenta i karaktera: Franza Mehringa.” Ali, ne mogu da odolim, a da makar u fusnoti ne citiram i jednu rečenicu samog Lessinga, onu koju je voleo i Mehring: “Za mene nema prijatnijeg posla nego što je taj – podvrći podrobnom ispitivanju imena slavnih ljudi, proveriti njihovo pravo na večnost, skinuti sa njih zaslužene mrlje, ukloniti lažna prikrivanja njihovih slabosti, – ukratko, činiti u moralnom i duhovnom pogledu sve ono što u fizičkom pogledu obavlja onaj kome je poveren nadzor nad kakvom dvoranom sa slikama.” Usput, od Lessingove pesme “Ja” – čiju sam zaključnu kiticu ovde upotrebio kao *motto* – do Đilasovog upada u lokalnu “dvoranu sa slikama” proteklo je tačno u milimetar dva stoleća.

Ovde se nazire mnogi topos Đilasove knjige, ali i ono što bismo nazvali njenim marksističkim *ethosom*, pa i *pathosom*. Kao zamajac legende o Lessingu poslužilo je buržoasko obožavanje toga pisca, koje po Mehringu nije bilo ništa drugo doli ideološka nadgradnja ekonomskih i političkih prilika u Nemačkoj. Ili, rečeno bez uvijanja: "Izmirenje sa nemačkim čifinstvom posejalo je klicu smrti u nemačku književnost." Diptih Đilasovih ukoričenih ostvarenja o Njegošu umnogome prati tu matricu Mehringove knjige, čiji prvi deo donosi "kritičku istoriju" legende o jednom stvaraocu, dok drugi nudi njegovu "pravu sliku". Razlika je "samo" u tome što se u kratkom razmaku od *Legende do Pjesnika, vladara, vladike* autorovo stanovište iz korena promenilo. Ako se Mehringova studija završava himnički intoniranim poglavljem "Lessing i proletarijat", Đilas će se u *Pjesniku, vladaru, vladiki* prikloniti istoj onoj legendi koju je u *Legendi* osudio.

Stiče se utisak da Mehringovom blagotvornom uticaju treba pripisati i sretnu okolnost da u Đilasovoj prvoj knjizi o Njegošu nisu izostale ni neke suptilnije distinkcije. One su, pored ostalog, prisutne na mestima gde naš pisac, uprkos tome što se sve vreme zalaže za ukinuće jedne legende, izražava poštovanje spram nekih njenih utemeljitelja; kao i tamo gde uviđa kako se legendom može smatrati i "vjera jugoslovenskog proletarijata u Sovjetski Savez", koja (premda uistinu ne nalikuje ničemu što je jedan krležijanac nazvao "dostojnim socijalističkim *antimitosom*") navodno nije bila lišena ni poetske dimenzije. Takvi nagoveštaji ambivalencije mogli bi se uporediti sa onima iz teksta Antuna Barca "Stvaranje legende o Matošu" (1938).

Da li je Barčev uradak (ili barem uratkov naslov) bio poznat Đilasu (kao što Krleži garantovano jeste) – to, po svemu sudeći, nikada nećemo saznati. Tek, dotični se kritičar o zrenju legende o Matošu izjasnio pozitivno i uz opasku da čovečanstvo "ne može sa sobom kroz vjekove nositi sav materijal svoga zbivanja", već da ga mora pojednostavljivati i pretvarati u simbole. No iako Barcu (za razliku od Mehringa, Auerbacha, Krleže, Đilasa...) legenda kao književnoistorijski *modus operandi* nije bila strana, on je itekako razumeo da mogu i moraju postojati i drugačiji čitaoci, koji po logici vlastitog svetonazora zapadaju u posve suprotno iskušenje. Njihov je "posao sjeckanja" takvih konstrukata.

5

(Re)konstruisana intertekstualna pozadina samo dodatno potcrtava Đilasov osnovni postupak: demontažu iliti "sjeckanje" jedne konkretne legende i onog "našeg idealizma" koji stoji iza nje. U *Legendi* "naš" uglavnom znači "srpski", ali uz isticanje da sve što je izneto važi i za ostatak jugoslovenskog entiteta. Samim tim se i "evropska

megalomanija” pojedinih slovenačkih intelektualaca bez oklevanja proglašava “sit-noburžoaskom”.

Na nišanu autorove kritike podjednako su zastranjenja usko shvaćene njegošologije, kao i “opšte slabosti idealističkog metoda u tretiranju nacionalne istorije, nacionalne države, nacionalne kulture i nacije uopšte”. Ta zastranjenja i slabosti su u ovdašnjim uslovima rezultirali “izopačenjem” koje Đilas krsti *nacionalističkom mistikom*. Njegoš je pukom kontingencijom pretvoren u centralnu figuru oko koje se vrti najveći deo srpske “velike priče” (*le grand récit*). Desilo se to zato što se

u njemu kao velikom pjesniku i kao ličnosti i vladaocu, nalaze, udružuju i sve one bitne crte nužne za tu ideologiju: “vjekovna”, “od Kosova” ista nacionalna borba i ista nacionalna sudbina, idealistička religiozna filozofija, elementi nacionalne države (plus makar i nejasno i neodređeno srpstvo i jugoslovenstvo).

Evo nas, dakle, pred osnovnim sastavnicama “legende o Njegošu”. Ona se, kako pisac meringovski lucidno opaža, gradi od mnogih autentičnih istorijskih elemenata, ali je — kao celina — ipak izmišljena!

140 Glavni deo Đilasovog spisa čine analitika postanka same legende i fenomenologija njenog trajanja. Poput svih drugih nacionalističkih aveti, i ona se na društvenoj pozornici pojavljuje mnogo kasnije no što se pretpostavlja. Đilasovskim jezikom kazano: tek je kapitalizam u fazi propadanja “izrigao” to *šatro*-praiskonsko čudovište.⁹ Pošto su jugoslovenski komunisti uvažavali oslobodilačke i naučne napore prethodnih generacija, Đilas ovde nije preterano strog ni prema nacionalnoj romantici s početka, niti prema realizmu i pozitivizmu s kraja 19. veka. Već je tada postojala većina idealističkih klišeja (Marko, Miloš, Lazar, “kosovska kob”, Prometej, “vasionski pesnik”), ali njihova funkcija još uvek nije bila isključivo konzervativna, nego neretko i emancipatorska. Zato *Legenda* sadrži izraze poštovanja za prosvetiteljski orijentisane autore kakvi su Stojan Novaković ili Jovan Cvijić. Unekoliko neočekivano, u njoj se počast odaje i Svetislavu Vuloviću, kao kritičaru koji je među prvima usmerio pažnju na imanentno književni kvalitet Njegošev.

9 Mada se u *Legendi* to ne iznosi, o srpskoj je književnoj “mistici”, kao i o samim “misticizatorima”, prethodno progovorio kritičar Velibor Gligorić. Pišući o “legendi oko imena Dimitrija Mitrinovića” (!), on je već 1930. izveo jednu genealogiju koja je znatno obuhvatnija nego Đilasova: od Svetog Save, preko narodne poezije, Njegoša i Bože Kneževića, do Ivana Meštrovića i Nikolaja Velimirovića. Opisao je čak i to kako je “misticizam postao artikl”, “mistika ušla u razne fondove”, “metafizika postala veoma gotovanska filozofija” isl.

Maligna promena izbija na videlo tek sa Nikolajem Velimirovićem, početkom prošlog stoleća. Đilas *dixit*:

Na čelu te treće epohe u ispitivanju Njegoša stoji jeziva, fanatična, raspućinovska figura tada ohridskog, kasnije žičkog vladike a ljotićeuskog ideologa i sada nedićevskog kraljevskog emigranta Nikolaja Velimirovića, s njegovom knjigom “Religija Njegoševa”, objavljenom 1911. godine. Sve što je poslije njega rekao o Njegošu srpski idealizam – od Brane Petronijevića do Isidore Sekulić – bilo je u osnovi samo ponavljanje osnovnih teza Nikolajevih i naslanjanje na njih.

Kao što se vidi, problem nije samo u osobi koju je potpisnik citiranih redova ustoličio za utemeljitelja srpskog idealizma. Iako Nikolaj jeste poveo to mračno kolo, od njega, kao čoveka Crkve, jedan komunista nije ni očekivao ništa dobro.¹⁰ Đilasov je fokus na Isidori, jer je *Njegošu* njegov glavni *reason to cry*. Ta knjiga je u *Legendi* prikazana kao krajnji izraz celokupne tradicije građanskih autora, među kojima su Alois Schmaus, Slobodan Jovanović, Pero Slijepčević i drugi. Sa ovog spiska je, primetićemo, začudno odsutan Ivo Andrić, koji bi se fino mogao uklopiti sa svojim “Njegošem kao tragičnim junakom kosovske misli” (1935). Biće da se “fra Ivo, gospođica” (kako ga je Krleža zlobno zvao) pravovremeno i sa sebi svojstvenom diskrecijom postarao da bude u Agitpropovoj milosti.¹¹

141

Koliko god njena misao bila skeptična i eklektična, Sekulićeva po Đilasu nije zaokupljena ničim drugim doli zastrašivanjem palih duša, usled čega je njen

¹⁰ Nikolajeva je pojava u knjizi propraćena i nekim duhovitim upadicama. Kaže nam se npr. da su jedino njegovi necrkveni epigoni smeli da se podrobnije pozabave Sataninom metafizičkom motivacijom, koju će filozof Petronijević vezati za demokratiju. Ovakva zazivanja Nečastivog nisu slučajna: Đilasa je silno privlačilo književno oblikovanje Satane, što je i jedan od razloga njegovog interesa za pesnika *Izgubljenog raja*, koga je u Mitrovici prevodio, a u *Pjesniku, vladaru, vladici* i citirao. Doduše, ne mogu se oteti sumanutoj pretpostavci da je naš komunistički Lucifer do Milтона došao demonskim putem, tj. preko Nikolaja.

¹¹ Ljudi obično ne znaju da je u poslednjem broju *Nove misli*, kojeg je u januaru 1954. otvorila legendarna “Anatomija jednog morala”, izašao i odlomak iz *Proklete avlije*, dok se između ta dva časopisna priloga ugnezdio jedan tekst Anice Savić Rebac. Iste godine šjor Ivo ulazi u Partiju, da bi već 1956. odbio da pročita rukopis Đilasove *Besudne zemlje*, pravdajući se Desanki Maksimovićevoj da mu je to *kao komunisti* nezgodno. Što bi rekao fiktivni Crnjanski iz istoimenog komada: lako je Andriću! Kad ti je oportunitet merilo ponašanja, onda uvek znaš kako ćeš se postaviti.

Njegoš sveden na banalnu *popovštinu*. “Oprosti, bože, mene grešnoga”, paradira se autoparodijom u jednoj fusnoti *Legende*,

umalo ne dođosmo dotle da moramo izdavati ilegalne brošure protiv svakojake popovštine – toliko su nas već sabili u rog naši vlastiti obziri i forme, te sam evo i sam “morao” da pseudonimom potpišem bilješku o nekritičkoj kritici Đuze Radovića na knjigu Isidore Sekulić!

142 Prema standardima književne kritike, Đilasov je napad bio efektan i sugestivan. U nameri da dokaže Isidorinu inferiornost, on je optužuje za neoriginalnost koja je na ivici plagijata, pa tehnikom uporednog citiranja pokazuje kako se njen omiljeni postupak sastoji u tome da se “zakači” za tuđu misao i da je potom “raspreda”. Ne samo da je Velimirović samosvojniji od nje, nego kod njega nema nikakve tajanstvenosti, kobi ili prokletstva. Ukazujući na besmislenost njenih teza o “carskoj rasi” Crnogoraca, Đilas ispravlja istorijske netačnosti iz kritičarkine knjige, neprekidno naglašavajući kako ona ne poznaje mentalitet o kojem piše. Dodajmo da čitaočevu odbojnost izaziva i apstraktna patetičnost njenog esejističkog pisma i “lično srpskog jezika”, za koji je još Slijepčević rekao da ga od njega “boli glava”. Šta uopšte znače tvrdnje poput one da “jedina askeza tog čudnog monaha bila je asketska predanost zakonima vasiona” – kakvih u Sekulićeve ima koliko hoćete?

Po Đilasu je ipak presudno to da spisateljičini stavovi nisu samo mračni, primitivni i plitki, nego i da imaju *klasno* obeležje. On joj, uz štošta drugo, prigovara i to što je *Balade Petrice Kerempuha* (1936) svojevremeno hvalila kao otelovljenje večnih istina, umesto onih socijalnih odnosa koji bi morali biti prevladani. Njegovom oštrom oku ne promiče ni njena nezainteresovanost za položaj žene u Crnoj Gori, koji je pre revolucije bio “škotski” (još jedan piščev rečit izraz). Kada se zna koliko nije podnosio psihoanalizu, interesantnom nam postaje i Đilasova hipoteza da se u autorkinom opisu “kurjačke” erotike ne radi toliko o Njegošu, koliko o njoj samoj i njenim psihološkim projekcijama.

Uz sve ovo, Isidora je po Milovanu samo vrh ledenog brega, a Njegoš samo ideološki paravan. Sa propadanjem građanske klase, evoluirala je i ideologija njenih pripadnika, koja postaje još tamnija, mističnija i nejasnija. U *Legendi* se ta “nestvarna” ideologija rastavlja na proste faktore – čitaj: na svoje *stvarne* potrebe. Njih odaje to što su njeni zagovornici manje zaokupljeni samim idejama, nego afirmacijom tih ideja kao nezavisnih od materijalnog sveta. Recimo, kosovski je kompleks svakako prisutan i kod Njegoša, ali će posredstvom idealističkih transformacija mutirati u sledeći stav Sekulićeve:

Sve ide u iracionalno. Srpstvo, to nije hleb i škola i država, nego je Kosovo; a Kosovo je grob, grob u koji je sve zakopano; a vaskrs ide opet preko Kosova.

Ovakve jezovite, gotovo gotske eskapade produkt su diskursa čije su bazične karakteristike intelektualna rigidnost i politička potčinjenost. Stoga treće poglavlje *Legende* nosi znakovit naslov “Reakcionarna i kolonijalna duša našeg idealizma”. Protivno proklamacijama, ambijent u kojem je suvereno carovao idealizam – kao što stotinak godina kasnije i dalje dominira u jednoj od svojih ultra-pragmatičnih inkarnacija – doveo je do toga da su mnogi intelektualci nakon Prvog svetskog rata “potonuli u opšti kapitalistički vrtlog sinekura, priznanja, počasti i svakojakih karijera”. Pri tom srpski idealizam nije bio “idealizam evropskih žanrova”, jer je konstantno nudio nešto “svoje”, “iskonsko”, “rasno”. Buržoazije jugoslovenskih naroda se nikada nisu ni borile “prema vani”, pošto su uvek bile u vazalnom odnosu, nego “prema unutra”, gde su vazda ispoljavale “životinjsku bestijalnost” u svojoj “staroj i prljavoj trgovini i igri s krvlju”. Zvuči poznato? Da, i na sve postjugoslovenske kompradorske vrhuške bez ostatka primenljivo.

Tu stižemo i do zapanjujuće aktuelnosti *Legende*. Kroz prizmu ove knjige, komunizam nam se ukazuje u doskora nezamislivom svetlu: kao herojski pokušaj da se zaustavi kapitalistička pošast uništenja nacija. U drugoj Jugoslaviji, onoj za koju je Đilas vojevao u ratu i prvoj deceniji mira – između ostalog i tako što je pisao o književnosti i njenoj društvenoj funkciji – nacijama je bio pridavan socijalni smisao, usled čega je i suverenitet te države bio takav da o njemu u savremenom svetu može samo da se sanja. Projekat jugoslovenskog socijalizma sastojao se u onom đilasovskom “podizanju društva” kao zajednice sa socijalnim, umesto sa identitetskim sadržajem. U identitetskim zajednicama, u kakve su se nakon razlaza kafijski preobrazile nekadašnje jugoslovenske republike, neminovno – a u srpskom slučaju: po isidorinskom *Kosovo-je-grob* obrascu – dolazi do ugrožavanja osnovnih tekovina prosvetiteljstva. Eto kako bi se mogao sumirati fundamentalni kulturološki i politički nalaz Đilasove knjige!

143

6

Vraćajući se dijahronijskom kontekstu *Legende*, sada bih se osvrnuo na ono što je bilo posle nje.

I Isidora i Milovan su najavili nastavke svojih knjiga. Mada se samo kod nje i u naslovu pojavljuje rimski broj jedan (koji će u posthumnim izdanjima istog štiva biti izbrisan), jedino je Đilas ispunio dato obećanje. Prema njenom svedočenju, koje će oficijelna legenda začiniti patinom patništva, Sekulićeva je svoje

drugo delo o Njegošu spalila. Zbog toga se srpskom književnom kritikom raširilo predanje o velelepnom ostvarenju koje je – kako pesnički reče jedan od izvršilaca autorkine poslednje volje – “presečeno preko pasa”. Nedostajuća polutka trebalo je da bude posvećena *Gorskom vijencu*.

Istina, međutim, ne prebiva u fikcijama koje je kultura utisnula u masovnu psihologiju, nego negde drugde. Ne samo da je Isidora preživela *Legendu*, nego je nastavila da doprinosi književnom i političkom životu Jugoslavije, tako što je – na primer – pisala hvalospeve njenoj oružanoj sili (od 1951. preimenovanoj u JNA) i omladinskim radnim akcijama. U međuvremenu se kod Đilasa odigrava jedan uistinu tragikomični *salto mor(t)ale*, nakon kojeg dotadašnji svemoćni vlastodržac u zatvoru čita spisateljkiine udvoričke tekstove i istovremeno žali zbog nepravde koju joj je – kako je (da li ikada do kraja?) uspeo da poveruje – naneo. A zar se nije daleko više ogrešio o Radovana Zogovića, koga je u svom manihejstvu proglasio njenim crnogorskim pandanom?

U Đilasovom zatvorskom dnevniku postoji zapis iz kojeg se vidi da se on ne samo iskreno rastužio na vest o smrti Sekulićeve, nego i da ga je grizla savest zbog toga što je osudio njeno “predivno književno delo” o Njegošu. “Moj greh je tim veći što sam bio na vlasti”, posipao se pepelom pisac *Legende*.

144

Bilo je to 1958. godine, u vreme kada je on uveliko zagazio u *Pjesnika, vladara, vladiku*. Iako će tu knjigu, nakon što se pojavila u inostranstvu, hvaliti najugledniji slavisti i proučavaoci folklora poput Alberta Batesa Lorda, nije nemoguće da je takva stručna recepcija bila prevashodno antikomunistička i zasnovana na autorovom disidentskom oreolu. Kao da nikoga nije zanimalo jedan psihološki iznimno neobičan i ubitačno perverzan proces: ne više puka nedoslednost – u kojoj je Đilasa, kako su pokazali već autori kakvi su Jevrem Brković ili Vladimir Dedijer, relativno lako uhvatiti – nego nešto mnogo gore. Razmere promene su tolike da bi čitalac mogao pomisliti kako se Milovan podsvesno upustio u poduhvat ponovnog ispisivanja Isidorine knjige. Nije mi strana ni pomisao da bi *Pjesnika, vladara, vladiku*, kao poetsku biografiju klasikovu, trebalo čitati onako kako je Đilas vivisecirao Sekulićevu: uz komparativne analize kojima bi se utvrdilo njegovo dugovanje onima koje je, samo nekoliko godina ranije, bespoštedno kritikovao. O tome najporaznije svedoči posezanje za formulama poput “srpske kosmičke nesreće”, ili detalji poput pristajanja uz prethodno negirani narativ o vladichinoj “vučjoj gladi” za ženom, u kojoj zatvorenik naknadno čak prepoznaje nešto “crnogorsko”.

Tako je Isidora već u danu sopstvene smrti potpuno porazila Milovana. Kao skeptik, ona će se i ubuduće pokazivati kulturno žilavijom od inokosnog ideološkog jeretika. Čaršijska je mitologija njihov sraz opevala kao nemoralni atak

prononsiranog komunističkog krvoloka na jedan krhki, dapače, ženski *Schönggeist*. U percepciji šovinističke elite ostao je to jedan od Đilasovih najvećih krimena: srećom po njega, okajanih.

Dakako, na stvari je bilo nešto sasvim drugo. Đilas naprosto nije uspeo u svom naumu da razvlasti palanku u liku autorke *Kronike palanačkog groblja* (1940), niti da makar umanjí učinke “filosofije” kojoj se usprotivio. Njegov se istorijski poraz ogleda u tome što nije smogao snage da izazove diskontinuitet, za koji su u srpskoj tradiciji bile sposobne samo najjače ličnosti, kao što su Vuk ili Skerlić.¹² Nije to fenomen koji bi bio nepoznat istoriji jugoslovenskog socijalizma: komunisti su, kako je na predavanju o Borisu Kidriču nedavno pokazala Olivera Milosavljević, u različitim sferama društvenog života jednako bili skloni naglom otpočinjanju korenitih promena, kao i iznenađujuće brzom odustajanju od njih. Đilasovo povlačenje jeste bilo prisilno, ali je posle svega najintrigantnije ipak to što je, kao njen autor, od *Legende* toliko lako odustao. Otišao je, u stvari, još dalje od toga, jer je i on sâm – koji je mnoge iritirao nepriznavanjem grešaka iz prošlosti – svojski doprineo da ona u njegovim bibliografijama bude “poklopljena” *Pjesnikom, vladarom, vladikom*.

Vrlo je simptomatično da se i njegov povratak na javnu scenu dešava posredstvom potonje knjige. Tokom intervala koji omeđuju njegova dva njegošološka ostvarenja (1952–1988), Đilas u zemlji praktično nije objavio niti jedno neknjiževno delo. Ali, u tom periodu ćutanja podvodno teče njegov *negotiation* – da upotrebim jednu novoskovanu, prigodno-duhovitu crnogorsku kovanicu – sa istim onim nasleđem sa kojim se u *Legendi* obračunao.

Vredi osvrnuti se na atmosferu u kojoj je *Pjesnik, vladar, vladika* dočekan. Takozvano događanje naroda bilo je u punom jeku: “srpskim” su zemljama portreti Njegoša – kao jedne od top-ikona antibirokratske revolucije – bili pronošeni zajedno sa slikama Slobodana Miloševića. Iako se Đilas žalio da je knjigu odbio da mu u Nolit štampa Miloš Stambolić, dovoljno sam star da se sećam početka 1989. i uzbuđenja sa kojim su ona i njen autor bili pozdravljeni u Udruženju književnika Srbije i visokotiražnom dvonedeljniku *Duga*. Sećam se i da je u tom vremenu nadiranja nacionalizma, velikodržavnosti, monarhizma i pravoslavlja, čaršijom prostrujao predlog da se Đilas izabere za predsednika priželjkivane kraljevske vlade

145

12 Prema vlastitom priznanju, Sekulićeva se plašila i mrtvog Skerlića. Ne bez osnova: podsetimo da je i on imao aferu sa njom, pošto joj je, kao i kasnije Đilas, pripisao manjak istorijske odgovornosti, ali sa obrnutim predznakom, odnosno zbog nepostojanja, a ne hipertrofije nacionalne (ne)svesti.

Aleksandra II Karađorđevića.¹³ Od zadržtog boljševika i svirepog svemoćnika, koga ni stradanje nije moglo oprati, Đilas se u javnoj percepciji sve više pretvarao u svedoka-saradnika iz parnice koja je protiv komunizma pokretana. Nije li i ta javna percepcija sledila upravo transformacije onog srpskog idealizma o kojima je on u *Legendi* govorio?

Sećam se i dvojice svojih ondašnjih profesora, Zorana Gavrilovića i Nikole Miloševića – kao i M. Bečkovića, P. Palavestre i B. M. Mihiza – koji su o *Pjesniku, vladaru, vladici* tobože velikodušno govorili kao o pokajanju “palog anđela”. Častan izuzetak bio je Vasilije Kalezić, ali je njegov vapaj bio preslab da spreči širenje onoga što sam nazvao “legendom o Đilasu” i što je tada bukvalno zacementirano.

Da bi ta legenda uopšte nastala, *Legenda* je morala biti zbrisana. Potkraj osamdesetih su izgleda svi shvatili kako je najbolje da se to i desi. Pojedinci poput prof. Miloševića – koji će uskoro sročiti i pogovor za prvo zvanično *ju*-izdanje *Nove klase* (1990) – zasigurno su procenili da je to dobro i za njih same. Zaboga, nije li taj isti Milošević tri i po decenije ranije u *Narodnom studentu* tiskao hvalospev *Legendi*, jedan od najegzaltiranijih u životu, gde je mladalački nevino konstatovao kako se Sekulićeva “srozala na trivijalnost religije”?

Na samom završetku bih ipak želeo da se vratim *Legendi*, pošto me kao poklonika te knjige ni autorov *negotiation*, niti njegovi lupinzi ni izbliza toliko ne zanimaju, niti obavezuju. Naposljetku, isto onako kao što je Njegoša nužno zaštititi od ideološke zloupotrebe, čovek oseti nagon da Đilasa zaštititi od njega samog i legende o njemu.

A budući da se u *Legendi* on prevashodno bavio sociologijom književnosti, tačnije njene recepcije, treba ukazati i na teorijske nedoumice koje prate ovaj pokušaj da se “potuče” jedan pristup književnosti i “stuče” legenda koja na njemu počiva. Glavna od tih nedoumica nije nova i mogla bi se izneti u formi sledećeg pitanja: *da li je u marksističkoj iliti istorijsko-materijalističkoj perspektivi uopšte moguća nekakva sociologija umetnosti koja bi bila izolovana od estetike?*

¹³ Na poslednjim stranicama *Pjesnika, vladara, vladike* zatičemo Aleksandra I kako prilikom jedne od Njegoševih sahrana – na ceremoniji upriličenoj 1925. i započetoj Nikolajevim govorom – sa svojih grudi skida i u sarkofag ubacuje albansku spomenicu, nakon čega sledi i Đilasov komentar: “Velikim se biva u dodiru s velikima u velikim trenucima.” Mada ga je i vest o marsejskom atentatu zatekla u Mitrovici, autor je ovakvom evokacijom jednog istorijskog prizora izvršio “očajničko prevrednovanje” i simbolički pristupio idealističkom (rojalističkom?) taboru.

Kada je u *Vlasti* rekao da je *Legendu* napisao kao “ortodoksni marksista”, Đilas je tek jednim delom govorio istinu. Ortodoksija mu je, naime, nalažala ne samo stav da nema drugog sveta izuzev materijalnog (što se u knjizi zaista zastupa), nego i dosledno marksističku (re)interpretaciju Njegoševog opusa, koju usled opisane promene gledišta nikada neće ponuditi. Sa gledišta marksističkog, Đilasova se *Legenda* (za razliku od Mehringove) doima kao nedovršeno delo, čiji je pisac mestimice toliko skrupulozan da se približava onoj vrsti tradicionalne sociologije koja je razmatranje suštine umetničkog dobrovoljno prepuštala esteticima, i to uz izvinjavanja koja su – kako je još ranih osamdesetih, u beogradskoj *Književnoj reči*, drugim povodom ustvrdio Slavoj Žižek – neretko poprimala histerične crte. Zato je i *Legenda* bila otelovljenje nekakvog *histerijskog materijalizma*, koji je strahovao od toga da obuhvati i istorijski posreduje vlastitu *estetičku* poziciju.

Danas, pak, ne morate biti marksista, niti materijalista, da biste u sociologizaciji bilo kog fenomena – pa i umetnosti, koja naravno jeste socijalni fenomen – išli do kraja. Neko je umesno primetio da je sociologija u naše doba postala ideologija, a ne njeno proučavanje; postala je i estetika, a ne njeno kontekstualizovanje. Bez obzira na to, ključno pitanje je glasilo i glasi: *gde stati?* Đilas je u jednom trenutku podlegao porivu da se zaustavi, što se jasno vidi kako u finalu *Legende* (u kojem je mlaka teza da je Njegoš poetski izrazio detinjstvo našeg naroda bila varijacija na Marxov sud o Homeru), tako i u njegovoj docnijoj političkoj biografiji. Takvo zaustavljanje bi se moglo uporediti sa situacijom koju je u jednom svom fragmentu naslikao Robert Musil:

147

Taj osećaj napretka nije prijatan. Sasvim podseća na san u kome čovek jaše konja i ne može da sjaše jer se ovaj ni za trenutak ne zaustavlja. Čovek bi se lako poradovao napretku kad bi ovaj samo imao neki kraj. Čovek bi rado pozeleo da se na tren zaustavi i da s visokog paripa progovori prošlosti: “Gle, gde sam!” Ali neugodan, zebnjiv razvitak već ide dalje, pa ako je čovek nekoliko puta dao svoj doprinos onda počinje da se oseća bedno, s četrima tuđim nogama ispod trbuha, koje neumorno gone napred.

Zar *Legenda* svome piscu, dok je još jahao na “visokom paripu” revolucije, nije prikrbila sličan osećaj “neugodnog, zebnjivog razvitka”, koji po pravilu prati ono što je Eric Hobsbawm nazvao istorijskom “dramom napretka”? Stoga se na sudbinu iste knjige odnose i opaske koje Musil iznosi u nastavku, dotičući se pojave straha od vlastite prošlosti. Svi mi, kaže on, samima sebi sa proticanjem života postajemo daleki, na koncu možda i odbojni, pri čemu je taj proces samootuđenja utoliko in-

tenzivniji ukoliko vam i drugi stalno govore (kao što su Đilas stalno govorili) da ste grešili. Na sreću, teši nas tvorac nikada dovršenog *Čoveka bez svojstava*, postoji umetnost, i postoje knjige koje su osuđene na trajanje zato što čuvaju entuzijazam, “entuzijazam bez kostiju i pepela”, onaj “čisti entuzijazam koji sagoreva bez ostatka, a ipak ostaje da visi u okviru ili između knjižnih korica kao da se ništa nije dogodilo”.

Iz tog ugla posmatrano, *Legenda o Njegošu* je živa već i zbog toga što *verba volant*, dok sve što je zapisano o(p)staje. Ali, ono što ju kao delo i kao delanje čini vrednom lektire i dostojnom pamćenja, jeste to što je Đilas u njoj – više na vlastitu, nego na tuđu štetu – poveo neravnopravnu borbu sa intelektualnim i književnim okruženjem u kojem je živio. Kao autentični revolucionar, on je u idealističkom balastu blagovremeno prepoznao veliku i teško savladivu opasnost po Jugoslaviju i po socijalizam. “A taj idealistički balast”, veli on u ovoj knjizi, “koji kao mora još pritiskuje naše sopstvene mozgove, može se iz naših glava izbaciti samo perom, a ne mačem.”

Barem je u tome bio potpuno u pravu.

PROJEKT BIROBIDŽAN: ‘OBEĆANA ZEMLJA’ U SOVJETSKOJ ‘KOMUNALKI’

MILAN SUBOTIĆ

Nakon šestodnevnog putovanja Transsibirskom železnicom u pravcu Vladivostoka, na 8351. kilometru od Moskve, voz se zaustavlja na stanici grada koji je po obližnjim pritokama Amura, rekama Biri i Bidžanu, nazvan Birobidžan (Биробиджан). Osim na ruskoj cirilici, natpisi na stanici ovog grada ispisani su i hebrejskim pismom čija modifikovana forma karakteriše jidiš (*jiddisch*), tradicionalni jezik istočnoevropskih Jevreja koji se fonološki i gramatički razlikuje od hebrejskog (*ivrit*). Iznenađenje putnika što u blizini rusko-kineske granice vidi natpise na jidišu biva dodatno pojačano izgledom trga ispred železničke stanice na kome centralno mesto zauzima fontana sa velikim sedmokrakim svećnjakom (*Menorah*) – simbolom judaizma koji, između ostalog, ukrašava i grb države Izrael. Ovi neočekivani prizori na ruskom Dalekom istoku simbolički potvrđuju da je grad Birobidžan središte Jevrejske autonomne oblasti (Еврейская автономная область – EAO), jedine autonomne oblasti od osamdeset tri subjekta sadašnje Ruske federacije.¹ Po površini teritorije (36.100 km²) EAO je slična Belgiji i veća od Izraela, ali prema broju i gustini stanovništva (176.000 – 5 na km²) spada među slabije naseljene delove Ruske Federacije. Nazivom oblasti Jevreji su označeni kao “titularna nacija” ove federalne jedinice uprkos činjenici da prema poslednjem popisu iz 2010. godine čine samo 1 odsto njenog ukupnog stanovništva (1.628),

¹ Pored *Jevrejske autonomne oblasti* (EAO), od 1. marta 2008. godine subjekti Ruske federacije su 21 republika, 46 oblasti, 9 krajeva, 4 autonomna okruga i 2 federalna grada. Različiti po stepenu autonomije, svi subjekti Federacije daju po dva predstavnika u Savet Federacije (Совет Федерации) koji, uz Državnu dumu (Государственная Дума), čini dvodomnu Federalnu skupštinu (Федеральное Собрание Российской Федерации), vrhovni predstavnički i zakonodavni organ Ruske Federacije.

naspram 92,7 odsto etničkih Rusa i 2,8 odsto Ukrajinaca.² Zvanično formirana 1934. godine kao administrativno-teritorijalna jedinica Sovjetskog Saveza, EAO je bila zamišljena kao “sovjetski Sion” u kome će, poput ostalih brojnih sovjetskih nacionalnosti, i sovjetski Jevreji ostvariti pravo na teritorijalnu autonomiju. Iako je “projekt Birobidžan” dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka privlačio veliku pažnju jevrejske dijaspore, danas je od njega ostao samo puki naziv lišen izvornog sadržaja i smisla. Svedena na kuriozitet, “Jevrejska autonomna oblast” predstavlja inspiraciju za snimanje gorco-nostalgичnih dokumentaraca o slomu jedne utopijske zamisli,³ kao i predmet interesovanja istoričara ruskog i sovjetskog jevrejstva u njihovoj borbi protiv zaborava.⁴ Ipak, bavljenje istorijom nastanka i sloma “projekta Birobidžan” može doprineti kako našem boljem razumevanju sovjetske nacionalne politike, tako i tumačenju složene dinamike rešavanja “Jevrejskog pitanja” tokom imperijalnog i sovjetskog perioda ruske istorije. Upravo praćenje i interpretacija ukrštanja ova dva tematska toka na

primeru stvaranja Jevrejske autonomne oblasti predstavlja osnovni podsticaj za nastanak ovog rada.

I. SOVJETSKA NACIONALNA POLITIKA: TERITORIJALIZACIJA ETNICITETA I IZGRADNJA NACIJA

Tezu da je mirnodopski slom Sovjetskog Saveza uticao na izmenu teorijskih pristupa njegovoj istoriji možemo ilustrirati primerima novijih tumačenja sovjetske nacionalne politike. Deцениjama dominantna “paradigma totalitarizma” – prema kojoj je SSSR bio “tamnica naroda” u kojoj su brojne nacije držane u zatočeništvu centralne vlasti (partije) i većinskog, “državotvornog” naroda – osporena je u savremenoj istoriografiji kao plod hladnoratovske ideologije i teorijske simplifikacije.⁵ Istina, to nije umanjilo njenu popularnost u istoriografskim narativima većine novonastalih postkomunističkih država koje uporno ispoljavaju sklonost da sopstvenu prošlost vide iz perspektive (nacionalnih) žrtava spolja nametnutog boljševizma. Ipak, u ozbilj-

² Videti podatke na <http://www.perepis-2010.ru/>

³ Videti dva novija dokumentarna filma posvećena Birobidžanu: *L'Chayim, Comrade Stalin!* (Yale Strom, 2002); *В поисках счастья* (А. Гутман, 2005).

⁴ Prema jednom od njih: “Pokušaj stvaranja Jevrejske autonomne oblasti na sovjetskom Dalekom istoku u velikoj meri ostaje zaboravljen – kako u sovjetskoj tako i jevrejskoj istoriji. Delimično to je zato što istoriju pišu pobednici, a ispalo je da su cionisti – glavni takmaci Birobidžana – pobedili. Ipak, moramo se podsetiti da su mnogi pametni i pro-nicljivi ljudi i žene bili snažno posvećeni jednoj ideji koja je propala. Treba da se zapitamo zašto su oni bili tako posvećeni toj ideji, te da razmislimo o bilo kakvim poukama koje mislimo da možemo izvesti iz te epizode” (Gitelman, 1998: 11).

⁵ Osim sovjetskog sloma, burni razvoj studija nacionalizma osamdesetih godina imao je značajnu ulogu u odbacivanju tradicionalnog pristupa tumačenju “nacionalnog pitanja” u SSSR. Više o tome videti u mojoj knjizi *Na drugi pogled. Prilog studijama nacionalizma*, IFDT, Beograd, 2007: 137–181.

nijim akademskim krugovima retko se dovodi u pitanje Brubejkerova ocena prema kojoj je, uprkos korišćenju *antinacionalističke* retorike, sovjetski režim “otišao mnogo dalje od bilo koje država pre ili posle njega u *teritorijalnoj institucionalizaciji* nacionalnosti (*nationhood*) i etničke pripadnosti (*ethnic nationality*) kao fundamentalnih društvenih kategorija”, te da je, na taj način, upravo taj režim “nehotice stvorio političko polje koje je veoma pogodovalo nacionalizmu” (Brubaker, 1996: 17). Nezavisno od Brubejkerovog teorijskog razmatranja nacionalizma, sličnu ocenu formulisao je i istoričar Jurij Sljoskin kada je u studiji o Sovjetskom Savezu kao “komunalnom stanu”⁶ tvrdio da je SSSR bio “prva država u istoriji koja je institucionalizovala etno-teritorijalni federalizam, klasifikovala sve svoje građane na osnovu njihove biološke nacionalnosti i ozakonila preferencijalni tretman izvesnih etnički definisanih delova stanovništva” (Slezkine, 1994: 415). Obično se u literaturi ova studija smatra prekretnicom u tematizaciji sovjetske nacionalne politike jer je u njoj, nasuprot prethodno dominantnoj paradigmi “tamnice naroda”, snažno naglašena “*hronična etnofiliya* sovjetske vlasti” koja je, prema

Sljoskinovom sudu, bila motivisana uverenjem boljševika da afirmacija “raznolikosti (nacionalnih) formi” društvenog života predstavlja najsigurniji put ka ostvarenju potpunog političkog i državnog jedinstva (socijalističkog “sadržaja”). Iako je formulisano u dramatičnim okolnostima raspada Ruske imperije, to uverenje boljševičkih vođa nije bilo plod taktičkog lukavstva kojim bi se samo osigurao njihov opstanak na vlasti i zaustavio proces secesije imperijalnih periferija. Tezu o pravu nacija na samoopredeljenje boljševici su zagovarali i pre Revolucije,⁷ da bi se, nakon osvajanja vlasti i pobede u Građanskom ratu, suočili sa problemom praktičnog ostvarenja tog doktrinarnog principa. Posle unutarpartijskih sporova o odnosu (proleterskog) “internacionalizma” i (buržoaskog) “nacionalizma”, rešenje je nađeno u priznavanju prava svim nacionalnim i etničkim zajednicama na formiranje *sopstvenih teritorijalnih jedinica* različitog obima – od federativnih, saveznih i autonomnih republika, preko autonomnih oblasti, okruga i rejonu, sve do posebnih nacionalnih seoskih sovjeta i kolhoza – koje su, u ukupnom zbiru, činile novi tip (socijalističke) federacije.⁸ Formiranje nekoliko

151

6 Sljoskin je ovu metaforu preuzeo od I. Varejkisa (Варейкис), sovjetskog teoretičara koji je 1924. godine SSSR opisao kao “zajednički stan” (коммунальная квартира) u kome “nacionalne državne jedinice, posebne republike i autonomne oblasti” predstavljaju “zasebne sobe” (vid. Slezkine, 1994: 415).

7 U svom prvom teorijskom radu o marksizmu i nacionalnom pitanju, koji je pisao u Beču početkom 1913. godine, Staljin ističe: “Pravo nacija na samoopredeljenje – tj. nacija se može organizovati po svojoj želji. Ona ima pravo da organizuje svoj život na načelima autonomije. Ima pravo da stupi sa drugim nacijama u federalni odnos. Ima pravo i da se potpuno odvoji. Nacija je suverena, i sve nacije su ravnopravne” (Сталин, 1946: 310–311).

8 “Sovjetsko rešenje sastojalo se u širenju njihovog sistema nacionalno-teritorijalnih jedinica na dole, do sve manjih teritorija od kojih je najmanja bila veličine jednog sela” (Martin, 2001: 33).

hiljada etno-teritorijalnih jedinica pretvorilo je Sovjetski Savez u složenu “piramidu nacionalnih teritorija” koju je Sljoskin slikovito uporedio sa tradicionalnim ruskim lutkama koje staju jedna u drugu: “Ubrzo je nacionalna demarkacija rezultovala zbunjajućom i gotovo neograničenom kolekcijom etničkih ‘matrjoški’ (*nesting dolls*). Svi neruski narodi bili su ‘nacionalnosti’ koje imaju pravo na sopstvene teritorijalne jedinice, a sve nacionalno definisane grupe koje su živele na nečijim ‘tuđim’ teritorijama postale su nacionalne manjine s pravom na svoju zasebnu teritoriju” (Slezkine, 1994: 430). Rečju, odbacivši dva uobičajena modela rešavanja statusa nacionalnih manjina (kako asimilaciju mnogobrojnih etničkih grupa u jednu naciju, tako i politiku ostvarenja eksteritorijalne kulturne autonomije), boljševici su od 1923. godine gradili jedinstveni sistem koji je, prema njihovom uverenju, “maksimalnom broju pojedinaca trebalo da omogući život na *sopstvenoj nacionalnoj teritoriji* kako bi *sačuvali svoju nacionalnost*” (Martin, 2001: 33).

Uvereni da ostvarenje konačnog istorijskog cilja (“izgradnja komunizma”) zahteva prethodno pretvaranje etničkih grupa koje se nalaze na različitim stupnjevima istorijskog razvoja u jednake i punopravne “nacije”,⁹ boljševici su, uprkos

doktrinarnoj kritici nacionalizma kao “buržoaske ideologije”, svesno preuzeli ulogu “graditelja nacija” (*nation-builders; naucuecmoumenu*): “Ovi internacionalistički nacionalisti... pokušali su da spoje nacionalističke zahteve za nacionalnu teritoriju, kulturu, jezik i elite sa socijalističkim zahtevom za ekonomski i politički unitarnu državu... Koristeći poznatiju boljševičku terminologiju, može se reći da je Partija postala *avangarda neruskog nacionalizma*. Baš kao što je rukovodeća uloga Partije bila nužna da bi se proletarijat poveo od sindikalističke svesti do revolucije, tako Partija može povesti nacionalne pokrete izvan buržoaskog primordijalizma, do internacionalnog nacionalizma” (Martin, 2001: 15). Istina, razlikujući “velikodržavni” (imperijalno-ruski) nacionalizam od reaktivnog nacionalizma brojnih “ugnjetenih nacija”,¹⁰ boljševici su smatrali da samo ovaj drugi, kao vid antikolonijalne emancipacije, zaslužuje podršku, dok su u prvom videli “glavnu opasnost” za ostvarenje novog tipa društva. Politika partijskog “pokroviteljstva” nad neruskim nacionalizmima počivala je na uverenju da će zadovoljenje njihovih zahteva omogućiti (kasnije) klasno diferenciranje unutar “ugnjetenih nacija”, ubrzati njihov istorijski razvoj, te uticati na njihovo prihvatanje sovjetske vlasti kao “domaće”, a ne kao pukog produžetka

9 “Sve nacije – pa i sve ‘narodnosti’ (*nationality*), bez obzira koliko su ‘zaostale’ – bile su jednake jer su bile jednako suverene, tj. jer su sve imale ista prava” (Slezkine, 1994: 416).

10 “Kao što je poznato, Lenjinov napad na velikoruski šovinizam predstavljao je proširenje njegove teorije imperijalizma na područje nacionalnih odnosa *unutar Sovjetskog Saveza* u kome je dominantna i ‘razvijenija’ nacija nosila istorijsku krivicu imperijalne eksploatacije manjih i ‘zaostalijih’ nacija. Iz toga je izveden logičan zaključak da je nacionalizam dominantne nacije sumnjiv zbog svoje intrinzično šovinističke prirode, dok nacionalizam ugnjetenih i zaostalih nacija zaslužuje podršku sve dok ne narušava više interese međunarodnog proletarijata” (Vujačić, 2007: 159).

spolja nametnute, kolonijalne dominacije.¹¹ Stoga su formiranje nacionalno definisanih teritorija, insistiranje na službenoj upotreba nacionalnih jezika, ubrzano stvaranje i promocija (komunističkih) elita unutar manjinskih grupa, te državna podrška razvoju nacionalnih kultura predstavljali strateške pravce boljševičkog rešavanja “nacionalnog pitanja”. Uprkos modifikacijama te politike nakon 1938. godine (kojima je redefinisan status i integrativna funkcija većinskog ruskog naroda kao “prvog među jednakim” u sovjetskoj *дружбы народов*), postojanje posebnih nacionalnih teritorija, afirmacija nacionalnih kultura i promocija indogenih elita nisu se

dovodile u pitanje: “U celom sovjetskom stanu bilo je sada nešto manje soba, ali one koje su preostale bile su raskošno ukrašene domaćim relikvijama, predačkim satovima i s ljubavlju sačuvanim porodičnim portretima” (Slezkine, 1994: 446).¹²

Bez detaljnijeg izlaganja istorije sovjetskog rešavanja “nacionalnog pitanja”,¹³ treba imati na umu da su promene nacionalne politike sredinom tridesetih godina u teorijskom diskursu bile praćene pomeranjem od početnog “modernističkog” shvatanja “nacija” ka naglašavanju njihove “primordijalne” zasnovanosti i trajnosti. Naime, mnogo pre formulisanja savreme-

11 Pored navedene tri osnovne pretpostavke boljševičke nacionalne politike – *marksiističke* (o prirodi nacionalizma kao “maskirajuće”, nadnacionalne ideologije); *modernizacijske* (prema kojoj je konsolidacija nacija nužni stupanj društveno-istorijskog razvoja); i *antikolonijalne* (opravdanost nacionalizma “ugnjetenih nacija” nasuprot nacionalizmu “ugnjetačke nacije”) – Martin navodi i “Pijemontski princip” kao četvrti faktor prema kome je afirmacija nacionalno-teritorijalne autonomije poigraničnih manjina trebalo da ima pozitivan efekat na spoljnopolitički položaj Sovjetskog Saveza.

12 Ili, kako to bez upotreba metafora, naglašava Martin: “Od 1938. godine Sovjetski Savez je imao novo nacionalno ustrojstvo... One sovjetske nacije koje nisu smatrane suviše malim (pa stoga podložne asimilaciji ili etničkom stapanju), ili tako nelojalnim da podležu deportaciji ili uništenju, bile su priznate kao socijalističke nacije sa primordijalnim etničkim korenima. Iz praktičnih razloga one su priznate kao trajni, večiti deo socijalističkog Sovjetskog Saveza... Iako su Rusi sada igrali vodeću ulogu u Sovjetskom Savezu... to nije bila nacionalna država. Nikada nisu učinjeni pokušaji da se stvori ni sovjetska nacija, niti da se SSSR pretvori u rusku nacionalnu državu. ‘Sovjetski narod’ bio je prevashodno jezička figura koja se najčešće koristila kao skraćenica za oznaku vatrenog patriotizma i spremnosti svih, po svojoj nacionalnosti različitih, sovjetskih naroda da brane SSSR od spoljašnje agresije” (Martin, 2004: 460-461).

13 Pored citiranih radova Sljoskina i Martina, videti opširnije o tome u: Ronald G. Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of Soviet Union*, Stanford, 1993; Jeremy Smith, *The Bolshevik and the National Question 1917-1923*, London, 1999; Francine Hirsch, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell, 2005; R. Suny, T. Martin (ur.), *A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford, 2001.

nih učenja o nacijama kao društveno-istorijskim “konstruktima”, rane sovjetske (marksističke) teorije definisale su “nacije” kao *istorijski nastale* zajednice koje karakterišu modernu kapitalističku epohu ljudske istorije: “*Nacije nisu* – pisao je Staljin 1913. godine – *ni rasne, ni plemenske, već istorijski nastale zajednice ljudi*” (Сталин, 1946: 293).¹⁴ Već samo naglašavanje činjenice “nastanka nacija” impliciralo je mogućnost njihovog “nestanka”, a povezivanje sa “kapitalističkim načinom proizvodnje” projektovalo je taj nestanak (afirmaciju internacionalizma) u epohu socijalističke izgradnje koja završava “komunizmom” kao okončanjem dosadašnje istorije. Pošto su prema marksističkom učenju društvene “klase”, a ne “nacije”, osnovni akteri čitave ljudske istorije, “vladavina proletarijata” je, po definiciji, označavala početak postnacionalne epohe. Ovo doktrinarno uverenje (najjasnije formulisano u radovima Roze Luksemburg) bilo je, uprkos

teorijsko-marksističkoj doslednosti, sasvim ne-realistično – Revolucija je izvedena u istorijsko-društvenom kontekstu u kome se nacionalni pokreti nisu mogli zanemariti kao puki “ostatak prošlosti”. Naprotiv, u ratnom i revolucionarnom raspadu Ruske imperije nacije i nacionalizmi bili su mnogo “stvarniji” od “društvenih klasa” o kojima je govorila marksistička teorija i boljševička politika.¹⁵ Boljševici su to objašnjavali nasleđem imperijalne prošlosti i nejednakim društveno-istorijskim razvojem nacionalnih i etničkih zajednica od kojih su se neke – one “kulturno zaostale” – na evolutivno koncipiranoj lestvici istorijskog progressa još nalazile u predkapitalističkom stanju. Upravo stoga su dvadesetih godina koncipirane ranije pomenute mere “pozitivnog delovanja” države¹⁶ pomoću kojih bi se ubrzao nacionalni razvoj ne samo “zaostalih” (*istočnih*), već i “razvijenih” (*zapadnih*) nacija i etničkih zajednica Sovjetskog Saveza. Prve su za

14 “Gotovo svi savremeni teoretičari nacionalizma slažu se sa izvornom boljševičkom premisom da je pojava nacija i nacionalizma posledica prelaska iz tradicionalnog u moderno društvo. Istina, oni ne povezuju taj prelazak, poput Lenjina i Staljina, sa nastankom kapitalizma. Većina njih bi veću važnost pridala faktorima poput rasta centralizovanih država, ideologije i industrijalizacije (Martin, 2000: 350).

15 “Nasledivši razbijenu i fragmentiranu klasnu strukturu ruskog društva posle Revolucije, boljševici su se našli u obavezi da ‘izmisle’ klase koje su, na osnovu njihovih marksističkih uverenja, prosto *morale* postojati. To predstavlja sjajnu potvrdu Burdijeovog stava da su klase u realnom svetu bar delimično proizvod marksističke teorije koja tvrdi da ih samo opisuje” (Fitzpatrick, 2005: 29).

16 Stoga Martin Sovjetski Savez određuje kao “imperiju pozitivnog delovanja” ili “pozitivne diskriminacije” (*Affirmative Action Empire*): “Novi fenomen zaslužuje novu terminologiju. Sovjetski Savez kao nacionalni entitet može najbolje biti opisan kao ‘imperija pozitivnog delovanja’... Sklon sam tom nazivu jer... najbolje opisuje izabranu sovjetsku politiku: pozitivno delovanje (*положительная деятельность*) umesto neutralnosti. Sovjetski Savez je bio prva država u svetskoj istoriji koja je organizovala programe pozitivne diskriminacije za nacionalne manjine i nijedna zemlja do sada nije dostigla tako široki obim pozitivnog delovanja” (Martin, 2004: 17–18).

kratko vreme morale preći put od plemenskog do nacionalnog stupnja razvoja,¹⁷ dok su druge, tek potpunim ostvarenjem “spoljašnjih formi” nacionalnog postojanja, mogle “iživeti” svoje nacionalističke aspiracije kako bi se, konačno, okrenule sledećoj, višoj fazi razvoja – izgradnji besklasnog društva pod vođstvom (sopstvenog) proletarijata organizovanog u internacionalističku avangardu. U oba slučaja, teritorijalna institucionalizacija nacionalnosti na subdržavnom nivou pretpostavljala je identifikovanje celokupnog stanovništva prema kriterijumu etničkog porekla, pa je nacionalna pripadnost pojedinaca postala činjenica od suštinske važnosti.¹⁸ Kako je napretkom u izgradnji socijalizma (“likvidacijom klasa”) klasifikacija građana prema “klasnoj pripadnosti” gubila na značaju, a celo stanovništvo pretvoreno u homogenu kategoriju (sovjetskog) “radnog naroda” (sa različitim staleškim privilegijama i obavezama spram države), ispostavilo se da je etnička pripadnost ostala jedini trajni kriterijum socijalne klasifikacije i individualne identifikacije: “Ukratko, slu-

žbeno je priznato – klase i njihove ‘ideologije’ dolaze i prolaze, a nacionalnosti ostaju. U zemlji slobodnoj od društvenih konflikta, etnička nacionalnost postala je jedini smisleni identitet” (Slezkine, 1994: 449).

Dugoročno gledano, usvajanje “primordijalnog” koncepta “nacije” (trajnih zajednica čiji pripadnici dele “nacionalni karakter” ili “suštinu”), kombinovano sa ranije uspostavljenim etnoteritorijalnim federalizmom, vodilo je raspadu Sovjetskog Saveza. Slabljenjem ideološkog žara i nestankom “socijalističkog sadržaja” (proleterskog univerzalizma oličenog u jedinstvenoj Partiji), ostale su etabrirane samo “nacionalne forme” kao jedino dostupne kognitivne i društvene kategorije: “U skladu sa Veberovom metaforom ‘skretničara’, one su odredile ‘šine’ (kognitivni okvir) po kojima je delanje gurano dinamikom materijalnih i idealnih interesa. Na taj način, te kategorije (teritorijalne i etničke nacionalnosti – M. S.) snažno su doprinele slomu Sovjetskog Saveza, te strukturno uticale na potonje (postkomunističke) nacionalističke politike” (Brubaker,

17 Poput nomadskih “malih naroda Severa” koji su, prema rečima jednog partijskog aktiviste, za deset godina morali proći put razvoja koji je ruski narod prolazio hiljadu godina jer je “Kijevska Rusija pre hiljadu godina već bila na višem stupnju kulture, nego mali narodi Severa danas” (cit. prema: Slezkine, 1994a: 220).

18 “Režim je podelio građane u skup iscrpno i međusobno isključujućih etničkih nacionalnosti – ukupno preko stotinu. Jednom kodifikovana, etnička nacionalnost nije služila samo kao *statistička kategorija* ili osnovna jedinica socijalnog računovodstva, već i, što je mnogo karakterističnije, kao *status* koji je svakom *obavezno pripisivan*. Njega je svakom određivala država na osnovu porekla već pri rođenju, i on je bio upisivan u lična identifikaciona dokumenta. Taj status se beležio u gotovo svim poslovima sa birokratijom i u svim zvaničnim transakcijama. On je korišćen u kontroli pristupa višem obrazovanju i nekim poželjnijim radnim mestima, ograničavajući šanse nekim nacionalnostima, posebno Jevrejima, i favorizujući druge putem politike preferencijalnog tretmana takozvanih ‘titularnih’ nacionalnosti u ‘njihovim sopstvenim’ republikama” (Brubaker, 1996: 18).

1996: 18). Ali, nezavisno od dugoročnih posledica boljševičke politike jačanja nacionalnog partikularizma (kako ranim procesom teritorijalizacije nacionalnosti, tako i kasnijom kodifikacijom individualne etničke pripadnosti), za razmatranje statusa “sovjetskih Jevreja” značajniji je jedan od pokazatelja usvajanja primordijalističkog koncepta “nacije” koji se u sovjetskoj politici ispoljavao od sredine tridesetih godina. Naime, paralelno sa pozitivnom diskriminacijom brojnih sovjetskih nacionalnosti, pojedine nacionalne zajednice upravo su tada bile označene “neprijateljskim nacijama” i izložene merama nasilne deportacije. Tako je praksa “etničkog čišćenja” kojim su obuhvaćene pogranične “nacionalne dijaspore” čije su matične države izvan Sovjetskog Saveza¹⁹ zamenila raniju podršku nacionalnih (teritorijalnih i kulturnih) formi njihovog nacionalnog razvoja motivisanu “pijemontskim principom”. Ako ostavimo po strani spoljnopoličke razloge (strah od nelojalnosti manjina u pograničnim oblastima) i unutrašnje političke povode (otpor kolektivizaciji), ova radikalna promena odnosa prema nacionalnim manjinama i čitavim nacijama predstavljala je jasan pokazatelj usvajanja esencijalističkog shvatanja “nacije” kao istorijske trajne zajednice sa karakteristikama koje determinišu ponašanje svih njihovih individualnih

pripadnika. Stvaranje “sovjetskog Siona” i njegova kasnija sudbina predstavlja, po mom mišljenju, dobar primer za praćenje obe ovde skicirane faze sovjetske nacionalne politike u kojima su se preplitale i smenjivale mere izgradnje nacija sa periodima njihovog izlaganja represiji.

2. NACIJA BEZ ZEMLJE: SOVJETSKI JEVIJEI U POTRAZI ZA TERITORIJOI

U sovjetskom časopisu posvećenom razmatranju nacionalne politike jedan od urednika i vodećih autoriteta za pitanja nacionalnosti Šimon Dimanštajn (Диманштейн)²⁰ objavio je 1935. godine članak – “Odgovor na pitanje: predstavljaju li Jevreji, u naučnom smislu, naciju?” Pitanje iz naslova upućivalo je na dilemu oko nacionalnog statusa Jevreja, a Dimenštajnov odgovor polazio je od Staljinovog kanonskog teksta o marksizmu i nacionalnom pitanju u kome je “nacija” definisana kao “istorijski nastala stabilna zajednica ljudi ponikla na osnovu zajedničkog jezika, teritorije, ekonomskog života i psihičkog mentaliteta izraženog u zajedničkoj kulturi” (Сталин, 1946: 296). Prema ovoj “objektivističkoj” definiciji, jedino postojanje *svih* nabrojanih zajedničkih karakteristika neku etničku zajednicu čine “nacijom”. Stoga je Staljin, polemišući sa austrijskim marks-

19 Od 1935. do 1938. godine ovim merama obuhvaćeni su: Poljaci, Nemci, Finci, Estonci, Letonci, Korejci, Kinezi, Kurdi i Iranci. Kasnija praksa uključivala je veći broj “dijaspore”, ali i “indogenih naroda” SSSR. Opširnije o tome videti u: Pavel Polian, *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, Budapest: CEU Press, 2004; Terry Martin (1988): “The Origins of Soviet Ethnic Cleansing”, *The Journal of Modern History*, 70 (4): 813–861.

20 Диманштейн Шимон (Семен Маркович) рођен 1886, школован за рабина, од 1904. члан РСДРП, председник Јеврејског комесаријата и ОЗЕТ-а, заговорник стварања ЕАО. Убијен 1938. године.

stima i ideolozima (jevrejskog) Bunda,²¹ tvrdio da Jevreji nisu “jedinствена нација” jer, uprkos “religiji, zajedničkom poreklu i nekim ostacima ‘nacionalnog karaktera’”, oni govore različite jezike, nisu povezani u jedinstven ekonomski sistem i žive na međusobno udaljenim teritorijama. Kao nacionalna manjina u uslovima kapitalizma koji pogoduje sve većem “mešanju nacionalnosti”, Jevreji su izloženi ubrzanom procesu asimilacije jer religija sve više gubi na značaju u savremenom, sekularnom društvu.²² Tadašnju Staljinovu podršku procesu asimilacije Jevreja (koja čini izlišnim organizacionu posebnost jevrejskog socijaldemo-

kratskog pokreta i zahteve za institucionalizaciju njihove kulturne autonomije) delili su i oni Jevreji koji su, kao članovi boljševičke partije, u ime “opšteljudske emancipacije” odbacivali nacionalni (etnički i kulturni) partikularizam: “Većina jevrejskih pobunjenika nije se borila protiv države da bi postali slobodni Jevreji, već da bi se oslobodili od ‘jevrejstva’ i, na taj način, postali potpuno slobodni. Njihov radikalizam nije bio osnažen njihovom nacionalnošću, već ga je jačala borba protiv nacionalnosti... Za mnoge jevrejske socijaliste, biti internacionalista značilo je ne biti uopšte Jevrejin” (Slezkine, 2004: 152).²³

21 “Bund” (*Allgemeyner Idisher arbejterbund in Lita, Poylen un Rusland/Всеобщий еврейский рабочий союз в Литве, Польше и России*) – socijalistička, jevrejska radnička partija (Savez) osnovana u Vilnu 1897. godine, deo Ruske socijal-demokratske radničke partije (РСДРП) od njenog osnivanja 1898. Zbog zalaganja za jevrejsku nacionalno-kulturnu autonomiju, te autonomno organizaciono delovanje među jevrejskim radnicima, Bund je posle rascepa ruske socijal-demokratije na “boljševike” i “menjševike” bio deo manjinske frakcije, te su ga boljševičke vođe oštro kritikovale. Posle Revolucije, deo Bunda je pristupio boljševicima i ušao u vođstvo “Jevrejskih sekcija”. Opširnije o Bundu videti: Ezra Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Workers’ Movement in Tsarist Russia*, Cambridge University Press, 1970; Jonathan Frankel, *Prophecy and Politics*, Cambridge University Press, 1981 (Ch. 4).

22 “Na taj način, umetnuti u oblasti drugih nacija kao nacionalne manjine, Jevreji – koji i kao industrijalci i trgovci i kao ljudi slobodnih profesija uglavnom opslužuju ‘tuđe’ nacije – prirodno se tim nacijama prilagođavaju u pogledu jezika i drugih stvari. Sve to, povezano sa sve većim mešanjem nacionalnosti koja je svojstvena razvijenim formama kapitalizma, vodi ka asimilaciji Jevreja. Uništenje ‘Zone naseljavanja’ (u Rusiji – M. S.) može samo ubrzati asimilaciju” (Сталин, 1946: 333–334).

23 U tom pogledu, ilustrativan je primer Trockog koji se “nacionalno” identifikovao kao “socijaldemokrata”. U autobiografiji on naglašava mladalački radikalni raskid sa jevrejskim porodičnim miljeom: “I u selu i u gradu živeo sam u malograđanskoj sredini u kojoj su glavni napori bio usmereni na sticanje... Instinkti sticanja, malograđanski način života i pogled na svet – od njih sam se otisnuo snažnim trzajem, za ceo život.” Takođe, on u činjenici nacionalne ugnjetenosti nije video osnovni uzrok svog revolucionarnog angažmana: “Nacionalna neravnopravnost je, verovatno, poslužila kao jedan od skrivenih podsticaja za nezadovoljstvo postojećim sistemom, ali se taj motiv potpuno rastvorio u drugim pojavama društvene nepravde i nije igrao, ne samo osnovnu, već uopšte ni samostalnu ulogu” (Троцкий, 1929; Глава V).

Činjenicu da je pobuna radikalnih jevrejskih revolucionara bila usmerena ne samo protiv postojećeg režima, već i protiv sopstvene nacionalne tradicije često gube iz vida oni koji, naglašavajući njihovo učešće u boljševičkom pokretu, Oktobarsku revoluciju smatraju nekom vrstom “jevrejske zavere”. Iako je rusko društvo kasnog imperijalnog perioda povećalo mogućnosti za integraciju Jevreja,²⁴ treba imati u vidu da je zakonska diskriminacija ostala na snazi sve do februara 1917. godine, dok je “narodni antisemitizam” obeležio kriznu deceniju “starog režima” ispoljavajući se u periodično ponavljanim talasima pogroma. Ratna i poratna zbivanja, kao i politika antiboljševičkih snaga u bivšoj “Zoni naseljavanja”,²⁵ svakako su doprineli jačanju simpatija za boljševizam kod jevrejskog stanovništva koje je, ipak, u velikoj većini bilo sklono cionizmu²⁶ i umerenim frakcijama socijalističkog pokreta. Do Revolucije relativno malobrojni boljševici jevrejskog porekla bili su ne samo asimilovani u rusku intelektualnu i revolucionarnu tradiciju, već i veoma kritički distancirani od sopstvenog etničkog miljea – kako od tradicionalnog načina života u jevrejskim “mestašcima”

(*shtetl*), tako i od vrednosti svojih sunarodnika, pripadnika građanske elite: “Na ovaj ili onaj način, svi revolucionari su oceubice. Ali, malo je takvih koji su, u tom pogledu, bili tako dosledni i eksplicitni kao jevrejski radikali kasnog XIX i ranog XX veka” (Slezkine, 2004: 97). Za razliku od znatno brojnijih pristalica cionizma, njihova privrženost nije bila usmerena prema “naciji”, već ka ostvarenju “opšteljudske emancipacije” nezavisne od nacionalnih i etničkih podela. Pošto “proleter i nema domovinu”, Staljinova tvrdnja da Jevreji nisu “nacija” u pravom značenju te reči, ostavljala ih je sasvim ravnodušnim.

Posle pobede boljševika Staljinova definicija “nacije”, kombinovana sa Lenjinovom teorijom imperijalizma, poslužila je kao teorijska osnova za formulisanje nacionalne politike koju je Partija praktički sprovodila stvaranjem Sovjetskog Saveza. Ranije pomenuti procesi “nacionalizacije” (*коренизация*) različitih subjekata socijalističke federacije bili su rukovođeni potrebom konsolidacije etničkih zajednica u punopravne “nacije” (ostvarenjem elementa njihove “teritorijalnosti”, afirmacijom maternjih jezika, razvojem celovite ekonomske strukture, te naglašavanjem selektivno

24 Videti o tome više u: Benjamin Nathans, *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkley: California University Press, 2002

25 “Procenjuje se da je ukupni broj pogroma u periodu 1918–1921, uglavnom u Ukrajini, veći od dve hiljade – pola miliona Jevreja ostalo je bez domova, trideset hiljada je ubijeno, a ukupno sa onima koji su umrli od rana ili bolesti prouzrokovanih pogromima, bilo je oko 150 hiljada mrtvih Jevreja... Jevreji su Crvenu armiju počeli smatrati svojom zaštitnicom” (Gitelman, 2001:70). O različitim interpretacijama i procenama žrtava videti: Oleg Budnitskii (2001), “Jews, Pogroms, and the White Movement: A Historiographical Critique”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2(4): 1–23.

26 “Mada je [Februarska] revolucija Jevrejima u Rusiji obećala bolju budućnost, od svih političkih grupa među Jevrejima najbrojniji je bio cionistički pokret – obuhvatao je 300.000 članova u 1.200 naseljenih mesta” (Gitelman, 2001: 63).

izabranih kulturnih osobenosti koje određuju njihove “nacionalne karaktere”). Rečju, zatečeno mnoštvo etničkih zajednica (“nacionalnosti”) pretvarano je u “nacije” institucionalizacijom i razvojem upravo onih “objektivnih karakteristika” koje su sadržane u Staljinovoj definiciji. Naravno, etničke dijaspore i mali narodi nisu mogli postati “titularne nacije” sa republičkim statusom, ali njihova teritorijalna autonomija dosledno je ostvarivana na nižim nivoima (od okruga, do seoskog sovjeta i kolhoza) uz priznanje njihovih kulturnih osobitosti i mere podrške njihovom društveno-ekonomskom i kulturnom razvoju. U tom pogledu, Jevreji nisu bili izuzetak – kao nacionalna manjina na području bivše Zone naseljavanja (SSR Ukrajine i Belorusije) obrazovali su svoje nacionalne rejone, gradske i seoske sovjetе.²⁷ Zbog njihove teritorijalne disperzije (poja-

čane ratnim deportacijama iz Zone) jevrejska autonomija nije mogla rezultovati formiranjem veće teritorijalno-administrativne jedinice. S druge strane, zahvaljujući visokom stepenu pismenosti i migracijama ka ranije nedostupnim gradovima “unutrašnje” Rusije, Jevreji su se brzo i uspešno integrisali u strukture postrevolucionarnog režima,²⁸ što je, u perspektivi, vodilo njihovoj asimilaciji koju su, *pre* Revolucije, boljševici podržavali.²⁹ Sa novim kursom sovjetske nacionalne politike usmerenim ka podršci izgradnji nacija, promenjen je odnos Partije prema asimilaciji jevrejskog stanovništva – poput svih ostalih sovjetskih “nacionalnosti”, Jevreji su sada morali biti obuhvaćeni merama “nacionalne konsolidacije”.³⁰ Na nivou državnog aparata za to je operativno bio zadužen “Komesarijat za jevrejska pitanja” (EBKOM – deo Komesarijata za nacio-

27 Na primer, 1929. godine u Ukrajini je bilo 2 jevrejska nacionalna rejona (veće nacionalno kompaktne teritorije), 92 seoska sovjeta i 66 gradskih sovjeta. U Belorusiji su samo Poljaci obrazovali nacionalni rejon, a Jevreji su imali 1933. godine 24 nacionalna sovjeta (videti statističke podatke u Martin, 2004: 40; 49).

28 Prema zapisu Dimanštajna, Lenin je isticao da su konsolidaciji sovjetskog režima u velikoj meri doprineli Jevreji koji su se, nakon rata, našli u unutrašnjosti Rusije i preuzeli administrativne i organizacione poslove u državnom aparatu: “Oni su osjetili tu opštu sabotažu sa kojom smo se, odmah posle Oktobarske revolucije, suočili i koja je za nas bila veoma opasna... Uspeli smo da ovladamo državnim aparatom i da ga u značajnoj meri izmenimo, zahvaljujući toj rezervi pismenih i, manje ili više, razboritih, trezvenih novih činovnika “ (Ленин, 1924: 17–18). Prema Frankelu: “Za obrazovane, ambiciozne, energične i na službu novom režimu spremne Jevreje otvorio se put po lestvici socijalnog uspona ka vrhu. Integracija koja je u Zapadnoj Evropi i posle emancipacije ostala usporen proces, ovde se odvijala u do tada neviđenom ritmu” (Франкель, 2004: 515).

29 Jedan od pokazatelja ubrzane asimilacije je nagli rast mešovitih brakova (1920. godine – 34 odsto), kao i činjenica da je 1939. godine 55 odsto Jevreja ruski jezik smatralo maternjim (videti Будницкий, 2005: 102).

30 Kako je to razjasnio Staljin 1929: “Svakako vam je poznato da je politika asimilacije bezuslovno isključena iz arsenala marksizma-lenjinizma kao politika antinarodna, kontrarevolucionarna, kao pogubna politika” (Сталин, 1949: 347).

nalna pitanja na čijem čelu je bio Staljin), pod ideološkim vođstvom posebnih “Jevrejskih sekcija” (*Еврейские секции*) koje su formirane unutar boljševičkih partijskih organizacija. U partijskoj državi ove dve organizacione forme bile su praktično sjedinjene u naporima rešavanja “Jevrejskog pitanja” u novim okolnostima izgradnje socijalizma. Dva vida tog “pitanja” bila su tesno povezana – onaj “klasni” koji je aktivnostima Partije (njenih Jevrejskih sekcija) vodio zaoštavanju “klasne borbe” unutar jevrejske populacije i ostvarenju “dikta-ture (jevrejskog) proletarijata”, kao i onaj državno-administrativni koji se odnosio na izgradnju institucija jevrejske nacionalne autonomije, te se bavio svim onim teritorijalnim, ekonomskim, kulturno-obrazovnim i jezičkim pretpostavka-ma konsolidacije Jevreja u (sovjetsku) “naciju”. Njihov međusobni odnos ilustruje kompleksnost sovjetske politike u kojoj su se mere sprovođenja “klasne borbe” i politike izgradnje “nacije” često “preklapale” i bile međusobno sukobljene.

Klasna borba (predvođena “Jevsekcijama”) vodila je ukidanju kagala (*kehila*) kao tradici-

onalnog oblika društvenog organizovanja,³¹ marginalizaciji starih verskih i socijalnih elita, lišavanju građanskih prava “klasno tuđeg” jevrejskog stanovništva (*лишеницы*), vođenju ateističke propagande i borbe protiv judaizma, te kritici i zabrani konkurentskih socijalističkih i “sitno-buržoaskih” (cionističkih) grupa i pokreta. U toj borbi boljševici su se rukovodili Lenjinovim stavom formulisanim 1913. godine (tokom polemike sa Bundom) da je “jevrejska nacionalna kultura – parola rabina i buržuja, parola naših neprijatelja” (Ленин, 1924: 61). S druge strane, brojne partijske rezolucije, političke i propagandne aktivnosti bile su odlučno usmerene protiv ispoljavanja *antisemitizma* koji je osuđivan kao porok carističkog režima i instrument njegove manipulacije masama.³² Borba protiv antisemitizma i tradicionalnih oblika društvenog i privrednog života Jevreja bile su sjedinjene u politici boljševika: “Objavivši antisemitizam kontrarevolucionarnim usmerenjem, novi režim je istovremeno razvio kampanju kritike i kriminalizacije ekonomski najvažnije funkcije

31 Na Prvoj konferenciji Jevrejskih sekcija održanoj u Moskvi oktobra 1918. godine doneta je Rezolucija u kojoj je istaknuto: “Različite institucije koje su do sada upravljale tradicionalnom opštinskom organizacijom, takozvanom *kehilom*, više neće imati nikakvu funkciju u našem životu... Posle proletrske pobede u Oktobarskoj revoluciji jevrejski radnici su preuzeli vlast i ustanovili diktaturu proletarijata u jevrejskoj zajednici. Sada oni pozivaju jevrejske mase da se ujedine oko jevrejskog komesarijata kako bi se osnažila njegova vlast” (Мендес-Флор, Рейнхарц, 2006: 262).

32 Videti, na primer, “Dekret Narodnih komesara” od 27. jula 1918. godine: “Svaki put kada je bilo neophodno da gnev naroda skrene sa sebe, samodržavlje ga je upravljalo na Jevreje sugerišući zaostalim masama kako, navodno, sva njihova beda potiče od Jevreja. Pri tome su jevrejski bogataši uvek nalazili za sebe zaštitu, a od progona i nasilja stradala je jevrejska sirotinja... Savet Narodnih komesara objavljuje da su antisemitski pokret i pogromi Jevreja pogibeljni za stvar radničke i seljačke revolucije i poziva radni narod Socijalističke Rusije da se svim sredstvima bori protiv tog zla” (u Ленин, 1924: 83).

'posrednika' sa kojom je bila povezana većina Jevreja koji su živeli na teritoriji bivše Zone naseljavanja" (Ялен, 2010). Tako su uobičajene antisemitske predstave "Jevreja", koje su sadržale čitav niz negativnih karakteristika (verski "fanatizam", eksploatatorske ekonomske aktivnosti, nacionalistička zatvorenost...), poslužile kao meta kritike i samih boljševika – članova Jevrejskih sekcija.³³ Ovaj paradoks, uslovljen određenjem "jevrejstva" pomoću religije i percepcijom Jevreja kao pretežno neproizvodnog, trgovačko-buržoaskog i "parazitskog" društveno-ekonomskog sloja, podsticao je boljševike da tragaju za formulisanjem novog sekularnog koncepta jevrejske nacije oslobođenog od onih tradicionalnih sadržaja koji su (zlo)upotrebljavani u popularnim antisemitskim predstavama i pokretima. Upravo zbog konstitutivne uloge vere u određenju i održanju jevrejskog nacionalnog i kulturnog identiteta, pripadnici Jevrejskih

sekcija su u okviru boljševičkog antireligijskog "fronta" posebnu revnost ispoljavali u napadima na judaizam.³⁴ Niz njihovih aktivnosti – poput zatvaranja sinagoga i zabrana tradicionalnih škola (*heder*), izvođenja pozorišnih predstava u kojima su ismejavani rabini i tradicionalni običaji, naglašavanja radne obaveze subotom i proglašavanje svinjetine "košer" hranom – imale su za cilj redefinisanje "jevrejstva" kako bi se ono lišilo tradicionalne religijske sadržine.³⁵ Pošto su odbacili perspektivu asimilacije Jevreja, da bi uspele u tom poduhvatu boljševici su se morali suočiti sa problemom određenja nove *sekularne* "jevrejske kulture" kao važnom pretpostavkom postojanja jevrejske "nacije".³⁶

S obzirom da je jezik identifikovan kao jedan od uslova konstituisanja nacije, borba Jevrejskih sekcija i Komesarijata za jevrejska nacionalna pitanja sa judaizmom i cionizmom obuhvatala je pitanje izbora između hebrejskog i jidiša

161

33 Kako to na primeru analize vizuelnih karakteristika ateističke propagande pokazuje Vajnberg: "Sovjetski crteži religioznih Jevreja naglašavali su već dobro učvršćene, stereotipske antijevrejske motive poput velikih noseva, debelih usana, prevelikih ušiju, masne i raščupane kose i brade" (Weinberg, 2008: 121).

34 Da ne bi bilo asocijacija na antisemitizam, u napadima na judaizam tokom dvadesetih godina učestvovali su samo boljševici-Jevreji. Revnost koju su u tome pokazivali navela je jednog boljševika da primeti: "Bilo bi dobro videti kako ruski komunisti upadaju u manastire tokom verskih praznika kako to čine Jevreji-komunisti na Jom Kipur" (cit. prema: Gitelman, 2001: 81).

35 Videti detaljni opis metoda korišćenih za razaranje religijskih uverenja i uspostavljanje novih sovjetsko-jevrejskih tradicija u Shternshis (2006): 1–43.

36 "Jevrejska sekcija se suočila sa složenim problemom određenja *šta je jevrejska nacionalna kultura* jer su jevrejske nacionalne osobenosti istovremeno i religijske, što čini jevrejsku naciju jedinstvenom. Odvojivši sovjetsko jevrejstvo od religije, komunisti su ga lišili njegovog nacionalnog života. Jevrejska sekcija je pokušala da nađe balans između sovjetskog socijalizma i jevrejske identifikacije. Jedina nacionalna forma u okviru koje je bilo moguće izgraditi jevrejsku socijalističku kulturu bio je jezik – jidiš" (Школьников, 1996).

kao jezika sovjetskih Jevreja. Tokom XIX veka u okviru većinske centralno-evropske i istočno-evropske jevrejske zajednice (Aškenazi) vođene su polemike o statusu i upotrebi hebrejskog (“svetog jezika” – *loshn koydesh*) i jidiša (svakodnevnog, maternjeg jezika – *mame loshn*). Pojednostavljeno, u ovim debatama formirane su tri glavne grupacije: “Cionisti, koji su se zalagali za povratak u Palestinu i hebrejski kao jezik nove jevrejske nacije; *zagovornici asimilacije* koji su verovali da Jevreji treba da se uključe u širu evropsku kulturu i izgube poseban jevrejski identitet; te *zagovornici jidiša* koji su težili jevrejskoj kulturnoj i političkoj autonomiji u Evropi, pod okriljem jidiša kao zajedničkog jezika” (Maroney, 2010: 130). Ako ostavimo po strani pristalice asimilacije, u ovom “ratu oko jezika” ispoljena su dva različita koncepta nacije i jevrejskog nacionalizma – cionistička ideja “normalizacije” jevrejskog statusa (formiranjem sopstvene nacionalne države na predačko-istorijskim teritorijama), nasuprot prihvatanju statusa dijaspore koja, nakon priznavanja građanskih i političkih prava, svoju nacionalnu posebnost artikulise u formi kulturne autonomije i ostvarenju izvesnog stepena teritorijalno-komunalne samouprave.³⁷ S obzirom na odbacivanje cionizma i

judaizma sa kojima je hebrejski bio tesno povezan, opredeljenje boljševičkih Jevrejskih sekcija za jidiš bilo je logičan izbor koji je dodatno opravdavan “klasnom argumentacijom”: “Zbunjenom partijskom vođstvu Jevrejske sekcije tvrdile su da hebrejski mora biti ‘buržoaski’ jezik jer ga gotovo isključivo koristi klasni neprijatelj – rabini i cionisti. S druge strane, jidiš je bio jezik koji su obično govorili jevrejski radnici te je, stoga, bio ‘proleterski’. Jasno, sovjetski režim bi trebalo da podrži jidiš protiv hebrejskog” (Gitelman, 1989: 65). Tražena podrška nije izostala – jevrejske (državne) škole koristile su u nastavi jidiš na kome su štampane knjige, časopisi i novine, a na teritorijama jevrejskih nacionalnih sovjeta on je postao jezik ne samo kulturnih institucija već i organa vlasti: “Sponzorisan od strane države, kultura na jidišu odražavala je sovjetsku izreku po kojoj kultura treba da bude ‘nacionalna po formi, a sovjetska po sadržaju’, tj. da nacionalni jezici služe kao sredstvo prenosa komunističkih ideala i politike” (Klier, 2005: 180). Sovjetska jezička politika privukla je deo jevrejske inteligencije koji ideološki nije bio boljševički orijentisan, ali je zagovarao upotrebu jidiša kao ključnog obeležja nacionalnog identiteta.³⁸ Pomoću jidiša kao

37 “U umu nekih intelektualaca zagovornika jidiša sinula je ideja da je u Evropi moguće nešto poput etničkog, jezičkog i nacionalnog samoopredeljenja Jevreja koji govore jidiš, kao što je to moguće u slučaju Srba, Rumuna, Iraca i Ukrajinaca – svih onih naroda čijim zemljama upravljaju strane sile. Shvatanje da bi mogao postojati neki entitet poput ‘Jidišlenda’ koji bi bio nešto više od čiste zamisli, počela je da ulazi u opticaj” (Maroney, 2010: 128).

38 “Pripadnici sovjetske jidiš-inteligencije zatvarali su sinagoge, tradicionalne jevrejske škole, hapsili rabine, učitelje hebrejskog i sve ostale koji su nastavili da služe kao predvodnici tradicionalnog judaizma. Mada su ih, zbog njihovog gušenja tradicionalnih izraza jevrejskog identiteta, neki nesovjetski Jevreji optuživali za ispoljavanje samomržnje, korisnije je sagledati te aktivnosti kao njihovo sopstveno rvanje sa pitanjem jevrejskog identiteta unutar socijalističke imperije” (Shneer, 2003: 391).

“nacionalnog jezika”, taj kolektivni identitet definisan je kao sekularan, a ipak “jevrejski”.

Afirmacijom jidiša (odbacivanje judaizma i hebrejskog jezika) potvrđen je sekularni karakter jevrejske “nacionalne kulture” kao važnog elementa izgradnje (sovjetske) “jevrejske nacije”. Ipak, osim jezika i kulture, konstituisanje “nacije” pretpostavlja postojanje etničke zajednice koja je, prema marksističkom učenju, klasno strukturirana u socijalno-ekonomsku celinu. Sticajem istorijskih okolnosti, u “prvoj zemlji socijalizma” osnovna klasna dihotomija koja karakteriše kapitalizam (“buržoazija” *vs.* “proletarijat”) morala je biti dopunjena trećom, najbrojnijom klasom – “seljaštvom” – čija će unutrašnja diferencijacija tek kasnije uslediti. U odnosu na takvu klasnu strukturu većine sovjetskih nacija, Jevreji su predstavljali svojevrsnu “anomaliju” – među njima seljaštvo je bilo malobrojno,³⁹ a njihova tradicionalna zanimanja (trgovci, bankari, preduzetnici, slobodne profesije) većinski su ih svrstavala u “buržoaziju”, dok je “radništvo” bilo podeljeno na brojnije samostalne zanatlije i manji broj najamnih radnika (“proletera”). Takva društveno-ekonomska struktura jevrejskog stanovništva imala je dve osnovne

posledice koje su bile međusobno povezane: prva se ticala mogućnosti ostvarenja “diktature proletarijata” među Jevrejima, dok je druga neposredno uticala na nastanak planova za “kompletiranje” pretpostavki za postizanje punopravnog nacionalnog statusa sovjetskih Jevreja. Naime, samo radikalnim promenama klasne strukture jevrejske zajednice mogla je biti ostvarena *teritorijalna pretpostavka* izgradnje nacije.⁴⁰ Prema Staljinovoj oceni iz 1913. godine, upravo je tradicionalna socijalna struktura bila osnovna prepreka konstituisanju jevrejske nacije: “Radi se, pre svega, o tome da kod Jevreja nema stabilnog i širokog sloja vezanog za zemlju koji prirodno čvrsto spaja naciju, ne samo kao njena okosnica, već i kao ‘nacionalno’ tržište. Od pet-šest miliona ruskih Jevreja samo tri-četiri odsto je na neki način povezano seljačkom privredom. Ostalih 96 odsto zaposleni su u trgovini, industriji, u gradskim institucijama i, u opšte, žive u gradovima – pri tom, razbacanim po Rusiji ne čineći ni u jednoj guberniji većinu” (Сталин, 1946: 333). Stoga, nasuprot procesu koji je na primeru formiranja francuske nacije Judžin Veber (Eugen Weber) opisao kao “pretvaranje seljaka u Francuze”,⁴¹ da bi postali sovjetska “nacija” ruski Jevreji su

163

39 Do 1925. u Sovjetskom Savezu se zemljoradnjom bavilo oko sto hiljada Jevreja (uključujući i članove njihovih porodica): polovina od njih su obrađivali zemlju još u carsko doba, a ostali posle Građanskog rata (Кандель, 2002).

40 “Nepostojanje određene i ograničene teritorije stavljalo je Jevreje u poziciju anomalije unutar sovjetskih kategorija prema kojima su teritorija, kao i jezik, korišćeni za određenje nacionalnih grupa. U stvari, to jevrejsko ‘bezzemljaštvo’ bilo je izvor svojevrsnog definicijskog izazova za mnoge sovjetske teoretičare koji su imali teškoće sa određenjem Jevreja kao ‘nacije’ upravo zbog njihovog neposedovanja teritorije” (Shneer, 2003: 389).

41 Videti Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford University Press, 1976.

morali prethodno biti “pretvoreni u seljake”. Istina, boljševički planovi “vezivanja za zemlju” Jevreja nisu bili uslovljeni samo logikom njihovog pretvaranja u (sovjetsku) “naciju”, već su u velikoj meri proizlazili iz teške ekonomske i socijalne situacije jevrejskog življa u bivšoj Zoni naseljavanja.

Razorne posledice Prvog svetskog rata, Revolucije i Građanskog rata u društveno-ekonomskom životu Ruske imperije posebno su bile izražene u oblastima koje su naseljavali Jevreji. Uprkos napuštanja politike “ratnog komunizma” i uvođenju NEP-a, većina jevrejskog stanovništva bivše Zone naseljavanja ostala je, zbog klasne pripadnosti, lišena građanskih i socijalnih prava (*лишеницы*):⁴² “Istorijska uloga Jevreja kao ekonomskih posrednika i jevrejskih ‘mestašaca’ (*shtetl*) kao mesta trgovačke razmene u svetlu boljševičke paradigme države radnika i seljaka pokazali su se ideološki neprihvatljivim. Zato se problem jevrejske integracije prevashodno razmatrao kao društveno-eko-

nomski, tj. kao problem pretvaranja Jevreja lišenih građanskih prava u radnike i seljake” (Ялен, 2010). Pre Staljinovog “velikog skoka” u industrijalizaciju zemlje, Jevreji su planski usmeravani ka bavljenju zemljoradnjom kako bi se ublažio problem masovne nezaposlenosti i gladi na području bivše Zone naseljavanja. Praktična motivacija – obezbeđenje hrane i preživljavanje – praćena je ideološkom kampanjom o neophodnosti transformacije Jevreja od “parazitske” u novu, socijalističku (produktivnu, snažnu i “zdravu”) nacionalnu grupu. S obzirom na zauzetost poljoprivrednih površina u blizini “štetlova”, pretvaranje Jevreja u seljake odvijalo se u formi njihove kolonizacije, tj. planskog naseljavanja na stepskim područjima južne Ukrajine i severnog Krima gde su postojale rezerve (oduzete) obradive zemlje. Avgusta 1924. godine osnovan je poseban državni organ – “Komitet za agrarno organizovanje jevrejskih trudbenika” (*КомЗЕТ*)⁴³ – koji je bio zadužen za sprovođenje planova kolonizacije, a naredne

42 “U skladu sa klasnim kategorijama koje su sadržane u Ustavu iz 1918. godine, gotovo polovina ruskih Jevreja se ubrzo našla među građanima kojima su oduzeta građanska prava (*лишеницы*) – to je bio neproporcionalno visok procenat u odnosu na ostale etničke grupe uključene u Sovjetski Savez. Ovi građani su zbog pripadnosti sitno-buržoaskim profesijama smatrani ‘neproductivnim’, te su bili lišeni izbornih prava, kao i prava na zaposlenje i smeštaj, dok je njihovoj deci onemogućeno univerzitetsko obrazovanje” (Dekel-Chen, 2005:7). Opširnije o oduzimanju građanskih prava na osnovu klasne pripadnosti videti u Golfo Alexopoulos, *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936* (Cornell, 2003), i Демьян Валуев, *Лишеницы в системе социальных отношений (1918–1936 гг.)* (на материалах Смоленской губернии и Западной области), Смоленск, 2012.

43 *Комитет по земельному устройству трудящихся евреев* – na čijem čelu nije bio Jevrejin, već Rus – Petar Smidovič (Пётр Гермогенович Смидович) koji je na osnivanju Komzeta izjavio da je osnovni zadatak ove organizacije “otvaranje jevrejskoj sirotinji pristupa zemlji” jer je politika sovjetske vlasti restriktivna prema tradicionalnim zanimanjima Jevreja.

godine mu se u tom poslu pridružila i posebna društvena organizacija (ОЗЕТ – Общество землеустройства еврейских трудящихся). Ambiciozni planovi poljoprivredne kolonizacije (naseljavanje u prvih deset godina 100.000 jevrejskih porodica, tj. oko pola miliona pojedinaca na kompaktnim teritorijama) obnavljali su staro uverenje prema kome je zamena “neproduktivnih” delatnosti zemljoradnjom važna pretpostavka rešavanja “Jevrejskog pitanja” i “prevaspitanja” samih Jevreja.⁴⁴ U Ruskoj imperiji slični planovi formulisani su već u *Uredbi o Jevrejima* (1804) Aleksandra I kojom je podsticana zemljoradnička kolonizacija južne Ukrajine.⁴⁵ Neki jevrejski zagovornici Pro-

svetiteljstva (*Haskala*) takođe su zastupali ideju o nužnosti napuštanja tradicionalnih trgovačko-posredničkih zanimanja u korist produktivnog (zemljoradničkog i zanatskog) rada,⁴⁶ dok je ideal zemljoradnika-pionira (“mišićavog Jevreja”) koji obrađuje “Svetu zemlju” imala važno mesto u ideologiji cionističkog pokreta.⁴⁷ Na tlu Amerike, ruski i istočno-evropski emigranti iz gradskih geta i “mestašaca” osnivali su “jevrejske poljoprivredne kolonije” uvereni da na taj način mogu ne samo opovrgnuti stereotip o “neproduktivnosti” Jevreja, već i da farmerskim životom u Novom svetu mogu, radeći i živeći u komunama, lakše sačuvati sopstvene kulturno-religijske osobenosti.⁴⁸ Nezavisno od skromnih

44 “Preseljavanje sovjetskih Jevreja otpočelo je 1924. godine kada je formulisani plan za kolonizaciju Jevreja na teritorijama Krima i Ukrajine, gde bi se stvorila sovjetska jevrejska republika. Zagovornici tog plana činili su čudnu mešavinu različitih grupa, uključujući osiromašene sovjetske Jevreje koji su mu davali svoju dušu i telo; lukave boljševičke vođe koji su mu obezbeđivali političke mišiće; idealističke jevrejske intelektualce koji su mu doprinosili svojim umom i imaginacijom; te altruističke američke Jevreje koji su plaćali račune. Ali, koreni plana o jevrejskom obrađivanju zemlje i kolonizaciji nisu bili u postrevolucionarnoj Rusiji, već u prerevolucionarnoj Francuskoj – među grupom antikapitalističkih ekonomskih mislilaca poznatih pod imenom fiziokrati” (Kagedan, 1994: 3-4).

45 Videti *Положение об устройстве Евреев* (1804): § 18: “Niko od Jevreja neće biti nasilno prinuđen na preseljenje, ali oni koje se presele biće deset godina oslobođeni od svih dažbina, osim obaveza prema zemstvu, a dobiće kao pozajmicu za osnivanje imanja sumu koju će biti obavezni da vrate posle određenog broja godina, po pravilima kojima se inostranim kolonistima daje takav zajam” (*Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Том 28, СПб, 1830: 731-737*).

46 Jevrejski prosvetitelji (*Maskilim*) su u XIX veku smatrali “da su jevrejska trgovačka zanimanja nastavak jevrejske uloge srednjovekovnih zajmodavaca. Za Jevreje je poljoprivreda korak napred, dok je za sve druge, obrnuto” (Kagedan, 1994: 8).

47 “Cionizam je udahnuo novu životnu snagu zamisli o jevrejskoj zemljoradnji stvarajući načelo da zemljoradnička kolonizacija može ne samo da unapredi pojedinca, već i da služi opštijoj svrsi – Jevrejskoj naciji” (*Isto*, 9).

48 Videti opširnije u Leo Shpall, “Jewish Agricultural Colonies in the United States”, *Agricultural History*, 1950 (3): 120–146.

rezultata jevrejskog poljoprivrednog pokreta i njegovih komunitarno-utopijskih projekata, njega su u Americi krajem XIX veka podržavale specijalizovane filantropske organizacije pod vođstvom urbanih i bogatih Jevreja pretežno nemačkog porekla (npr. *Jewish Agriculturalists' Aid Society of America*). Paradoksalno, ova američka tradicija humanitarne – organizacione i finansijske – pomoći procesu pretvaranja Jevreja u seljake obnovljena je i osnažena dvadesetih godina podrškom boljševičkim planovima kolonizacije sovjetskih Jevreja. Filantropska, nevladina i nereligijska organizacija poznata pod skraćenicom “Džoint” (*The American Jewish Joint Distribution Committee* – JDC) imala je u tom pogledu ključnu ulogu jer je preko svoje specijalizovane podružnice “Agro-Džoint” (*The Joint Agricultural Corporation*) donirala (prema sadašnjoj vrednosti) oko dvesta miliona dolara – kako u novčanim priložima, tako i u mehanizaciji, semenu, agronomskim savetima itd.⁴⁹ Humanitarno-filantropska aktivnost “Džointa” (kao i drugih međunarodnih jevrejskih organizacija, poput ORT-a)⁵⁰ bila je, između ostalog, nadahnuta i tradicijom jevrejskog “teritorijalizma”, tj. uverenjem da je reformisanje socijal-

no-ekonomskih struktura jevrejskih zajednica preduslov rešavanja “Jevrejskog pitanja” koji bi vodio ostvarenju njihove političke autonomije ili potpune samostalnosti izvan teritorija “Svete zemlje” za koju su se zalagali cionisti. Formulisanje planova za stvaranje “Novog Siona” (na tlu Madagaskara, Ugande ili Južne Amerike...) potisnuto je istorijskom prilikom da se kolonizacijom Krima i juga Ukrajine stvori kompaktna teritorija naseljena Jevrejima koji bi, poput drugih nacija u Sovjetskom Savezu, dobili teritorijalno-državnu autonomiju. Sovjetska nacionalna politika je stoga mogla dobiti podršku zapadnih jevrejskih organizacija koje su rešenje društvenog i ekonomskog statusa svojih istočnih sunarodnika videli u mogućnosti formiranja (sovjetskog) “Jidišlanda” – opcije koja se činila mnogo lakše ostvarivom od cionističke ideje o povratku u Palestinu. Ovo, na prvi pogled, paradoksalno podudaranje interesa boljševika i jevrejskih (“buržoaskih”) organizacija dovelo je do potpisivanja protokola o saradnji između “Džointa” i sovjetske vlasti⁵¹ o finansijskoj, organizacionoj i tehničkoj pomoći jevrejskoj kolonizaciji na Krimu koja bi, u perspektivi, rezultovala stvaranjem “Jevrejske republike” u

49 Videti podatke o delatnosti “Džointa” u Sovjetskom Savezu u studiji Dekel-Chen (2003), kao i u knjizi istog autora (2005).

50 ORT – *Farband* (Svetski savez društava za širenje zanatlijskog i zemljoradničkog rada među Jevrejima) bila je organizacije sa sedištem u Berlinu, koja je nastavljala delatnost rusko-jevrejskog ORT-a osnovanog 1880. godine u Peterburgu sa ciljem reformisanja (“produktivizacije”) jevrejskog privrednog života.

51 Preliminarni sporazum o saradnji JDC i Sovjetske vlasti (centralne i republičkih – na Krimu i u Ukrajini) postignut je juna 1924, a formalni ugovor je zaključen novembra iste godine. U mesecima između ova dva ugovora osnovani su organi koji će sprovoditi, nadgledati i podržavati organizovanu kolonizaciju – sa američke strane stvoren je ‘Agro-Džoint’, a sa sovjetske – Komzet i Ozet. O njihovim odnosima i stavovima “Jevsekcije” koja se opirala “kapitalističkom uticaju” videti u Dekel-Chen (2005: 34–68).

okviru Sovjetskog Saveza. Na prvom kongresu OZET-a, Kalinjin (Калинин) sasvim otvoreno poziva inostrane “Jevreje-kapitaliste” da pomognu zemljoradničku kolonizaciju svojih sunarodnika: “Tu nam se interesi poklapaju, polazeći od različitih perspektiva – očuvanja nacionalnosti (jevrejsko-sovjetskih) masa s jedne strane, te nacionalnog osećanja jevrejskih kapitalista koji, budući kapitalisti, poseduju i koriste bogatstvo, a ipak ne mogu spokojno da spavaju znajući da narod, blizak im po krvi, strada i muči se” (cit. prema: Шварц, 1968: 163).

Ako ostavimo po strani razmatranje toka, obima i teškoća organizovanja kolonizacije i stvaranja jevrejskih zemljoradničkih kolonija, treba imati na umu da su “jevrejski nacionalni reoni” formirani u okviru već uspostavljenih državno-teritorijalnih jedinica u sastavu Sovjetskog Saveza – kako Ukrajinske SSR, tako i Autonomne Socijalističke Sovjetske Republike Krim (koja je tada bila deo RSFSR). Rečju, buduća autonomna Jevrejska republika mogla je biti stvorena samo “prekrajanjem” već postojećih granica Sovjetske republike Ukrajine i autonomne republike Krima, uz saglasnost

komunističke avangarde njihovih “titularnih nacija” – Ukrajinaca i krimskih Tatara.⁵² Tokom dvadesetih godina sovjetskim etno-federalizmom i politikom “korenizacije” među pripadnicima političkih elita i običnog naroda stvoreno je i rašireno uverenje da “dodeljivanje neke teritorije određenoj nacionalnosti znači priznavanje njene pune kontrole nad tom teritorijom” (Martin, 2004: 65). Stoga je razumljivo da su nova “razgraničenja” vodila jačanju etničkih napetosti, te da su “titularne nacije” nerado ustupale delove “svojih” teritorija (npr. Ukrajina pri formiranju Moldavske ASSR) kako bi izbegle pretvaranje svojih sunarodnika u nacionalne manjine unutar novostvorenih nacionalno-teritorijalnih autonomija, okruga i reona. Planovima o stvaranju “Jevrejske republike” na severu Krima odupirali su se tatarski “nacional-komunisti” koje je predvodio Veli Ibrahimov (Вели Ибрагимов). On se zalagao da se zemlja namenjena jevrejskim kolonistima dodeli siromašnim Tatarima i njihovim brojnim sunarodnicima koji su emigrirali u Tursku.⁵³ Ipak, nisu samo ovi otpori kolonizaciji na lokanom nivou bili

167

⁵² Krimski Tatar i nisu bili većina u etnički mešovitom stanovništvu Krima, ali su se smatrali indogenim (коренной) narodom koji, u skladu sa sovjetskom nacionalnom politikom, ima pravo na sopstvenu republiku. Pozivajući se na boljševičku politiku “korenizacije” oni su, iako *de jure* nisu bili “titularna nacija”, sprovodili proces “tatarizacije” Krima. Opširnije o krimskim Tatarima videti u Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford: Hoover Institution Press, 1978; Brian Williams, *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*, Leiden: Brill.

⁵³ Juri Larin (Юрий Ларин – pravo ime Михаил Лурье) – visoki funkcioner Partije, ekonomski ekspert i prvi predsednik OZET-a, te jedan od tvoraca plana o Jevrejskoj autonomiji na Krimu – bio je oštar kritičar politike “mehaničke ukrajinizacije” i “tatarizacije” kojima se ugrožavaju prava nacionalnih manjina (uključujući i Ruse) na Krimu i u Ukrajini. Oštro je kritikovao Ibrahimova za ispoljavanje “nacional-šovinističkih težnji” i proturske politike. Ibrahimov je osuđen i streljan 1928. godine.

presudni za odustajanje od stvaranja Jevrejske republike na Krimu i delu južne Ukrajine – važnu ulogu imao je strah centralnih vlasti da će konflikti oko dodele zemlje i obilna inostrana pomoć Jevrejima biti iskorišćeni kao povod za oživljavanje i širenje antisemitizma.⁵⁴ Pored toga, skromni uspesi kolonizacije Krima⁵⁵ dodatno su dovedeni u pitanje kampanjom potpune kolektivizacije poljoprivrede⁵⁶ i započinjanjem politike ubrzane industrijalizacije koja je otvorila put migraciji Jevreja u gradske industrijske centre.

3. BIROBIDŽAN: TERITORIJA BEZ STANOVNIŠTVA

Industrijalizacijom Sovjetskog Saveza omogućeno je masovno “pretvaranje Jevreja u radnike”

koje je, posmatrano sa klasno-marksističkog stanovišta, moralo nailaziti na ideološko-političku podršku boljševičkog rukovodstva. S druge strane, upravo je masovna migracija Jevreja ka gradsko-industrijskim centrima otežavala ostvarenje plana njihove “nacionalne konsolidacije” jer je njome podsticana asimilacija i potvrđivan njihov “neteritorijalni” status. Logika sovjetske nacionalne politike (čvrsto povezivanje etniciteta i teritorijalnosti) sprečavala je boljševike da sasvim odustanu od stvaranja nekog oblika jevrejske teritorijalne autonomije.⁵⁷ Krajem 1926. godine, na kongresu OZET-a predsednik Centralnog Izvršnog Komiteta SSSR M. Kalinjin nedvosmisleno je istakao: “Pred jevrejskim narodom stoji veliki zadatak – očuvanje sopstvene nacionalnosti – čije ostva-

54 “Već se po celoj zemlji pronose zle izmišljotine o razdavanju najbolje zemlje, o ostavljanju nejevrejskog radnog stanovništva i nejevrejskih doseljenika bez te zemlje, o posebno velikoj pomoći vlasti jevrejskim doseljenicima itd.” (Ю. Ларин, Евреи и антисемитизм в СССР, 1929 – cit. prema Solženjicin, 2003: 169). Rašireno uverenje da vlast privileguje Jevreje izražavalo se u parafrazi poslovice “Bog je stvorio Krim, a đavo Narim” (*Бог создал Крым, а чёрт Нарым*, tj. mesto progonstva u Zauralskom kraju) – “Za Jevreje Krim, a za Ruse Narim” (*Для евреев - Крым, а русским - Нарым*).

55 “Tokom svih godina kolonizacije Krima tamo je naseljeno 47.740 Jevreja, ali je početkom 1939. godine u tamošnjoj poljoprivredi nastavilo da radi samo 18.065. Pred rat na poluostrvu je živelo 65.452 Jevreja što je činilo 5,8 odsto ukupnog stanovništva” (Костырченко, 2003: 114).

56 “Gotovo sve kolonije su 1925/26. godine bile kolektivizovane, ali je naredne godine kolektivizacija obustavljena. Ona je postepeno nastavljena do 1928. godine kada je Staljin pokrenuo nacionalnu kampanju kolektivizacije. Tada su sve kolonije bile prisiljene da postanu kolhozi, a ne kolonije u kojima je svaki seljak imao svoje parče zemlje. Rezultati nasilne kolektivizacije bili su slični onima u poljoprivredi cele zemlje... Otpočele su zamašne migracije iz kolonija koje su postale kolhozi” (Gitelman, 2001: 100).

57 “Štaviše, mnogi u Kremlju su bili zainteresovani za stvaranje Jevrejske nacionalne teritorije unutar sovjetskih granica. Sovjetski Jevreji su (kao još nekoliko drugih eksteritorijalnih manjina poput Povoloskih Nemaca) bili u abnormalnoj poziciji jer nisu imali sopstvenu nacionalnu teritoriju. Sovjetska politika tokom dvadesetih godina bila je usmerena na normalizovanje statusa neteritorijalnih manjina stvaranjem zvaničnih teritorijalnih enklava za njih” (Weinberg, 1998: 21).

renje pretpostavlja pretvaranje znatnog dela jevrejskog stanovništva u sedelačko, zemljoradničko kompaktno stanovništvo čiji broj, u krajnjoj liniji, doseže stotine hiljada. Samo pod takvim uslovima jevrejske mase mogu se nadati očuvanju i budućem postojanju svoje nacionalnosti” (cit. prema: Мелихов, 2009: 259). Ako je kolonizacija na Krimu nailazila na otpore starosedelaca i podsticala širenje antisemitizma,⁵⁸ boljševicima je preostala mogućnost pronalaženja neke druge teritorije na kojoj bi se, naseljavanjem i osnivanjem jevrejske “sovjetske domovine” (Советиш геймланд), stvorile pretpostavke za pretvaranje Jevreja u punopravnu (sovjetsku) “naciju”. Rešenje je nađeno na sovjetskom Dalekom istoku – ogromnoj teritoriji pograničnog Birobidžanskog okruga na kojoj je živelo samo oko 30.000 stanovnika,

mahom starih ruskih i ukrajinskih (kozačkih) kolonista,⁵⁹ Korejaca i Kineza, te pripadnika indogenih sibirskih plemena. Posle povratka jedne istraživačke ekspedicije iz Amurskog kraja, Prezidijum Centralnog Izvršnog Komiteta SSSR je 28. marta 1928. godine doneo odluku da se oko četiri miliona hektara tamošnjeg zemljišta nameni za naseljavanje Jevreja kako bi, nakon uspešne kolonizacije, u toj dalekoistočnoj oblasti bila obrazovana jevrejska “nacionalna administrativno-teritorijalna jedinica”.⁶⁰

Mogućnost formiranja sopstvene nacionalno-teritorijalne jedinice sovjetskim Jevrejima svakako je bila privlačnija od samog novog mesta naseljavanja – udaljenog, “divljeg” kraja na sovjetsko-kineskoj granici. S druge strane, sa stanovišta sovjetskih vlasti, retko naseljeni Birobidžanski kraj imao je nesumnjivi strate-

58 Prema P. Smirnovu (Смирнов), Narodnom komesaru poljoprivrede RSFSR: “Snažna podrška naseljavanju Jevreja bila bi nepravедna spram ostalog stanovništva i politički nedopustiva akcija jer bi išla na ruku antisemitizmu... Obrazovanje autonomne jevrejske jedinice na *tudoj teritoriji* od stanovništva koje je došlo sa strane potpuno je veštački poduhvat koji se, u tom pogledu, najoštrije razilazi sa prihvaćenim postupkom stvaranja autonomnih oblasti u SSSR koji se bazira na načelu samoopredeljenja nacionalnosti” (cit. prema: Мелихов, 2009: 178).

59 O ruskom osvajanju amurskog kraja i njegovom statusu u imperijalnoj imaginaciji (“Misisipi Sibira”) videti opširno u: Mark Bassin, *Imperial Visions. Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*, Cambridge University Press, 2004.

60 Uprkos raširenoj upotrebi sintagme “Staljinov Sion”, inicijativa za stvaranje jevrejske autonomije u Birobidžanu pripada Kalinjinu, a ne samom Staljinu. U jednom intervjuu on je sam istakao: “Oдавно se postavljalo pitanje gde takvu jevrejsku oblast i ja sam dao KomZET-u zadatak da nađe takvo mesto koje zadovoljava sve neophodne političke, klimatske i prirodne uslove. I zaista, Birobidžan sve to zadovoljava. Pre svega, to je velika, slobodna, plodna teritorija na državnoj granici. Tamo, kao pretendenta, nema druge nacionalnosti osim jevrejske, a Jevreji su veoma verna i svojom prošlošću zaslužna nacionalnost. Pri svemu tome, čega sve nema u toj oblasti – počevši od zlata, železa i uglja – pa su perspektive razvoja velike, mada zahtevaju mnogo rada, snage, energije i stvaralačke inicijative. Jevrejski naseljenici moraju opravdati to poverenje koje im je ukazano” (cit. prema: Мелихов, 2009: 263–264).

ško-vojni značaj – migracije iz Mandžurije i politika Japana činile su ovo pogranično područje veoma ranjivim. Realizacijom “projekta Birobidžan” su stoga istovremeno ostvarivana dva cilja: “nacionalna konsolidacija” sovjetskih Jevreja njihovim “vezivanjem za zemlju” bez podsticanja antisemitizma,⁶¹ kao i dodatno osiguravanje sovjetskih granica na Dalekom istoku. Tokom nekoliko ponovljenih kampanja kolonizacije Birobidžana, sovjetska vlast je naimenično naglašavala oba ova cilja – kako svoju posvećenost stvaranju jevrejske teritorijalne autonomije, tako i centralnom zadatku “izgradnje socijalizma” koji je, između ostalog, zahtevao naseljavanje i ekonomski razvoj državnih “periferija”.⁶² Ne razmatrajući ovde realističnost (niti cenu) izgradnje “socijalizma u jednoj

zemlji”, lako se uočava da su planovi jevrejske kolonizacije Dalekog istoka bili neopravdano optimistični. Na brojne praktične prepreke masovnoj kolonizaciji (nedostatak puteva, močvarno tlo, surova klima itd.) upozorila je već pomenuta istraživačka ekspedicija koja je sugerisala vlastima da su neophodne obimne pretходne pripreme naseljavanja ovog zabačenog kraja (videti Шварц, 1968: 166–169).⁶³ Uprkos tome, već 1928. godine stigli su prvi jevrejski doseljenici (950 ljudi) na stanicu Tihonjka (Тихонькая) oko koje će izrasti buduće središte oblasti – grad Birobidžan. Petogodišnjim planom kolonizacije predviđeno je doseljavanje 35 do 40 hiljada Jevreja, ali je, poput brojnih drugih sovjetskih planova, i ovaj ostvaren samo delimično – do maja 1934. godine ukupno je

61 “Dalekoistočni projekat ne samo da nije podsticao rast antisemitizma već se, naprotiv, zahvaljujući preseljenju Jevreja iz gusto naseljenog evropskog dela SSSR (gde su istorijski nastala žarišta judofobije) u gotovo nenaseљjeni kraj, postizalo smanjenje obima te socijalne bolesti” (Костырченко, 2003: 114).

62 Naglasak se menjao u zavisnosti od društvenih i političkih okolnosti – E. Frumkina, članica Centalnog biroa Jevrejskih sekcija, u svom istupu 9. februara 1927. godine je oprezno formulisala odnos između ova dva cilja: “Moguće je, kako je pisao Staljin, neke nacionalnosti, uključujući i Jevreje, pod vođstvom sovjetske vlasti konsolidovati u naciju. Zato smo obavezni da učinimo sve što od nas zavisi i što možemo kako bismo stvorili mogućnost za slobodni razvoja Jevreja, ali istaći autonomiju kao cilj mi sada ne možemo jer bi to bila nacionalistička parola. Naš cilj je preduzimanje mera koje nas približavaju socijalizmu putem prevođenja svih Jevreja na proizvodni rad” (cit. prema: Аманжолова, 2004: 223).

63 Zagovornik kolonizacije Krima Jurij Larin je takođe upozoravao na teškoće ostvarenja birobidžanskog plana: „Već sama malobrojnost jevrejskog stanovništva u SSSR, kao i već u velikoj meri izvršeno njegovo preseljavanje u velike gradove i sela evropskog dela zemlje čine veoma malo verovatnim obrazovanje 'jevrejske nacionalne administrativno-teritorijalne jedinice' na Amuru – ako se pod tim ne podrazumeva nekoliko oblasti sa ukupnim stanovništvom od jedne ili dve stotine hiljada ljudi. Širi obim taj poduhvat bi mogao imati jedino u tom slučaju ako pretpostavimo – što nije baš verovatno – masovno doseljavanje na Amur Jevreja iz inostranstva – Poljske, Litve i Rumunije“ (cit. prema: Мелихов, 2009: 124).

naseljeno nešto manje od dvadeset hiljada, od kojih je čak njih oko 60 odsto ubrzo napustilo oblast vrativši se u stari kraj ili u gradske centre na Dalekom istoku.⁶⁴ Teški klimatski uslovi života u istočnom Sibiru, nepostojanje infrastrukture i visoki troškovi usporili su zemljoradničku kolonizaciju, a novoosnovani kolhozi nisu uspevali da proizvedu dovoljno hrane ni za sopstvene potrebe. Okretanje vlasti zadacima ubrzane industrijalizacije zemlje umanjilo je sredstva kojima je raspolagao KomZET, pa je finansijska podrška naseljavanju Birobidžana tražena u inostranstvu – ulogu “Džointa” (za-interesovanog za Krim, ali ne i za Daleki istok) preuzeo je IKOR (*Idische Kolonizatsie Organizatsie in Rusland*), američko-jevrejska organizacija koja je prikupljala i slala novčanu i materijalnu pomoć doseljenicima, te popularizovala ideju o stvaranju “jevrejske domovine” u Sovjetskom Savezu. Odluka o osnivanju “Birobidžanskog jevrejskog nacionalnog rejona” 1930. godine (kada je od 38.000 stanovnika, bilo 2.672 Jevreja) bila je podsticaj jačanju kolonizacije, kao što je to bio i Dekret kojim je 7. maj 1934. godine Birobidžanski rejon zvanično pretvoren u “Jevrejsku autonomnu oblast”. Time je konačno ostvarena teritorijalna pretpostavka pretvaranja Jevreja u “naciju”, koju je objasnio Kalinjin: “Pitate se zašto smo organizovali Jevrejsku nacionalnu oblast?... Osnovi razlog je to što imamo veoma mnogo Jevreja... koji su jedina nacionalnost u SSSR koja, uprkos broju od gotovo tri miliona pripadnika, nema državnu tvorevinu... Smatram da će Birobidžan kroz deset godina biti najvažniji, ako ne i jedini, čuvar jevrejske soci-

jalističke kulture... *Birobidžan smatramo jevrejskom nacionalnom državom*. Pružanje pomoći toj državi, naročito na njenom početku, veoma je važno” (cit. prema: Мелихов, 2009: 261; kurziv moj).

Zvaničnim osnivanjem Jevrejske autonomne oblasti završen je proces nacionalne “normalizacije” Jevreja kojim su oni pretvoreni u sovjetsku socijalističku naciju nalik svim ostalim: “Sticanjem svoje teritorije, svoje državnosti, jevrejski trudbenici Sovjetskog Saveza dobili su suštinski važan element koji im je ranije nedostajao da bi se u naučnom smislu smatrali nacijom. Desilo se da je, kao i u slučaju mnogih drugih sovjetskih nacionalnosti koje su okončale proces svoje nacionalne konsolidacije, *jevrejska nacionalna manjina postala nacija jer je dobila svoju nacionalnu administrativnu jedinicu u Sovjetskom Savezu*” (Диманштейн, 1935; cit. prema: Slezkine, 1994: 444–445). Iako je Dimanštajnov odgovor na pitanje koje je postavio naslovom svog članka (“Predstavljaju li Jevreji, u naučnom smislu, naciju?”) bio prevashodno upućen sovjetskim Jevrejima, osnivanje Jevrejske autonomne oblasti smatrano je događajem od istorijskog značaja za celokupnu jevrejsku dijasporu. Bez obzira što element državnosti (još) nije dosezao republički nivo, Birobidžan je mogao biti predstavljen kao prva i jedina “jevrejska država na svetu” koja je, za razliku od neizvesne sudbine cionističkih planova za povratak u Palestinu, istorijska i politička realnost. Ili, kako je to u brošuri pisanoj na engleskom istakao jidiš-književnik D. Bergelson (*Бергельсон*) koji se 1934. godine iz Berlina vratio u Moskvu: “Jevreji su stekli svoju državnost u Sovjetskom Savezu – Jevrejsku

64 Videti podatke u Шварц (1968: 172); Pinkus (1988: 75).

autonomnu oblast – što predstavlja *jedinstveni i najiznajačniji događaj u istoriji celokupnog jevrejskog naroda*” (Bergelson, 1939: 12). Rastom nemačkog nacizma i fašističkih pokreta u Evropi tokom tridesetih godina dodatno je povećan značaj Birobidžana kao jevrejske domovine u okruženju oslobođenom od antisemitizma. Ipak, uz svu podršku levih i komunističkih jevrejskih krugova,⁶⁵ sovjetski Sion na Dalekom istoku privukao je samo neznatni broj (oko 1. 500) Jevreja iz dijaspor – pretežno emigranata iz bivše Zone naseljavanja koji su svojim povratkom u SSSR potvrđivali odanost kako komunističkoj ideji tako i pripadnost jevrejskoj naciji koja je stekla socijalističku domovinu. U ovom obimom skromnom povratku, ukrštala su se dva utopijska motiva (komunizma i jevrejske “aliје” /*Aliyah*/), ali je primat svakako imala predstava o sovjetskoj “Obećanoj zemlji” koja je svoj univerzalizam potvrđivala, između ostalog, i stva-

ranjem posebne jevrejske domovine na svom tlu.⁶⁶

Kao i u drugim projektima jevrejskog “teritorijalizma”, nalaženje i “dodeljivanje” Jevrejima nenaseljenog prostora bile su nužan, ali ne i dovoljan uslov formiranja jevrejske nacionalne autonomije. Kolonizacijom je trebalo obezbediti naseljavanje jevrejskog stanovništva,⁶⁷ a jezičkom, kulturnom i obrazovnom politikom afirmisati distinktivno nacionalne karakteristike te autonomne oblasti. Uprkos neuspehu masovne kolonizacije (1939. godine broj Jevreja dosegao je do 18.000, što je činilo tek 16 odsto ukupnog stanovništva), sastav organa vlasti i kulturna politika usklađeni su sovjetskom praksom “korenizacije” prema kojoj su Jevreji smatrani “titularnom nacijom” Birobidžanske oblasti. Stoga su na rukovodeće partijske i administrativne funkcije većinom imenovani boljševici jevrejskog porekla, a pored ruskog, u

65 Jevrejsko-nemački komunista Oto Heler (Otto Heller) predviđao je 1931. svetlu budućnost Birobidžana: “U Birobidžanu ćete naći automobile, vozove i brodove. Iz dimnjaka velikih fabrika vijoriće se dim, a deca pokoljenja slobodnih jevrejskih radnika i seljaka igraće se u cvetnim vrtovima. Birobidžan će biti socijalistička zemlja, zemlja međunarodnog proletarijata, čudo socijalističke izgradnje u Sovjetskom Savezu” (*Der Untergang des Judentums. Die Judenfrage, ihre Kritik, ihre Lösung durch den Sozialismus*, Wien, 1931, cit. prema Столбеpr, 1999: 149).

66 Većina inostranih doseljenih Jevreja su bili komunisti – Sljoskin navodi primer svoje babe (jevrejske komunistkinje koja je iz carske Rusije emigrirala u Argentinu) koja je 1931. godine iz Buenos Ajresa došla u Birobidžan kako bi učestvovala u “izgradnji socijalizama”. Pošto joj je ćerka umrla od smrzavanja, uspela je da se već sledeće godine iz Birobidžana preseli u Moskvu. Posvećujući knjigu uspomeni na nju, Sljoskin ističe: “U starosti ponosila se veoma svojim jevrejskim precima, smatrajući da je najveći deo njenog života bio greška” (Slezkine, 2004: 248; Preface).

67 Neusaglašenost teritorijalne i demografske politike ilustruje sovjetska anegdota o razmeni telegrama Moskve i Birobidžana u kojoj iz Moskve poručuju: “Organizujte kolhoz”, a iz Birobidžana odgovaraju: “Kolhoz smo organizovali, samo još pošaljite ljude”! (Мелихов, 2009: 277).

zvaničnoj upotrebi bio je i jidiš – jezik na kome je vršena školska nastava, izvođene pozorišne predstave (u “Jevrejskom državnom pozorištu Lazar Kaganovič”), štampane knjige, časopis (*Forpost*) i dnevne novine (*Birobidžaner stern*). Tako je, prema oceni Centralnog komiteta od 29. 9. 1936, “Jevrejska autonomna oblast postala centar sovjetske nacionalne jevrejske kulture... Ona privlači i izaziva interesovanje jevrejskih radnih masa, te jača stremljenje ka preseljenju u nju – ne samo među Jevrejima u SSSR, već i inostranim” (cit. prema: Шварц, 1968: 183). Naravno, reč je o kulturi koja je bila “nacionalna” po svojoj (jezičkoj) formi, a socijalistička po svom “sadržaju”, istovetnom na svim drugim jezicima sovjetskih nacija i nacionalnosti.

Jedan od paradoksa stvaranja Jevrejske autonomne oblasti posledica je kašnjenja u njenom formiranju – od sredine tridesetih godina sovjetska nacionalna politika postaje znatno restriktivnija u pogledu podsticanja “nacionalnih formi” koje su cvetale tokom dvadesetih. Koncentracija i konsolidacija Staljinove vlasti posle pobede u borbi za “Lenjinovo nasleđe”, politika ubrzane industrijalizacije i centralizovane planske privrede, te izgradnja “socijalizma u jednoj zemlji” koja se nalazi u neprijateljskom okruženju – uticali su na redefinisane sovjetskog rešavanja “nacionalnog pitanja”. Rastuće podozrenje prema “na-

cional-komunizmu” – politici “korenizovanih” republičkih elita za koje je boljševizam bio pre sredstvo izgradnje sopstvenih nacija, nego obrnuto – manifestovalo se u naglašavanju i jačanju državno-partijskog jedinstva.⁶⁸ Pređašnja politika institucionalizacije nacionalnih autonomija dovedena je u pitanje “otkrićem” koje je novembra 1937. godine formulisao bliski Staljinov saradnik Maljenkov (Маленков): “Sada je potpuno utvrđeno da su u nizu slučajeva nacionalni reoni stvarani na inicijativu neprijatelja naroda kako bi se uspešno obezbedilo organizovanje njihovih kontrarevolucionarnih i špijunsko-diverzantskih aktivnosti” (cit. prema: Martin, 2004: 340). Viđenje Sovjetskog Saveza kao usamljene “tvrđave socijalizma” pod “kapitalističkom opsadom” jačalo je sovjetsku ksenofobiju koja je podsticala zamenu politike preferencijalnog tretmana nacionalnih dijaspora njihovim progonom kao potencijalne “pete kolone” lojalne svojim matičnim državama.⁶⁹ Ovo odbacivanje ranije usvojenog “pijemontskog principa” sovjetske nacionalne politike nije neposredno pogađalo sovjetske Jevreje koji izvan SSSR nisu imali “matičnu državu”, ali je snažni vrtlog “Velikog terora” povukao za sobom veliki deo jevrejske političke i kulturne elite čiji su pripadnici bili deo boljševičke “stare garde”: “Represiji su bili izloženi rusko-jevrejski intelektualci od kojih mnogi nisu bili pove-

68 “Jer, gde god su se društveni odnosi zasnivali na korenizaciji, porastao je značaj i uticaj nacionalnih komunista za koje su kulturna autonomija i nacionalni identitet bili važniji od socijalizma boljševika” (Baberowski i Doering-Manteuffe, 2009: 207).

69 “Najviše su stradale neteritorijalne nacionalne manjine koje nisu imale povlašćeni status socijalističkih nacija. Najsnažniji je bio udar po manjinama koje su poticale iz zemalja koje su u to vreme bile neprijateljske prema SSSR – Poljacima, Fincima, Grcima, Nemcima, Estoncima, Litvancima i Letoncima. Od leta 1937. NKVD je prema njima otpočeo sprovođenje masovnih operacija ‘nacionalne’ represije... Kao inostrani špijuni, streljano je 247.000 pripadnika tih manjina” (Костырченко, 2010: 40–41).

zani sa nacionalnom (jidišističkom) kulturom, već su pretežno bili partijsko-državni funkcioneri. Ipak, nije njihov etnicitet prouzrokovao represiju, već pripadnost nomenklaturi koja je bila podvrgnuta opštoj čistki. Kao sistemski faktor, elementi antisemitizma počeli su se ispoljavati tek kasnije, u periodu opadanja talasa političkog terora i u uslovima stabilizacije režima” (Костырченко, 2010: 68).⁷⁰

Tokom “čistke” starih kadrova Jevrejske sekcije i rukovodstva EAO, sovjetska vlast nije dovela u pitanje “nacionalnu formu” Birobidžana, niti se programski zalagala za politiku asimilacije sovjetskih Jevreja.⁷¹ Stoga je primer Birobidžana pogodna ilustracija Vajnerove teze o “dva stuba-bližanica” sovjetske nacionalne politike – “primene politički obrazloženog državnog nasilja i istovremeno gajenja etno-nacionalnog partikularizma. Bez ova dva stuba teško je razumeti istovremeno istrebljenje čitavih nacionalnih elita i inteligencije zajedno sa istrajnom težnjom ka demarkaciji i opisivanju partikularnih identiteta” (Weiner, 1999: 1149). Sličan stav formuliše Teri Martin

kada, razlikujući “tvrdu” i “meku liniju” (*hard and soft line*) sovjetske nacionalne politike, ističe da su one postojale paralelno: “Na primer, od 1935. do 1937. godine, u okviru ‘čvrste linije’ partija i NKVD sprovodili su i nadzirali etničko čišćenje i masovno hapšenje dijaspornih nacionalnosti Sovjetskog Saveza. U istom tom periodu, osnovni prioritet Saveta nacionalnosti bio je nastavak unapređenja nacionalnih institucija upravo tih etničkih zajednica... Zvanična podrška paralelnom postojanju ovih međusobno nesaglasnih politika ukazuje na činjenicu da je prava politika nastajala u dijalogu između njih” (Martin, 2004: 22). Primenjeno na Birobidžan, to je značilo da se kampanja hapšenja oblasnih vođa pod optužbom za (“trockistički”) nacionalizam odvijala istovremeno sa slavljenjem klasika jidiš književnosti Šolema Alejhema, osnivanjem jevrejskih kolhoza i isticanjem nacionalnog karaktera EAO koji, u krajnjoj liniji, nije direktno zavisio od (malo) brojnosti jevrejskog stanovništva.

Uprkos propagandnim kampanjama, jevrejska kolonizacija Dalekog istoka do početka Dru-

⁷⁰ Analizirajući “čistke” u EAO na primeru hapšenja sekretara Oblasnog partijskog komiteta (обком) Havkina (Хавкин), Vajnberg formuliše sličan zaključak: “*Havkin i njegovi saradnici nisu bili meta zato što su Jevreji, već zato što su smatrani za politički sumnjive. Pored toga, nekadašnje učešće u jevrejskim političkim pokretima, poput članstva u Bundu ili cionističkom pokretu pre ili neposredno posle Revolucije, bilo je sredinom tridesetih godina ponekad korišćeno protiv članova partije koji su sami sebe optuživali za ‘kontrarevolucionarno trockističke, buržoasko-nacionalističke aktivnosti’.*” Da sama sadržina optužbi tokom “Velike čistke” nije bila od presudne važnosti pokazuje hapšenje predsednika Izvršnog komiteta EAO Liberbega (Иосиф Либерберг) koji je optužen za “trockizam i buržoaski nacionalizam” zbog pokušaja da od EAO stvori “*centar jevrejske kulture u Sovjetskom Savezu*”, tj. ono što su centralne vlasti prethodne godine smatrale svojim sopstvenim ciljem (videti Weinberg, 1993: 26).

⁷¹ Slično je bilo i u odnosu prema drugim nacionalnostima: “Sovjetsko okretanje etničkom čišćenju tokom tridesetih godina uopšte nije bilo praćeno trendom podsticanja asimilacije, već pre pojačanim naglašavanjem distinktivne primordijalne suštine etničkih zajednica u Sovjetskom Savezu” (Martin, 2004: 341).

gog svetskog rata nije donela znatne rezultate – u sopstvenoj “državi” Jevreji su ostali upadljiva manjina. Brojni faktori su uticali na slab odziv sovjetskih Jevreja na poziv da nasele sopstvenu autonomnu oblast. Nepovoljne prirodne karakteristike (surova klima, močvarno tle, šume, manjak pijaće vode...) ove istočno-sibirske oblasti, kao i njena udaljenost od teritorija koje su Jevreji vekovima naseljavali, svakako su predstavljale prepreke za masovno preseljenje. S druge strane, ubrzana industrijalizacija olakšavala je mobilnost jevrejskog stanovništva ka industrijskim središtima u kojima je postojala potreba za obučenom radnom snagom, a nepostojanje prepreka u obrazovanju podsticalo je veliku koncentraciju Jevreja u urbanim centrima zemlje zahvaćenim procesom modernizacije.⁷² Ubrzana akulturacija sovjetskih Jevreja olakšana je radikalnim odbacivanjem tradicionalnih socijalnih, religijskih i kulturnih oblika kolektivnog života karakteri-

stičnih za prerevolucionarnu Zonu naseljavanja, a koncept sekularne jevrejske kulture utemeljene na jidišu nije mogao zaustaviti proces asimilacije Jevreja u šire okvire (rusko-jezičke) sovjetske kulture.⁷³ Tim pre što se ta kultura posle Revolucije (samo)razumevala kao prvi, posredujući korak ka doseganju nove, “opšteljudske” kulture epohe komunizma oslobođene nacionalnog partikularizma. Suočeni sa istorijskom realnošću “nacionalnog pitanja” boljševici su, kao što sam pokušao da pokažem, doktrinarni (komunistički) univerzalizam zamenili socijalnim inženjeringom “izgradnje (socijalističkih) nacija”. Izdvajajući teritoriju kao ključni element konstituisanja nacija, Jevrejima su ponudili Birobidžan u zamenu za “Obećanu zemlju”.⁷⁴ Kao i u drugim slučajevima “teritorijalističkih” zamisli za rešenje “Jevrejskog pitanja”, i u ovom sovjetskom slučaju zanemarena je činjenica složenosti odnosa etničkih zajednica i teritorija koje one

72 “Ideja (poljoprivrednog) naseljavanja zemlje – posebno tako negostoljubive – činila se malo smisljena većini sovjetskih Jevreja, još manje smisljena za teorijski konzistentne sovjetske marksiste, a skoro sasvim besmislena u vreme najintenzivnije industrijalizacije koju je ikada sprovodila neka država u istoriji i najodlučnijeg napada urbane civilizacije na seosku (apolonijsku) unutrašnjost” (Slezkine, 2004: 249).

73 “Nestanak ‘zone’ i otvaranje mogućnosti životnog napretka u zemlji u kojoj su prethodno bili podanici drugog reda, označilo je, između ostalog, pokretanje snažnog mehanizma asimilacije koji je, pre Revolucije zahvatajući samo više slojeve jevrejstva, postao sada sveopšti i obuhvatio praktično sve jevrejsko stanovništvo bivše imperije. Kako je to istakao Džon Klir, puna emancipacija Jevreja izazvala je njihovu punu asimilaciju” (Костырченко, 2010: 37).

74 “Nasuprot Birobidžanu, Sion nije bio samo ‘pusta zemlja’. *Eretz Yisrael* imala je simboličku i mitsku istoriju povezanu sa hebrejskim i jevrejskom kulturom, dok je Birobidžanu nedostajao upravo taj nadahnjujući, pokretači simbolizam. Generalno, sovjetski Jevreji nisu želeli da pripadaju sekularnoj jevrejskoj naciji koju su im sovjetsko-jevrejski aktivisti i sovjetska država ponudili. Većina sovjetskih Jevreja bila je mnogo više zainteresovana za transformaciju u moderne sovjetsko-jevrejske građane kojima je otvoren put društvene mobilnosti nego za kulturni i teritorijalni eksperiment stvaranja socijalističke nacije zasnovane na jidišu – sovjetskog Siona” (Shneer, 2010).

smatraju “svojima”: “Privrženost određenim teritorijalnim deonicama, kao i nekim mestima na njima, ima mitsko i subjektivno svojstvo. Ta privrženost datoj zemlji i povezanost sa njom, a ne nastanjenost na njoj ili njeno posedovanje, jeste ono što je važno za etničku identifikaciju. Dotična zemlja je teritorija gde mi spadamo... Čak i kada je dugo odvojena od domovine, etnija može i dalje postojati zahvaljujući jakoj nostalgiji i duhovnoj privrženosti” (Smit, 1998: 42-43).

4. NACIJA BEZ KORENA: AVET KOSMOPOLITIZMA

Gornji stav Smit je formulisao objašnjavajući različite statuse koje “domovina” ima u konstituisanju etničkih zajednica i nastanku nacija: “Dok u slučaju etnija spona sa teritorijom može biti tek istorijska i simbolička, u slučaju nacije ona je fizička i stvarna: nacije poseduju teritorije” (Smit, 1998: 68). U osnovi, stav ovog savremenog teoretičara nacionalizma saglasan je sa stanovištem koje su povodom sovjetskih Jevreja zastupali zagovornici “projekta Birobidžan” tvrdeći da je teritorijalnost ključni faktor pretvaranja etničke zajednice u naciju. U osnovi cionističkog pokreta ležalo je isto to uverenje – odbacujući “nacionalizam dijaspore” (*Goles Nationalism*), cionisti su u povratku na “Svetu zemlju” i stvaranju sopstvene države videli ključni preduslov konstituisanja i egzistencije jevrejske nacije. Za razliku od ranih boljševika i različitih frakcija jevrejskog “teritorijalizma”, oni su bili “primordijalisti”, a ne “konstruktivisti” – “teritorija” za njih nije predstavljala stvar slučajnog (istorijskim okolnostima nametnutog) izbora, već iskonskog prava na *Erec Izrael*. Ipak, posmatrano iz perspektive međuratne Evrope i Sovjetskog Saveza, alternativni projekti

nacionalizma dijaspore (zasnovani na kulturi i jidišu) nisu bili ništa veće utopije od cionističkog plana povratka u Palestinu.

Holokaust je imao ključnu ulogu u radikalnoj promeni perspektive iz koje danas sagledavamo debate vođene između zagovornika cionizma i nacionalizma dijaspore. Ne razmatrajući ovde pretpostavke i dalekosežne posledice zločinačkog istrebljenja Jevreja, ukazaću samo na one aspekte Holokausta koji su se ticali sudbine Jevrejske autonomne oblasti. Neposredno posle rata i sistematski sprovedenog genocida nad Jevrejima u okupiranim delovima Sovjetskog Saveza, među preživelim Jevrejima poraslo je interesovanje za naseljavanje Birobidžana. Od 1946. do 1948. godine zabeležen je najveći porast doseljenika u EAO – u organizovanim konvojima (*эшелоны*) iz zapadnih delova Sovjetskog Saveza pristiglo je desetak hiljada Jevreja, te, po nepouzdanim procenama, još toliko samostalnih doseljenika (vid. Pinkus, 1988: 193; Илбату, 1968: 189). U svakom slučaju, krajem 1948. godine broj Jevreja u EAO dosegao je tridesetak hiljada što je podsticalo očekivanja da će, ako se naseljavanje nastavi takvim tempom, oblast za nekoliko godina biti pretvorena u davno zamišljenu i obećanu Jevrejsku autonomnu republiku (Weinberg, 1998: 72). Za razliku od dvadesetih godina kada su Birobidžan naseljavali oni koji su bežali od gladi ili želeli da učestvuju u izgradnji komunizma, u posleratnoj kolonizaciji presudnu ulogu imalo je tragično (ratno i poratno) iskustvo koje je Jevreje podsticalo da potraže sigurnost u okrilju sopstvene “republike”: “Činjenica neočekivano masovne težnje Jevreja-povratnika iz ratne evakuacije da nasele Birobidžan baca jasno svetlo na situaciju u kojoj su se oni našli po povratku u svoja rod-

na mesta. Izoštreno pod uticajem događaja poslednjih godina, nacionalno osećanje posebno je burno reagovalo na brojne pojave antisemitizma i na još više rasprostranjenu ravnodušnost prema antisemitizmu” (Шварц, 1968: 190).

S druge strane, imajući neposredan uvid u karakter i razmere Holokausta, predvodnici “Jevrejskog antifašističkog komiteta” (EAK)⁷⁵ pre okončanja ratnih dejstava uputili su pismo sovjetskoj Vladi sa predlogom da se formira Jevrejska SSR. Ukazujući da se, pored nezamislivih zločina nacističkog istrebljenja, sovjetski Jevreji često suočavaju i sa “bolesnim ispadima antisemitizma” određenih slojeva (“kapitalističkih ostataka”) samih “bratskih naroda”, vodeći predstavnici jevrejsko-sovjetske kulture apelovali su da se posle okončanja rata po svom državno-pravnom statusu Jevreji izjednače sa ostalim sovjetskim “titularnim nacijama”: “Stvaranjem

Jevrejske sovjetske republike bi se jednom i zauvek, boljševički i u duhu lenjinsko-staljinske nacionalne politike, rešio problem državno-pravnog položaja jevrejskog naroda i daljeg razvoja njegove mnogovekovne kulture. Vekovima niko nije bio u stanju da reši taj problem, a njega je moguće rešiti samo u našoj velikoj socijalističkoj zemlji” (Михоэлс, Эпштейн и Фефер, 1944: 325). Ocenjujući da “usled nedovoljnog korišćenja svih mogućnosti i zbog udaljenosti od boravišta većine jevrejskih radnih masa, *eksperiment sa Birobidžanom nije uspeo*”, oni su obnovili stari plan o stvaranju Jevrejske sovjetske republike na Krimu u čemu bi, prema njihovom mišljenju, Sovjetski Savez mogao računati na “znatnu pomoć jevrejskih narodnih masa svih zemalja sveta” (*Isto*: 325–326). Pominjanje pojava “unutrašnjeg antisemitizma”, isticanje jedinstvenog karaktera Holokausta⁷⁶ i pozivanje na solidarnost međunarodnog jevrej-

177

⁷⁵ Еврейский антифашистский комитет (ЕАК) – društvena organizacija formirana 1942. sa ciljem da zapadnu javnost upozna sa ratnim naporima SSSR, vrši uticaj na jevrejske zapadne organizacije, prikuplja pomoć i jača savezničku solidarnost. Opširno o EAK videti u S. Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: the Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948*, Boulder, CO: East European Monographs, 1982; *Еврейский антифашистский комитет в СССР, 1941–1948: Документированная история* (Ред. Г. Костырченко), Москва: Международные отношения, 1996.

⁷⁶ Negativan odnos sovjetske vlasti prema isticanju jedinstvenosti Holokausta manifestovao se već tokom 1947. u zabrani objavljivanja *Crne knjige* o masovnom i sistematskom uništavanju Jevreja na okupiranim teritorijama SSSR koji su sastavili V. Grosman i I. Erenburg. Prema obrazloženju Agitpropa, štampanje ove knjige (izdate već u Americi i korišćene tokom Nirnberškog procesa) nije bilo politički opravdano i svrsishodno jer se izdvajanjem zločina nad Jevrejima “stvara lažna predstava o istinskom karakteru fašizma i njegovoj organizaciji”: “U dokumentima Državne komisije za istraživanje i otkrivanje zločina nemačko-fašističkih okupatora ubedljivo je pokazano da su hitlerovci bespoštedno istovremeno istrebljivali Ruse, Jevreje, Beloruse, Ukrajince, Letonce, Litvance i druge narode Sovjetskog Saveza” (Документ №12 Государственный антисемитизм СССР: От начала до кульминации, 1938–1953, Сост Г. В. Костырченко, Москва, 2005). Dostupno internet izdanje: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68419>; posećeno: 1. II. 2012).

stva, predstavljali su početak kraja “Jevrejskog antifašističkog komiteta”. Naime, veoma uspešna propagandna aktivnost EAK tokom rata (izražena u velikom odjeku američke turneje njegovih vođa, publikovanju brojnih svedočanstava o genocidu nad Jevrejima itd.)⁷⁷ počivala je na naglašavanju “solidarnosti i bratstva koji povezuju sve Jevreje”: “Po samoj prirodi svoje delatnosti EAK je odstupao od sovjetske ideologije koja je sovjetske Jevreje smatrala specifičnom, teritorijalnom etničkom grupom sa svojim posebnim jezikom (jidiš), kulturom i nacionalnom istorijom. Oni nisu imali ništa zajedničko sa Jevrejima koji su bilo gde drugde, a još manje sa nekim entitetom koji bi se mogao konceptualizovati kao ‘svetsko jevrejstvo’” (Klier, 2004: 280). Iz pragmatično-političkih razloga ova neusaglašenost postulata boljševičke nacionalne politike i pretpostavki na kojima je počivala propagandna aktivnost EAK-a sovjetskom rukovodstvu tokom rata nije smetala. Okončanjem Drugog svetskog rata i početkom Hladnog rata, međunarodno-

politički kontekst je radikalno izmenjen, pa je u novonastalim okolnostima Suslov formulisao predlog da se EAK rasformira: “Proverom je ustanovljeno da delatnost Jevrejskog antifašističkog komiteta, kako u inostranstvu tako i u zemlji, dobija sve više cionističko-nacionalistički karakter i stoga postaje politički štetna i nesnošljiva. Celokupna sadašnja delatnost EAK protivreči lenjinsko-staljinskim pogledima na suštinu jevrejskog pitanja” (Суслов, 1946). Pozivajući se na prerevolucionarne Lenjinove i Staljinove tvrdnje da Jevreji nisu “nacija” i da je njihova asimilacija neizbežna,⁷⁸ Suslov nije doveo u pitanje samo ideološku pravovernost EAK, već i sam koncept administrativno-teritorijalne autonomije sovjetskih Jevreja – kako na Krimu tako i u Birobidžanu. Istina, opstanak same Jevrejske autonomne oblasti nije doveden u pitanje,⁷⁹ ali je ideja stvaranja republike na Krimu protumačena kao deo plana da se na tlu Sovjetskog Saveza stvori jevrejska država koja bi bila “agentura svetskog jevrejstva” i američkog imperijalizma. Početkom

77 “Tokom Drugog svetskog rata Sovjetski Savez je dobio oko 45 miliona dolara od različitih jevrejskih organizacija, većinom američkih. Najveća akcija prikupljanja pomoći bila je američka turneja tokom leta i jeseni 1943. godine Mihoelsa i člana Prezidijuma EAK Jicaka Fefera, jevrejskog pisca i tajnog saradnika NKVD. Mihoels i Fefer su govorili na masovnim mitinzima (na njujorškom stadionu prisustvovalo je oko 50.000 ljudi) i vodili – uz odobrenje sovjetskih vlasti – pregovore sa rukovodiocima Svetskog jevrejskog kongresa i Svetske cionističke organizacije, susrećući se, između ostalih, sa Albertom Ajnštajnom, Čarlijem Čaplinom, Edijem Kantorom, Teodorom Dradžerom, Tomasom Manom i Jehudom Menjuhinom” (Slezkine, 2004: 291–292).

78 “Kao što je poznato, Lenjin i Staljin su smatrali da se ne može govoriti o Jevrejima koji su teritorijalno razbacani, ekonomski razdvojeni i koji govore razne jezika, kao o jedinstvenoj naciji; da celokupni hod istorije svedoči o procesu stapanja Jevreja sa stanovništvom koje ih okružuje i da je taj neizbežni proces siguran i progresivni put rešavanja jevrejskog problema” (*Isto*).

79 Time je, paradoksalno, potvrđen marginalni značaj Birobidžana.

1948. godine Solomon Mihoels, predsednik EAK i potpisnik “krimskog predloga”, ubijen je u insceniranoj automobilskoj nesreći,⁸⁰ a EAK je krajem godine raspušten kao “centar antisovjetske propagande” da bi posle toga otpočeo talas hapšenja njegovog rukovodstva. Dugo pripreman sudski proces okončan je jula 1952. godine izricanjem smrtnе presude trinaestorici vođa EAK optuženih za “jevrejski nacionalizam i špijunsku delatnost”.⁸¹

Optužbe koje su pratile ukidanje EAK i progon njegovih članova sadržale su dvostruku poruku sovjetskim Jevrejima – prva je bila usmerena ka suzbijanju njihove rastuće nacionalne samosvesti, dok je druga izražavala sumnju u njihovu lojalnost Sovjetskom Savezu. Ratna zbivanja i Holokaust direktno su uticali na buđenje nacionalne samosvesti u velikoj meri već asim-

lovanih sovjetskih Jevreja.⁸² EAK, a ne Oblasni komitet Birobidžana, imao je u njihovim očima status zastupnika “nacionalne stvari” – “jevrejsku adresu” kojoj su se obraćali.⁸³ Usled centralističkog ustrojstva i partijskog monopola, jasno je da sovjetski sistem nije mogao tolerisati postojanje takvog alternativnog političkog centra koji bi, preuzevši na sebe ulogu zastupanja sovjetskih Jevreja, komunicirao ne samo sa partijsko-državnim organima u zemlji već i sa jevrejskim zajednicama i institucijama širom sveta. Međunarodna aktivnost EAK (koja je, u krajnjoj liniji, bila razlog za njegovo formiranje)⁸⁴ podsticala je kod sovjetskog vođstva strah od “cionističke opasnosti” kojom bi se, u ime jedinstva “jevrejstva”, potkopavala privrženost sovjetskih Jevreja svojoj “socijalističkoj domovini”. Optužba rukovodstva EAK-a za “špijunsku

80 O životu i smrti Mihoelsa videti memoarsku knjigu njegove ćerke Наталия Вовси-Михоэлс, *Мой отец Соломон Михоэлс. Воспоминания о жизни и гибели*, Тель Авив, 1984, a detaljnu rekonstrukciju planiranja i okolnosti ubistva videti u Костырченко, 2010 (153-163).

81 Videti zapisnike sa suđenja koji su dostupni na ruskom i engleskom jeziku: *Неправедный суд. Последний сталинский расстрел*, Москва, 1994; *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, Yale University Press, 2001.

82 Poput Ilje Erenburga: “Odrastao sam u ruskom gradu, maternji jezik mi je ruski, ja sam ruski pisac. Poput svih Rusa sada branim svoju domovinu. Ali, nacisti su me podsetili i na nešto drugo – Hana je bilo ime moje majke. Ja sam Jevrej, to kažem sa ponosom. Hitler nas mrzi više od svega i to nas čini ponosnim” (cit. prema Rubenstein, 2001: 8-9).

83 Kako je to u pismu EAK-u formulisao jedan gardijski poručnik: “Obraćam vam se kao pripadnik mlađe generacije odraslih Jevreja. U vama vidimo predstavnike Velike nacije – nacije genija i mučenika. Posredstvom vas izražavamo svoju nadu u državnu samobitnost i nacionalno-kulturnu autonomiju... Vi ste u Sovjetskom Savezu jedini štab ove divne nacije i samo vi možete osigurati očuvanje naše Velike nacije proroka, stvaralaca i mučenika” (cit. prema Slezkine, 2004: 293).

84 “Mного od onoga što je naređeno EAK-u da radi tokom rata – da koristi kontakte sa Jevrejima na Zapadu i da dokumentuje nacističke zločine – posle rata pretvoreno je u osnov za dizanje kriminalne optužnice” (Rubenstein, 2001: 21).

delatnost" bila je izvedena iz opštije sumnje u lojalnost svih sovjetskih Jevreja koji su, identifikujući se sa "jevrejstvom", prestali da budu isključivo "sovjetski", te postali "građani sveta". Kampanja protiv (jevrejskog) *kosmopolitizma* koja je usledila predstavljala je potvrdu da je poduhvat njihove "nacionalne normalizacije" stvaranjem Birobidžana kao "jevrejske teritorijalne jedinice" završen neuspehom – sovjetski Jevreji ostali su etnička zajednica "bez korena". U svetlu marksističkog internacionalizma, ova "neukorenjenost", sama po sebi, nije uopšte bila porok – naprotiv, bila je prednost koja je omogućavala lakše prevazilaženje nacionalnih podela u svetu određenom sukobom i borbom "društvenih klasa". Ali, u poratnom svetu blokovske podele čvrsta "ukorenjenost" u tle (nacionalne države) jednog od dva sukobljena "tabora" nadilazila je značaj transnacionalne klasne pripadnosti. Ako su u "Slobodnom svetu" domaće komunističke partije često smatrane "petom kolonom" čija odanost "prvoj zemlji socijalizma" nadilazi privrženost sopstvenoj nacijonalnoj državi, onda su u ksenofobičnom Sovjetskom Savezu značaj jačanja jevrejske nacionalne samosvesti koja prekoračuje granice "socijalističke domovine"

izjednačeni sa "izdajom". Samoidentifikacijom sa širom zajednicom ujedinjenom u statusu žrtve (a ne objektivnim karakteristikama "nacije") sovjetski Jevreji postali su "kosmopoliti"⁸⁵ među pripadnicima teritorijalno definisanih nacija ujedinjenih u socijalističko "bratstvo naroda". Osnivanjem jevrejske nacionalne države (1948) "kosmopolitizam" je dobio konkretan "nacionalno-cionistički" sadržaj – pošto se Izrael ubrzo svrstao u protivnički "kapitalističko-imperijalistički tabor",⁸⁶ sumnja u privrženost sovjetskih Jevreja apstraktnom "međunarodnom jevrejstvu" sada je mogla biti potvrđena u znacima ispoljavanja njihove podrške Izraelu.⁸⁷ Ali, nezavisno od te podrške, već samim postojanjem jevrejske nacionalne države izmenjen je status sovjetskih Jevreja: "Posle stvaranja Izraela i započinjanja Hladnog rata oni su postali nalik Nemcima, Grcima, Fincima, Poljacima i drugima ne-domorodnim etničkim zajednicama koje su osumnjičene zbog svoje privrženosti domovinama van SSSR, pa su, stoga, smatrane urođenim i nepopravljivim *tuđincima*. Zato se oficijelni napadi na Jevreje mogu tumačiti kao zakasnela primena etničke komponente Velikog terora na jednu etničku grupu koja ga je (kao etnička

85 "U Sovjetskom Savezu, među takozvanim običnim ljudima koji su teško mogli razumeti pravo značenje stranog termina, 'kosmopolit', ta reč je, zahvaljujući raširenoj posleratnoj propagandi, shvatana kao jedan od naziva za 'Jevreja'" (Костырченко, 2003: 311). Potvrda za to je raširena izreka u sovjetskoj posleratnoj nomenklaturi: "Da te ne bi smatrali antisemitom, Žida zovi kosmopolitom".

86 Početna podrška SSSR stvaranju Izraela bila je motivisana težnjom ka slabljenju britanskog uticaja na Bliskom istoku (SSSR je prva priznala Izrael i aktivno ga pomagala tokom prvog arapsko-izraelskog rata).

87 Podrška jevrejskoj državi snažno je ispoljena prijemom na koji je u Moskvi naišla prva ambasadorica Izraela u SSSR Golda Meir (rođena u Kijevu kao Golda Mabovich). Njene posete moskovskoj sinagogi pratile su mase religiozno indiferentnih sovjetskih Jevreja.

grupa) izbegla u periodu 1937–1938” (Slezkine, 2004: 297).

Ostavljajući po strani prikaz toka i rezultata borbe protiv “kosmopolitizma” i “cionističke zavere”,⁸⁸ možemo zaključiti da je upravo ta kampanja implicitno potvrdila napuštanje sovjetskih planova za “nacionalnu normalizaciju” Jevreja. Iako je Birobidžan opstao kao “Jevrejska teritorijalna oblast”, malobrojnost Jevreja u njemu i gašenje institucija nacionalne kulture (zasnovane na jidišu) pretvorili su ideju o “sovjetskoj jevrejskoj domovini” u puku iluziju. Zvanično zagovaranje asimilacije ostavilo je otvorenom mogućnost integracije jevrejskog življa u sovjetske društvene strukture i kulturu. Prepreku tom procesu u epohi kasnog staljinizma predstavljalo je uverenje prema kojem je “članstvo” u nekoj naciji biološki uslovljeno (pa, stoga, nepromenljivo), te da esencijalistički shvaćen “nacionalni karakter”, u krajnjoj liniji, određuje svakog pojedinca. U svetlu tog uverenja, asimilacija Jevreja nije bila samo iluzorna, već i sumnjiva – sovjetske novine su uvele praksu da uz ruske pseudonime javnih ličnosti u zagradi objavljuju njihova jevrejska imena: “Osnovna poruka anti-

kosmopolitske kampanje bila je da Jevrejin ostaje Jevrejin, večiti stranac u nacionalnom telu, bez obzira na okolnosti” (Weiner, 1999: 50).⁸⁹

★★★

Osim natpisa na jidišu i fontane sa sedmokrakim svećnjakom, putnik koji iz voza izađe na stanici Birobidžan može u gradu videti renoviranu sinagogu, muzej doseljenika i popričati sa nekoliko starijih stanovnika koji su se posle rata doselili u Jevrejsku autonomnu oblast. Njihovi potomci odavno su nastanjeni u Izraelu, Americi ili Nemačkoj – zemljama ka kojima je bila usmerena masovna migracija ruskih Jevreja. Njihove nostalgične povremene posete birobidžanskom kraju rezultuju memorijalizacijom tragova jevrejskih života na Dalekom istoku i maglovitim planovima o njihovom učešću u postkomunističkoj tranziciji ove oblasti. Na reklamnim panoima lokanog akcionarskog društva “Tajga–Istok” putniku će biti preporučene nove vrste domaće votke sa egzotičnim imenima – “Jevrejska sreća”, “Siromašni Jevrejin” i “Rabinovič”. Od utopijske vizije “sovjetskog Siona”, ostala je samo “košer-votka”.

181

88 Videti opširno u Костырченко (2003; 2010); Pinkus (1988: 139–208); Жорес Медведев, *Сталин и еврейская проблема. Новый анализ*, Москва, 2003; L. Rapoport, *Stalin's war against the Jews: The Doctors' Plot and the Soviet solution*, Toronto, 1990.

89 “Rusi jevrejskog porekla su bili maskirani Jevreji, a maskirani Jevreji – dvostruki izdajnici... Glavna meta Staljinovih antijevrejskih kampanja bili su Rusi jevrejskog porekla ili, prema Agitpropu, oni Jevreji koji su za sebe tvrdili da su Rusi kako bi se izdavali za sovjetske ljude. Partijska neumorna volja za čišćenjem i rutinska ‘kadrovska politika’ sjedinile su se u praksi genealoške potrage – svaki Rus na visokom položaju bio je potencijalni Jevrejin, a svaki Jevrejin, bez izuzetka, bio je potencijalni neprijatelj” (Slezkine, 2004: 297, 301).

BIBLIOGRAFIJA

- 182 Baberowski, Jörg and Doering-Manteuffe, Anselm (2009): "The Quest for Order and the Pursuit of Terror: National Socialist Germany and the Stalinist Soviet Union as Multiethnic Empires", u: Geyer and Fitzpatrick (eds.), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, pp. 180–227.
- Bergelson, D. (1939): *The Jewish Autonomous Region*, Moscow: Foreign Languages Publishing House
- Brubaker, Rogers (1996), *Nationalism reframed: Nationalism and the national question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dekel-Chen, Jonathan (2003): "Farmers, Philanthropists, and Soviet Authority: Rural Crimea and Southern Ukraine, 1923–1941", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 4 (4): 849–885.
- Dekel-Chen, Jonathan (2005): *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924–1941*, New Haven and London: Yale University Press.
- Fitzpatrick, Sheila (2005): *Tear the Mask! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton: Princeton University Press.
- Gitelman, Zvi (1989): "Jewish Nationality and Religion," in: *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*, Pedro Ramet (ed.), Durham: Duke University Press, pp. 59–80.
- Gitelman, Zvi (1998): "Introduction", in: Weinberg (1998): I–II.
- Gitelman, Zvi (2001): *A Century of Ambivalence*, Bloomington: Indiana University Press.
- Klier, John (2004): "The Holocaust and the Soviet Union", *The Historiography of the Holocaust* (Edited by Dan Stone), Palgrave Macmillan, pp. 276–295.
- Klier, John (2005): "Jewry in former Soviet Union", *Modern Judaism* (edited by Nicholas de Lange and Miri Freud-Kandel), Oxford, pp. 178–190.
- Maroney, Eric (2010): *The Other Zions: The Lost Histories of Jewish Nations*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Martin, Terry (2000): "Modernization or Neo-traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism", in: Fitzpatrick Sheila (ed.), *Stalinism: New Directions*, London: Routledge, pp. 348–346.
- Martin, Terry (2004): *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939*, Ithaca: Cornell University Press.
- Pinkus, Benjamin (1988): *The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubenstein, Joshua (2001): "Night of the Murdered Poets", Introduction in: *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee* (Edited by J. Rubenstein and V. Naumov), Yale University Press, pp. 1–64.
- Shneer, David (2003): "Having It Both Ways: Jewish Nation Building and Jewish Assimilation in the Soviet Empire", *Ab Imperio*, Kazan (4): 377–393.
- Shneer, David (2010), "Birobidzhan", *The YIVO Encyclopaedia of Jews in Eastern Europe* (<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Birobidzhan>).
- Shternshis, Anna (2006): *Soviet and kosher: Jewish popular culture in the Soviet Union, 1923–1939*, Bloomington: Indiana University Press
- Slezkine, Yuri (1994): "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, 23 (2): 414–452.
- Slezkine, Yuri (1994a): *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*, Ithaca: Cornell University Press.
- Slezkine, Yuri (2004): *The Jewish Century*, Princeton: Princeton University Press.
- Smit, Antoni (1998): *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek (prevod sa engleskog Slobodan Đorđević).
- Solženjicin, Aleksandar (2003): *Dva veka zajedno*

- (1917-1972), deo 2, Beograd: Paidea (prevod sa ruskog Miodrag Sibinović).
- Vujačić, Veljko (2007): "Stalinism and Russian Nationalism: A Reconceptualization", *Post-Soviet Affairs*, 23 (2): 156-183.
- Weinberg, Robert (1993): "Purge and Politics in the Periphery: Birobidzhan in 1937", *Slavic Review*, 52 (1): 13-27.
- Weinberg, Robert (1998): *Stalin's Forgotten Žion: Birobidzhan and the Making of a Soviet Jewish Homeland. An Illustrated History, 1928-1996*, Berkeley: University of California Press.
- Weinberg, Robert (2008): "Demonizing Judaism in the Soviet Union during the 1920s", *Slavic Review*, 67 (1): 120-153.
- Weiner, Amir (1999): "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delin-eating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism", *American Historical Review*, 104 (4): 1114-1151.

- Аманжолова, Дина (2004): "Из истории земле-устройства евреев в СССР", *Cahiers du Monde russe*, 45 (1-2): 209-240.
- Будницкий, Олег В. Российские евреи между красными и белыми (1917-1920), Москва: РОССПЭН, 2005
- Кандель, Феликс (2002): Книга времен и событий, Том третий: "История евреев Советского Союза. 1917-1939 гг.", Москва-Иерусалим (internet izdanje: <http://www.felixkandel.org/index.php/books/421.html>)
- Костырченко Г. (2003): Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм, Москва: Международные отношения.
- Костырченко Г. (2010): Сталин против "космополитов". Власть и еврейская интеллигенция в СССР, Москва: РОССПЭН.

- Ленин, В. И. (1924): О еврейском вопросе в России, [Предисловие П. Лепешинского; Введение С. Диманштейна], Харьков: Пролетарий.
- Мелихов, Александр (2009): Биробиджан – земля обетованная, Москва: Текст, Книжники.
- Мендес-Флор, П.; Рейнхарц, Й. (составители) (2006): Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время: Антология документов, Том II. (The Jew in The Modern World: A Documentary History), Москва, Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим (*Bibliotheca Judaica*).
- Михоэлс, С., Эпштейн, Ш., Фефер, И. (1944): "Письмо в Правительство СССР с предложением создать в Крыму еврейскую республику", у: Костырченко (2010): 323-326.
- Сталин, И. В. (1946): "Марксизм и национальный вопрос", Сочинения. Т. 2, Москва: Государственное издательство политической литературы, с. 290-367.
- Сталин, И. В. (1949): "Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим", Сочинения. Т. 11, Москва: Государственное издательство политической литературы, с. 333-335.
- Столберг, Ева-Мария (1999): "Биробиджан: несбывшаяся мечта об еврейской родине", Диаспоры. Независимый научный журнал, Москва, 1: 143-158.
- Суслов, М. (1946): "Отдел внешней политики ЦК ВКП(б) - в секретариат ЦК ВКП(б) с предложением закрыть ЕАК", Государственный антисемитизм СССР. От начала до кульминации, 1938-1953 (сост. Г. Костырченко), Москва, МФД, 2005 (Документ №8 - internet izdanje: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68415>)
- Троцкий, Л. (1929): Моя жизнь. Опыт автобиографии (internet izdanje: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotlo26.htm>).

- Франкель, Джонатан (2004): “Российская империя и Советский Союз”, у: Барнави и С. Фридлендер (ур.), Евреи и XX век: Аналитический словарь, Москва: Текст-Лехаим (перевод с французского: *Les Juifs et le XXe Siècle*, Calmann-Lévy, 2000) с. 504–529.
- Шварц, С. (1968): “Биробиджан: Опыт еврейской колонизации”, Книга о русском еврействе (1917-1967), Союз русских евреев, Нью-Йорк (Под редакцией Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона и А. А. Гольденвейзера), с. 160–203.
- Школьников, Э. (1996): Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы, Москва: Общество “Еврейское наследие” (<http://www.jewish-heritage.org/prep26.htm>)
- Ялен, Дебора (2010): “Так называемое “еврейское местечко”: штетл, большевистская идеология и советская этнография в межвоенный период”, Новое литературное обозрение, No. 102 (internet dokument: <http://polit.ru/article/2010/07/07/shtetl/>).

VIROZA

LAMIJA BEGAGIĆ

*Alini i Tamari, najstrpljivijim
prijateljicama na svijetu*

TAXI

Jan izlazi prvi. On je već navikao. Odvezati se, otvoriti teška vrata, izaći, osvrnuti se za sobom, pokupiti sa sjedišta kapu, flašicu, mobitel, ključ. Otvoriti mi vrata. Čuvati ih dok se ne izvučemo nas dvije. Zatvoriti vrata za mnom. Otići sa taksistom do gepeka. Pokazati mu kako se kolica rasklapaju. Ova kopča ide naprijed. Sad samo pritisnete. Jako. Tako. Spustiti torbe pokraj kolica. Pridržati mi novčanik dok smjestim Emicu u kolica. Dodati joj flašicu. Staviti kapu. Dodati mi mobitel i ključ. Vratiti mi novčanik. Doviđenja, reći taksisti. Jesmo li uzeli sve, reći meni. Hajmo, reći i napokon staviti ruke u džepove. Jan je nekada želio malu seku.

ONI I MI

Kao da smo se dogovorili. Naš taxi stiže na određite pet sekundi prije njihovog. Naše sekunde prednosti rasplinjuju se začas. Njih troje, dvoje odraslih i dijete. Nas troje, jedna odrasla i dvoje djece. Njih troje, ruksak i sanke. Nas troje, ruksak, putna torba, nosiljka, kolica i sanke. Njihove četiri velike ruke. Moje dvije i dvije Janove. Jan je nekada želio malu seku.

AUTOBUS BROJ 44

Autobus broj 44 vozi za planinu i pun je. Jan ulazi čuvati nam mjesta. Jaca kupuje karte. Boris stavlja stvari u gepek. Sanke, torbu, kolica. Ostalo nosi u rukama. Boris ima velike ruke i malog sina. Gdje je mama? – pita sin. Kupuje karte – kaže Boris. Sin odlazi do mame. Gdje je tata? – pita sin. Pakuje stvari – kaže Jaca. Reci mu da ne krene bez tate – kaže sin.

Jednom je vozač zatvorio vrata prije vremena i dječak je ostao sam u autobusu. Od tad stalno pita za mamu i tatu.

Jednom je Edo išao sa nama na planinu. Jan je cijelim putem spavao. Tek smo stigli, a ja sam se već odmorio – rekao je kada se autobus broj 44 zaustavio pred planinskim hotelom.

JA ĆU SADA POVRATIT

Ja ću sada povratit – rekao je Jan i istrčao iz autobusa. Povratio je u duboki snijeg i uzeo maramicu od Jace. Stavio je ruke u džepove i gledao kako izlazimo iz autobusa. Smiješio se. Jesi li dobro? – pitala sam ga. Klimnuo je glavom. Jesi li uzela sve? – pitao me. Klimnula sam glavom. Hajmo – rekao je i nije vadio ruke iz džepova.

SANKANJE

Dječaci su sjeli na sanke. Emica je legla u kolica. Jaca i Boris povezli su dječake. Emica i ja nismo se pomijerali s mjesta. Ne može. Ne mogu kolica po snijegu.

186

Jaca je povezla dječake. Dvije ruke, dvoje sanki, Jan i Denis.

Boris i ja nosili smo Emicu i kolica. Padala je u san, propadali smo u snijeg.

Kad zaspi sa dudom flašice u ustima, dugo još iz kolica dopire zvuk otkucavanja. Prijeteći, kao da će nešto sad eksplodirati. To kroz tanki otvor dudice izlazi zrak i pušta se na slobodu. Polako izvučem flašicu i spremim je u torbicu. Hitro glavu okreće na drugu stranu, a ja još hitrije mokru kosicu zašušavam pod kapu.

Sunce sija i sankalište je puno. Spuštamo kolica kraj štanda sa kapama i šalovima.

Ovdje vam je zavjetrina. Torbe dajte meni, spremim ih u kombi govori bradati prodavač kapa. Zahvaljujem se dok pokušavam fotografisati nju kako spava i njega kako se spušta niz padinu. Ulovim tek rub sanki, nanos snijega i sunčev odbljesak. Ni njega, ni nju.

Boris i Denis spuštaju se skupa.

Gdje je mama? – pita dječak. Sanka se sa Janom – veli Boris. Reci joj da ne krene bez nas.

NJEGOVA STRANA PRIČE

Da je tu, pa da može da se brani, rekao bi da sam mu opet kasno rekla da ćemo na planinu i da se ništa ne dogovaramo. I rekao bi da neko treba spremi kuću i oprati suđe. I da ga hvata neka prehlada. I da mu se sad to sve skupa ne da.

Zašto nije krenuo? – pita Jace.

Ne da mu se – kažem.

SAMO NA DJECU

Samo na djecu, fokusirat ćemo se na djecu.

Tako je glasio prećutni dogovor između mene i Jace sklopljen između one dvije rečenice o Edinom izostanku.

Nećemo pričati, ni gledati se, ni pokušavati me utješiti. Naročito nećemo izbjegavati poglede.

Na djecu. Fokusirati se na djecu, na njihove mokre noge i suhe čarape, na čajeve, sendviče, voće, na pauzu za domine, lego, magnetni Čovječe, ne ljuti se, na spuštanje, penjanje, prevrtanje i podizanje.

Na djecu.

187

POVRATAK

Svi su spavali u povratku. Plašila sam se da ću prespavati stanicu na kojoj izlazimo i držala sam oči širom otvorene. Plašila sam se stvari. Malene rukavice, termos bočica, veća rukavica bez svog para, tri kape, dekica, ostatak sendviča, flaša s vodom, iscijepane karte i usnulo dijete, sve to stalo je u moj naramak i moje šake. Plašila sam se kamo sa svim tim kad autobus stane. Nisam htjela da ih prerano budim, nikog. Bio je zimski sumrak i na samom ulazu u grad svečano su se upalila svjetla. Sipio je snijeg. Rukavice u rukama bile su vlažne od znoja.

Na kraju smo zaboravili samo sanke.

Jan je plakao u sebi.

PAPIRNE GRUDVE

Loptice istrošenih papirnih maramica ličile su na grudve i oblačke, ne na labudove i origami ždralove. Dokotrljale su se do najrazličitijih mjesta: jorgana, mekanih jastuka sečije, radnog stola, stolice, medom zaslipane površine trpezarijskog stola...

Skupljao ih je u plastičnu kesu i tiho gundao kako smo trebali najaviti kad se tačno vraćamo. Sobu je napunio mrzovoljom i virusima.

Suđe nije oprao.

Tatino zlato, tepao je dok ju je podizao.

Tatin sin, mazio ga je po kosi.

Gotovo je, zarazit će ih, pomislila sam, pa odšutila.

SA SOBOM

Postoji li nešto da se odgodi, a da već nisi, nešto što se možda može razvlačiti još koju godinu bez previše posljedica, a da već nisi godinama razvlačila?

Možda pisanje diplomskog? Odgađala, četiri godine.

Sjedanje za volan nakon polaganja vozačkog? Šest i po.

Zdravstveno osiguranje? Skoro sedam.

Prevod auta? Još na čekanju.

Sve to s njim, sve to s nama?

188 Dok mi tako govori, pravim se da je ne čujem. Ne odgovaram. Nastavljam raditi ono u čemu me zatekla kad je predavanje počelo. Kao da ne znam da to ona meni samo jer je ista ja, pa je boli još više.

Sve to s vama? Sve to s vama, sve to s nama?

Ponavlja tako, dok se ne zapetlja među zamjenicama.

Onda me napokon ostavi na miru.

EMA

Gdje pada kiša? Kako Ema pleše? Kako se Emica ljuti? Koliko voliš mamu? Kako kaže mala maca? Gdje palimo svjetlo? Kako voziš autić? Kako hraniš medu? Kako Ema kašlje? Gdje Emicin pupak? Kako Ema spava?

Po cijelev dane, Emu pitamo.

Za svaki odgovor, nagrađujemo je osmijesima, poljupcima, zagrljajima, tepanjima i blagim riječima. Ne štedimo ništa od toga, a ona, uprkos tome, ne odgovara uvijek niti na sve.

JAN

Može li škola nestati? Je li atomska bomba jača od obične? Ima li šta jače od magme?

Može li magma zapaliti školu? Što mi nemamo vulkana? Može li obična

planina postati vulkan? Može li se desiti erupcija Bjelašnice? A šta ako ipak može? A kako mi znamo da ne može? Ilhan kaže da je Bog stvorio sve. Onda je i Bjelašnicu, i vulkane u Italiji. A što nije i kod nas sagradio neki vulkan? Možda može on to naknadno, da promijeni, pa nešto pretvori u nešto drugo, dosadi mu, pa se malo igra. Ja mislim da može, a ti misli kako hoćeš.

Po cijele dane, Jan pita.

Za svaki odgovor, Jan nas nagradi bonus pitanjem. Trudimo se odgovoriti na svako, a on, uprkos tome, većinu odgovora ne stigne saslušati do kraja.

ZARAZIO JE

Danas je ne zanima ni gdje pada snijeg, ni kako kaže mala maca. Zjenice su sužene, oči mokre i podočnjaci crveni. Glava joj pada na moje rame. Danas samo razmjenjujemo vrućice.

Niti ja pitam, niti ona odgovara.

SAN O VODI

Vidim tu debelu maslinastu bombu kako mi prelijeće iznad glave i pada direktno u rijeku, rasprskavajući se u hiljade sitnih komada. Potom iz unutrašnjosti bombe izlaze ronionci i plivači, mladi, zgodni, sa pločicama na grudima, razvijenih i zdravih tijela, plivaju po rijeci koja je najednom postala zelena i čista, kao da joj je bomba udahnula život. Penjem se na gradski most i frenetično skidam jaknu sa sebe i skačem i plivam sa tim mladim ljudima, ronim, smijem se, i plivam, i ronim, i smijem se. 189

U 4 ujutro, poput dobro uštimanog sata, Ema me budi i traži svoje mlijeko koje brižljivo za nju skladištim u sebi.

I rijeka, i zdravlje, i čistota, raspršiše se poput debele maslinaste bombe.

Sanovik, strana 28, bomba: (kad eksplodira) – neočekivan događaj.

PRIJE ILI KASNIJE

Jan ne ide u školu.

Bolestan je, kašlje, boli ga glava i pospan je. Dan provodi između mene i svog kreveta.

Nervira ga sestra. Ona kašlje namjerno, samo da se njemu ruga.

I tata ga nervira. Zašto stalno govori “jao meni”? Kako to misli “jao njemu”? Pa “jao” je i nama!

I zašto mama ne može s njim u sobu, da se zatvorimo tamo, jedemo smoki i puding, to smo uvijek radili kad je bio bolestan prije nego je ona došla.

Ne može te imati samo za sebe, to mora shvatiti, prije ili kasnije – mrmlja Edo.

Kasnije, Edo, kasnije.

KROZ PROZOR

Antibiotici, kapi, masti, sirupi. Na šest sati, na dvanaest sati, po potrebi. Pumpice, išmrkaj, izvuci, ne plači, proći će, 38, dobro je, nije, ide noć, sirup, čepić, neću, ružno, bljak, još samo malo.

Kad prođe sve, i utihnu, izvlačim se polako, ne pomijerajući ih. Na mjesto gdje spavam, između Jana i Emice, ušuškavam plišanog polarnog medu i odlazim u kuhinju. Otvaram prozor, gledam i dišem.

U stanu zgrade preko puta, njih dvoje još uvijek spavaju u istom krevetu.

190

KREVETI

Ima ih osam, dva na sprat i dva bračna. Ležim na jednom, gornjem, ispod mene je Amer, moj prijatelj sa fakulteta. Imam dugu kosu i kad spustim glavu sa kreveta da gledam u Amera dok dugo razgovaramo, kosa se njiše i on je povremeno dodiruje i miriše.

Smeđa je i opada. Povremeno mu se snop mojih dlaka zaglavi među prstima. Onda dignem glavu da je odmorim i još neko vrijeme pričamo ne vidjevši se.

Pred sami kraj, odjednom i bez najave, kako to u snovima već biva, popunjeni su i ostali kreveti, nepoznatim ćelavim muškarcima. Oni ne govore, a njihovo prisustvo učini da zamuknemo i Amer i ja.

Sanovnik, kosa – raskoš; kosa koja opada – bolest, neimaština; krevet – treba vam odmor.

PREKO PUTA

Zgrada preko puta moje i nije preko puta, već preko livade. Na livadi se ne igraju djeca, niti kake psi. Pusta je i zapuštena. Obilaze je tek ptice što uginaju mrvice ostale od naših ručkova i večera.

Oni preko puta kad ručaju, spuste luster. Imaju jedan drečavozeleni što visi na rastegljivoj niti, kao lusteri moga djetinjstva. Jarko zeleno svjetlo obasja njihov šareni sto i oni vide što ja zamišljam: te salate od rotkvice i vegetarijanske lazanje i ta njihova lica, dok jedno drugom vade porcije na tanjir.

Ema jede u svojoj hranilici. Uz nju, u našu kuhinjicu stanu još dvije stolice. Na jednoj sjedi Jan i brljavi svoj ručak.

Ja jedem kad djeca zaspu.

Edo ruča na poslu. Ne večera.

Druga stolica čuva vrata od terase koja se ne mogu do kraja zatvoriti.

Popravit ćemo ih sutra. Ili još ovog vikenda.

I luster ćemo kupiti, ili lampu, imati ogoljenu sijalicu što strši sa plafona neozbiljno je u našim godinama.

Hoćemo, evo sutra, evo.

TAMARA

Tamara se još sjeća dana kad smo nas dvoje, pa onda i troje, išli skupa na more. Jedne je godine ljetovala s nama. Ni Tamara nije voljela onaj osjećaj kad ti voda dođe iznad ramena. I Tamara je imala onaj smiješni strah da će baš tad dok glava je dolje pod vodom nešto teško uzjahati nam ramena i povući nas dolje i da ćemo hvatati dah bespomoćno i bjesomučno, a ništa uhvatiti nećemo. 191

Hajde da plivamo, ali da se ne igramo tih klinačkih igara potušivanja i bacanja u vodu i prolaženja između tuđih nogu i... Hajde samo da plivamo. Ali ozbiljna sam, ja sam jako ozbiljna, samo da plivamo.

Slušala sam svoje riječi iz njenih usta i bila po ko zna koji put sretna što znam Tamaru.

Tamara se još sjeća kad smo išli skupa na putovanja i kad sam ja, na njene prijedloge da idemo negdje, obično odgovarala: Vidjet ću s Edom.

JA

Ideš sa mnom i Tamarom sutra na predstavu?

Bolesni smo. Još od planine

Jož. Kako su djeca?

Loše. Jan ne ide u školu, Ema ima temperaturu. Edu boli glava.

A ti? Kako si ti?

Ja? Kako to misliš ja?

ROKOVI, ŠOKOVI

Jaca i ja idemo na Ogledalo, onu slovenačku predstavu.

Znam, rekla mi je, mi smo bolesni.

Ajoj. Kako su djeca?

Nisu dobro. Temperatura, groznica.

Kad oni ozdrave, ići ćemo na nešto drugo, festival je još deset dana.

Kad oni ozdrave, ja ću se razboljeti, pa raditi, pa ozdraviti, pa raditi.

Dokad je rok?

Do juče.

JER PRIRODNO JE

Radi to da me nervira. Smeta mi kad plače. Povraća mi se kad joj vadiš to iz nosa.

Bolesna je.

Bolestan sam i ja.

Znam. Trudim se oko oboje.

Oko nje više.

Nije istina.

192 Istina je. A istina je i da hoću da tata ide na posao.

Zašto?

Tako. Jer je prirodno.

Nije. A kad ću ja na posao?

Ti možeš raditi i kod kuće. Radiš za računarom u spavaćoj. Naveče odeš. Možda mi je osam godina, ali znam razlikovati mamu od plišanog polarnog medvjeda.

NASMIJANE LIGNJE

Kao jasno mi je da se bojim vode, ali se spuštam sve dublje i dublje, a na dnu su lignje. Onda dolazi Amer u ronilačkom odijelu i sa velikim ručnim satom.

Dvanaest minuta, kaže, dvanaest minuta bez ikakve opreme! – više i ja se smijem.

Mora da je veliko i mora da je važno, tih dvanaest pod vodom, bez zra-ka, bez boce s kisikom, među svim tim nasmijanim lignjama.

A sad izroni i sjeti se zašto sam ti pričao da bih ja ovdje mogao zastalno, da nikad više ne dođem gore.

Je l se ove lignje jedu? – pitam.

Kakvi – odmahuje glavom. – To su ti prijatelji.
Plivam ka površini, Amer me slijedi.
Mama, povratio sam. Mama! – drma me Jan za ramena. Skačem, na suhom sam.

Sanovnik, roniti: (sam) – nećete lako doći do cilja; (vidjeti ronioca) – neko će vas iznevjeriti, ljubomora.

RADOZNALOST JE UBILA MAČKU

Jednom je čitao moju prepisku sa Amerom i pročitao stvari za koje uvijek postoji mogućnost da ćeš ih pročitati ako zaviruješ u tuđe prepiske, pa zbog tog rizika ni ne zaviruješ.

Da nedostaje mi vedrine, da mi je dosta grča, da dosta mi je strahova od sutra, strahova od neimaštine i besparice, grčevitog planiranja, stajanja u mjestu jer nemamo sad i ne možemo sad i nije trenutak sad. Da nedostaje mi ono kad kreneš nizbrdo i skineš noge sa pedala i oslobodiš ih i mašeš njima kroz zrak, naprijed i nazad kao dijete na ljuljašci i napneš glasnice i otpustiš glas iz grla i voziš se, letiš, letiš.

Naljutio se.

Promijenila sam šifru na laptopu.

193

REKLAMA

Sudaramo se po hodnicima i sobama. Ponekad provjetrimo prostorije pa se svi sastanemo u kuhinji. Na trenutak djelujemo kao sa reklame za bankovne kredite. On, ja, plavokosa curica i kovrčavi dječak. Onda zazvoni telefon, on pogleda u ekran i opsuje, Jan ga prijavi meni zbog grubih riječi, ja mu kažem da pazi, on se javi i cvrkuće osobi sa druge strane žice, potom završi razgovor i opet opsuje i krug se zatvori. Sobe smo dovoljno vjetrili, sad se opet strateški rasplinjujemo po njima.

Kad se Jan rodio, živjeli smo u trideset kvadrata, u koncentratu emocija.

Kada smo uselili u ove tri sobe, kuhinju, kupatilo, toalet i dvije terase morali smo dodati mnogo vode da bismo taj koncentrat mogli prosuti svuda pomalo.

Postalo je bezukusno.

SIJAJ, SIJAJ, SJAJNA ZVIJEZDO

Jan je beba, Eme još nema. Još uvijek spava u krevetiću i zaneseno gleda u pokretne igračke što mu se, uz tihu melodiju poznate dječije pjesmice *Twinkle, twinkle little star* vrte iznad glavice. Na momenat su tu plišane pčelice i bubamare, potom odjednom otpadaju i odlijeću kroz otvoren krovni prozor. Jan je miran, zatim melodija staje i on počinje plakati. Uzimam ga u ruke, a iz džepova pidžamice ispadaju mu novci, doista krupne novčanice.

Bogati smo, kaže tromjesečni Jan i nastavlja da plače.
Sanovnik, novac – blagostanje; beba – nevinost.

KUPITI STAN, KUPITI STAN, KUPITI STAN

Jednom je padalo iz neba i zemlje i nije mi se išlo kući. Jan je već bio dovoljno velik da ostane sam sa tatom. Ostala sam noćiti kod Jace. Tad nije bilo ni Borisa, ni Denisa, samo ona, Tamara i ja u njenoj studentskoj garsonjeri.

194 Razgovarajte, rekla je Jaca, ja sam sa svojim tatom pričala.
Odjebi, Jaco, molim te, nije joj on otac, rekla je Tamara.
Tamara je prezirala razgovore i očeve. Svog se nije sjećala.
Razgovarali smo sutra, ipak, i ja sam poput Jace ponekad vjerovala u razgovor.

Smiješno, rekao je, kako to misliš ne kupiti stan? A sutra? Šta sutra kad Jan odraste? Gdje će on, i šta će misliti o nama?

Kupili smo veliki stan. Nikad više nismo otišli zajedno na more. Otad sanjam vodu.

UDVOJE

Kakve sam sve pila, kratke, duple, do pola male šoljice, ali nikad premliječne, nikad sa pjenom ili budibogsnama, one sa šlagom.

Jednom smo bili u Beču, kod Edine sestre. S ponosom nam je predstavljala najbolji melange u kvartu, a ja sam se cijelo vrijeme osjećala kao Gulliver među svim tim neozbiljnim ljudima koji ujutro ispijaju kafu sa paperjastom pjennom nalik na šećernu vatu iz provincijskih luna parkova.

To nije bila kafa, već njena verzija za početnike, a ja sam bila namćorasta matora kofeinska ovisnica u svojim ranim dvadesetim.

Priča o kafi i jeste priča o nama. Smiješna, ali naša. Svoj prvi aparat za pravi espresso kupila sam preko oglasa. Od Ede.

Dalje je sve išlo lako, gotovo filmski, popili smo ih zajedno, uz njegovu demonstraciju pripreme i sitne male tajne velikih kafopija.

Poslije smo ih popili ko zna koliko. Uvijek smo ih pili udvoje.

Onda smo začeli Jana i meni su se gotovo cijelu trudnoću gadile.

Sjećam se te tupe praznine ujutro i toga da sam svjesna da nije samo kafa to što mi nedostaje, nije samo kafa, ali ne znam šta je.

DOSADNO JE

Kako se u Autima 2 zapali površina okeana? Zašto nafta gori? Kako može izbiti požar pod morem? Postoje li podvodni vulkani?

Pirojan je ozdravio, sudeći po pitanjima.

Doktorica preporučuje da do ponedjeljka ipak ne ide u školu.

Dječak hoda po stanu i spotiče se o slobodno vrijeme.

U desetak navrata u danu, zaustim rečenicu koja počinje sintagmom “Kad sam ja bila tvojih godina...” pa brzo pregrizem jezik i smislim mu novu dvominutnu zanimaciju.

SNOVI RASTU

195

Dok je bio manji, sanjao je jabuke.

Kako si spavao?

Fino.

Šta si sanjao?

Jabuku.

Jednom je samo sanjao sok. Vjerovatno od jabuke.

Sad je porastao, porastao je njegov svijet, sa svijetom i svijest, sa sviješću i podsvijest, s podsviješću i njegovi snovi.

Kao ja još uvijek idem u prvi razred i Mak i Karim sjede sa mnom u klupi, sva trojica skupa, al ja još ne znam nijedno slovo, ni A čak, i oni mi se smiju i rugaju.

Što su mi se rugali?

To je samo san.

Što baš Karim, što baš Mak, oni mi se nikad ne rugaju.

Samo san.

Mrzim kad mi se rugaju.

RAZGOVARATI

Zašto nam neko ne dođe?

Zato što smo bolesni.

Mi smo pričali u školi da je drugarski posjetiti bolesnog druga.

Jeste ako drugova bolest nije zarazna.

Zašto nas neko barem ne nazove?

Zovu nas.

Mene niko od drugova nije zvao.

Hoćeš da nazovemo Maka da malo pričate?

Da!

Ćao, Jan je.

Ćao, Mak je.

Kako si?

Dobro. Jesi li još bolestan?

Jesam.

Kad ćeš u školu?

Ne znam.

Je li ti dosadno?

Malo.

Ozdravi brzo.

Dobro. Hajd ćao.

Ćao.

Sad mi je puno lakše.

Pa da. Razgovor uvijek pomaže.

NIJE FER

Je li ovo sad sve naše?

Jeste.

A hoćemo li ga nekad prodati?

Nećemo, zašto bismo?

Pa da se negdje odselimo.

Ne znam. Možda ti kad narasteš, prodaš ga pa kupiš novi negdje drugo.

Ja neću živjeti sam u stanu.

Nećeš, imat ćeš porodicu.

Imam je već, ja ću ostati s vama i kad narastem.
Dobro. Ali kad narasteš jedva ćeš čekati da odeš od nas.
A ako ja odem, hoće li tata?
Neće, kako to misliš?
Pa da nađe novi stan.
Neće.
E nije fer. Samo ja da idem, a vas dvoje da ostajete zajedno. Ako idemo, idemo svi.

Dobro, dogovorit ćemo se.
Otkako nam je ta nekretnina uzjahala leđa, hodamo uokolo kao preto-
varene mazge. Edo je stitsnuo dugme za pauzu i otkočit će film i pustit ga da krene
dalje za 15 godina kada otplatimo posljednju ratu.

Dok on stoji tako kao u onoj dječijoj igri muzičkih kipova, dok sin uči
prve lekcije o imanju, nemanju i svrsi jednog i drugog, ja ću bar uvijek imati svoje
rijeke.

UNA

Uvijek imamo Unu – kaže Jaca i pakuje malu zelenu torbu.

197

Kamo god da idemo: na izložbu ili na planinarenje, na rijeku ili u
park s djecom, njoj je oduvijek dosta njena mala zelena.

Naučiš s vremenom reducirati stvari koje trebaš – veli Jaca samo da bi is-
pala mudra, a ne govori istinu. Nema to veze s vremenom, niti sa sticanjem mudrosti
kroz iskustvo, ona je oduvijek takva, bila je takva i prije Denisa. Otkad znam za nju,
njoj treba malo.

U to malo, stane i Una.

Prostremo peškire na travu i legnemo. Ni ne skinemo se u kupaće ko-
stume. Ne skidamo šešire sa glava. Izujemo sandale. Izvadimo knjige. Tek predveče,
kad je skoro vrijeme polasku, uđemo u rijeku i kupamo se dok sasvim ne smrkne.

Nije Una more, ne ide se tamo da se u nju skače i njome ogrče. Una je
za mnogo više čula od dodira, Unu se prvo dugo gleda i sluša, pa tek onda dodiruje.

Uvijek imamo Unu.

A KAD NEMAMO UNU

A da nema Une?

Kako misliš da nema? Ne može Une ne biti.

Hajde, daj, kao da ne znaš šta želim reći.
Bojim se da ne znam, šta, kao da nemam svoje, da nemam Jacu, da nemam Bihać, šta bih onda kad je teško?
Tako nekako.
Nešto bi već bilo, Edo, ustajanje pred zoru i svjedočenje rađanju dana uz pucanje maglene opne, nešto bi se našlo, polja kukuruza, kupine nedostižne u dubokom trnju, nešto čovjek mora imati. Nešto negdje, gdje se bježi.
O tome govorim, o tom tvom bježanju. Čemu bježanje? Ja ne bježim. Bježiš. U sebe. Meni je, pak, tamo, pusto i dosadno.
Ne mogu ja ovako razgovarati. Nije ovo knjiga, nije jebeni Karver.

PJESMA

Napisala sam savršenu pjesmu. Probudila se ozarena i nosila je na usnama, sricala dok sam s lica skidala krmelje, nikad uzbuđenija nisam cijedila pastu za zube iz tube, a onda, kao da sam je ispljunula skupa sa jutarnjim zadahom.

198 Ostala su posljednja dva stiha, krhotine savršene pjesme:
Nije ova zima moja, bijelo, kašalj, ledni dah
Moje je žuto ono kukuruzno polje, polje, polje...
Sanovnik, poezija – nema odrednice; pjesnik – biti pjesnik – previše ste umišljeni i arogantni.

MOJI DANI

Istuširaj se, prijat će ti.
Sutra. Boli me glava, idem leći.
U sobi gdje spava, grijanje je pojačano do kraja. Kisika je sve manje. Izbjegavam ulaziti tamo i trošiti mu ga.
Narežem kivi i jabuke i zdjelu ostavim na polici u predsoblju. Kada pođe do kupatila, presretne ga voće i on ga pokupi. Čak se i nasmije. Meni jedva da je smiješno.
Otkad nas je četvero, izuzevši prvih pet dana Emicinog života, nikad nismo bili ovoliko skupa.
Kao da se opet upoznajemo.
Aha, tako izgledaju tvoji dani, misli. Možda ti i nije toliko loše, sva ta maženja i dječiji osmijesi.
A možda bih mogao i opet u ured. Mislim da sam spreman.

STARIJI OD OSAM

Raditi za djecu i raditi sa kućnog radnog stola okružena vlažnim maramicama, lego čovječuljcima, bademovom kremom, flomasterima i plastelinom, dobro je, sve dok se ne pojavi potreba za izlazak u vanjski svijet, koji se ne okreće oko peleni i kašica, već, u najmanju ruku, oko Sunca.

Razgovor sa starijim od osam često uzrokuje dodatne napore. Rečenice koje slažem, kratke su, proste i često svedene na голу informaciju. Pored konstrukcija, tegobu mi zadaje i popunjavanje konstrukcija sadržajima zabavnim onim starijim od osam.

Dobro je, zato, uvijek imati Tamaru. Tamara nikad nije željela djecu. Opravdano sumnjam da je i sama ikad bila dijete. Ona me gotovo svakodnevno trenira. Poput psihologa je koji pacijente liječi od fobija suočavajući ih s njima. Dobro je suočiti se sa starijima.

Od njih ponekad saznaš da prijateljeva mama, najzad, umire.

AMER

Ni sa kim nije bilo lakše nego s Amerom, a nikom od nas nije u životu išlo teže nego njemu.

Na jezero, na koncert, u kamp, na roštilj, danas, ujutro, sad, odmah, može, može. Može je bilo Amerovo dobro jutro i laku noć.

Može je bila Amerova karta za van, za izlazak iz četiri zida gdje je pas već četiri godine tugovao za svojim vlasnikom, Amerovim ocem, spavajući uvijek glave spuštene na njegove kućne papuče, iz četiri zida gdje je u mami rastao tumor ne govoreći nikom da postoji, između ta ista četiri zida među koje je uvodio djevojke da tata vidi, da mama vidi, da pas vidi, da svi vide i da niko ne sazna, jer ovdje sve među zidovima može da ostane, i smrt, i tumor, i praznina, sve osim tajne, osim sramote.

PONEDJELJAK

Hvala Suncu, majci prirodi i znanim i neznanim božanstvima na još jednom petku – napisao je Edo na svom Facebook statusu.

A onda se sjetio da je cijelu sedmicu bio na bolovanju, pa je u status učitao ironiju.

Nikad zapravo suočena sa životom od 8 do 4, od ponedjeljka do petka, prednost sam uvijek davala ponedjeljcima.

Sve bi opet bilo mirno, popustio bi pritisak organizovanja vikenda u kojem ćemo svi uživati, biti sa djecom, biti sami, otići u grad, otići na planinu, susresti prijatelje, ručati sa familijom, pogledati dobar film, otići na predstavu, usisati stan, okupati djecu i sve ono što nikad još nije stalo u ta dva kratka precijenjena dana.

Dječak bi otišao u školu, Edo na posao, Emica i ja bismo plesale, doji-
le, a kad bi ona zaspala, ja bih uz kafu, gledala kako ono dvoje u stanu preko puta,
na dva kraja trpezarijskog stola, spremaju ispite. Na sredini stola stajao je, željela
sam vjerovati, gramofon. Mogla sam uzeti Janov dvogled i provjeriti, ali nisam
htjela. Bolje je i po njih dvoje, i po mene, da ostanu balansirati na toj žici između
fikcije i svakodnevnice.

BOLJE JE?

Je li ti Tamara javila za Amerovu mamu?

Bolje je.

Nije, na morfiju je. U bolnici od prošlog ponedjeljka.

Bila je bolje.

Sad je gore. I bit će sve gore.

Kako je on?

...

Uredu, znam. Htjela sam pitati: kako da mu pomognemo?

Kako je prijatelj, sin jedinac, čija mama se osamnaest mjeseci bori sa
tumorom mozga?

Mamu sam u nekoliko navrata vodila u bolnicu. U nekoliko navrata
dolazila joj, molila sestre kamenog lica da joj uđem i kad nije vrijeme posjeta i sje-
dim kraj nje. Hrabrila sam i bodrila sve poznanike i isticala svoju pozitivnu priču:
preživjela je infarkte, operisala je srce, dvaput, i dobro je, i živi. Prijateljima bi bilo
lakše, a ja bih, sa svakom godinom više, htjela još više i više. Da je Jan pamti. Da je
se Emica sjeća. Da dočeka Janovu školu, da doživi Emicine prve korake. Uvijek je
bilo nešto prema čemu smo pomijerali granicu.

Kako pomoći prijatelju, sinu jedincu, čija mama se osamnaest mjeseci
bori sa tumorom mozga?

PRIČATI O LJETU

Trebamo pričati o ljetu, rekao je Edo i gledao kako pahulje prolaze kroz puknuto
staklo i prekrivaju pločice terase tankim bijelim slojem.

Zašto? Kao terapija ili stvarno? – pitala sam.

Stvarno. Isplanirati ljeto, sakupljati novce, odabrati datume.

Misao o ljetu, meni je misao o Uni, mami, tati i Jaci. Njemu nije.

Ako baka umre, ovog ljeta, ja ću morati na sprovod.

Baki je osamdeset i ko zna i živi u gradu na obali. U njegovim mislima, uvijek umire u ljeto i on svako ljeto planira godišnji i nada se da mu ga ta smrt koja se čeka neće pokvariti. Otkad imamo djecu, nikad nismo posjetili grad na obali u kojem je, sa bakom, odrastao.

Kako da joj svako jutro ponovo govorim da su to moja djeca, da je to Jan, a to Ema i da sam ja ja?

Baka je imala sve manje doticaja sa stvarnošću.

Svako smo ljeto od te smrti strepili na glas i njoj se nadali u sebi.

Umre li baka zaista u ljeto, nakon sprovoda, možda odvedemo djecu i na plažu i ostanemo još koji dan, dok se rodbina razide.

Umre li baka u zimu, ostaje samo bura u kostima, groblje na brdu iznad gradića i ko zna koji januar uz virozu.

LUKA

201

Iz grada na obali, Luka je došao na kontinent studirati i tu ostao. Zbližila ih je priča o moru i mjestima na kojima su, kao klinci, plivali, ronili, uranjali i skupljali ježeve bodljice u petama.

Razgovaraš li s Lukom ikad?

Naravno.

Misli li on da si trebao s nama?

Gdje?

Na Bjelašnicu.

Otkud Luka zna da ste vi bili na Bjelašnici?

Pa zna li?

Ne zna.

Razgovaraš li s Lukom ikad?

Naravno. Ali ne o Bjelašnici.

Zna li da si bolestan?

Ne zna.

Šta zna?

Zna da je Ban snimio novi album i odakle ga skinuti. Ne razumijem te, šta bi to trebao znati, pa nisu prijatelji vreća za traume.

I da nije izašao iz sobe da se iskašlje, priča bi tu završila. Šta sam mu mogla reći nakon toga? Vreća za traume, gotovo da bi mi se i svidjelo, da nije to izgovorio samo da bi zvučalo dobro. Riječi su umjele tako zavarati, zazvoniti praznim zvukom.

KRISTALI

Plivam uzvodno i osjetim teško mi je i osjetim svaka kost boli. Izronim da udahnem i vidim na obali kristale. Svugdje gdje je nekad bilo obično kamenje, sve se sad cakli od kristala, krupnijih i najsitnijih, poput sedefaste prašine. Sunčeve se zrake odbijaju od kristalića i vid mi se muti. Zaronim opet i mislim, kako da džepove napunim time, kad nemam ničega na sebi?

Budi me kostobolja i glavobolja. Vučem se do toaleta, pred očima mi titraju svjetlaci.

Sanovnik, kristal – neprilike u kući, uhvatit će te na djelu.

O SREĆI

202 Čekamo taxi koji nikako da naiđe. Svi znani i neznani brojevi taxi službi uporno su zauzeti.

Krupne pahulje padaju ukoso i šamaraju promrzle obraze. Njeno lice zarivam u svoj šal. Svako toliko, provjeravam diše li.

Doktorica je rekla da je viroza, jaka, ali ipak samo viroza i, na opšte čuđenje, nije prepisala antibiotike. U toj ambulanti, recepti za antibiotike su kao leci trgovačkih centara, još malo pa će ih besplatno ubacivati ljudima u poštanske sandučiće ili ih zataknuti za brisač automobila.

Temperatura joj je još uvijek povišena, usnice rumene, još je snena i spava tu, lica zagnjurenog u moj šal.

Na proširenju se zaustavlja automobil i trubi. Od kovitlaca snježne prašine koju je iznenadni vjetar podigao i zavrteo nam je pred očima, jedva da vidim boju automobila – crnu. I ništa više.

Amer, prepoznah tek pošto je vjetar završio performans.

S radošću prihvatamo poziv da nas odveze kući.

Dvije—tri o zdravlju i odnosima, prvo. Potom o sreći:

Prošli put kad sam te sreo, bila si nesretna. Sad nisi, mislim da je to jer ti ona spava na grudima.

Nasmijem se.

Ali kad dođem kući i spustim je u krevetić? Šta onda?

Sa malo kim na svijetu, kao sa Amerom, mogu o sreći. Sa malo kim tako bez uvoda, bez posebne noćne atmosfere, zadimljene kafane ili butelje vina. Sa malo kim tako u podne, u autu, dok režemo nanose snijega i vraćamo me kući sa bolesnim djetetom i bez antibiotika.

Sa malo kim na svijetu, kao sa Amerom, mogu prešutjeti, a ipak reći. Reći sad ćemo o meni, o tebi drugi put, o tebi nekad, o tumorima nekad, ili nikad. O dječjim bolestima, o vrućici i groznici, o meni, o mojoj sreći, ovaj put. O tebi nekad...

U KUHINJI, U PROLAZU

Nisam sanjala vodu. Sanjala sam Amerovu mamu kako mi kuca na vrata i govori: Molim Vas da umrem, danas da umrem. U ruci joj nalazi, loše fotokopirani i kopija lične karte. Praksa je to današnjih nesretnika koji, sa lažnim ili pravim bolničkim nalazima i otpusnim listovima, zaista hodaju od vrata do vrata i traže novce za liječenje.

Nisam sanjala vodu, ali u vodi sam se probudila.

Iscrpljena lošim snovima, frustrirana činjenicom da je već jutro i da nema nade da ću uploviti u nove i tamo zaista zaplivati, ustajem i susrećem Edu u kuhinji. 203

Već si budan?

Strašno me boli glava.

Grozno sam sanjala.

Ono, tu me probada.

Ameru mama umire.

Kao da mi neko uporno nešto zabada tačno evo tu.

Možda je i umrla sinoć.

Žao mi je. Jebote, ovo je nesnosno.

Odlazi u sobu. Ostajem u kuhinji, kao pred otvorenim vratima voza, nespremna da se ukrcam, nesigurna da želim ostati.

Kako da pomognem? Edi, Ameru, njegovoj mami, sebi?

RIJEČI

Jednom mi je poželio jaku bol, bilo gdje, jer je mislio da mu ne vjerujem koliko ga boli glava.

Jednom sam mu poželjela da mu njegov životni partner bude od pomoći kao on meni jer sam bila sita trčanja na potezu pelene-zadaće-računar-šerpa-pelene.

Jednom me je upitao zar zaista mislim da je on moj najveći problem i šta meni zapravo tačno smeta?

Jednom mi je rekao da su ljudi bolesni i da nemaju hljeba jesti.

Sa ovim zadnjim, nisam znala šta bih.

Kao da su me opkolili svi oni sa tumorima, embolijama, infarktima, svi oni sa minimalcima, kreditima koje im vraćaju jamci, svi oni u dugovima, kao da su me okružili i svojim obamrlim glasovima od tek ponešto decibela govorili: Šta. Tebi. Tačno. Smeta. Šta. Tebi. Tačno. Smeta. Šta...

SEDAM EMINIH RIJEČI

Ma – Ema

Ma-ma – Mama

Mca – Emica

Je – Jan

T-ta – Tata

Daa – Voda

Te-et – Snijeg

Malen je Emin svijet. Malen i topao, bez obzira na teet koji se tako prpošno izborio za svoje mjesto u njemu.

NEDAMUSE

Mama, koliko riječi je u riječi nedamuse?

Četiri.

Četiri?!

Da: ne da mi se.

Nisam mislio slogova, riječi.

Da, četiri riječi.

A u neću?

Jedna.

Svašta.

A u neznam?

Dvije. Samo se u neću, nemam i nemoj ne piše sastavljeno.

Nije tačno.
Kako nije?
I u Neum!
Jesi li to poželio školu?
Nisam. Zato sam te i pitao za nedamise. Ne da mi se u školu. Samo sam
Maka poželio.

MAK

Mak je od Jana stariji pola godine i za glavu niži.

Mi smo tako slični, oduševljeno govori o svom najboljem prijatelju.
Imamo tri slova u imenu, iste Lego Ninjago majice i volimo vulkane.

Moje ime ima devet slova, gotovo da ne poznajem nikog sa toliko slova
u imenu, niti ikoga ko nosi jednoboje pamučne majice. Vulkani me ne dotiču, ali
ipak imam prijatelje, a ne vreće za traume.

UPALJEN TV

Kasno zaspu. Tek oko 11. Jurim potom da završim novine. Kucam tekstove i gle- 205
dam kako se špigl za novine puni i postaje sve šareniji. Crvena za napisano i po-
slano, zelena za napisano, poslano i lektorisano, ljubičasta za napisano, poslano,
lektorisano i prelomljeno.

Kada mi se u glavi već dobrano zamanta od povratka ptica selica, vje-
snika proljeća i buđenja medvjedića iz hibernacije, pijem čaj, oblačim pidžamu,
skidam čarape, palim TV i liježem pokraj Eme. Ugasim zvuk i nađem neki od onih
kanala gdje ljudi putuju i dobro jedu. Uvijek ostavim upaljen TV.

Noću, kad prolazi kroz moju sobu na putu ka kupatilu, ugasi ga.

U zoru, nakon posljednjeg noćnog i prvog dnevnog dojenja, zateknem
ga opet upaljenog. Nikad se ne sjećam kad ga opet upalim. Pred očima mi zaiskri
još pokoja zelena šparoga ili crveni cherry paradajzić, neki mostovi nad zelenim
rijekama i zelena, zelena nepregledna polja i opet, sita, zaspem.

Ne znam kada je TV zamijenio knjigu.

Ne znam kada je noću počeo ustajati da piški.

Trebao bi kontrolisati prostatu.

KAMO?

Napravila sam foccaci u sa maslinama i cherry paradajžićima.

I diše i miriše! Prste oblizat! Repete! Još! Masterchefice! – vikale su Jaca i Tamara sa tribina. Bacala sam im komad po komad, one su hvatale kao pas štap. Htjele su još i još. Onda je Tamara najednom ustala i rekla: Ja moram ići. Okrenula se i krenula ka izlazu. Nosila je dugačku bijelu haljinu, po svemu nalik vjenčanici.

Sanovnik, vjenčanica – dobit ćete dobre vijesti; gozba – nedostaju vam prijatelji.

Kamo je otišla Tamara, pitala sam Jacu u snu.

Ima li ona svoje mjesto za pobjeći, svoj tajni TV kanal sa hranom i kra-jolicima na kojeg okrene kad misli posive?

SIMBIOZA

Jacin Denis je nova žrtva viroze. Od sinoć se tri puta preznojavao, tri puta su mu obarali temperaturu i nikako je ispod 38 spustili nisu, tri puta je sanjao loše i bu-dio se u znoju i suzama.

206 Nijednu moru, srećom, nije umio verbalizirati, samo je tražio da ga zagrle i da ga ne tješe riječima.

Ne pičati, ne pičati – ponavljao je i dozivao šutnju i dodire.

Kao i mama mu, i Denis treba malo. Taj zagrljaj i šutnja njegova su Una i mala zelena torba.

Koliko je trajala vrućica kod Eme?

Tri dana.

Šta ste radili?

Ništa. Dojili i bili jedno. Kao simbioza. Jedno tijelo, četiri ruke.

Kao Rukati iz Ben Tena? Svidjet će mu se.

A STRUJA?

Taj TV je uvijek upaljen.

Samo noću.

Ali čemu dok spavaš?

Neka. To su samo putovanja i hrana.

Pa kome? Ko to gleda?

Ja, kad se prenem iz sna.

A struja?
Kako misliš struja?
Račun za struju. Ko će to platiti? TV koji radi uprazno.
Nije to TV. To su putovanja i hrana, zelene rijeke, žuti kukuruzi, kon-
taš?

Hajd ne seri. Znaš šta pričam.
Znam. Da nismo trebali kupiti prokleti stan. Da nismo, imali bismo za
struju. I ne bih putovala sa TV avanturistima već s tobom.
Eno je opet. Ne mogu ja to više.
Povlači se u spavaću. Tamo nema TV-a.

PRISLUŠKIVANJE

Zatvoren u sobu, razgovara sa svojim računarom. Sa druge strane monitora je nje-
gova sestra koja živi u drugom gradu. Spremam se za tuširanje i iz plakara u hod-
niku uzimam peškire. Onda zastanem sa druge strane vrata, u sebi se prekorim što
radim to što radim, ali ipak stojim.

Sa druge strane vrata saznajem za povišicu.
Znaš, strah me da joj kažem, opustit će se, znaš nju, odmah će htjeti 207
negdje ići.

Znam nju. Dobro je znam.
Nju koja se odlazi kupati, stišće peškire pod miškom, i nikako da odlu-
či da li tiho plakati ili glasno razbijati.

OTKAZ

Luka je dobio otkaz.
U, jebote.
Da.
A Alma?
Alma radi, srećom. Radi ko konj.
Pa šta će?
Nemam pojma, živjeti od njene plate.
Kad ti je rekao?
Juče.
A ti njemu?
Šta?

Jesi li ti njemu rekao išta, o svom poslu?
Naprimjer šta?
Nemam pojma, samo pitam...

MENTA

Kako je Amerova mama?

Isto.
Kako si ti?
Onako.
Čuješ li se sa svojim?
Čujem.
Jesu dobro?
Prehlađeni.
I oni?
Aha.
Jesi to nešto ljuta?

208

Ne.
Hoćeš čaj?
Može mentu.

Jedno smo ljeto brali mentu u selu na obali gdje Lukini roditelji imaju vikendicu. Vozili smo se čamcem na udaljenu zelenu plažu. Sunčali se pod smrekom. Bilo je mnogo mente, na svakom ćošku i niko je, osim nas, nije brao.

Spavali smo u šatoru ispred vikendice, donosili vodu iz bunara, kuhali, čitali i pili mentu sa ledom.

Ovako moramo svake godine, rekao je jedne noći.
Nismo više nikad.

PRIZNANJE

Da sam znao da će to tako dobro prihvatiti, rekao bih joj dok je još bila živa – kaže Amer i uspije se čak i nasmiješiti.

Umrla je juče rano, u pola 4 ujutro.

U 3 ujutro, držeći je za ruku, u još jednoj besanoj noći, priznao joj je da je gej.

Kaže da ne može ni jesti, ni piti, ali nam se zahvaljuje na hrani i piću. Ne zadržavamo se predugo, puštamo ga da se naspava i da pusti sve te sedative da djeluju.

Tamara psuje, Jaca plače, ja kašljem dok se spuštamo niz strmu ulicu do najbliže kafane.

LOŠE JE

Šta misliš s njim?

Ne mislim ništa. Ovako, dok može.

Šta misliš dokle će moći?

Ne znam. Kad pogledam oko sebe, nije to ni loše.

Loše je, Amere, znaš da je loše.

Amer ima tog momka. Taj momak ima te probleme. Ti problemi utiču na tu vezu i taj Amerov mali život. Problemi su sve same tričarije poput straha od vezivanja, straha od obaveza, straha od stalnog posla, straha od vlastitog gnijezda, straha od roditeljstva, te, za kraj, straha od socijalnih kontakata.

Jednom smo došli, da se upoznamo. Ušao je u sobu i šutio. Mi smo ustali i nasmiješili se. On je klimnuo glavom, sjeo kraj prozora i rekao Ameru, ne gledajući ga: Zar mi večeras nismo trebali gledati onaj film?

Drugi put sam došla sama. Tamara je kategorički odbijala da ide, a Jaca je bila na Uni.

209

Baš tog jutra, pred drugu priliku za upoznavanje sa najboljim prijateljicama svog partnera, dao je otkaz. Mrzio je taj posao jer nije imao život, jer je radio svakog dana osim utorka, jer se ubijao od posla vikendom kad drugi odmaraju. Tako je govorio. No, mrzio je i pomisao da radi nešto za šta se školovao.

Nakon što je apsolvirao ekonomiju, shvatio je da je to dosadno. Upisao je historiju umjetnosti i završio je u roku. Potom se zaposlio u kinu i prodavao kokice.

Pridružio se tog jutra Ameru i meni na doručku. Rekao je da neće jesti jer sad nema posla i nema novca. Kad je Amer rekao da će mu platiti i da ne bude smiješan, naljutio se i otišao.

Trećeg puta, jasno, nije bilo.

Loše je, Amere, slijepi vide koliko je loše.

LINO

Opet sam u rodnom gradu. Šetam Linu. Sunce i pusti park. Lino voli plivati u rijeci. Bacim mu štap i on otpliva po njega. Rijeka je spora ali hladna. Ljeto je.

Donosi mi štap i spušta pred noge. Otrasa vodu sa svoje duge kovrčave

dlake. No, to što mi se našlo pred nogama, nije više onaj štap kojeg sam mu bacila već stara putna torba. Otvaram je i vadim knjige. Mokre su, voda kaplje sa njih i ja ih slažem po travi, da se osuše. Očajna sjedam na obalu. Lino prilazi i liže mi nogu.

Line nema tačno 360 dana. San je podsjetnik na godišnjicu koje se ne želimo sjećati. Imao je 16 godina. Bio je star, tresao se, nije mogao kontrolisati svoje potrebe, rebra su mu se ocrtavala kroz rijetku dlaku, a kada bi se noću prenuo iz sna, podigao bi se na svoje šapice od stakla i vrtio se u krug, sve dok ne svane.

Trebali smo ranije, ali kako? Trebali smo, da ga se ne sjećamo takvog.

Sanovnik, knjige, oštećene, nešto važno ćete izgubiti.

Sanovnik, pas, zadovoljstvo u poslu i porodici.

TJELESNO

Ona je naučila, kad se probudi, jako me zagrliti. Stišće me koliko mogu te malene ruke i ona se smije.

On mi ponekad još da ruku, kad se prene iz sna. Ponekad se uvuče u krevet, pod moju deku, i moju ruku prebaci preko svojih leđa. Kad ga dočekujem pred školom, ne da da ga poljubim.

210 Dok se kupam, osluškujem hoće li se probuditi, zaplakati, pasti s kreveta. Puštam tanki mlaz vode, gotovo nečujan. Prelazim dlanovima preko mliječnih grudi, stomaka, bokova, polako. Dugo mi već vlastito tijelo nije bilo pod jagodicama.

Jednom je ljubio Emicinu kosu dok je spavala na mojim grudima. Stao mi je iza leđa, objema me rukama uhvatio za ramena i nježno ljubio nju.

Stajala sam ukočeno, nepomično možda samo kao oslonac, a možda ipak i kao objekat.

Ne znam čega sam se više uplašila.

KAFA

Od mnogo čega smo odustali i u mnogim se stvarima namjerno ili slučajno predali i prepustili. Samo je nekako, nakon svega i kroz sve, preživjela kafa ujutro koju prije posla napravi i ostavi mi je na stolic pokraj kreveta. Onda tiho ode i zaključa stan. Kad čujem ključ, i prije nego ustanem, pružim ruku sa kreveta do ormarića i dohvatim je, vruću.

BORIS

Pojam slobode može biti štošta, ali Jacinom Borisu sloboda su uvijek izviđači. Prije rata bio je član skautskog pokreta, sve one zelene gimnazijske godine provodio je po zelenim dolovima i plavim virovima rijeka, spavao u šatorima, pjevao pred njima, ljubio, volio, nasmijavao, svirao, zabavljao.

Kada ponekad, za lijepog vremena, sjednemo kod nas na terasu, klupko priče uvijek se odmota na tu stranu i Boris počne plesti svoje skautske bajke. Jan mu onda sjedne u krilo i sluša, ne trepćući. Svaki put kad odu, kaže mi kako čika Boris izmišlja genijalne priče.

U moru naših “nikad nismo” bilo je i kampovanje.

Jan nas svako ljeto upita zašto. Zašto nikad nismo.

Jednom ćemo nije odgovor, ali mu ga uvijek pokušamo podvaliti.

RAZGOVORI – I RAZGOVORI

Produžio sam bolovanje. Nikad me nije ovako oborilo.

Jeste prošle godine, kad se Ema rodila.

Ne sjećam se.

Jeste, sjećaš se da smo te sklanjali od nje, kao đavla od češnjaka.

211

Ne znam. A zašto je to sada važno?

Nije važno, sam si rekao da te nije oborilo nikad.

Nije ovako.

Ok.

I šta sad?

Ništa.

To mi ne vjeruješ?

Vjerujem.

Ne mogu da vjerujem.

Šta?

Ništa.

Neki dan rekla sam Janu, roditeljski mudrom intonacijom, da razgovor uvijek pomaže.

Prestala sam i brojati te nespretne roditeljske laži kojima ne vjerujemo ni mi ni oni.

ZADAĆA

Šta mene čini sretnim?

Mene čini sretnim kada igram košarke i plivam.

Šta moje ukućane čini sretnim?

Seku čini sretnom kada doji. Mamu čine sretnom knjige i Una. Tatu čini sretnim kisela voda.

Voda povezuje.

PRISTOJNO

Kada je pristojno opet nazvati Amera i pitati kako je?

Mislim da kako si nikad nije nepristojno.

Možda želi biti sam.

Ne želi. Znaš Amera, nije on od tih što sve u sebe.

212 Zaista, Amer je uvijek imao potrebu dijeliti svoje emocije, šakom i kapom. Nakon svake uspješne večeri s njim, pojavio bi se u neke sitne sate na chatu i ostavio porukicu, bila ja tamo ili ne. Pisao bi kako je Dado bio raspoložen, pisao čemu se smijao i o čemu su govorili. Bili su to uvijek neki sasvim obični izlasci dvoje ljudi, nikad ništa posebno, ali su njega jako veselili. Dado je bio dobre volje. To je, skoro uvijek, bila vijest. Raspoloženi Dado, kakav tužni oksimoron.

BERLIN

Kao meni rijeke, kao Jaci Una, kao Borisu izviđači, tako je Tamari Berlin.

U nekoliko navrata odlazila je tamo, u razna godišnja doba, u različitim društvima, sa malo ili malo više novca, ali uvijek bi mislila ono što je pomislila dok ga još nijednom nije ni posjetila – to je grad po mjeri čovjeka.

Tamara broji dane do rezultata konkursa za studentski boravak u obecnom gradu.

Svaki problem koji joj pokvari dan, svaka sitnica koja je uznemiri, sve postaje maleno kad, čak ni ne zatvorivši oči, pred njih prizove slike vrepe berlinskih ulica, slike zidova obogaćenih grafitima i stensilima, slike umjetnika, studenata, drugih, drugačijih.

Još devet dana, sitno se broji.

Još devet.

O LJETU, DRUGI PUT

Dobio sam povišicu.

Nasilu prinosim šoljicu s kafom ustima, mada znam da je još vrela, pušem u nju i po cijenu da spržim jezik primam u usta prvi gutljaj. Držim je tu još neko vrijeme, pa je najzad spustim niz grlo. Cijela ta predstava sa jednim ciljem – skupa sa kafom progutati i riječi koje ne želim da čuje.

Stvarno? Prvi dan nakon bolovanja na poslu i odmah iznenađenje.

Ma ne, ima tome neko vrijeme, odgađao sam da ti kažem.

Neću pitati zašto. Neću pitati zašto. Moram pitati zašto.

A zašto?

Iz razloga za koje sam shvatio da su glupi. Da li ti se sad o ljetu?

Šta? Meni su ljeto i Una brat i sestra, to znaš.

Znam. Pričao sam sa Lukom i Borisom, možda da kampujemo na Štrbačkom?

Možda da kampujemo? Mi, da kampujemo? Da kampujemo?

I? Zvuči li ti kao dobra ideja? Hajde da razmislimo.

Hajde.

Drugi gutljaj, a još uvijek je vrela.

213

ROGOVI

Čime ste to tretirali?

Ničim posebno. Dodirima i svojim mlijekom.

Vi ste jedna od ovih modernih?

Prije bih rekla da sam jedna od onih prastarih. Moja je nana dojila mamu do treće godine, a meni je mama uvijek temperaturu skidala sirćetom, a ne paracetamolima.

Malo šale, gospođo, nije na odmet. Malena je uredu, nastavite čistiti nosić da to do kraja izađe van, puno tečnosti, kontrola po potrebi.

Oblačim Emicu i izlazim.

Ponekad me ti rogovi zaista odbrane od nasrtljivaca većih od mene koji bi me pojeli za ručak, a ponekad zaista služe tek za besmisleno nadmetanje za ženkinu naklonost.

Uvlačim ih i sjedam u taxi.

KOŠULJA ZA BERLIN

Je l se ti oblačiš ili odijevaš?

Oblačim.

A ono obuća se oblači, odjeća se odijeva?

Ima i ono da se obuća obuva, a nebo se oblači.

Fakat. Nego, meni mama uvijek govori da si moram kupiti pristojne odjeće. Da ova mi je sva klošarska. I uvijek joj kažem da baš me briga. A sad mi nekako, ja bih se baš kao nešto i uredila, a nemam šta obući. Odijenuti.

E, a ima i ona da se ne usisava kuća, već prašina, neće valjda kuća ući u usisivač.

Tebi baš zabavno? Ozbiljno ti govorim. Nemam šta obući.

Znam. Nemam ni ja. Imam jednu košulju za roditeljske. I jednu za redakcijske.

A je li se ti razodijevaš ili se svlačiš?

Sad je tebi zabavno. Ja se skidam.

Čuj skidaš. Kao sa štrika. Ne, fakat, zovem te da te pitam imaš li mi neku košulju. Daj tu za roditeljske. Prave u fondaciji svečano proglašenje stipendista.

214

Ma važi. Nisu ti rekli jesi li?

Nisu. Zbog dramske napetosti.

PLETENA KAPA

Sjedi na fotelji u ćošku sobe i plete. Na planini smo. Cjepanice vlažne bukovine kvrckaju u peći. Pod nogama joj se mota klupko one divne zelene koja priziva proljeće. Oko klupka povremeno baulja Emica. Mama potom podiže vunu, sprema je u korpicu, odlaže svoju kreaciju i podiže Emu. Tepa joj i grli je. To mekano i zeleno odloženo sa strane zbog trenutka nježnosti bit će koliko već sutra Emicina kapa.

Sjedim na kauču, u sasvim suprotnom ćošku te velike sobe i opet se bojim stvari. Jednom će ostati ta kapa, a mame neće biti. S kapom će ostati i ovaj trenutak, mekano, zeleno, toplo, vatra i poljupci, Emicino puzanje i ova velika soba.

Zašto iz svega lijepog izvlačim strahove, kao nasilu, kao u inat?

TETA RAZA

Mama i teta Raza su na kafi.

Teta Raza stalno priča o sinu i unuci.

Toliko da je i mami već pomalo dosta, istoj onoj mami koja ni u prodavnicu ne ide bez fotoalbuma sa Janovim i Eminim fotografijama.

A gdje su tvoja djeca? – pita teta Raza mamu.

U vražijoj materi. Kakva crna djeca, triestri i triestosam!

Treći mi put mama pokušava prepričati taj njihov komični razgovor i svaki put je smijeh spriječi. Zamisli, ne znam šta mi bi, al bilo mi je zaista previše!

Kad god me puste u vanjski svijet, kad god osjetim potrebu pričati o Emici i Janu, pred oči si prizovem sliku tete Raze, debeljuškaste niske tete piskavog glasa.

Već sam utrenirana, već u mozgu imam zasebne pretince u koje tokom sedmice, brižljivo i organizovano, smiještam zabavne detalje koji nisu Jan i Ema kako bi ih nekad, kad mi silno zatrebaju, što brže izvukla. Kad na internetu vidim kakvu zabavnu vijest ili pročitam neku novu pjesmu pjesnika čiji rad pratim, brižljivo ih pospremim u pretinac.

Jutros sam tako, ponosno, Ameru pričala o Persepolisu. Uspjeli smo tom pričom ubiti bar deset minuta i nijednom, u tih deset, ne pomisliti na nju, mrtvu.

O VIKENDU

215

Moramo o vikendu.

Mi uvijek o nečemu moramo.

Ok. Ne moramo.

Ne, šalim se. Reci, šta si mislio?

Mislio sam da odemo na planinu, onom linijom 44, ide sa Ilidže.

Nemoj zezati?

Ovo je sad ironija, je li?

Ma ne, nije uopće.

Ovo je još uvijek ironija, je li?

Jeste. Prije petnaest dana, Edo, ne prije petnaest godina, prije petnaest dana istom tom linijom smo išli na planinu onda kad ti nisi, u istom tom busu izgubili sanke, sa iste te planine vratili se u prljavi stan, među prljavo suđe i sve te viruse.

Ok, ok. A kako bih ja to mogao znati?

Da, zaista. Kako je on mogao znati, kako inače ljudi znaju šta drugi ljudi misle, osjećaju, žele, rade?

Možda, ali samo možda, razgovaraju. Možda govore i možda, ali samo možda, slušaju?

JEDNA TORBA, JEDNA RUKA

Je li Denis bolje?

Jeste, idemo za vikend na Unu. Još je hladno, ali kažu da je Enes otvorio baštu.

Bašta kod Enesa, s pogledom na Unu, dovoljno blizu da je možeš namirisati.

Mi možda idemo na planinu. Možda.

Ti i djeca?

I Edo.

Ou.

Šta to znači?

Koje?

To ou.

Ou je samo ou. Ništa van toga.

Ok.

I ne zaboravi: dvoje rezerviranih čarapa za djecu, dvije pelene i po jedan sendvič. Jedna torba.

216 Kako se pakuje jedna torba, Jaco? I šta se radi sa tom jednom slobodnom rukom?

STIPENDIJA

Tamara je dobila stipendiju. Tamara će osvojiti Berlin.

Sretna sam i ponosna i to ne krijem.

Tužna sam i zabrinuta i to krijem.

Ona leti, lebdi, u zraku je, miljama iznad naših glava, gore gdje su se oblaci razili, gdje sunce probija i podsjeća nas da proljeće nije daleko. Gore je sretna Tamara i ne želim je sada vući za nogu, spustiti u krpe snijega i blata i reći joj: Kako ću ja, Tamara? Kako ćemo Jaca i ja? Kome ću ja o knjigama, kome o stripovima, kome o psima, s kim vino, s kim foccaci, s kim predstave, s kim kolač od mrkve?

Možemo li zaista biti sretni kad su sretni oni koje volimo, a da negdje tamo iza mozga, iza svijesti, iza razuma, ne pomislimo opet samo na – sebe?

TAKO MALO

Kad bismo uspjeli zaustaviti nagon da svaku relativiziramo, kad ne bismo, kao gladne lavice, zaskakivali svaku krivu intonaciju, možda bismo i uspjeli sasvim fino proći

kroz dan, možda bismo uspjeli voljeti skupa stvari koje volimo odvojeno, ganjanje između namještaja uz Emicin zarazni smijeh, Monopol sa Janom, dokumentarce, sladolede od jagode, BB Kingove koncertne snimke iz Afrike, Karverovu poeziju.

Gdje se skladišti volja i koja sila potiska je potrebna da je iz te dubine izvuče na površinu?

Ako mogu dvanaest velikih minuta pod vodom, koliko mogu iznad vode?

Taj sa Ilidže polazi u 9. Idemo ako ćeš ti spakovati djecu!

Važi. Idemo. Ma ne treba nam puno stvari, jedna torba, a sanke su ionako već u busu.

PRED Ponedjeljak

U nedjelju, kad dođemo odozgo, kad izdahnemo taj zrak na koji smo navikli, kad dođemo sebi od viška kisika, otvorit ćemo sve prozore i sva balkonska vrata.

U stanu ćemo još neko vrijeme sjediti u skafanderima.

Onda ćemo sobe opet zagrijati i okupati djecu.

Poželjet ćemo ponedjeljku dobrodošlicu i zagrliti ga, jako, kao kad grli

Ema.

217

PISMA

Pišem pisma. Imam jako lijep rukopis. Vitka pisana slova. Pakujem ih u lijepe zelene kovertе. Ližem kovertе. Ubacujem ih u sandučić. Jedno po jedno. Ima ih na desetine. Sa druge strane sandučića stoji Jan i gleda. Smije se gromko i pokazuje svoj blistavi miks stalnih i mliječnih zubića.

Pa, mama! Mama!

Molim Janko?

Pa ta pisma! Hahaha! Pa ta pisma sva padaju u rijeku.

Zelenom rijekom plutaju zelene kovertе.

Smijem se i ja. Moji stalni nisu toliko blistavi.

Moram zubaru.

Budi me oštra bol u toj pokvarenoj šestici. Ustajem i cuclam kaladont.

Tek je šest.

Sanovnik, pismo – neko će vas pozitivno iznenaditi.

PREŠUTNO

Je l ti Tamara javila?

Jeste!

Ekstra!

Cool!

Sretna sam!

I ja!

I ponosna!

Da! Zaslužila je!

...

Misliš li što i ja?

Da.

Ali nije pristojno to reći, zar ne?

Nećemo reći.

Nećemo.

IZA PRVOG

218 Tamara ide iza prvog, odmah iza Nove godine. Odlučila sam pokloniti joj obje košulje. Na svoje duge tanke ruke, navući će karirane rukave pastelnih boja moje košulje i hodati par metara iznad berlinskog asfalta. Ovdje će ostaviti snijeg i maglu, ovdje će ostaviti bljuzgavicu i blato i nas koji pušemo balone da iza prvog, odmah iza Nove godine, proslavimo Emin prvi rođendan.

Njoj i nije mjesto među šarenim balonima i plastičnim tanjirima, među piskutavim “Danas nam je divaaan dan” što silazi sa dječijih usnica.

Nije da ćemo joj čuvati njenu omiljenu narančastu vreću na kojoj je voljela sjediti u svom kutu našeg velikog dnevnog boravka. Neko će od gostiju već sjesti tu, nije da ćemo reći da je zauzeto, nije da ćemo je prekriti bijelom plahtom i zatvoriti je za sjedenje.

Nećemo, ali Jaca i ja ćemo, sigurna sam, skidajući balone i ukrase sa zidova, pogurati vreću još više u ćošak, pogledati na sat i promrmljati što sebi u njedra, što jedna drugoj: Sletjela.

Živjela, živjela, i sretna nam bila...

TAXI

Jan izlazi prvi. On je već navikao. Okreće se za sobom i gleda ima li šta na zadnjem sjedištu. Pogledamo se. Onda on slegne ramenima i nasmiješi se.

Mogu li ja kupiti karte?

Naravno, kažem mu, uzimam njegovu ruku u svoju i krećemo.

Drugom prvo režem zrak, potom je kao starac stavljam na leđa, a na kraju je guram u džep.

Odlazimo po karte. Edo i Ema su na dva koraka iza nas.

PERIPATETIČKE

SLAVICA MILETĆ

Ove male... šta god bile... nastale su u hodu. Šeta čovek psa, pa ako nije ni napeto ni zanimljivo, već mirno i dosadnjikavo (uglavnom po takozvanom lošem vremenu, kad kučkari zaobilaze park i puštaju najbolje prijatelje da obave šta imaju pred susednim vratima i kad se mačke i glodari povuku u zaklon od padavina i vetra), vrti nešto po glavi. A to mora biti lako (da bi deo pažnje skenirao tlo i registrovao stvari u koje ne bi valjalo ugaziti i otpatke hrane koji bi mogli naškoditi čak i prilično čvrstom psećem želucu) i lako pamtljivo (da bi se po povratku kući moglo zapisati). Ponešto se ipak izgubi, ponešto se kasnije doda ili izbací, ali sve u svemu, ove štagodbile su peripatetičke.

ALMIN APETIT

Alava Almiška
apa avokade.
Alal!
Amišna Almita
apila aparat.
Ako!
Ambicije Alminog
astronomskog apetita:
Atlantik,
Amerike,
Azija,
Afrika,
Arktik,
Antartik.
Auuu!
Ajmeeee!
Aman, Alma!

BRINE BABA BOJA

Bora bašibozuk
Biba buntovnica
Branko baksuz
Bilja bezobrazna
Bane blentav
Bisa bezosećajna
Buca baraba
Buba brljiva
Bata bezobziran
Beca bestidna.
Belaj, bruka, blam,
budiboksnama!

Brige bude baba Boju,
brine baba besana.
Boru, Bibu, Branka, Bibu, Baneta, Bisu, Bucu, Bubu, Batu, Becu
baš briga.
BoliBBBBBBBBB.

DRAGANI DOZLOGRDILO

Dragana dugo dimila,
dve decenije dirinčila.
Decenijama Draganu
dozivali drugi:
dođi-der
daj-der
deder.
Dosadio Dragani duvan,
dodijalo dirinčenje,
dozlogrdili drugi.
Dragana danas
dokoliči
dangubi
drema
divani
dembeliše.
Druga Dragana.

GURMANLUK

Grizodušje grize Gorana.
Gdekad gricka, glođucka,
gdekad grubo grize, glođe, gnječi.
Grešiš, grizodušje,
grdno grešiš.
Grizi gangstere,
ganjaj gadove,

glodi gnjide,
gnjavi govnaire.
Glupo grizodušje govori:
Gadovi gadni.
Gangsteri grozomorni.
Gnjide gorke.
Govnari gnjecavi.
Gorana gustiram.
Gle, grizodušje gadljivo!
Gle, gle, grizodušje gurman!
Grizodušje glaba Gorana.
Gric gric.
Gloc gloc.

KONVERZACIJA

– Kilonjo!
– Klado!
– Konju!
– Kravo!
– Konjino!
– Kravetino!
– Kenjatoru!
– Kretenko!
– Kopile!
– Kurvo!

223

OPREZNI OLIVER

Oli okleva:
ostati ovde?
Otići onamo?
Odugovlači:
ovde odbojno,
onde opasno.

Oteže,
obilazi,
oprezno osmatra okolinu,
osluškuje opomene,
opipava,
odgađa odluku.
Odustaje obeshrabren.
Onda opet otpočinje
odmeravanje,
odvagavanje:
ovo? Ono?
Ova? Ona?
Ovako? Onako?
Ovamo? Onamo?
Ovoliko? Onoliko?
Ogromne opasnosti odasvud.
Ošamutilo Olija odlučivanje.
Osedeo od obilja opcija.

PROTA PERE PROZOR

– protopričica –

Protu probudiše povici prvaka.
Počelo polugodište!
Polako proteže pršljenove, pribira pamet, pretresa planove, pevuši.
Pa pride prozoru.
Prozor pakleno prljav – popala prašina, ptičja pogan...
Poslednji put pran prošlog proleća.
Pretprošlog.
Pre pet proleća.
Pre pet puta pet proleća.
Preteruješ, Proto.
Prosto – prljav.
Prekosutra, promrmlja Protu.
Posle Pesničenja.
Posle puta.
Prazne priče, pusti ponedeljci!
Prokrastiniraš, prijatelju, prekore pošteni Protu Protu.
Protu popusti pod pritiskom.
Prvo posao, posle plezir, prozbori pomirljivo.
Potraži potreban pribor pa poče prati prozor.
Pere – pevuši. Pere – puhće. Pere – posmatra prizor.

225

Prolaznici prolaze.
Preko puta posrće pijanac.
Pločnik prljav: PVC, papirići, pikavci, pljuvačka, pseća pogan...
Prljavština pobeđuje, pomisli Protu potišteno.
Potom pod prozorom primeti privlačnu plavušu.
Prsata, pravi peščanik, potpetice (petnaestica, po Protinoj proceni)
pocupkuju pravo prema pogolemoj psećoj pogani.
Protu pretrnu.
Pazi! povika. Pazi!
Plavuša podiže pogled.
Protu ponovi: Pazi, pobogu! pokazujući prstom pločnik.
Prateći pravac Protinog prsta, plavuša primeti pasju psinu.
Prolako podiže papuču, prekorači.

Potom pomilova Protu pitomim plavetnilom.
Prstićima posla pusu.
Prota procveta, pocrvene, pa pobeže postiđen.
Puke predrasude, pomisli.
Pametnica! Pčelica! Plavušni Platon!
Pri tom prijatna persona.

Posle pauze Prota pritisnu pedal.
Pere – peva ("Plavojko plavaaaa..."). Pere – pregleda. Pere – puhće.

Prođe podne.
Pregladneo Prota.
Pročepirka, pronađe pleh prebranca, par pečenih paprika, pola piva.
(Premda prezire pijančenje, Prota ponekad popije pola piva.)
Pokusa Prota pasulj, pojede paprike, popi pive.
Propra posuđe, podrignu, p★★★u.
Potom požele poslasticu.
Priprema Prota, peče, premazuje pekmezom – petnaest palačinki.
226 Pet pojede, preostale pokri papirom.
Pa pridrema.

Pre pet probudi Protu prasak petarde.
P., poče Prota pa proguta psovku.
Prota prezire psovanje.
Povrh psovanja, povrh pijančenja, Prota prezire politiku.
Psovačku – prirodno.
Pogotovo prljavu, pokvarenu, pljačkašku, poganu, primitivnu, prevrtljivu,
podmitljivu...

Pusti, Proto, prazne pleonazme.
Posveti pažnju pametnijim poslovima.
Prota ponovo prionu.
Pere – pevuši. Pere – pregleda. Pere – puhće.

Prošla ponoć.
Prozor progledao.
Prota ponosan, presrećan.
Pun pogodak! pohvali Prota Protu.

Potamani preostale palačinke.
Pođe pajkiti.
Prijatan počinak, Proto.

REŠIO RISTA

Rista rešava rebus.
Riba ribi rubi rep?
Riba ribi rabi rep?
Riba ribi riba rep?
Riba ribi reže rep?
Riba ribi ruča rep?
Riba ribi riše rep?
Riba ribi rize rep!
Ravo, Risto!

SLAVICE, SASTAVI SE

227

Skoro svega sita Slavica:
slanog slatkog
soka supe
sira salate
sladoleda.
Sita Slavica svega.

Slavicu skoro sve smara:
slave sedeljke
svadbe sahrane
socium.

Slavici su skoro svi sumnjivi:
surovi sentimentalni
snažni slabi
sujetni skromni.

Skoro sve smeta Slavici:
sunce svetlost
smog sivilo
sparina.
Smeta Slavici sve sem
sipkavog snega.

Slavici se skoro sve smučilo:
sopstvena soba
Srbija
svet
Sunčev sistem
svemir.

Slavicu skoro svi
smatraju strašnim snobom.
Savetuju Slavici: sestro, spusti surlu.

228

USLIŠI

Ublaži,
utoli,
uredi,
ustanovi,
urazumi,
uskladi,
uzdigni,
uskrsni!

Umislismo,
uzmutismo,
uprskasmo,
upropastismo,
uneredismo,
uništismo,
umorismo,
umresmo.

VRTEŠKA

Po motivu A. Šniclera i M. Ofilsa

Vida voli Vladu
Vlada voli Veru
Vida Vladu
Vlada Veru
voli.

Vera voli Veljka
Veljko voli Vesnu
Vera Veljka
Veljko Vesnu
voli.

Vesna voli Vanju...
(Vidi: Vida voli Vladu...)

Vlada vara Vidu
Vera vara Vladu
Vlada Vidu
Vera Vladu
vara.

Veljko vara Veru
Vesna vara Veljka
Veljko Veru
Vesna Veljka
vara.

Vanja vara Vesnu
(Vidi: Vida vara Vladu.).

Večita vrteška!

ZAR ZAGA?

Zaga zagovarala
zdravlje,
zelen,
zelenilo,
zelje,
zeleniš
zrelost,
zagovaranje,
zastupanje,
zbrinjavanje,
zdravo zaključivanje,
zimnicu.
Zero zezanje.
Zatim Zagu zamorilo zagovaranje.
Zaboravila
zimnicu,
zanemarlia zdravo zaključivanje.
Zbogom zrelosti!
Zavolela Zaga zezanje.
Zagu zezanje zdravo zabavlja.
Zar Zagu?
Zagu.
Zaista?
Zaista.

EMPIRIJA UZVRAĆA UDARAC: NAJDUŽI PRIKAZ JEDNE KNJIGE IKAD

NENAD VELIČKOVIĆ

Profesori fizike Alan Sokal poznat je užoj naučnoj javnosti po *podvali* kojom je 1996. podijelio intelektualce, najprije u Sjedinjenim Državama a potom u Francuskoj i Britaniji. Ukratko, nakon tri mjeseca izučavanja postmodernističkog diskursa, napisao je kvazinaučni tekst, prepun besmislica pod očito parodijskim naslovom *Nadi-laženje granica: prema transformativnoj hermeneutici kvantne gravitacije*.¹ Tekst je objavljen u prestižnom postmodernističkom časopisu *Social Text* a da uredništvo nije shvatilo kako se iza gomile referenci i postmodernističkog žargona ne krije priznanje jednog fizičara da je moderni relativizam superioran u odnosu na naučni metod, nego nešto sasvim suprotno, i to u vezi sa odgovornošću akademske zajednice za intelektualnu i političku krizu ljevice. Mjesec dana nakon izlaska specijalnog broja časopisa *Social text*, Sokal je u drugom časopisu (*Lingua Franca*) objelodanio svoju *podvalu* i razloge zašto se na nju odlučio.

Na to priznanje reagovali su neki od prozvanih, prije svih urednici, a nešto kasnije u *Njujork Tajmsu* Stenli Fiš i u *Le Mondu* Žak Derida.² Kao rezultat polemike koja se nakon toga razbuktala u intelektualnim krugovima, Alan Sokal je, skupa sa belgijskim profesorom fizike Žanom Brikmonom, objavio knjigu *Intelektualni pozeri*.

Knjiga je prvo objavljena u Francuskoj 1997. pod naslovom *Impostures Intellectuelles*, a godinu dana kasnije u Britaniji (*Intellectual Impostures*) i u Americi (*Fashionable Nonsense*) u više izdanja. Do danas je prevedena na katalonski, nje-

¹ Prevedeno u časopisu *Diskrepancija*, sv. III, broj 5-6, prosinac 2002, preveo Sven Marcelić. Redakcija se ogradiła: *Naravno, objavljivanje tekstova ne znači nužno i slaganje s njihovim sadržajem, a prvenstvena namjera bila nam je potaknuti zainteresirane čitaoc na istraživanje posljedica ove afere. O tome kasnije više.*

² Iscrpan popis tekstova dostupan je na:
<http://www.physics.nyu.edu/sokal/>

mački, mađarski, italijanski, korejski, japanski, persijski, portugalski, poljski, španski i turski, a prevodi se i na kineski i ruski.

O njoj ovdašnja akademska zajednica uglavnom šuti, iako bi u najmanju ruku bilo časno da se neko od naših profesora s karijerom izgrađenom na opusu Deride, ili Lakana, ili Kristeve, ili Bodrijara ili bilo koga spomenutog u *Intelektualnim pozerima*, na tu knjigu osvrnuo i objasnio zašto ne zaslužuje ni veću pažnju ni cjelovit prevod.³

Ovako se tog posla prihvata neuki čitalac kome prevođenje nije struka, maturant matematičke gimnazije i docent književne historije, podjednako diletant za navedene postmodernističke opuse i za fizikalne i matematičke teorije koje se u Sokalovoj i Brikmonovoj knjizi pominju. Ali ako su Brikmon i Sokal u pravu, a ovaj im čitalac vjeruje jer ne govore nejasno kao intelektualni pozeri, onda bojazan da će s ovim prevodom ispasti smiješan izgleda ništavna spram mogućnosti da neko stručan i kompetentan taj posao ovim isprovociran obavi kako valja.

★★★

Brikmon i Sokal daju sebi u zadatak da pokažu kako su poznati intelektualci, poput Lakana, Kristeve, Irigaraj, Bodrijara i Deleza neprestano zloupotrebjavali naučne koncepte i terminologiju tako što su ili koristili, bez i najmanjeg opravdanja, naučne ideje van njihovog konteksta, ili isturajući naučni žargon pred svoje nenaučne čitaoce bez

imalo poštovanja za njegovu relevantnost ili smisao. Pri tome se uzdržavaju da sude o onom dijelu opusa ovih intelektualaca za koji sami nisu stručni.

Knjiga je puna citata, od kojih su neki smiješni sami od sebe, a neki to postaju tek nakon preciznih i visprenih analiza. Međutim, Sokal i Brikmon ističu u predgovoru da njihova namjera nije bila samo iznijeti u javnost pojedinačne primjere zloupotrebe. Ta je namjera bila šira: napisati i objaviti knjigu koja se bavi mistifikacijama, namjerno nejasnim jezikom, zbrkanim mišljenjem i pogrešnom upotrebom naučnog koncepta. Citirani tekstovi su možda samo vrh ledenog brijega, ali bi taj brijeg trebalo opisati kao zbirku intelektualnih praksi, a ne kao neku društvenu grupu.

Drugim riječima, autori se ne bave primarno postmodernistima (ili poststrukturalistima) nego njihovim postupcima, koji ovaj način mišljenja čine različitim od svih prethodnih.

Zloupotrebu definišu kao korištenje naučnih teorija (bilo da se na njih pozivaju ili se iza njih skrivaju) o kojima se imaju tek maglovite predstave. Najčešća taktika je korištenje naučne ili pseudonaučne terminologije bez poštovanja za njeno stvarno značenje. Osim toga, zloupotreba se oslanja i na preuzimanje konceptata iz prirodnih nauka u humanističke i društvene, bez opravdanih metodskih i/ili empirijskih razloga za to. Autori ovo ilustruju primjerom:

Ako biolog želi primijeniti u svom istraživanju elementarne pretpostavke matematičke topologije, teorije skupova ili

3 Naime, za nju ne znaju neki od vodećih naših izdavača sociološke i književnoteorijske literature, COBISS registruje par primjeraka samo u slovenačkim bibliotekama, u *Žarezu* se pominje afera. Uz pomenutu *Diskrepanaciju*, i knjigu Ziauddina Sardara *Thomas Kuhn i ratovi znanosti*, to bi bilo sve. Uglavnom, neshvatljivo malo spram odjeka i važnosti knjige.

diferencijalne geometrije, tražiće se od njega objašnjenje. Proizvoljnu analogiju njegove kolege neće prihvatiti. Ovdje, naprotiv, mi učimo od Lakana da je *struktura neurotičnog subjekta upravo torus* (ništa manje nego realnost sama, cf.p.19), od Kristeve da se *o poetskom jeziku može teoretisati u terminima kardinalnosti kontinuuma* (cf.p.38), a od Bodrijara da *moderni rat zauzima mjesto u neeuclidovskom prostoru — sve bez objašnjenja*.⁴

Naš cilj je, nastavljaju, reći upravo to da je car go (i kraljica takođe).

*Ali da raščistimo. Mi ne napadamo filozofiju, humanističke i društvene nauke generalno; naprotiv, mi držimo da su ova polja od izuzetne važnosti i želimo upozoriti one koji u njima rade (najprije studente) na pojavu nekih slučajeva šarlatanizma. Uproščeno, mi želimo da ‘dekonstruišemo’ široko uvjerenje da određeni tekstovi imaju težinu jer su ideje izložene u njima velikoumne. U mnogim slučajevima pokazaćemo da ako je tekst nerazumljiv odličan razlog za to je njegova besmislenost.*⁵

Podrazumijeva se da *dekonstrukcija* koje se Sokal i Brikmon poduhvataju nije iste vrste kao njen predmet. Metod koji autori dosljedno provode kroz cijelu knjigu oslanja se na provjeru. U nauci nema vjerovanja na riječ, pogotovo ne na

riječ čije je značenje mutno i nejasno. Kad se takva izgovori u vezi s matematikom, provjera je stroga i nemilosrdna. Dobar dio knjige, osim citata, čine dakle i pasaži pisani matematičkim žargonom, u kojima se **dokazuje** besmislenost citiranih postmodernističkih koncepata zasnovanih na matematičkim teorijama.⁶

I. U SUSRET MOGUĆIM PRIGOVORIMA

Prije nego što pređu na primjere i analizu, autori pokušavaju odgovoriti unaprijed na neke moguće prigovore.

I. Prvo, na onaj da su citati koje uzimaju marginalni u opusima navedenih autorica i autora:

Odgovorili bismo, prije svega, da ovi tekstovi sadrže mnogo više od beznačajnih grešaka: oni prikazuju duboku nezainteresovanost, ako ne i prezir za činjenice i logiku. Naš cilj nije, stoga, da ismijavamo književne kritičare kada pogrešno citiraju teoriju relativiteta, ili Godelov teorem, nego da branimo principe racionalizma i intelektualnog poštenja, koji su (ili bi trebali biti) zajednički svim akademskim disciplinama. [...]

Ali kada se intelektualno nepoštenje (ili velika nestručnost) otkrije u jednom, čak i sporednom dijelu nečijeg

233

⁴ (1. Holding forth...) Svi citati daju se prema iBook izdanju knjige *Intellectual Impostures*.

⁵ (Our goal...)

⁶ Ti su pasaži u ovom prikazu izostavljeni, jedno zbog toga što nadilaze sposobnost očekivanog čitaoca da ih bez velikog truda i *ponavljanja gradiva* razumije, a drugo zato što taj posao mnogo više ima smisla obaviti prevodeći cijelu knjigu.

rada, prirodno je poželjeti ostatak ispitati strožije. Ne želimo prejudicirati rezultat takve analize, nego prosto maknuti auru dubokoumnosti zbog koje se ponekad studenti (i profesori) ne usuđuju da takve tekstove kritički preispitaju.⁷

Zašto je to važno? Sokal i Brikmon kao primjer navode neslaganje geoloških spoznaja i biblijskog teksta. U potonjem je Zemlja stara 5.000 godina, što je daleko manje od vremena na koje upućuje nauka. Zbog toga (naravno, i mnogih drugih stvari) Biblija se više ne može uzimati kao neprikosnoven autoritet za historiju; i ozbiljni ljudi je više nigdje (osim u Americi, cinično napominje autorski dvojac) ne shvaćaju i ne čitaju bukvalno. Devedeset procenata Njutnovog rada odnosi se na alhemiju i misticismizam, ali je preživio ostatak, ono što se zasnivalo na čvrstim dokazima. Ako se isto pokaže i za autore postmoderniste kojima se bavi ova knjiga, vele Brikmon i Sokal, *Intelektualni pozeri* imaće tek sporednu važnost.

Ali, ako su ti autori postali internacionalne zvijezde prvenstveno zbog socioloških a ne iz intelektualnih razloga, i jer su kao majstori jezika bili u stanju impresionirati publiku pametnom zloupotrebom sofisticirane terminologije – nenaučne kao i naučne – tada otkrića sadržana u ovoj knjizi mogu zaista imati značajne posljedice.⁸

2. Na drugi prigovor, da oni (jer su fizičari) ne razumiju kontekst o kojem pišu, autori odgovaraju da *kada su matematički ili fizički koncepti uključeni u drugo područje izučavanja, nužno je nekim argumentima opravdati zašto su relevantni*. Međutim, u svim slučajevima kojima su se za potrebe ove knjige bavili, takvi argumenti nisu dati, niti u samom citatu koji su naveli, niti u cijelom članku ili knjizi iz kojih su preuzeti. Dalje nastavljaju:

Pošto matematički koncepti imaju precizna značenja, matematika je prvenstveno korisna kada se primjenjuje u poljima čiji koncepti na sličan način podrazumijevaju značenja manje-više jednako precizna. Teško je vidjeti kako matematički pojam kompaktnog prostora može biti uspješno primijenjen na nešto tako loše definirano kao što je *'prostor zadovoljstva'* (jouissance) u psihoanalizi. Na kraju, trebamo biti naročito sumnjičavi kada teško razumljiv matematički koncept (kao aksiom izbora iz teorije skupova) koji se koristi rijetko, ili nikako, u fizici – a sasvim sigurno nikad u hemiji ili biologiji – čudesno postane važan u humanistici ili društvenim naukama.

3. Na treći prigovor, u vezi s 'pjesničkom slobodom', na koju navodno postmodernisti imaju pravo kao humanistički autori, Sokal i Brikmon odgovaraju da nemaju ništa protiv kad pisci naučne fantastike pominju crne rupe ili pojam vrijeme-prostora da vrate svoje junake u prošlost. To je pitanje tehnike pripovijedanja, koja se nekom može dopadati a nekome ne. Ali u knjigama koje njih dvojica analiziraju i cita-

7 (*We would respond...*)

8 (*But if these...*)

tima koje navode nema govora o pjesničkoj slo-
bodi. Tekstovi svih ovdje izdvojenih autora nisu
fikcija, ne samo stoga što im stil nije književni,
nego i zato jer im je namjera postavljati teorije.

4. U vezi s četvrtim prigovorom, da su čitali pre-
više bukvalno i da su citirane primjere trebali
čitati kao metafore a ne kao logičke argumente,
autori *Intelektualnih pozera* primjećuju:

Zaista, u određenim slučajevima 'nauka'
je nedvosmisleno metaforična; ali šta je
svrha tih metafora? Napokon, metafora
se koristi da razjasni nepoznat koncept
dovodeći ga u vezu s nečim poznatijim.
Ne obratno.⁹

I dalje, duhovito, pozivaju nas da zamislimo
kako na nekom teorijskom seminaru iz fizike
oni publici objašnjavaju neki strogo tehnički
koncept kvantne teorije polja poredeći je s kon-
ceptom aporija u Deridinoj literarnoj teoriji. I
poentiraju ironičnim pitanjem: *Možda je cilj pro-
turiti kao dubokumno neko banalno filozofsko ili sociološko
opažanje, odijevajući ga u pomodni naučni žargon.*

5. Peti prigovor odnosi se na ulogu analogije u
argumentaciji. Sokal i Brikmon izjavljuju da je
smatraju iznimno korisnim sredstvom mišlje-
nja kada se koristi unutar srodnih oblasti. Me-
đutim, nemaju sumnje da *analogije između dobro
potkrijepljenih i utvrđenih teorija u prirodnim naukama i
teorija suviše nejasnih da bi se mogle empirijski provjeriti
(npr. lakanovske psihoanalize) služe samo tome da prikriju
slabosti potonjih.*

6. Šesti prigovor, koji osporava njihove kompe-
tencije i kvalifikacije da govore o problemima
izvan svog polja (u smislu da se oni kao pri-
rodnjaci ne mogu baviti društvenim naukama),
odbijaju na sljedeći način:

Intelektualnu vrijednost nekog iskaza
određuje njegov sadržaj a ne identitet
govornika, još manje njegova diploma.
Sem toga: mi ne kanimo suditi Lakanovoj
psihoanalizi, Delezovoj filozofiji ili La-
turovom konkretnom radu u sociologiji.
Mi se ograničavamo na njihove tvrdnje
o matematici i fizici ili o elementarnim
problemima u filozofiji nauke.¹⁰

7. Sedmi prigovor, da se i oni oslanjaju na ar-
gument autoriteta, Brikmon i Sokal odbacuju
tako što upozoravaju da se oni nisu bavili samo
greškama u korištenju naučne terminologije
nego i njenom nebitnošću u novom kontekstu.
Dakle, nisu nastupali kao sujetni prirodoslovci
koji brane svoj teritorij i svojim autoritetom
poništavaju druge, nego su ukazali na besmi-
slenost kao posljedicu zloupotrebe naučnog
metoda. Koji, da ponovimo i naglasimo, ne
smatraju svojinom prirodnih nauka.

8. U odgovoru na osmi prigovor, da analizirani
autori uopšte i nisu postmodernisti, Brikmon
i Sokal priznaju da nisu, zaista, svi. Ali dodaju
da intelektualne zloupotrebe kritikovane u ovoj
knjizi nisu homogene; one mogu biti klasifi-
kovane, vrlo grubo, u dvije različite kategorije.
Prva je ekstremni strukturalizam, u ekspanziji

9 (Indeed, in certain...)

10 (First, we have no desire...)

od početka sedamdesetih, koji uspostavlja diskurse u društvenim naukama s *premažom* naučnosti, a druga je poststrukturalizam od sredine sedamdesetih, u kojem se napušta svaka naučnost, za račun filozofije iracionalizma i nihilizma. Međutim, argumenti kritike ne zavise od razumijevanja riječi *postmodernizam* ili *poststrukturalizam*, jer se ona ne bavi ličnostima i grupama kojima pripadaju nego metodom koji je neutemeljen.

★★★

Na pitanje zašto kritikuju baš ove a ne neke druge autore, Sokal i Brikmon odgovaraju, ponovo, da nisu važni autori nego metod. I da jesu postojali *gori* od Lakana, njihova analiza Lakana ostala bi ista. Ističući da nisu *imali namjeru sastaviti desetotomnu enciklopediju nonsensa od Platona do danas* autorski dvojac ukazuje da je izbor na autore uvrštene u *Intelektualne pozere* pao prije svega zbog njihove zloupotrebe naučne terminologije, odnosno zbog načina na koji koriste prirodne nauke u svojim filozofskim spekulacijama.

Na pitanje zašto se uopšte bave ovim predmetom, a ne nekim ozbiljnijim i važnijim, kao da je postmodernizam najveća opasnost po civilizaciju, oni odgovaraju da su za pisanje potrebna dva uslova: kompetencija i sposobnost da se ponudi nešto novo. *Naravno, ne mislimo da je postmodernizam velika opasnost za civilizaciju. Posmatrano globalno, to je marginalan problem, u poređenju s opasnijim formama iracionalizma – religijskog fundamentalizma, na primjer. Ali mislimo da je kritika postmodernizma vrijedna iz intelektualnih, pedagoških, kulturnih i političkih razloga.*¹¹ Na to će se vratiti u Epilogu.

Na kraju uvoda autori *Intelektualnih pozera* podvlače da *naučna strogost, čiji su oni zagovornici, često vodi rezultatima protivnim 'zdravom razumu'; opskurnost, konfuzija u mišljenju, antinaučni pristup i kvazireligiozno obožavanje 'velikih intelektualaca' nema nikakve veze s ljevicom.*¹² *Naš cilj je, vele oni, osuditi intelektualno poziranje i nepoštenje, odakle god da dolazi.*¹³

Uvod završavaju predstavljanjem koncepcije knjige:

Najveći njen dio čine analize tekstova autora jednog po jednog. Kao olakšanje čitaocima koji nisu stručni, u fusnotama smo dali kratka objašnjenja odgovarajućih naučnih koncepata, uz upute na dobre popularno pisane stručne radove.

Neki čitaoci će zasigurno misliti da smo tekstove naših autora uzeli previše ozbiljno. I to je istina, u jednu ruku. Ali pošto ih mnogo ljudi shvata kao ozbiljne, smatramo da se trebaju analizirati sa velikom strogošću. U nekim slučajevima odlučili smo se za duže citate, rizikujući da budemo dosadni čitaocima, s ciljem da pokažemo da nismo pogrešno razumjeli smisao teksta time što smo istrgli rečenice iz konteksta.

Osim zloupotreba u užem smislu, također smo analizirali i određene naučne i filozofske konfuzije u pozadini mnogih postmodernističkih promišljanja. Prvo ćemo razmotriti problem spoznajnog relativizma, i pokazati da cijeli niz ideja koje dolaze iz istorije i filozofije nauke

¹¹ (*Of course, we do not think that postmodernism...*)

¹² (*In fact, the scientific rigor...*)

¹³ (*Our aim is...*)

nemaju takve radikalne implikacije kakve im se pripisuju. Nakon toga ćemo obratiti pažnju na nekoliko nesporazuma oko teorije haosa i takozvane ‘postmoderne nauke’. Konačno, u epilogu, pozicioniraćemo našu kritiku u širi kulturni kontekst.¹⁴

2. LAKAN

Prvo poglavlje knjige posvećuju Žaku Lakanu. Naglašavaju da se neće baviti njegovom teorijom psihoanalize, niti ulaziti u polemiku oko toga je li on genije ili šarlatan. Ono što njih zanima biće njegovo preuzimanje matematičkih koncepata, prije svega iz topologije. (Matematičke grane posvećene osobinama prostora koje ostaju nepromijenjene uprkos distorziji.) O konceptu *psihoanalitičke topologije* primjećuju da Lakan nigdje ne objašnjava kakve veze topološki objekti poput sfere ili torusa imaju sa mentalnim oboljenjima. On samo tvrdi da njegova topologija objašnjava mnogo stvari; ali za te tvrdnje ne daje argumente. Sokal i Brikmon pronalaze primjer za ovaj svoj nalaz u dijalogu nakon jednog Lakanovog izlaganja održanog na Univerzitetu u Baltimoru. Upitan *da li su ta fundamentalna aritmetika i topologija također mitovi po sebi*, ili

su u najboljem slučaju tek analogija koja treba da posluži za objašnjenje života uma, Lakan odgovara:

*Analogija za šta? ‘S’ označava nešto što može biti napisano upravo kao samo to S. A ja sam rekao da ono ‘S’ koje označava subjekt predstavlja instrument, predmet koji simbolizuje gubitak. Gubitak koji vi doživljavate kao subjekt (i ja takođe). Drugim rečima, to je onaj jaz između stvari čija su značenja obeležena, i one druge stvari koja je moj sadašnji diskurs, koji ja pokušavam da postavim na mesto na kojem ste vi, ali ne vi kao drugi subjekt, nego kao ljudi koji mogu da me razumeju. Gdje je analogon? Taj gubitak moguće je označiti samo sistemom simbola. U svakom slučaju, gubitak ne postoji pre nego što ta simbolizacija indicira njegovo mesto. To nije analogija. Ta vrsta torusa doista postoji u jednom delu stvarnosti. Taj torus realno postoji; to je zapravo struktura neurotika. To nije analogon, a ni apstrakcija, jer apstrakcija predstavlja jednu vrstu umanjivanja stvarnosti, a ja mislim da je to sama stvarnost.*¹⁵

237

Autori zaključuju kako ovdje Lakan ponovo ne daje argumente za svoju neopozivu tvrdnju da je torus zapravo ‘struktura neurotičnog’ (šta god da to znači). Štaviše, upitan ne radi li se samo o analogiji, odbija takvu mogućnost.¹⁶

¹⁴ (*The bulk of...*)

¹⁵ (*Analogy to what...*) Prevod teksta Žaka Lakana Jasmine Lukić, “O strukturi kao in-mikstovanju drugosti, što je pretpostavka svakog subjekta”, u knjizi *Strukturalistička kontroverza: jezici kritike i nauke o čoveku*, priredili Ričard Meksi i Euđenio Donato, Beograd 1988, str. 229. U citatu na koji se pozivaju Sokal i Brikmon iza pitanja *Where is the analogon?* stoji rečenica koja je u prevodu izostavljena: *Either this loss exists or it doesn't exist. I dalje: If it exists it is only possible to designate the loss by a system of symbols.* U ovom prikazu, iz više razloga, ne dovodim u pitanje prevode na koje se pozivam, smatrajući ih prihvaćenim i ovjerenim u procesu uređivanja, objavljivanja i kritičke recepcije.

¹⁶ (*Here again...*)

Lakan, primjećuju oni, često matematičke pojmove koristi kao ključne riječi, ali ih čak ni tada nigdje precizno ne definiše. *Sve je bazirano — u najboljem slučaju — na analogijama između topologije i psihoanalize, a da nije podržano ijednim argumentom. A zapravo su i matematičke tvrdnje besmislene.*¹⁷

To nije bez značaja, jer matematika nije marginalna u Lakanovom opusu. (Autori navode čitav niz naslova u kojima Lakan koristi matematičke pojmove bez razumijevanja i bez opravdanja zašto ih koristi.) Citiraju Lakanovu upotrebu pojma imaginarnog broja:

*Ako mi dozvolite, veli Lakan, da iskoristim jednu od onih formula koja mi ja pala na pamet dok sam pisao moje bilješke, ljudski život može biti definisan kao rezultat u kom bi nula bila iracionalna. Ova formula je samo zamišljena, matematička metafora. Kad sam rekao 'iracionalna', upućivao sam ne na neko nemjerljivo emocionalno stanje nego na nešto što se precizno zove imaginarni broj. Kvadratni korijen od minus jedan ne korespondira s bilo čim što je predmet naše intuicije, ni sa čim realnim — u matematičkom značenju termina — i sada, to mora biti sačuvano, skupa sa svojom punom funkcijom.*¹⁸

U ovom citatu, prepoznaju oni, Lakan brka iracionalne brojeve sa imaginarnim, pozivajući se na 'preciznost':

Oni [imaginarni i iracionalni brojevi] nemaju ništa zajedničko. Naglasimo da su u matematici značenja riječi 'iracionalno' i

'imaginarno' prilično različita od njihovih uobičajenih ili filozofskih značenja. Bez sumnje, Lakan ovdje govori razborito o metafori, iako je teško vidjeti kakvu teorijsku funkciju ova metafora (ljudski život je 'račun u kojem je nula iracionalna') može ispuniti.¹⁹

Lakana autori *Intelektualnih pozera* ne smatraju šarlatanom samo u vezi s brkanjem iracionalnih i imaginarnih brojeva; još više prostora, i sa još više uživanja u komentarima, oni posvećuju predstavljanju Lakanovog poznavanja matematičke logike. Navode opet primjer iz njegovog baltimorskog izlaganja:

Posle petnaest godina naučio sam svoje đake da broje do pet, što je teško (četiri je lakše) i oni su barem toliko shvatili. Ali za večeras, dozvolite mi da se zaustavim na broju dva. Naravno, mi se ovde bavimo celim brojevima, a mislim da mnogi od vas znaju da problem celih brojeva uopšte nije jednostavan. Samo brojanje, naravno, nije teško. Neophodno je samo imati jedan broj figura, recimo, u međusobnom odnosu jedan prema jedan. Istina je, na primer, da u ovoj sobi sedi tačno onoliko ljudi koliko ima stolica. Ali neophodno je imati skup celih brojeva da bi se dobio jedan celi broj, ili ono što se zove prirodan broj. Taj broj je, naravno, samo delom prirodan, samo u tom smislu što mi ne razumemo zašto on postoji. Brojanje nije empirijska činjenica, i nemoguće je čin brojanja dedukovati jedino iz empirijskih data.

¹⁷ (*Everything is based...*)

¹⁸ (*If you'll permit...*) Citirano prema: "Desire and the interpretation of desire in Hamlet", *Yale French Studies*, 55/56: 11-52, preveo James Hulbert.

¹⁹ (*In this quote...*)

Hjum je to pokušao, ali je Frege uspešno pokazao neprimerenost tog njegovog pokušaja. Prva teškoća je u činjenici da svaki ceo broj predstavlja celinu za sebe. Ako dva posmatram kao celinu, to može biti i vrlo ugodno: muškarac i žena, na primer — ljubav i jedinstvo! Samo, to se posle izvesnog vremena okončava, iza njih dvoje ne ostaje niko, osim možda dete, ali stvaranje trećega je nešto sasvim drugo, to je potpuno drugi nivo. U osnovi svih matematičkih teorija o brojevima naći ćete formulu 'n plus 1' ($n+1$). Ključ geneze brojeva je problem 'jednog više' pa vam predlažem da umesto spomenute objedinjavajuće celine koja u prvom slučaju predstavlja broj dva, uzmete u obzir realnu numeričku genezu broja dva.

Nužno je da taj broj dva konstituiše prvo ceo broj koji još nije dobijen kao broj pre nego što se dva pojavi. To postaje moguće zato što ovde dva treba da potvrdi postojanje prvog broja jedan: postavite dva umesto jedan, pa ćete videti kako se na mestu dva pojavljuje tri. Tu imamo nešto što ja nazivam obeležje, i već se pojavljuje nešto što je obeleženo i nešto što je neobeleženo. Sa prvim obeležjem dobija se status stvari. Frege upravo na taj način objašnjava genezu brojeva; klasa koju ne karakteriše nijedan element je prva klasa; jedan dolazi na mesto nule, posle čega je lako shvatiti kako mesto broja jedan postaje drugo mesto, čime se otvara prostor za broj dva, pa za broj tri, i tako dalje. Problem broja dva za nas je problem subjekta, i tu dolazimo do činjenice psihoanalitičkog subjekta, zato što dva ne dopunjuje broj jedan da bi se dobilo dva, već dva mora da ponovi jedan kako bi omogućilo tom jedan da postoji. Za objašnjenje geneze brojeva neophodna je samo prva repeticija, i samo je jedna repeticija neophodna da se konstituiše status subjekta. Nesvesni

subjekt je nešto što teži da ponovi sebe, ali dovoljna je samo jedna takva repeticija da se on konstituiše. Ali pogledajmo bliže šta je drugome neophodno za ponavljanje prvoga da bi se dobila repeticija. Na to pitanje ne može se lako odgovoriti. Ako olako odgovorite, reći ćete kako je neophodno da oni budu identični. U tom bi slučaju princip broja dva bio princip udvajanja — ali zašto ne i utrostručavanja, ili učetvorostručavanja? U moje vreme decu su učili da ne treba zbrajati, recimo, mikrofone i rečnike; ali to je potpuno apsurdno, jer zbrajanje ne bi ni postojalo ako ne bi bilo moguće zbrojiti mikrofone i rečnike, ili kupus i kraljeve, kako kaže Luis Kerol (Lewis Carroll). Istovetnost nije u samoj stvari već u obeležju, koje nam omogućava da stvari zbrajamo nezavisno od njihovih međusobnih razlika. Obeležje briše razlike, i to je ključ onoga što se prilikom repeticije dešava sa subjektom, sa nesvesnim subjektom. Jer vi znate da taj subjekt ponavlja nešto neobično važno; subjekt prepoznavamo, na primer, u onoj opšurnoj stvari koju u nekim slučajevima nazivamo traumom, ili izuzetnim zadovoljstvom.²⁰

239

Sokal i Brikmon skreću pažnju na to kako sada Lakan povezuje matematičku logiku i lingvistiku:

Razmatrao sam ovde samo početak niza celih brojeva, jer je to posredna tačka između jezika i stvarnosti. Jezik se konstituiše preko iste vrste objedinjavajućih osobenosti pomoću kojih sam objašnjavao jedan, i jedan više. Ali takva osobenost u jeziku nije isto što i objedinjavajuća osobenost, jer u jeziku imamo skup diferencijalnih osobenosti. Drugim rečima, može se reći da je jezik sačinjen od niza oznaka — na primer ba, ta, pa, i tako dalje — niza koji je beskonačan. U odnosu prema subjektu

20 (After fifteen years...) Navedeni prevod Jasmine Lukić, str. 224-225.

svaka oznaka može biti nosilac istog procesa, i sasvim je verovatno da proces celih brojeva predstavlja samo poseban slučaj tog odnosa među oznakama. Definicija je tog skupa oznaka da one predstavljaju ono što ja zovem Drugi. Razlika koja se stvara zahvaljujući postojanju jezika je u tome što (nasuprot objedinjavajućoj osobe-nosti kod celih brojeva) oznaka, u najvećem broju slučajeva, nije identična sa samom sobom – upravo zato što imamo skup oznaka i što u tom skupu jedna oznaka može, ali i ne mora označavati sebe samu. To je dobro poznato i predstavlja princip Raselovog paradoksa. Ako uzmete niz elemenata, koji nisu sopstveni članovi $x \notin x$, niz koji se konstituiše pomoću takvih elemenata vodi vas do paradoksa koji, kao što znate, vodi u kontradikciju. Jednostavno rečeno, to samo znači da u univerzumu diskursa ništa sadrži sve, a tu zapravo nalazimo jaz koji konstituiše subjekt. Subjekt predstavlja uvođenje gubitka u stvarnost, ali taj gubitak ipak ništa ne može da uvede, jer stvarnost po svom statusu predstavlja najveću moguću puninu. Pojam gubitka posledica je postojanja osobenosti koja je ono što nižemo – recimo, pomoću nekog odabranog slova, a_1, a_2, a_3 , – dok nedostatak čini prostor za mesto u nizu.²¹

Slijedi objašnjenje čitaocima šta s ovim Lakanovim redovima nije u redu:

Prvo, od momenta kad Lakan izgovora ‘jednostavno rečeno’, sve postaje opskurno. Drugo – i puno važnije – nijedan argument nije dat da objasni povezanost ovog paradoksa u bazičnoj matematici sa ‘jazom koji konstituiše subjekat’ u psiho-

analizi. Možda Lakan pokušava da impresionira svoju publiku plitkim obrazovanjem?

Uopšte, ovaj tekst perfektno ilustruje drugu i treću zloupotrebu na našoj listi. Lakan demonstrira, nestručnjacima, svoje poznavanje matematičke logike; ali njegov rezultat nije ni originalan ni pedagoški s matematičkog gledišta, niti je veza s psihoanalizom podržana ikakvim argumentom.²²

Sokal i Brikmon navode još nekoliko primjera nejasne upotrebe sofisticirane terminologije u Lakanovim tekstovima objavljivanim 1971, 1975, 1988, i 1998. godine da bi cijelu svoju analizu priveli zaključku:

Šta ćemo s Lakanovom matematikom? Komentatori se ne slažu oko njegove namjere: do koje mjere je želio ‘matematizirati’ psihoanalizu? Nismo u mogućnosti dati neki definitivan odgovor – što zapravo nije ni bitno, jer je Lakanova ‘matematika’ toliko bizarna da ne može igrati nikakvu plodnu ulogu u bilo kakvoj ozbiljnoj psihološkoj analizi.²³

Sokal i Brikmon nisu zabrinuti za matematiku, jer je studenti matematike neće učiti od Lakana (iako, priznaju, i on ponekad, rijetko, kaže nešto matematički suvislo). Problem s Lakanom ne tiče se matematike nego činjenice da su

21 (*I have only considered...*) Navedeni prevod Jasmine Lukić, str. 226–227.

22 (*First, from the moment...*)

23 (*What should...*)

njegove analogije između matematike i psihoanalize preslobodne, i stoga nejasne, i sasvim empirijski neprovjerljive. Po njima, najveća je šteta koju čine Lakan i njegovi sljedbenici u ekstremnom forsiranju teorije (konkretno: formalizma i igre riječima) na račun opservacija i eksperimenata.

Na kraju ove svoje analize autori upozoravaju čitaoca na strategiju kojom se ovakvo *lakanstvo* brani:

Lakanovi branitelji (kao i oni drugih autora o kojima ovdje raspravljamo) nastoje odgovoriti na ove kritike pribjegavajući strategiji koju ćemo nazvati 'ni/ni': ti radovi se ne trebaju vrednovati ni kao nauka, ni kao filozofija, ni kao poezija, ni... Suočeni smo s nečim što se može nazvati 'sekularni misticizam': misticizam zato što diskurs cilja na proizvodnju mentalnih efekata koji nisu čisto estetski, ali se ne obraćaju niti razumu; sekularni zato što kulturne reference (Kant, Hegel, Marks, Frojd, matematika, savremena književnost...) nemaju nikakve veze s tradicionalnom religijom i privlačne su savremenom čitaocu. Štaviše, Lakanovi tekstovi postaju, s vremenom, sve kriptičniji – karakteristika zajednička mnogim svetim tekstovima – kombinujući igre riječi sa razlomljenom sintaksom; i takvi služe kao osnova za egzegeze pune poštovanja koje poduzimaju njegovi sljedbenici. Zapitajmo se, naposljetku, ne radi li se tu o novoj religiji.²⁴

24 (*Lacan's defenders...*)

3. KRISTEVA

U trećem poglavlju *Intelektualnih pozera* autori analiziraju radove Julije Kristeve, objavljivane od kasnih 60-ih do sredine 70-ih. Analizu počinju Bartovom ocjenom da je njeno djelo *Semeiotike, potraga za jednom semanalizom* sasvim novo i precizno.

Polemišući s ovom i sličnim ocjenama drugih poštovalaca Julije Kristeve, oni pokazuju da njene kompetencije za kvantnu mehaniku i matematiku nisu velike i da ona tu ne razumije koncepte na koje se poziva. (Naprimjer, pokazuju kako brka skup od dva elementa, 0 i 1, sa intervalom od 0 do 1, ili sasvim pogrešno razumije Gedela.) Citirajući neke njene tvrdnje iz pomenute knjige zapažaju:

Kristeva nikad ne objašnjava važnost aksioma izbora za lingvistiku (jer je, po našem mišljenju, niti nema). Aksiom izbora kaže da ako imamo zbir skupova, od kojih svaki sadrži po jedan element, tada postoji i skup koji sadrži tačno po jedan element iz svakog od tih skupova. Ovaj aksiom dozvoljava da prihvatimo postojanje takvog skupa a da ga ne konstruišemo eksplicitno (ne mora se objasniti kako je 'izbor' učinjen). Uvođenje ovog aksioma u matematičku teoriju skupova motivisano je studijom beskonačne grupe skupova. Gdje se može naći takav skup u poeziji? Reći da aksiom izbora 'precizira kako svaka sekvencija sadrži poruku knjige' je budalasto – i mi nismo sigurni da li ona šteti više matematici ili književnosti.²⁵

241

25 (*Kristeva never...*)

Niz citata iz njene knjige *Séméiôtiké: recherches pour une sémanalyse*²⁶ Sokal i Brikmon završavaju ovim:

Novi pristup poetskom tekstu može biti skiciran ako pođemo od termina [dijalogizam] koji književna semiotika može prisvojiti. Logika koju podrazumijeva 'dijalogizam' je istovremeno: [...] 3) Logika transfinitnosti, koncept koji posuđujemo od Kantora, koji uvodi, polazeći od 'moći kontinuum' poetskog jezika ($0-2$), drugi formativni pristup, naime: poetska sekvenca je 'sljedeća-veća' (ne uzročno izvedena) prema svim prethodnim sekvencama u aristotelovskoj seriji (naučni, monološki, narativ). Tako se ambivalentni svijet romana predstavlja kao određen s dva formativna principa: monološkim (svaka sljedeća sekvenca je određena prethodnom) i dijaloškim (transfinitne sekvence koje su sljedeće-veće prethodnoj uzročnoj sekvenci). [Fusnota: Naglasimo da je uvođenje pojma iz teorije skupova u analizu poetskog jezika samo metaforično: to je moguće zato što se može uspostaviti analogija između relacija aristotelovske logike/poetike logike na jednoj strani i prebrojivosti/beskonačnosti na drugoj.]²⁷

Na završetku pasaža, primjećuju autori, Kristeva priznaje da je njena teorija samo metafora. Ali čak i na toj razini ona ne daje opravdanje: ne samo da nije ustanovila analogiju između 'aristotelovske logike/poetike logike' i 'prebrojive/beskonačnosti', nego je samo u priču

uvela nazive potonjih koncepata, a da nije dala ni najmanje objašnjenje za njihovo značenje ili, povrh svega, njihovu relevantnost (čak i metaforičku) za 'poetičku logiku'. Osim toga, teorija transfinitnih brojeva nema nikakve veze sa kazalnom dedukcijom.²⁸

Kristeva se u nastavku vraća matematičkoj logici:

Poetski jezik (koji ćemo od sada označavati inicijalima pl) sadrži kod linearne logike. Štaviše, možemo naći u njemu sve kombinatoričke figure koje je algebra formalizirala u sistem artifičijelnih znakova i koji nisu uobličeni na nivou manifestacija uobičajenog jezika. Pl ne može, dakle, biti sub-kod. On je komplementaran sistem kodova iz kojih se može izdvojiti (operativnim apstrakcijama i putem dokaživanja teorema) obični jezik, naučni jezik i vještački sistem znakova — koji su svi samo podskupovi ovog beskonačnog, oblikujući vlastita pravila na ograničenom prostoru (njihova moć je manje relativna od moći pl koji je surjektovan na njih).²⁹

Ovaj je paragraf besmislen, upozoravaju autori Pozera, uprkos tome što Kristeva vješto niže serije matematičkih termina. Ali ima i boljih:

Prihvatajući da je poetski jezik formalni sistem čija teoretizacija može biti zasnovana na teoriji skupova, možemo zapaziti, u isto vrijeme, da se funkcionisanje poetskih značenja pokorava

26 Julia Kristeva, *Séméiôtiké: recherches pour une sémanalyse*, Paris: Edition du Seuil, 1969.

Engleski prevod: *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, Oxford: Blackwell, 1980.

27 (A new approach...) Navedeno djelo, str. 151-153.

28 (At the end of this passage...)

29 (Poetic language...) Navedeno djelo, str. 178-179.

principima određenim aksiomom izbora. Taj aksiom specificira da postoji jednoznačna sličnost, predstavljena klasom, koja pridružuje svakom ne-praznom skupu teorije (sistema) jedan od njegovih elemenata:

$$(\exists A) \{ \cup_n (A) \cdot (x) [\sim E_m(x) \cdot \supset (\exists y) [y \in x \cdot yx \in A]] \}$$

$[\cup_n (A) - 'A \text{ je jednoznačno}'; E_m(x) - 'klasa x \text{ je prazna}']$

Rečeno drugačije, može se izabrati istovremeno element iz svakog nepraznog skupa koji razmatramo. Ovako predstavljen, aksiom je upotrebljiv u našem univerzumu E_{pl} -a. On čini jasnim kako svaka se-kvenca sadrži poruku knjige.³⁰

Sokal i Brikmon primjećuju:

Kristeva nastoji da impresionira čitaoca tehničkim žargonom. Ona zaista citira neke vrlo važne (meta)teoreme matematičke logike, ali se ne gnjavi time da objasni čitaocu sadržaj tih teorema, a još manje njihovom važnošću za lingvistiku. (Primijetimo da je skup svih tekstova ikada napisanih, u cijeloj ljudskoj istoriji, konačan skup. Štaviše, bilo koji prirodni jezik, naprimjer engleski ili kineski, ima konačan alfabet; rečenica, pa čak i knjiga, konačan je niz slova. Prema tome, čak je i skup svih nizova slova u svim zamislivim knjigama, bez ikakvih ograničenja u

njihovoj dužini, prebrojiv konačan skup. Teško je vidjeti kako hipoteza kontinuma, koja podrazumijeva neprebrojive beskonačne skupove, može imati ikakve primjene u lingvistici.)³¹

Nakon još nekoliko sličnih primjedbi zaključuju:

Da sumiramo, naša ocjena njenih naučnih zloupotreba slična je onoj koju smo dali Lakanu. Za razliku od njega, ona ima manje nejasne ideje o matematici koju priziva, iako očigledno ne razumije uvijek značenja riječi koje koristi. Ali glavni problem koji proizlazi iz ovih tekstova je da ona ne dokazuje vezu i važnost tih matematičkih koncepata u poljima koje pretenduje da proučava – lingvistici, književnoj kritici, političkoj filozofiji, psihoanalizi – a tako čini, po našem mišljenju, iz prostog razloga što ih nema. Njene su rečenice smisljenije nego Lakanove, ali ona prevazilazi čak i njega površnošću svoje erudicije.³²

243

4. INTERMECO

Analizu pojedinačnih intelektualnih podvala Sokal i Brikmon prekidaju četvrtim (*intermece*) poglavljem, u kojem smatraju za korisno upozoriti čitaoca na filozofske koncepte iz kojih postmodernistički diskurs nastaje. Prije svega tu misle na spoznajni relativizam.

30 (*Having assumed...*) Isto, str. 189. Istaknute su riječi kao u originalu.

31 (*Here again...*)

32 (*To summarize, our evaluation...*)

Grubo govoreći, mi ćemo koristiti termin ‘relativizam’ da označimo svaku filozofiju koja tvrdi da je istinitost ili neistinitost iskaza relativna u odnosu na individuu ili socijalnu grupu. Mogu se razlikovati različiti oblici relativizma već prema prirodi odgovarajućeg iskaza: *kognitivni* ili *epistemološki* relativizam kada se radi o dokazivanju činjenica (tj. o tome šta postoji ili se izjavljuje da postoji); *moralni* ili *etički* relativizam odnosi se na vrednovanje (o tome šta je dobro ili loše, poželjno ili štetno); i *estetički* relativizam koji se tiče estetskog vrednovanja (o tome šta je lijepo ili ružno, prijatno ili neprijatno). Ovdje ćemo se baviti samo *epistemološkim* relativizmom, a ne *etičkim* i *estetičkim*, koji prerastaju u bitno drugačije probleme.³³

Oni prihvataju da će biti kritikovani jer se upuštaju u filozofsku raspravu bez formalnog akademskog filozofskog obrazovanja, ali u konkretnoj stvari njima se ne čini da je to bitno. Budući da se radi o fundamentalnim razmimoilaženjima, oni kao fizičari smatraju svojom obavezom da odgovore relativistima, i ne vide zašto im za to treba diploma filozofije. Sasvim opravdano, na protivničkoj strani vide Popera, Kvina, Kuna i Fajerabenda.

Obračun s relativizmom u vezi s naukom počinju od solipsizma i radikalnog skepticizma. Na filozofsko pitanje, koje zavodi u solipsizam

— kako možemo znati da svijet izvan naših čula zaista postoji — odgovaraju: *nikako, ali je to savršeno dobra hipoteza. Ne samo da je razumno zaključiti da za naše osjete, pogotovo one neugodne, poput bola izazvanog ubodom ili vatrom, recimo, postoje razlozi izvan naše svijesti, nego postoje i stvari na koje ne možemo utjecati. Dok u većini slučajeva možemo voljno mijenjati senzacije izazvane maštom, ne možemo samo prostim mišljenjem zaustaviti rat ili lava koji nas napada ili kola koja jure na nas. Ali ovakav argument, naglašavaju autori, nikada ne dopire do solipsiste. Duhovito primjećujući da nisu nikada sreli poštenog i iskrenog solipsistu i da uopšte sumnjaju da postoji, Sokal i Brikmon ne žele dalje trošiti vrijeme na raspravu s takvima. Čitaoca više puta u ovom poglavlju podsjećaju da sama činjenica da se neka ideja ne može pobiti ne implicira da postoji jedan razlog da vjerujemo kako je istinita.*

Više pažnje posvećuju radikalnom skepticizmu, svedenom na stav: naravno da postoji vanjski svijet, ali meni je nemoguće imati bilo kakvo pouzdano znanje o tom svijetu.

Problem je, smatraju, vrlo dobro definisao Hjum:

*Činjenično je pitanje da li su osjetni opažaji proizvedeni od vanjskih predmeta koji su im slični. Kako da se to pitanje odluči? Sigurno iskustvom, kao i sva druga pitanja iste vrste. No tu iskustvo šuti i mora šutati. Duhu nikad nije ništa nazočno osim opažanja, i on nikad ne može doći ni do kakvog iskustva o njihovoj povezanosti s predmetima. Zato pretpostavka takve povezanosti nema nikakvog temelja u zaključivanju.*³⁴

³³ (*Roughly speaking...*)

³⁴ (*It is a question...*) David Hume, “O akademskoj ili skeptičkoj filozofiji”, Odjeljak XII u knjizi *Istraživanje o ljudskom razumu*, Zagreb 1988, preveo Ivo Vidan, str. 197–198.

Kakav odnos da uspostavi čovjek spram radikalnog skepticizma, pitaju se Brikmon i Sokal. Ključno je, primjećuju, da se ovaj skepticizam odnosi na cijelo naše znanje. Ne samo na postojanje atoma, elektrona ili gena nego takođe i na činjenicu da krv cirkulira našim venama, i da se rađamo iz materice. Zaista, čak i prosto svakodnevno znanje — čaša vode je na stolu ispred mene — sasvim zavisi od pretpostavke da nas naši opažaji ne zavode sistematski i da su zaista pobuđeni izvanjskim objektima koji, na neki način, sliče tim opažajima.³⁵

Hjumovom skepticizmu prigovaraju sljedeće:

Univerzalnost hjumovskog skepticizma je takođe i njegova slabost. Naravno, on se ne može pobiti. Ali, budući da niko nije potpuno i sasvim skeptičan (ukoliko je iskren) i poštuje opšte znanje, može se postaviti pitanje zašto je skepticizam neprihvatljiv u jednom domenu a ipak valjan u drugom, naprimjer u vezi s naukom. Razlog zašto odbijamo sistematski skepticizam u svakodnevnom životu očigledan je i istovjetan razlogu zbog kojeg odbijamo solipsizam. Najbolji način da objasnimo koherentnost našeg iskustva jeste da pretpostavimo kako izvanjski svijet odgovara, barem približno, slici koju dugujemo osjetilima.³⁶

Jednom kad se solipsizam i skepticizam maknu ustranu, može se nastaviti posao, započinju autori novi odjeljak

35 (*The key observation...*) U fusnoti autori dodaju: Tvrdi ovo, ne tvrdimo i da imamo zadovoljavajući odgovor na pitanje kako se ta veza između objekta i opažanja uspostavlja.

36 (*The universality of Humean...*)

posvećen nauci kao praksi, polazeći od činjenice da svi mi svakodnevno koristimo manje ili više pouzdana znanja o svijetu. Do koje mjere su osjetila pouzdana, relevantna, to se može ispitati svakodnevnom praksom, pažljivo poredeći, sistematično... I tu počinje nauka. Autori *Intelektualnih pozera* izjavljuju:

Za nas naučni metod nije radikalno drugačiji od racionalnosti u svakodnevnom životu ili u drugim područjima ljudskog znanja. Istoričari, detektivi i vodoinstalateri — uistinu sva ljudska bića — koriste iste osnovne metode indukcije, dedukcije i provjere dokaza kako to čine fizičari ili biohemičari. Moderna nauka pokušava da uvaži ove operacije pažljivije i sistematičnije, koristeći kontrolne i statističke testove, insistirajući na ponavljanju, i tako dalje. Štaviše, naučna mjerenja su često preciznija od svakodnevnih posmatranja; ona nam dozvoljavaju da otkrijemo dotad nepoznate fenomene; i ona su često u konfliktu sa 'zdravim razumom'. Ali je taj konflikt na nivou zaključaka, a ne na nivou osnovnog pristupa.³⁷

245

Radikalni skeptici i relativisti pitaju šta razlikuje nauku od astrologije, religije ili mitologije ili pseudonauke... Prije svega, odgovaraju Sokal i Brikmon, neki epistemološki principi, od kojih je jedan: biti skeptičan prema apriori argumentima, objavama, svetim tekstovima i argumentima autoriteta:

37 (*For us, the scientific...*)

Štaviše, iskustvo nagomilano tokom tri stoljeća naučne prakse dalo nam je niz opštih metodoloških principa – naprimjer, ponavljanje opita, provjeru, testiranje lijekova dvostrukim protokolima – koji mogu biti procijenjeni racionalnim argumentima. Međutim, mi ne izjavljujemo da ovi principi mogu biti kodifikovani na definitivan način, niti da je lista zaključena. Drugim riječima, ne postoji (do danas) potpuna kodifikacija naučne racionalnosti, i mi ozbiljno sumnjamo da može ikad postojati. Napokon, budućnost je inherentno nepredvidljiva; racionalnost je uvijek prilagođavanje novoj situaciji. Ipak – i to je najveća razlika između nas i radikalnih skeptika – mi mislimo da su dobro razvijene naučne teorije u pravilu podržane dobrim argumentima, ali da racionalnost tih argumenata mora biti analizirana od slučaja do slučaja.³⁸

Oni povlače uspjelu analogiju između nauke i kriminalističke istrage. I istraga, kažu, polazi od poznatog i kreće se ka nepoznatom (npr. počinitelju). Namještanje dokaza i politički motivisani procesi nemaju veze s kvalitetom argumenata. Otisci prstiju i forenzički nalazi u tome često igraju važnu ulogu i svakako su bolji nego priznanja dobijena na točku za mučenje. Nema, međutim, upozoravaju oni, jednog unaprijed fiksiranog i za sve i zauvijek

propisanog metoda, nezavisnog od konkretnog slučaja. Drugim riječima, nema generalne potvrde za induktivno zaključivanje; jednostavno, neke su indukcije razumne a neke nisu, sunce će izaći sutra sasvim sigurno, ali za deset milijardi godina možda ipak neće.

Znači, uvijek se vraćamo na Hjumov problem: nema stava o realnom svijetu koji može ikada biti precizno dokazan; ali, rečeno odgovarajućim izrazom anglosaksonskog prava, moguće ga je dokazati izvan svake razumne sumnje. Ostaje nerazumna sumnja.³⁹

Svjesni elementarnosti prethodnih redova, Sokal i Brikmon podsjećaju da većina relativističkih zastranjivanja ima korijene u Bečkom krugu, Poperu i ostalima koji su pokušali formalizovati naučni metod, što je mnoge sljedbenike odvelo u nerazumni skepticizam. Zato odlučuju u nastavku poglavlja pokazati da je serija relativističkih argumenata o naučnom znanju zasnovana na:

a) validnim kritikama nekih pokušaja da se formalizira naučni metod ili

b) na pukim reformulacijama Hjumovog radikalnog skepticizma.

Poper

Za krizu epistemologije odgovornost pripisuje najprije Poperu i njegovom pojmu falsifikacije.⁴⁰ Njegova šema, primjećuju oni, nije

³⁸ (*Moreover, the experience...*)

³⁹ (*In a sense...*)

⁴⁰ Falsifikacija, *opovrgljivost*, koncept Karla Popera, izložen u knjizi *Logika naučnog otkrića*, Beograd 1973, preveo Staniša Novaković, vidi str. 110 i dalje. Poper se zalaže da

loša, ako se uzme sa zrnem soli. Ali treba imati na umu dva problema koja generiše. Prvi je da prema njoj možemo biti sigurni samo da je neka teorija pogrešna, ali ne i da je tačna. Ona ignoriše činjenicu da se svi mi, naprotiv, ponašamo ne pretpostavljajući da Sunce sutra neće izaći. Niko ne sumnja u teoriju kruženja Zemlje oko Sunca, jer je poduprta sa isuviše dobrih dokaza.

Drugi problem s Poperovim konceptom proizlazi iz toga da je sama falsifikacija komplikovanja nego što se čini; mnoge se naučne teorije ne mogu negirati nezavisno jedna od druge, treće itd. Ukratko, Poperov koncept provjere je dobar, ali odbijanje indukcije nije. Odnosno:

Racionalni argumenti u korist teorije relativnosti ili teorije evolucije dostupni su i u radovima Ajnštajna, Darvina i njihovih nasljednika, ne kod Popera. Dakle, čak i ako je Poperova epistemologija u potpunosti pogrešna (što svakako nije slučaj) to nema nikakvog uticaja na valjanost naučnih teorija.⁴¹

U nastavku prelaze na analizu Djuem-Kvino-ve⁴² teze o nepotvrdivosti (teorije dokazima). U čemu se ona sastoji? Skup svih naših raspo-

loživih podataka je konačan, dok naše teorije sadrže beskonačan broj mogućih pretpostavki. Na primjer, Njutnova mehanika ne opisuje samo kretanje planeta nego i kretanje nekog još neotkrivenog satelita. Kako preći iz ograničenog skupa podataka u neograničeni skup tvrdnji?

Ovom problemu Sokal i Brikmon nude dva pristupa: prvi je da ovakvo rezonovanje dosljedno primijenimo na sve aspekte života; prema tome bi, bez obzira na činjenice, na kraju kriminalističke istrage broj osumnjičenih uvijek bio isti kao i na početku. Što je očito apsurdno i u nauci, stoga, beskorisno. Drugi pristup je da razmotrimo različite konkretne situacije koje mogu proizaći kad se sukobe teorija i dokazi, odnosno: ili da prihvatimo teoriju kad su dokazi toliko jaki da bi odbacivanje teorije bilo nerazumno; ili da prihvatimo da dokaza u prilog teoriji nema dovoljno i uzdržimo se od nametanja teorije; ili da zaključimo kako nema niti jedne teorije koja bi obuhvatila sve dostupne podatke, i nastavimo je tražiti.

247

Kun

Treći po redu relativistički argument s kojim se autori razračunavaju jeste nesamjerljivost paradigmi, koji svoju popularnost duguje Tomasu

naučne tvrdnje budu obuhvaćene sistemom za koji važi pravilo da iskazi unutar njega ne mogu jedan drugom protivrječiti, ali da se moraju moći iskustveno opovrgnuti. "Drugim rečima: neću zahtevati od naučnog sistema da bude takav da može, jednom zauvek, da se izdvoji u pozitivnom smislu; ali tražiću da mu logička forma bude takva da putem empirijskih provera može da se izdvoji u negativnom smislu: mora biti moguće da se jedan empirijski sistem opovrgne iskustvom." Isto, str. 74.

⁴¹ (*But the rational...*)

⁴² Pierre Maurice Marie Duhem, francuski fizičar i matematičar (1861-1916). Willard Van Orman Quine, američki filozof (1908-2000).

Kunu.⁴³ Po njemu, znanje je stvar dogovora jedne grupe koja je dovoljno moćna da svoje argumente nametne drugima. (Kun to ne kaže, ali zapravo nauku svodi na jednu od ideologija.) Sokal i Brikmon citiraju jedan Kunov radikalni zaključak:

*Prema tome, hemičari nisu mogli jednostavno da prihvate Daltonovu teoriju na osnovu evidencije, s obzirom da je dosta te evidencije još bilo negativno. Umesto toga, čak i posle prihvatanja te teorije, oni su morali da sateraju prirodu na liniju, a taj je proces u konkretnom slučaju zahtevao još jednu generaciju. A kada je bio završen čak se i kompozicija postotaka dobro poznatih smeša promenila. Sami podaci su se promenili. To je onaj poslednji smisao u kojem možemo želeti da kažemo da naučnici posle revolucije rade u jednom drugačijem svetu.*⁴⁴

*Ali šta tačno Kun misli pod 'oni su morali da sateraju prirodu na liniju' pitaju se autori Intelktualnih požera. Da li on sugerise da su hemičari nakon Daltona manipulirali podacima tako da ih usaglase sa atomističkom hipotezom, i da njihovi nasljednici to tako rade do danas? I da je ta hipoteza pogrešna? Očigledno, to nije ono što Kun misli, ali pošteno je reći da se izražava dvosmisleno.*⁴⁵

Na početku odjeljka posvećenog Kunu oni citiraju Dejvida Stouva, ne samo da bi upozorili na očiglednu stvar – da se nauka razvija (i da je njen razvoj moguće pratiti kroz istoriju, npr. od Njutna do Ajnštajna ili od Lamarka do savremene genetike), nego i da skrenu pažnju na za ovu temu izuzetno važnu knjigu *Popper and After: Four Modern Irrationalists*.⁴⁶

Pozivajući se na duhovit komentar Tima Modlina⁴⁷ da se u *Strukturama naučnih revolucija* dva Kuna laktaju kroz knjigu – jedan umjereni i drugi radikalni – Sokal i Brikmon pri-

43 Čitaocu daju osnovnu informaciju: Kunova šema je dobro poznata: glavnina naučne aktivnosti, koju Kun zove normalna nauka zauzima mjesto unutar 'paradigme' koja određuje šta se proučava, koji se kriteriji vrednovanja koriste, i koji se eksperimentalni postupci čine prihvatljivi. S vremena na vrijeme, normalna nauka ulazi u krizu – 'revolucionarni' period – i paradigma se mijenja. Naprimjer, rođenje moderne fizike s Galilejem i Njutnom dovelo je do raskida s Aristotelom; slično tome, u dvadesetom vijeku, teorija relativnosti i kvantna mehanika oborile su njutnovsku paradigmu. Usporedive revolucije pojavile su se i u biologiji, razvijajući se od statičnog pogleda na vrste do teorije evolucije, ili od Lamarka do moderne genetike. Ovakav pogled sasvim odgovara i percepciji 'naučnika' o njihovom sopstvenom radu, tako da je teško vidjeti, na prvu, šta je revolucionarno u ovom pristupu, još manje kako on može biti upotrijebljen u antinaučne svrhe. Problem je u Kunovom pojmu nesamjerljivosti paradigmi. (Kuhn scheme is well...)

44 (Chemists could not...) Tomas Kun, *Strukture naučnih revolucija*, Beograd 1974, preveo Staniša Novaković, str. 193.

45 (But what exactly...)

46 D. C. Stove, *Popper and After: Four Modern Irrationalists*, University of Sydney, 2010. Prevodi citata N. V., prema tekstu dostupnom na: <http://ontology.buffalo.edu/stove/preface.htm>

47 Tim William Eric Maudlin, američki filozof, r. 1958.

znaju da s *prvim* nemaju problem, ostavljajući istoričarima da se bave njegovom procjenom odnosa činjenica i teorija u konkretnim slučajevima, dok *drugog* proglašavaju ocem savremenog relativizma. Njega upozoravaju:

Istorijska proučavanja, a djelimično i u istoriji nauke, koriste metode koje nisu bitno drugačije od onih koje se koriste u prirodnim naukama: proučavaju dokumenta, izvode najracionalnije zaključke, indukuju na osnovu dostupnih činjenica, i tako dalje. Ako nam argumenti nekog tipa nisu dopustili da u biologiji ili fizici izvedemo razumne i pouzdane zaključke, šta bi bio razlog da se oslanjamo na njih u istoriji? Zašto bismo govorili u realističnom maniru o istorijskim kategorijama, poput paradigmi, ako je iluzija govoriti u istom maniru o naučnim konceptima (koji su, usput, znatno preciznije definisani) poput elektrona ili DNA?⁴⁸

Prirodno je, nastavljaju oni, uspostaviti i hijerarhiju u povjerenju koje dajemo nekoj teoriji. Svi tako čine, i naučnici i oni koji to nisu. Ako su dokazi da se Zemlja okreće oko svoje ose i oko Sunca toliko jači od Kunove argumentacije da je tome tako samo u aktuelnoj i privremenoj paradigmi, zašto bismo vjerovali potonjem?

Fajerabend

Sasvim očekivano, u poglavlju koje se bavi *modernim relativistima*, pažnju dobija i Pol Fajerab-

bend, koji u svojoj čuvenoj knjizi *Protiv metode* zagovara tezu da je sve moguće, pa je, prema tome, nauka precijenjena kao način spoznaje.

Sokal i Brikmon smatraju ga komplikovanim ličnošću, koju ne treba uvijek uzeti ozbiljno. Prigovaraju mu da miješa činjenično i vrijednosno prosuđivanje. Iako se i sam predstavlja kao neko koga ne treba shvatati bukvalno, njegovi tekstovi puni su referenci na specifične i vrlo stručne radove o istoriji i filozofiji nauke i fizike. Imajući sve ovo na umu, važno je, smatraju oni, ukazati na fundamentalne pogreške i na to kuda one mogu odvesti.

Slažu se s njim da se naučni metod ne može podvesti pod jedan skup univerzalnih pravila i da ga je nemoguće kodificirati. Ali, kada kaže da sve metode imaju ograničenja i da je jedino pravilo koje preživljava *sve je moguće*, autori *Intelektualnih požera* primjećuju da je takvo zaključivanje pogrešno, a karakteristično za relativiste. Duhovito poentiraju: *Postoji nekoliko vrsta plivanja, i svako ima svoja ograničenja, ali nije tačno da su svi pokreti tijela jednako dobri, ukoliko čovjek ne želi da potone.*

Čitaocima skreću pažnju i na Fajerabendovu osobinu da kada govori konkretno miješa razumna opažanja sa bizarnim sugestijama, poput one da su nauka i mitologija slične, za koje ne daje nikakva obrazloženja. Na primjer, pitaju, koji se to mit promijenio nakon što su činjenice pokazale suprotno.

Čuveni Fajerabendov poziv da se, nakon crkve, i nauka odvoji od države, izveden na ovakvom promišljanju –

Premda roditelji šestogodišnjaka mogu odlučiti da bude poučen temeljnim zasadama protestantizma ili židovske vjere ili posve preskočiti religioznu pouku,

ti roditelji nemaju istovrsnu slobodu kad se radi o znanostima. Fizika, astronomija, povijest, moraju se učiti. One se ne mogu zamijeniti magijom, astrologijom ili proučavanjem legendi.

Niti se netko zadovoljava samo povijesnim prikazivanjem fizičkih (astronomskih, povijesnih itd.) činjenica i principa. Netko ne kaže: neki ljudi vjeruju da se Zemlja kreće oko Sunca, dok drugi smatraju da je šuplja sfera koja sadrži Sunce, planete, zvijezde stajačice. On kaže: Zemlja se kreće oko Sunca – sve drugo je čist idiotizam.⁴⁹

– ne prolazi bez odgovora:

U ovom odlomku Fajerabend ponovo uvodi, na pomalo brutalan način, klasičnu distinkciju između ‘fakata’ i ‘teorije’ – osnovno načelo epistemologije Bečkog kruga koju inače odbacuje. Istovremeno, čini se da on u sociologiji implicitno koristi naivnu realističku epistemologiju kakvu ne priznaje za prirodne nauke. Kako se, nakon svega, može precizno razumjeti šta ‘neki ljudi vjeruju’, ako ne tako da se koriste metode analogne naučnim (opservacija, anketa i sl.)? Ako bi, u istraživanju astronomskih vjerovanja Amerikanaca uzorak bio ograničen na profesore fizike, vjerovatno ne bi bilo nijednog koji bi ‘smatrao da je zemlja šuplja sfera’, ali Fajerabend bi mogao odgovoriti, prilično tačno, da je anketa bila loše osmišljena i na pristrano oda-

branom uzorku (da li bi se usudio reći i da je bila nenaučna?). Isto važi i za antropologa koji u svom uredu u Njujorku izmišlja mitove drugih naroda. Ali koji bi kriteriji prema Fajerabendu bili povrijeđeni? Da li je išta moguće? Fajerabendov metodološki relativizam, shvaćen bukvalno, toliko je radikalno da sam sebe pobija. Bez minimuma (racionalnog) metoda, čak i ‘samo istorijsko predstavljanje činjenica’ postaje nemoguće.

Ono što je upečatljivo u Fajerabendovom pisanju jesu uopštavanja i generalizacije. Njegovi argumenti na najbolji način pokazuju da nauka ne napreduje prema nekom dobro utvrđenom metodu, i s tim se mi u osnovi slažemo. Ali Fajerabend nikada ne objašnjava u kom smislu teorija o atomima ili teorija evolucije mogu biti pogrešne, prema svemu što znamo danas. I ako on to ne čini, razlog je najvjerovatnije taj da ni sam u to ne vjeruje, i da dijeli s većinom svojih kolega naučni pogled na svijet.⁵⁰

[...] Nevolja je što on propušta da jasno razlikuje činjenične i vrijednosne sudove. Mogao bi, naprimjer, insistirati da je teorija evolucije beskonačno vjerovatnija od bilo kojeg kreacionističkog mita, ali da roditelji svejedno imaju pravo zahtijevati da škole poučavaju djecu pogrešnim teorijama. Mi se ne bismo s tim složili, ali debata o tome ne bi više

49 (*While the parents...*) Paul Feyerabend, *Protiv metoda*, Sarajevo 1987, preveo Mario Suško, str. 293.

50 (*In this passage...*)

ostala čisto spoznajna, nego bi u sebe uključila politička i etička razmatranja.⁵¹

Strogi program

Naredni u nizu relativističkih koncepata koje autori nastoje osporiti je *strogi program*, zasnovan na principima koje njegov zagovarač Dejvid Blur definiše u četiri tačke:

1. *sociologija znanstvene spoznaje trebala bi biti kauzalna tj. trebala bi se baviti uvjetima nastanka vjerovanja tj. stanja znanja. Osim socijalnih, postoje naravno i drugi tipovi uzroka što sudjeluju u stvaranju vjerovanja.*

2. *trebala bi biti nepristrana u razmatranju istinitosti i lažnosti, racionalnosti i iracionalnosti, uspjehnosti i neuspjehnosti. Obje strane svake od tih dihotomija traže objašnjenje.*

3. *trebala bi biti simetrična u stilu objašnjavanja. Isti tipovi uzroka objašnjavali bi, recimo, istinita i lažna vjerovanja.*

4. *trebala bi biti reflektivna. Njezini bi obrasci objašnjenja u principu trebali biti primjenjivi na samu sociologiju. Kao i zahtjev za simetričnošću, to je odgovor na potrebu za traženjem općih objašnjenja. Posrijedi je očito principijelan zahtjev, jer bi u suprotnom sociologija stalno opovrgavala vlastite teorije.⁵²*

Strogom programu Sokal i Brikmon daju dvije načelne primjedbe. Prva se odnosi na samopobijajući karakter takvog pristupa: osporiti nau-

ci 'privilegovani status u razumijevanju znanja i spoznaje' temelji se na pretpostavci da takav status pripada sociologiji. Druga je da strogom programu nedostaje bitan elemenat spoznaje, čijom se teorijom bavi, a to je – priroda sama. Nju se može razumjeti ispravno ili pogrešno, ali strogi program daleko je od toga. Bez prirode kao reference, riječi se olako dovode u opozicije, tako da *istina* više nije utemeljena u činjenicama, nego je samo suprotnost neistini. Ali u stvarnom životu, tvrde autori, nije tako. Umjesto te igre riječima, njima se čini da *ako neko pokušava ustanoviti 'naučno' razumijevanje bilo čega, prinuđen je prije svega razlikovati dobro od lošeg razumijevanja.*

Strogom programu, ili edinburškoj školi, kako se ovaj sociološki koncept još naziva, a čija je perjanica, pored Blura, i Beri Berns, oni prigovaraju da ne stoji tvrdnja o ograničenosti standarda za istinu ili racio na konkretnu lokalnu zajednicu.

Šta to, tačno, znači, pitaju se oni. *Je li stvarno racionalno uvjerenje da je Zemlja (odokativno) okrugla, ali samo za one među nama koji imaju pristupa avionskim ili satelitskim snimcima? Je li to samo 'lokalno prihvaćeno' vjerovanje?*

Berns i Blur čini se da igraju na dva plana: na generalnom skepticizmu, koji se, naravno, ne može pobiti; i na konkretnom programu, ciljajući na 'naučnu' sociologiju znanja. Ali potonje pretpostavlja da se odustalo od radikalnog

251

⁵¹ (*The trouble is...*)

⁵² (*It would be casual...*) Darko Polšek, ur., *Sociologija znanstvene spoznaje*, 'Strogi program' i 'Edinburška škola' u Sociologiji znanosti, Zagreb 1995, preveo Darko Polšek.

skepticizma i da se nastoji, najbolje koliko je moguće, razumjeti neke dijelove stvarnosti.⁵³

Berns i Blur smatraju da se sociolog koji procjenjuje vjerovanje u rezultate nekog istraživanja kao tačno i racionalno, ili kao pogrešno i neracionalno, mora osloniti na vlastite standarde. Tu, primjećuju Sokal i Brikmon, *umjesto univerzalnog skepticizma ili filozofskog relativizma, Berns i Blur jasno predlažu metodološki relativizam za sociologe spoznaje.*

Raspravu zaključuju:

Čini nam se da je strogi program dvosmislen u namjeri; i u zavisnosti kako se ta dvosmislenost riješi, on postaje ili prihvatljiv i blago zanimljiv korektiv najnaivnijim psihološkim i sociološkim pojmovima – podsjećajući nas da ‘istinita vjerovanja također imaju uzroke’ – ili još veća i očiglednija greška. Podržavaoci strogog programa suočavaju se s dilemom. Mogu se, ukoliko izaberu, prikloniti filozofskom skepticizmu ili relativizmu; ali u tom slučaju nejasno je zašto bi (ili kako) tražili zasnivanje ‘naučne’ sociologije. S druge strane, mogli bi izabrati da usvoje samo metodološki relativizam; ali je ta pozicija neodrživa ukoliko se napusti filozofski relativizam, zato jer ignoriše suštinski element željenog objašnjenja, naime, prirodu samu. Stoga se sociološki pristup strogog programa i relativistički filozofski stav međusobno podupiru. U tome je opasnost

(a bez sumnje i izazov za neke) različitih njegovih varijanti.⁵⁴

Bruno Latur

Shvativši da je strogi program odjeknuo u radu Brune Latura, Sokal i Brikmon odlučuju da nekoliko stranica posvete i tom francuskom autoru, za čiji rad tvrde da sadrži veliki broj dvosmisleno formulisanih tvrdnji. Kad se raskrči ta šuma nejasnoća dolazi se do zaključka da su te tvrdnje ili istinite ali banalne, ili iznenađujuće ali očito pogrešne.

U svom teorijskom djelu *Nauka u akciji* Latur je razvio sedam pravila metoda za sociologe nauke. Citirajući treće (*pošto je rješenje spora uzrok a ne posljedica predstave o Prirodi, mi nikad ne možemo koristiti rezultat – Prirodu – da objasnimo kako i zašto je spor bio riješen*), Brikmon i Sokal daju komentar:

Primijetimo kako je Latur kliznuo s predstave o prirodi na samu prirodu. Ako bi se čitalo u oba slučaja *predstava o prirodi*, dobili bismo truizam da naučnice predstave o prirodi (tj. njihove teorije) dolaze kroz socijalne procese i da smjer i rezultat tih procesa ne može biti objašnjen prosto njihovim rezultatom. Ako, u drugu ruku, shvatimo ‘Prirodu’ doslovno, u drugoj polovini izjave, vezujući je uz riječ rezultat, tada bismo imali izjavu da vanjski svijet kreiraju naučnici putem pregovaranja; tvrdnju koja je, naposljetku, prilično bizarna forma radikalnog idealizma.⁵⁵

53 (Again, what exactly...)

54 (In summary, it seems to us...)

55 (Note how Latour...)

Latur je ironičan, smatraju oni, kada opisuje nemoć astrofizičara da daju odgovor na pitanje koliko neutrina dolazi na Zemlju od Sunca i objašnjavaju, strpljivo, da to jeste teško pitanje, ali jednom, kada se skupi dovoljan broj podataka, na njega će se moći dati prihvatljiv i pouzdan odgovor. Međutim, prije toga moguće su i druge opcije. Naprimjer, da se tim problemom fizičari prestanu baviti, jer će se pokazati ili pretežak ili nebitan. Tu sociologija može imati neku ulogu, recimo u vezi s novcem odvojenim za to istraživanje; ali sam odgovor neće zavisiti od kvaliteta glagoljivosti naučnih radova, nego od kvaliteta naučnih posmatranja.

Ali mi se, kao i Latur, ne bavimo profesionalno tim problemom, ne možemo dobro pogoditi odgovor na pitanje kakvo je koliko neutrina emituje Sunce. Mogli bismo dobiti neku grubu ideju ispitujući naučnu literaturu o tom pitanju; ili još gore, mogli bismo dobiti još grublju ideju ispitujući njegove sociološke aspekte, naprimjer, baveći se reputacijom naučnika uključenih u debatu.⁵⁶

Autori *Intelektualnih pozera* dokazuju da Latur igra na zbrku između činjenica i našeg znanja o njima. *Korektan odgovor na svako naučno pitanje, riješeno ili ne, ističu oni, zavisi od stanja u samoj prirodi (naprimjer, broja neutrina koje Sunce emituje).*

Nema razloga da u jednom slučaju prihvatimo realizam a u drugom relativizam. Razlika između ovih shvatanja je

predmet filozofije, nezavisno od toga je li problem riješen ili nije. Za relativiste, jednostavno ne postoji jedinstven tačan odgovor, nezavisan od svih socijalnih i kulturnih okolnosti; to se odnosi jednako i za riješena i za neriješena pitanja. S druge strane, naučnici koji tragaju za tačnim odgovorom nisu relativisti, skoro po definiciji. Naravno da oni 'koriste prirodu kao eksternog sudiju': tako nastoje saznati šta se zaista događa u prirodi, i osmišljavaju eksperimente u tu svrhu.⁵⁷

Sokal i Brikmon ipak ne žele ostaviti utisak da je Treće pravilo Metoda samo trivijalnost ili velika greška. Nego:

Pročitajmo ga kao metodološki princip za sociologa znanosti koji nema naučne kompetencije da nezavisno procijeni da li eksperiment ili ispitivanje podataka zaista garantuju zaključke koje naučna zajednica izvodi iz njih. U takvoj situaciji sociolog će razumljivo biti nesklon reći 'kako naučna zajednica proučavanjem dolazi do zaključka X zato što je X način na koji svijet zaista postoji' — čak iako je to uistinu slučaj da je X način na koji svijet postoji i da je to razlog zašto naučnici dolaze do tog uvjerenja — zato što sociolog za vlastito uvjerenje da je X način na koji svijet postoji nema nezavisno uporište drugačije od fakta da je naučna zajednica proučavanjem došla do tog uvjerenja.

253

56 (*But we like...*)

57 (*But there is no reason...*)

Svakako, pažljiv zaključak koji bi se dao izvesti iz ovog *čorsokaka* je da sociolozi nauke ne treba da se bave naučnim raspravama u kojima su nekompetentni da donesu nezavisnu procjenu podataka, ako nema drugih (naprimjer, kasnijih istorijskih) naučnih zajednica prema kojima bi mogli pouzdano zasnovati jednu takvu procjenu.⁵⁸

Tu leži, zaključuju oni, temeljni problem sociologa 'nauke u akciji'. *Nije dovoljno proučavati samo saveze i odnose moći između naučnika, ma koliko važni bili. Ono što se sociolozima čini kao čista igra moći može uistinu biti motivisano perfektno racionalnim razmatranjem, koje, međutim, može biti shvaćeno samo kroz detaljno razumijevanje naučnih teorija i eksperimenata.*

254 Sociologa ništa ne sprečava da takvo razumijevanje stekne, primjećuju Sokal i Brikmon, ali Latur u svom popisu metoda nigdje ne nudi i tu opciju.

Praktične posljedice

Poglavlje posvećeno raspravi o korijenima modernog relativizma autori završavaju odjeljkom u kome se bave njegovim praktičnim posljedicama. Podsjećaju čitaoca da im nije namjera ostaviti utisak kako se u njihovoj knjizi napadaju samo neke ezoterične filozofske doktrine u sociologiji nauke. Njihov je cilj mnogo širi. Relativizam (kao i druge postmodernističke ideje) ima uticaja na kulturu i na način na koji ljudi misle, što ilustruju s nekoliko primjera. (U vezi s kriminalistikom, obrazovanjem, kulturnim relativizmom.) Ne sumnjaju da će ih

čitaoci naći mnogo više, u novinama, u školskim teorijama ili u svakodnevnom razgovoru.

Sami uzimaju za primjer slučaj iz belgijskog pravosuđa, u kome su nestali neki za sud važni dokumenti. Policija je tvrdila da ih je uredno predala, a tužilaštvo da ih nije nikada primilo. Antropolog Iv Vinkin sa Univerziteta u Liježu, zapitan da prokomentariše televizijsku debatu tužioca i policajca na tu temu, zauzeo je stav da postoje dvije istine, jedna policije a druga tužilaštva, objašnjavajući da je istina relativna i različita od grupe do grupe (naroda, porodice, preduzeća). Policija i tužilaštvo su, po njemu, dva različita univerzuma u kojima je moguće da postoje različite istine.

Sokal i Brikmon primjer koriste da pokažu do kojeg stepena relativizam u društvenim naukama može zamagliti razumno prosuđivanje. Ne radi se, zapažaju oni, o dvjema istinama, nego o nekoliko mogućnosti: ili se dokument izgubio u putu, ili ga je sakrila policija, ili ga je sakrilo tužilaštvo. Istina je jedna, kao što je jedan univerzum u kojem se taj slučaj dešava; to što nema dovoljno podataka da bi se otkrilo šta je istina ne znači da se *sve* navedeno dogodilo.

Malo-pomalo, neke tendencije u društvenim naukama atomizirale su čovječanstvo u kulture i grupe smatrajući njihove vlastite univerzume – ponekad čak i njihove vlastite 'realnosti' – praktično nesposobnim da komuniciraju međusobno. Ali u navedenom primjeru dosegnut je nivo koji se graniči s apsurdom: policajac i tužilac govore istim jezikom, žive u krugu od sto šezdeset kilometara jedan od drugog i rade u istom

58 (*Let us read it...*)

pravnom sistemu frankofone belgijske zajednice koja broji oko četiri miliona ljudi. Jasno je da problem nije nastao zbog nemogućnosti sporazumijevanja; obojica su razumjeli pitanja, i uglavnom su znali istinu; prosto, jedan od njih je imao interesa da laže. Ali čak i ako su oba govorila istinu – u smislu da je dokument izgubljen u transportu, što je logički moguće, ali prilično nevjerovatno – nema smisla reći da su obojica govorila *svoju* istinu.⁵⁹

U vezi s relativizmom u obrazovanju, citirajući Foresa, koji kaže da je mnogo vijekova bilo prihvaćena činjenica da se Sunce okreće oko Zemlje, dok se nije pojavila teorija koja je ponudila novu činjenicu, da se Zemlja okreće oko svoje ose, primjećuju da je prvo bilo *vjerovanje*, a da je drugo činjenica. I zaključuju:

Najvažnije, čini nam se da je pedagogija zasnovana na ovakvom pojmu činjenice neetična i obeshrabrujuća za kritičku svijest učenika. Ispitujući preovlađujuće pretpostavke – drugih ljudi jednako kao i naše – suštinski je bitno imati na umu da se može biti u krivu; da postoje fakti nezavisni od naših izjava, i da porеđenjem tih fakata (onoliko koliko smo ih utvrdili) naše izjave mogu biti vred-

novane. Kad je sve rečeno i učinjeno, Foresova redefinicija fakta ima – riječi-ma Bertranda Rasela u sličnom kontekstu – sve prednosti krađe nad poštenim trudom.⁶⁰

Na kraju se autori osvrću i na kulturni relativizam. Intelektualce koji se razmeću teoretskom nonšalancijom u izjednačavanju praznovjerja i nauke nazivaju licemjerima, jer u trenucima kada trebaju donijeti važne praktične odluke, naprimjer kada su ozbiljno bolesni, ipak medicini daju prednost pred sujevjerjem.

5. IRIGARAJ

Peto poglavlje autori posvećuju pisanju Lis Irigaraj, ali samo onom dijelu njenog raznovrsnog opusa koji se referira na nauku. Odlomak počinju citatom uz ironičan komentar da takva teza zaslužuje duboku studiju:

*Svaki djelić znanja dolazi nam od neke osobe u datom istorijskom kontekstu. Čak i ukoliko to znanje nastoji biti objektivno, čak i ako su njegove metode kreirane tako da osiguraju objektivnost, nauka uvijek predstavlja određene izbore i određena isključenja, što je djelimično određeno polom istraživača.*⁶¹

U nastavku pokazuju da su njeni tekstovi vezani za nauku nejasni a ocjene paušalne. *Logika*

255

⁵⁹ (*Little by little...*)

⁶⁰ (*Most importantly...*)

⁶¹ (*Every piece of knowledge...*) Luce Irigaray, “A chance for life: Limits to the concept of the neuter and the universal in science and other disciplines”, u *Sexes and Genalogies*, Columbia University Press, New York 1993, str. 183-206.

koju primjenjuje je bizarna, ponekad takva da ostaju u nevjerici; naprimjer, pitaju se, da li ona zaista misli da lingvističke koinkidencije konstitušu argument? Citiraju i njeno čitanje Ajnštajnovje jednačine:

*Da li je $E=mc^2$ spolna jednačina? Možda. Postavimo hipotezu da je to u mjeri u kojoj privileguje brzinu svjetlosti u odnosu na druge brzine koje su nam životno neophodne. Ono što me navelo da ukažem na moguću spolnu prirodu jednačine nije direktno to što je iskorištena za nuklearno oružje, nego privilegija što je najbrže...*⁶²

256 Sokal i Brikmon sugerišu da nemaju pojma šta bi to bile brzine koje su nam životno neophodne, usput podsjećajući i da je Ajnštajnova jednačina izdržala sve dosadašnje eksperimentalne provjere i pokazala se iznimno tačnom. Čini nam se, upozoravaju, da je uplitanje kulturalnih, ideoloških i spolnih faktora u naučne izbore — područja studija, teorija koje će se iznijeti — važno istraživačko pitanje u istoriji nauke i zaslužuje rigorozno ispitivanje. Ali, ukoliko se želi doprinijeti takvom istraživanju, mora se vrlo temeljito razumjeti analizirano naučno područje. Nažalost, tvrdnje koje Irigaraj iznosi pokazuju površno razumijevanje tema kojima se bavi, i prema tome ništa ne doprinose diskusiji.

U nastavku pokazuju da Irigaraj ne razumije teorije o kojima govori: kvantnu fiziku, Ajnštajnovje radove, mehaniku fluida. Njena ideja da se solidnost fizičkih tijela vezuje uz muškost, a fluidnost uz ženskost nema nikakve veze s fizikom, i potpuno je proizvoljna, i tu ona slijedi svog (ex)učitelja Lakana, insistirajući previše na logici a na račun činjenica. Rezultat je, smatraju oni, bizarni melanž fluida, psihoanalize i matematičke logike. U nastavku pokazuju kako ona ne razumije ulogu aproksimacije i idealizacije u nauci, kako je njen diskurs baziran na mutnim analogijama, stil pedantan i nenamjerno smiješan, i kako ne razlikuje logičke od numeričkih kvantifikatora te kako na kraju pada u misticismizam.⁶³ Stoga se čude kako je mogla ostvariti toliki uticaj, te kako je uopšte moguće da se njene ideje nađu u knjizi koja se bavi podučavanjem matematike, a u kojoj se kaže:

U kontekstu koji donosi Irigaraj vidimo opoziciju između linearnog vremena u matematičkim problemima zavisnih varijabli,⁶⁴ formule udaljenosti i linearnog ubrzanja na jednoj i dominantno eksperimentalnog cikličnog vremena menstrualnog tijela. Ženskom um-tijelu je očigledno da interval ima tačke svršetka, da parabole uredno dijele ravan i, za-

62 (Is $E=mc^2$ a sexed...) Luce Irigaray, "Sujet de la science, sujet sexué?" u *Sens et place des connaissances dans la société*, Centre National de Recherche Scientifique, Paris 1987, str. 95–121.

63 Govoreći o ženskoj 'spolnoj ekonomiji' od puberteta do menopauze, Irigaraj kaže: *Svaka faza u ovom razvoju ima vlastitu privremenost, koja je moguće ciklična i povezana s kosmičkim ritmovima. Ako su se žene osjećale tako strašno ugrožene nesrećom u Černobilu, to je zbog nesvodive relacije njihovih tijela s univerzumom.* (Isto, str. 200.)

64 U originalu *related rate*: nekoliko konsultovanih matematičara nije imalo jasnu ideju kako ovo prevesti na naš jezik. U igri su još bili: direktna proporcija i veza između derivacija.

ista, da linearna školska matematika opisuje iskustveni svijet na intuitivno očigledan način.⁶⁵

Sokal i Brikmon se pitaju je li moguće da autorica zaista vjeruje kako menstruacija otežava mladim djevojkama razumijevanje elementarnih pojmova geometrije? To nevjerojatno podsjeća na viktorijansku gospodu koja je držala da je žena, sa svojim delikatnim reproduktivnim organima, nepodesna za racionalno mišljenje i nauku. S ovakvim prijateljima feminizmu teško da treba neprijatelj.

I zaključuju: *Simon de Bovoar mora da se okreće u grobu.*⁶⁶

6. LATUR

Nakon što su Bruni Laturu posvetili pažnju u četvrtom poglavlju, u vezi s njegovom knjigom *Nauka u akciji*, autori *Intelektualnih požera* mu posvećuju i cijelo šesto poglavlje; razlog je način na koji je aplicirao Ajnštajnovu teoriju relativnosti na sociologiju. Teoriju koju on, pokazaće, ne razumije, jer Ajnštajnova slikovita i krajnje

pojednostavljena objašnjenja shvata doslovno, iz čega pogrešno zaključuje da postoji superioran posmatrač koji obuhvata oba referentna okvira. Latur, prema Sokalu i Brikmonu, pravi tri greške u interpretaciji teorije relativnosti. Prva je da teoriju povezuje s relativnošću lokacije a ne s relativnošću kretanja, ali se ona možda može pripisati nepreciznosti Laturvog stila. Druga je, teža, da brka koncept referentnih okvira u fizici sa ‘akterima’ u sociološkoj teoriji subjektivnih mreža.⁶⁷ Zato smatra da postoji i treći okvir. U vezi s Ajnštajnovim čuvenim primjerom o čovjeku u vozu i čovjeku izvan voza, Latur misli da mora postojati i treći, onaj koji je nadređen obojici i odlučuje čijem će podređenom viđenju dati prednost, što Ajnštajnu nije padalo na pamet. Zapravo, upozoravaju Sokal i Brikmon, *promatrač* se u tom primjeru pojavljuje iz didaktičkih razloga: Ajnštajn naime nastoji svoj koncept predstaviti laiku svodeći ga na jednu prepoznatljivu životnu situaciju, što sociolog

257

⁶⁵ *In the context provided by Irigaray we can see an opposition between the linear line of mathematics problems of related rates, distance formulas, and linear acceleration versus the dominant experiential cyclical time of the menstrual bod). Is it obvious to the female mind-body that intervals have endpoints, that parabolas neatly divide the plane, and, indeed, that the linear mathematics of schooling describes the world of experience in intuitively obvious ways. Autori navode prema Suzanne K. Damarin, “Gender and mathematics from a feminist standpoint”, u *New Directions for Equity in Mathematics Education*, Cambridge University Press 1995, str. 242-257.*

⁶⁶ *(Does the author really believe...)*

⁶⁷ *Actor-Network teorija (ANT), teorija “subjektivnih mreža” ili “subjekata u mrežama”, čiji je glavni protagonist francuski teoretičar Bruno Latour. Latour i niz drugih sociologa (Steve Woolgar, Low, Callon, Wiebe Bijker) tvrdilo je da znanost i tehnologiju treba promatrati “na djelu” (a ne kada se proizvodi i činjenice već pretvaraju u stereotipe, artefakte ili “crne kutije”); ljude i artefakte treba smatrati posebnim, ravnopravnim čvorovima socijalnih mreža. Izvodivost pojedinog “projekta” i njihova važnost ili uspjeh ovisi o razmjerima “mobilizacije” što većeg broja čvorova u mreži. To znači da pojedinac koji neće biti sposoban “pokrenuti mrežu”, unatoč svojem osobnom znanju, neće moći steći moć, ugled, ili da neće moći realizirati svoje projekte. Ili točnije, ako njegovi rezultati neće biti “nezaobilazni”, oni neće biti ni “istiniti”. Darko Polšek, Udovice i siročići, Zagreb 2008, str. 78 i dalje.*

uzima zdravo za gotovo. U biti, umjesto čovjeka u vozu i na zemlji mogu biti i odgovarajući instrumenti, tako da Laturovo insistiranje na deformaciji u *ljudskom* posmatranju ne drži vodu. Treća greška tiče se njegovog uvjerenja da je jedan referentni okvir nadređen drugom, što u teoriji relativnosti nije slučaj. Zbog toga, kad Latur kaže da za sociologe nema mnogo značaja šta misle naučnici o sociologiji nauke, jer su sociolozima naučnici samo vještaci u istrazi, nipošto sudije, Brikmon i Sokal se pitaju: a šta ako istražitelj ne razumije šta mu vještak govori?

Na kraju poglavlja oni se vraćaju Laturovoj namjeri da ispita kako sociolozi mogu učiti od Ajnštajna o proučavanju društva. Odgovor je: teško.

Pitanje je ko govori, i kome. Pretpostavimo, za potrebe argumenta, da sociološki pojmovi koje Latur upotrebljava mogu biti definisani precizno kao pojmovi u teoriji relativnosti, i da neko upućen u oboje može ustanoviti neku analogiju među njima. Takva bi analogija mogla pripomoći da se objasni teorija relativnosti sociolozima bliskim Laturovoj sociologiji, ili da objasni njegovu sociologiju fizičarima, ali u čemu je kvaka da se takva analogija koristi kako bi se Laturova sociologija objasnila *drugim sociolozima*? Nakon

svega, čak i priznajući Laturu potpuno poznavanje teorije relativnosti, za njegove se kolege ne može pretpostaviti da imaju takvo znanje. Tipično, njihovo poznavanje relativiteta (osim ako nisu studirali fiziku) biće bazirano na analogijama sa sociološkim konceptima. Zašto Latur ne objašnjava te svoje nove sociološke pojmove vodeći računa o sociološkoj naobrazbi svojih čitalaca?⁶⁸

7. JOŠ JEDAN INTERMECO

Sokal i Brikmon počinju sedmo poglavlje započinjanjem da se u postmodernističkim tekstovima često tvrdi kako se sama priroda nauke promijenila. Kao najčešće argumente (najčešće citirane) u prilog tog promjeni navode tri: Gedelovu teoremu, kvantnu mehaniku i teoriju haosa. Velike zasluge za prelazak nauke u *postmoderno stanje* pripisuju Liotaru. Citiraju njegov stav da je naše znanje o gustini zraka svedeno na mnogobrojna inkompatibilna stajališta, koja se mogu učiniti kompatibilnim samo proizvoljnom odlukom govornika da izabere jedno a sva druga dovede u relaciju s njim,⁶⁹ nakon čega taj stav pobijaju:

Jasno, istinitost ili pogrešnost bilo kojeg stajališta zavisi od smisla riječi koje se koriste. I kada je smisao takvih riječi (poput gustina) mjerljiv, mjerljiva je i istini-

68 (*But the question is who...*)

69 Dakle, spoznaja glede gustoće zraka razlaže se u mnogobrojne iskaze koji su u potpunosti nekompatibilni, a kompatibilnim postaju samo ako ih se relativizira u odnosu na mjerila koja je iskazivač odabrao. S druge strane, na određenim ljestvicama, iskaz ove mjere ne svodi se na neku jednostavnu tvrdnju već je ona prilagođena na sljedeći način: moguće je da je gustoća jednaka nuli, ali nije isključeno da ona bude 10^n , pri čemu je n izuzetno velik. (*Postmoderno stanje*, Zagreb 2005. str. 84, prevela Tatiana Tadić.)

tost ili pogrešnost iskaza. Brojna stajališta o gustini zraka (tj. ako se odnose na tačna mjerenja) savršeno su kompatibilna.⁷⁰

Slijedi primjer gdje Liotar ne nudi argumente u korist svojih filozofskih zaključaka:

Ideja koju dobivamo iz ovih (kao i mnogih drugih) istraživanja tiče se činjenice da prevlast trajne izvedene funkcije kao paradigme spoznaje i predviđanja nestaje. Postmoderna se znanost zanima za ono nerješivo, za granice točnosti kontrole, za kvant, za sukobe s nepotpunim informacijama, za 'fracta', za katastrofe, za pragmatičke paradokse, i time teoriju vlastite evolucije čini isprekidanom, katastrofičnom, neispravljivom, paradoksalnom. Ona mijenja smisao riječi znanje, i kazuje kako se ova promjena mogla dogoditi. Ona ne stvara poznato već nepoznato. Ona predlaže model legitimnosti koji nije povezan s najboljom performativnošću već s razlikom shvaćenom kao paralogija.⁷¹

Budući da se ovaj odlomak često citira, autori mu odlučuju posvetiti oštriju pažnju. Liotar je tu, pokazuju oni, udrobio najmanje šest različitih gra-

na matematike i fizike, koje su konceptualno prilično daleke jedna od druge.

Štaviše, pobrkao je uvod u nederivabilne (ili čak i diskontinualne) funkcije u naučnim modelima sa takozvanim 'neprekidnim' ili 'paradoksalnim' razvojem same nauke. Teorije koje Liotar citira dabome da proizvode novo znanje, ali one to čine ne mijenjajući značenja riječi. A fortiori, to što proizvode je poznato a ne nepoznato (izuzev u trivijalnom smislu, da nova otkrića otvaraju i nove probleme). Konačno, 'model legitimnosti' ostaje poređenje teorije sa posmatranjem i eksperimentom, ne 'razlika shvaćena kao paralogija' (šta god to značilo).⁷²

U nastavku se osvrću na tri vrste zabluda oko teorije haosa: onih u vezi filozofskih implikacija teorije, onih koje dolaze od metaforičke upotrebe riječi 'linearno' i 'nelinearno' i onih povezanih s ishitrenim primjenama i predviđanjima.

Neupućenim čitaocima prvo objasne da riječ kaos u sintagmi *teorija haosa*⁷³ nema ono

259

⁷⁰ (Clearly, the truth...)

⁷¹ (The conclusion we can...) Jean-Francois Lyotard, *Postmoderno stanje*, prevela Tatiana Tadić, Zagreb 2005, str. 88-89.

⁷² (Since the paragraf...)

⁷³ Ako sustav krene iz dvije susjedne točke, slijedit će dvije susjedne putanje i nakon određenog vremena završiti u susjednim točkama faznog prostora. Tako je to kod linearnih sustava, a to su matematički sustavi čije opisne jednačbe ne sadrže kvadratne ili članove višeg stupnja. Ali nelinearni sustavi u nekim predjelima raspona parametara, kojima se kvantitativno podešavaju osobine sustava, postaju kaotični i onda je potpuno nepredvidivo gdje će se nalaziti putanje tog sustava koje su krenule iz susjednih točaka. One mogu biti sasvim blizu, ali i daleko jedna od druge. Ta se osjetljivost na male promjene u početnim uvjetima naziva *Butterfly effect* (Efekt leptira). [...] Efekt leptira javlja se za sve sustave koji se ne ponašaju periodično, tako se npr. javljaju za vremenske uvjete, a ne javljaju se za gibanje planeta u Sunčevu sustavu. (M. Žugaj, *Teorija kaosa i organizacija*, zbornik radova FOI Varaždin, br. 21, Varaždin 1996, str. 54-55.)

značenje koje ima u svakodnevnom životu, nego da se odnosi na nepredvidljivost unutar sistema koji se posmatra, što je daleko od haosa shvaćenog kao anarhija ili nered. Najmanje što može učiniti neko ko to ne razumije jeste da se uzdrži od filozofskih zaključaka, sugerišu autori *Intelektualnih požera*.

Isto to vrijedi i za pojam linearnosti. Matematika razlikuje dva značenja, koja se ne smiju brkati: *linearne funkcije* (npr. $f(x)=2x$) i *linearni poredak* (npr. niz prirodnih brojeva). Postmodernisti dodaju treće – *linearno mišljenje*. Ne daje se definicija tog mišljenja, konstatuju Sokal i Brikmon, ali drže da je smisao jasan: linearno mišljenje je logičko, vezano uz prosvjetiteljski racionalizam u takozvanoj ‘klasičnoj nauci’. Kao suprotnost tome, postmodernisti afirmišu *nelinearno mišljenje*, za koje opet ne daju definiciju, ali pod tim podrazumijevaju intuitivno i subjektivno zaključivanje, pozivajući se na teoriju haosa kao opravdanje. Sokal i Brikmon, međutim, upozoravaju da ta proizvoljna veza stoji na pogrešnom razumijevanju pojma *linearno*.

Najzad, nema razloga da se matematičke teorije ishitreno prenose i primjenjuju na ljudsko društvo. Ako u teoriji haosa mali uzroci mogu izazvati velike posljedice, to se ne može dokazati u sociologiji, zato što je ljudsko društvo daleko komplikovaniji sistem od dva klatna, sa ogromnim brojem varijabli, i niko, barem do danas, nije bio u stanju da ga opiše valjanom jednačinom.

8. BODRIJAR

Osmo poglavlje, posvećeno Žanu Bodrijaru, autori počinju citatom iz *Le Monda*, u kojem se

konstatuje, između ostalog, da Bodrijarov sociološki rad izaziva nauku i provocira postojeće teorije, s *ekstremnom preciznošću*. Oni sami Bodrijara predstavljaju kao autora poznatog po razmatranjima stvarnosti i iluzije, ali svoj osvrt ograničavaju na njegove manje poznate radove u kojima često koristi naučnu i pseudonaučnu terminologiju. U nekim slučajevima on to čini čisto metaforički, kao u tekstu o Zalivskom ratu, iz kojeg Sokal i Brikmon izdvajaju zaključak – *prostor rata postao je definitivno neeuklidovski* – koji ne prolazi bez njihovog komentara:

Čini se da postoji tradicija korištenja tehničkih matematičkih pojmova izvan njihovog konteksta. S Lakanom to su bili torusi i imaginarni brojevi, s Kristevom beskonačni skupovi, sada ovdje imamo neeuklidovski prostor. Ali šta te metafore znače? Uistinu, na šta taj neeuklidovski prostor rata liči, kako izgleda? Napomenimo samo da koncept hiperprostora sa višestrukim prelamanjem ne postoji ni u matematici ni u fizici. On je Bodrijarov izum.⁷⁴

Citirajući još nekoliko Bodrijarovih izjava na-filovanih naučnim pojmovima, autori *Intelektualnih požera* upozoravaju da te pojmove on koristi ne samo metaforično nego i doslovno, ali ih tada očito ne razumijevajući. Oni zato ne vjeruju kako iz takvog nerazumijevanja može proizaći nešto pametno, i sumnjičavi su u pogledu njegovih filozofskih izjava baziranih na očitim zabludama. Najzad, zaključuju oni, Bodrijar

74 (*There seems...*)

ničim ne potkrepljuje svoj stav *da nauka dolazi do hipoteza koje su protivne njenoj vlastitoj logici*.⁷⁵

Citiraju odlomak iz eseja naslovljenog “Eksponecijalna nestabilnost, eksponecijalna stabilnost”:

Problem diskursa o kraju (kraju istorije, pre svega) u tome je što treba istovremeno govoriti o onostranosti kraja i o nemogućnosti završetka. Ovaj paradoks proizlazi iz činjenice da je u jednom nelinearnom prostoru, neeuclidovskom prostoru istorije, kraj nepovratan. Kraj se, naime, može pojmiti samo u logičkom poretku kauzalnosti i kontinuiteta. Ali danas upravo događaji, svojom veštačkom proizvodnjom, svojim programiranim rokom isticanja ili anticipacijom svojih efekata (da ne pominjemo medijsku transfiguraciju), poništavaju uzročno-posledičnu relaciju i dakle svaki istorijski kontinuitet.

*Ova distorzija uzroka i efekata, ova misteriozna autonomija efekata, ova reverzibilnost efekta u pravcu uzroka, koja proizvodi nered ili haotični porredak (to je naša današnja situacija: reverzibilnost informacije u pravcu realnog koja proizvodi događajni nered i ekstravaganciju medijskih efekata), moraju nas podsetiti na teoriju haosa i disproporciju između lepeta leptirovih krila i uragana koji biva izazvan na drugom kraju sveta. A ovo, opet, upućuje na paradoksalnu hipotezu Žaka Benvenista o memoriji vode. Možda bi i u samoj istoriji trebalo videti jednu haotičnu formaciju gde ubrzavanje ukida linearnost, i gde turbulencije nastale usled ubrzavanja zauvek udaljavaju istoriju od njenog kraja, kao što udaljavaju efekte od njihovih uzroka.*⁷⁶

Zatim prekidaju citat, da bi najavili sledeći kresendo besmisla:

Destinaciju, bila ona i Strašni sud, mi nećemo doseći, mi ćemo, odsad pa nadalje, biti odeljeni od nje jednim hiper-prostorom promenljive refrakcije. Retroverzija istorije mogla bi se interpretirati kao jedna takva turbulencija, uzrokovana pre naglenošću događaja koji okreću tok istorije i usmeravaju ga nizvodno. Ovo bi bila jedna od verzija teorije haosa, verzija o eksponecijalnoj nestabilnosti i njenim efektima koji se ne mogu kontrolisati. [...]

Ali to nije jedina verzija, postoji i ona o eksponecijalnoj stabilnosti. Ona definiše stanje u kome je kretanje od neke tačke uvek vraćanje toj tački. Početni uslovi, prvobitne posebnosti, od malog su značaja, jer sve teži tački Nula — takođe stranom privlačiocu. [...]

U stvari, obe hipoteze — eksponecijalna nestabilnost i eksponecijalna stabilnost — iako inkompatibilne, istovremeno su na mestu. Uostalom, naš sistem ih, svojim normalnim tokom, normalno katastrofičnim, lepo spaja. On, naime, spaja jednu inflaciju, galopirajuću akceleraciju, vrtoglavicu pokretljivosti, ekscentričnost efekata, višak smisla i informacije, i jednu eksponecijalnu tendenciju ka totalnoj entropiji. Naši sistemi su, tako, dvostruko haotični: funkcionišu istovremeno na osnovu eksponecijalne nestabilnosti i eksponecijalne stabilnosti.

Iz toga sledi da nema kraja, jer smo s one strane kraja: u trans-konačnom — jer smo s one strane finalnosti: u transfinalnosti. [...]

261

⁷⁵ (Finally Baudrillard...)

⁷⁶ (The whole problem...) Prema: Žan Bodrijar, *Iluzija kraja ili štrajk događaja*, preveo Dejan Ilić, Beograd 1995, str. 105-106.

Naši kompleksni, metastatični, virusni sistemi osuđeni samo na eksponencijalnu dimenziju (bilo da je reč o eksponencijalnoj nestabilnosti ili eksponencijalnoj stabilnosti), ekscentričnost i beskonačno fraktalno množenje deobom, više ne mogu da se završe. Osuđeni na intenzivni metabolizam, intenzivnu unutrašnju metastazu, iscrpljuju se u sebi, više nemaju destinaciju, nemaju kraj, nemaju alteritet, nemaju fatalnost. Oni su zapravo osuđeni na epidemiju, beskonačne izraštaje fraktalnog, a ne na reverzibilnost i savršeno razrešenje fatalnog. Mi poznajemo samo znakove katastrofe, mi više ne poznajemo znakove sudbine. (Uostalom, da li se uopšte, u teoriji haosa, tretira inverzni fenomen, isto tako vanredan, hiposenzibilnosti na inicijalne uslove, fenomen inverzne eksponencijalnosti efekata u odnosu na uzroke — potencijalnih uragana koji završavaju u lepetu leptirovih krila?)⁷⁷

262

Posljednji paragraf je bodrijarovski, *par excellence*, zaključuju Sokal i Brikmon. Teško je ne primijetiti gustoću naučne i pseudonaučne terminologije umetnute u rečenice lišene bilo kakvog značenja. Tome dodaju još jedan primjer:

Nema lepše tematike od Mebijusovog toposa za označavanje tog međašenja bliskog i dalekog, unutrašnjeg i spoljašnjeg, objekta i subjekta u istoj spirali u kojoj se prepliću takođe ekrani naših računara sa ekranima našeg vlastitog mozga. Prema tom istom modelu, informacija i komunikacija se uvek vraćaju

na same sebe u jednom incestuoznom obujmljivanju, u jednom površinskom nerazlikovanju subjekta od objekta, unutrašnjeg od spoljašnjeg, pitanja od odgovora, događaja od slike, itd. — što se može razrešiti samo zatvaranjem kruga koji simulira matematičku figuru beskraja.⁷⁸

Kao što Gros i Levit⁷⁹ primjećuju, ovo je napuhano i besmisleno, konstatuje autorski dvojac, i zaključuje:

Da sumiramo, u Bodrijarovim radovima moguće je naći gomilu naučnih termina, korištenih uz totalno nepoštivanje njihovih značenja i, iznad svega, u kontekstu u kojem su oni sasvim nevažni. Tumačili ih kao metafore ili ne, teško je vidjeti koju ulogu imaju, osim da daju utisak dubine u banalnim opservacijama o istoriji ili sociologiji. Štaviše, naučna terminologija zbučkana je skupa s ne-naučnim rječnikom koji se upošljava s jednakom aljkavošću. Na kraju krajeva, pitanje je šta bi ostalo od Bodrijarovih razmišljanja ako bi se s njih zgulio verbalni furnir kojim su pokrivena.⁸⁰

9. DELEZ I GATARI

I ovo poglavlje, kao i većinu drugih, autori počinju citatom kojim se intelektualne pozere proglašava genijima. (Ovdje puštaju Fukoa da

⁷⁷ (We shall not reach...) Isto, str. 106–108.

⁷⁸ (There is not better model...) Žan Bodrijar, *Prozirnost zla*, preveo Miodrag Radović, Novi Sad 1994, str. 53.

⁷⁹ Paul Gross i Norman Levitt, autori knjige *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels with Science*, koja je inspirisala Sokala na raspravu s postmodernizmom.

⁸⁰ (As Gross and Levitt...)

kaže kako će se možda jednog dana naše stoljeće zvati delezijanskim.) Potom predstavljaju Deleza kao jednog od najvažnijih francuskih mislilaca, sa preko dvadeset knjiga napisanih samostalno ili u koautorstvu s Gatarijem. Zatim prelaze na rezultate svoje analize:

Glavna značajka tekstova citiranih u ovom poglavlju je manjak jasnoće. Naravno da branitelji Deleza i Gatarija mogu uzvratiti da su ti tekstovi duboki i da mi nismo u stanju da ih razumijemo na odgovarajući način. Međutim, pri približem ispitivanju, zapaža se da je velika koncentracija naučnih termina korištena izvan konteksta i bez ikakve vidljive logike, najmanje ako im se da njihovo uobičajeno naučno značenje. Da razjasnimo, Delez i Gatari su slobodni da ih koriste u drugim značenjima: nauka nema monopol na riječi poput 'haos', 'limit' ili 'energija'. Ali, kako ćemo pokazati, njihovi su radovi nabijeni izrazito tehničkim terminima koji se ne koriste izvan specifičnih naučnih diskursa, i za koje oni ne daju nikakvu drugu definiciju.

Oni dodiruju mnogo različitih tema, od Gedelovog teorema, preko teorije transfinitnih kardinalnih brojeva, Rimanove geometrije, kvantne mehanike.

Ali aluzije su tako kratke i površne da čitalac koji nije ujedno i stručnjak za određenu temu neće biti u stanju išta

konkretno shvatiti. A specijalistički čitalac naći će da su njihova stajališta najčešće besmislena, osim ako nisu ponekad prihvatljiva, ali tada banalna i smušena.⁸¹

Sokal i Brikmon smatraju da je jedna od glavnih tema Deleza i Gatarija (u knjizi *Šta je filozofija*) razlika između filozofije i nauke, gdje se brani teza da se filozofi bave 'konceptima' a naučnici 'funkcijama'. Ovako Delez i Gatari opisuju taj kontrast:

*U tom pogledu, prva razlika je sadržana u stavu filozofije, odnosno nauke prema haosu. Haos se manje definira svojim neredom a više beskonačnom brzinom kojom se raspršuje svaka u njemu začeta forma. Ta praznina koja nije ništavilo, već jedno virtuelno, koje sadrži sve moguće čestice i iscertava sve moguće forme koje se pomalaju da bi istog časa i nestale bez konzistencije i referencije, bez posledica. To je beskonačna brzina rađanja i zamiranja.*⁸²

263

(Sokal i Brikmon upozoravaju da riječ haos ovdje nije upotrijebljena u svom uobičajenom naučnom značenju, kao i to da je i kasnije u knjizi korištena bez drugog objašnjenja.)

A filozofija nastoji da sačuva te beskonačne brzine i da u isti mah zadobije konzistenciju primerenu virtualnom. Filozofsko rešeto, kao plan imanencije koji preseca haos, odabira beskonačna kretanja mišljenja i oprema se pojmovima koji su uobličeni kao konzistentne čestice i čije su brzine jednake brzini mišlje-

⁸¹ (*The main characteristic...*)

⁸² (*The first difference...*) Žil Delez, Feliks Gatari, *Šta je filozofija*, prevela Slavica Miletić, Novi Sad 1995, str. 147-149.

nja. Nauka pristupa haosu na potpuno drugačiji, gotovo suprotan način: ona se odriče beskonačnog, beskonačne brzine, da bi zadobila referencu kadru da aktuelizuje virtuelno. Čuvajući beskonačno, filozofija pomoću pojmova daje virtualnom konzistenciju; odričući se beskonačnog, nauka pomoću funkcija daje virtuelnom referenciju koja ga aktuelizuje. Rad filozofije vezan je za plan imanencije ili konzistencije; rad nauke za plan referencije. U slučaju nauke, imamo nešto poput zaustavljanja slike. Reč je o fantastičnom usporenju; pomoću njega se aktuelizuje materija ali i naučna misao koja je kadra da u nju pronikne pomoću iskaza. Funkcija je jedna Usporenost. Naravno, nauka neprestano izaziva ubrzanja, ne samo u katalitičkim procesima, već i u akceleratorima čestica, u ekspanzijama kojima se galaksije udaljuju jedna od druge. Te pojave, međutim, ne nalaze u prvobitnom usporenju nulti trenutak od kojeg se otkidaju, već pre koekstenzivan uslov čitavog svog razvoja. Usporiti, to znači postaviti granicu u haosu ispod koje prolaze sve brzine, tako da obrazuju jednu promenljivu kao apscisu, dok granica u isti mah predstavlja jednu univerzalnu konstantu koja se ne može prevazići (na primer, maksimum sabijanja). Prvi faktori su, granica i promenljiva, ili, tačnije, odnos između promenljive kao apscise brzina i granice.⁸³

Ovdje autori prekidaju citat da bi ubacili komentar: Ovaj odlomak sadrži najmanje tuce naučnih termina korištenih bez ikakve svrhe i razloga, pa iskaz oscilira između besmislica ('funkcija je jedna Usporenost') i truizama (nauka neprestano izaziva ubrzanja). Ali ono što slijedi još je impresivnije:

Događa se da se i sama konstanta-granica pojavi kao odnos u celini univerzuma kojem su podređeni svi delovi pod jednim konačnim uslovom (količina kretanja, sile, energija...). Potrebno je još da postoje koordinatni sistemi, na koje upućuju krajnje tačke tog odnosa; to je, dakle, drugi smisao granice, jedno spoljašnje uokvirivanje ili egzoreferencija. Jer protolimesi, mimo svih koordinatnih sistema, proizvode najpre apscise brzine na koje se postavljaju koordinabilne ose. Jedna čestica će imati jedan položaj, energiju, masu, vrednost spina, ali pod uslovom da zadobije egzistenciju ili fizičko postojanje, ili da 'aterira' na putanje koje bi koordinatni sistemi mogle da obuhvate. Te prve granice su one koje uspostavljaju usporenje u haosu ili prag suspenzije beskonačnog, koje služe kao endoreferencija i obavljaju brojanje: to nisu odnosi, već brojevi. I čitava teorija funkcija počiva na brojevima. Dovoljno je da se prisetimo brzine svetlosti, apsolutne nule, Velikog Praska: apsolutna nula temperature je 273,15 stepeni; brzina svetlosti 299.796 km/s, tamo gde se dužine kontrahuju i teže nuli i gde se časovnici zaustavljaju. Te granice zapravo nemaju empirijsku vrednost koju dobijaju samo u koordinatnim sistemima, one pre svega deluju kao uslov prvobitnog usporavanja koje se proteže, u odnosu na beskonačno, na čitavoj lestvici odgovarajućih brzina, na njihovim uslovljenim ubrzanjima ili usporenjima. Raznorsnost tih brzina nije jedino što nam daje prava da posumnjamo u objedinjuću vokaciju nauke; svaka od njih zapravo stvara za svoj račun nesvodive, raznorodne koordinatne sisteme i postavlja pragove diskontinuiteta, u zavisnosti od brzine ili udaljenosti galaksija. Nauka nije opsednuta težnjom ka sopstvenom jedinstvu, već traga za planom referencija koji sačinjavaju sve granice ili okviri na kojima se ona sučeljava s haosom. Ti okviri daju planu njegove referencije; što se tiče

83 (Now philosophy...) Isto.

koordinatnih sistema, oni naseljavaju ili ispunjavaju sam plan referencije.⁸⁴

S malo truda, zaključuju Brikmon i Sokal, može se naći u ovom paragrafu nekoliko smislenih izraza, ali je cijeli iskaz sasvim besmislen. I nastavak je jednako apsurdan, pa ćemo poštediti čitaoca daljeg citiranja. Međutim, dodaju, nisu svi dijelovi (u knjizi Šta je filozofija) koji se odnose na matematiku i fiziku tako apsurdni. Ima i takvih koji počnu suvislo, ali se završe u lupetanju:

Po opštem pravilu, posmatrač nije ni nedovoljan ni subjektivan: čak ni u kvantnoj fizici, Hajzenbergov demon ne izražava nemogućnost istovremenog merenja brzine i položaja jedne čestice usled subjektivnog uplitanja mere u ono što se meri, već on egzaktno meri objektivno stanje koje ostavlja van polja svoje aktuelizacije odnosno položaje dveju od tih čestica, pošto je broj nezavisnih promenljivih redukovao vrednosti koordinata imaju istu verovatnoću.

Subjektivistička tumačenja termodinamike, relativnosti, kvantne fizike, svedoče o istim nedovoljnostima. Naučni perspektivizam ili relativizam nikad se ne dovodi u vezu s jednim subjektom; on ne predstavlja relativnost istinitog već, naprotiv, istinu relativnog, to jest promenljive čije slučajeve uređuje prema vrednostima koje im izdvaja u svom koordinatnom sistemu (tako i red konusa prema konusnim preseccima na čijem se vrhu nalazi oko).⁸⁵

Na temu diferencijalnog i integralnog računa, gdje je sve jasno već skoro dvjesto godina a što se može provjeriti u svakom udžbeniku matematike, Delez meditira, dugo i konfužno:

84 (Sometimes the constant-limit...) Isto.

85 (As a general rule...) Isto, str. 163-164.

Da li smemo da kažemo da vice-dikcija ne ide tako daleko kao kontradikcija pod izgovorom da se ona odnosi samo na svojstva? U stvari, izraz “beskonačno mala razlika” dobro pokazuje da razlika iščezava u odnosu na opažaj; ali ona pronalazi svoj pojam, a više je sam opažaj taj koji iščezava u korist diferencijalnog odnosa. To se pokazuje kada se kaže da dx nije ništa u odnosu na x , niti dy u odnosu na y , već da je dy/dx unutrašnji kvalitativni odnos koji izražava ono univerzalno neke funkcije odvojene od svojih posebnih brojčanih vrednosti. Ali ako odnos nema brojčana određenja, to ne znači da nema stupnjeve promene koja odgovara različitim formama i jednačinama. Ti stupnjevi su i sami poput odnosâ univerzalnog; a diferencijalni odnosi su, u tom smislu, zahvaćeni u procesu uzajamnog određivanja koje prenosi međuzavisnost promenljivih koeficijenata. Ali uzajamno određivanje i dalje izražava samo prvi aspekt istinskog principa razloga; drugi aspekt je potpuno određivanje. Jer svaki stupanj ili odnos, uzeti kao ono univerzalno neke funkcije, određuju postojanje i raspodelu singularnih tačaka odgovarajuće krive. Moramo ovde da budemo veoma pažljivi kako ne bismo pomešali ‘potpuno’ sa ‘celim’; to znači da za jednačinu neke krive, na primer, diferencijalni odnos upućuje samo na prave linije određene prirodom krive; on je već potpuno određenje predmeta, a ipak izražava samo jedan deo celog predmeta, predmeta koji se smatra ‘izvedenim’ (drugi deo, izražen takozvanom primitivnom funkcijom, može da bude pronađen samo putem integracije koja se nipošto ne zadovoljava time da bude druga strana diferencijacije; isto tako, upravo je integracija ta koja određuje prirodu prethodno određenih značajnih tačaka). Zbog toga neki objekt može da bude potpuno određen — ens omni modo determinatum — a da ne raspo-

laže integritetom koji, sam, konstituše njegovo aktuelno postojanje. Ali u dvostrukom aspektu uzajamnog određivanja i potpunog određivanja, granica se već poklapa sa samom moći. Granica se definiše putem konvergencije. Granica brojčanih vrednosti neke funkcije jeste u diferencijalnom odnosu; granica diferencijalnih vrednosti, pak, u stupnjevima je promene; a na svakome stupnju, značajne tačke su granica nizova koji se analitički nastavljaju jedni u drugima. Ne samo da je diferencijalni odnos čisti element potencijalnosti, već je granica moć neprekidnog, kao neprekidnost samih granica.⁸⁶

266 Sokal i Brikmon pitaju se nakon još nekoliko citata iz iste knjige šta je cilj svih ovih mistifikacija o matematičkim predmetima koji su bili sasvim dobro shvaćeni još prije više od 150 godina. I kasniji radovi, koje piše s Gatarijem, nalaze oni, ne razlikuju se po stilu; puni su tehničkih termina, ali, osim banalnih zapažanja, poput onog da ćelije komuniciraju sa spoljašnjim svijetom preko membrana, lišeni su i logike i smisla.

Poglavlje zaključuju citatom iz Gatarijeve knjige *Kaosmože*, za koji vele da sadrži najbrilijantniji me lanž naučnog, pseudonaučnog i filozofskog žargona na koji su ikada naišli, uz ironičnu poentu: samo genije može pisati ovako.⁸⁷

86 (*Must we say...*) Žil Delez, *Razlika i ponavljanje*, preveo Ivan Milenković, Fedon, Beograd 2009, str. 86–88. U prevodu je, iza promenljivih koeficijenata dodana fusnota: Upor. Leibnitz, *Nova calculi differentialis applicatio...* (1964). – O principu uzajamnog određivanja, onako kako ga Salomon Majmon izvodi iz Lajbnica, upor. M. Guérault, *La philosophie transcendente de Salomon MaFLmon*, Alcan edit., str. 75 sq. (ali ni Majmon ni Lajbnic ne prave razliku između uzajamnog određivanja i odnosa i potpunog određivanja i objekta).

87 (*To conclude, let us...*)

88 (*Recent MEGALOPOLITAN...*) Prema Paul Virilio, *La Vitesse de libération*, Galilée, Paris 1995, str. 24; preveo N. V.

89 (*Here Virilio...*)

10. VIRILIO

Deseto poglavlje Sokal i Brikmon počinju bilješkom o Polu Viriliju iz *Le Monda*, u kojoj se kaže i to da ovaj arhitekta, urbanista i istraživač “sa začuđujućom erudicijom, koja spaja prostor-udaljenosti i vrijeme-udaljenosti, otvara važno polje filozofskih pitanja koja naziva *dromocracy* (od grčkog *dromos*: brzina)”.

Oni ističu svoje simpatije za Virilijevo ljevičarstvo, ali podsjećaju da je ono beskorisno u njegovoj pseudofizici. Zatim predstavljaju primjer *Le Mondove* začuđujuće erudicije:

*Savremena MEGALOPOLITANSKA hiperkoncentracija (Meksiko Siti, Tokio...) sama je po sebi rezultat rastuće brzine ekonomskih razmjena, te se čini potrebnim preispitati važnost pojmova UBRZANJE i USPORENJE (koje fizičari zovu pozitivna i negativna brzina – vitesses positive et négative selon les physiciens)...*⁸⁸

Ovdje Virilio brka brzinu i ubrzanje, primjećuju Sokal i Brikmon, dva osnovna koncepta kinematike (opis kretanja) koja su opisana i brižljivo razdvojena u svakom uvodnom kursu fizike. Možda ova zbrka nije vrijedna stresa; ali za navodnog specijalistu u oblasti filozofije brzine ipak je malo iznenađujuća.⁸⁹ Zatim nastavljaju citat:

Kako se snaći u takvoj situaciji bez pomoći novog tipa intervala, INTERVALA SVETLOSNE VRSTE (neutralni znak)? Relativistička inovacija ovog trećeg intervala je zapravo sama po sebi vrsta nepoznatog kulturnog otkrića.

Ako su interval VREMENA (pozitivni znak) i interval PROSTORA bili vidljivi u geografiji i istoriji svijeta putem geometrijskog dizajna agrarnih područja (fragmentacijom u parcele zemljišta) i urbanih zona (katastarski sistem), organizacija kalendaru i mjerenje vremena (časovnik) također su dominirali ogromnom hronopolitičkom regulacijom ljudskih društava. Skora pojava intervala trećeg tipa signalizira nagli kvalitativni skok, duboku mutaciju odnosa između čovjeka i njegove okoline.

Vrijeme (trajanje) i prostor (nastavak) sada su nezamislivi bez svjetla (ograničenje brzine), svemirske konstante brzine svjetlosti...⁹⁰

Sokal i Brikmon priznaju da specijalna teorija relativiteta uvodi pojmove prostornoliki, vremenoliki i svjetloliki interval čije su 'invarijantne dužine' pozitivne, negativne i nula (prema ustaljenoj konvenciji). Međutim, upozoravaju oni, to su intervali prostor-vremena, koji se ne podudaraju s onim što mi obično nazivamo 'prostor' i 'vrijeme'. Iznad svega, oni nemaju nikakve veze sa 'geografijom i istorijom svijeta' ili sa 'hronopolitičkom regulacijom ljudskih društava'. 'Skora pojava intervala trećeg tipa' nije ništa drugo nego priprosta aluzija na moderne telekomunikacije. U ovom odlomku Virilio savršeno pokazuje kako se banalna opažanja pakuju u sofisticiranu terminologiju.⁹¹

Međutim, nastavljaju, ono što slijedi još više iznenađuje.

Čujte fizičare kako govore o logici čestica: 'Predstava je definisana potpunim skupom komutativnih spoznatosti.' G. Cohen Tannoudji and M. Spiro, *La matière-espace-temps*, Paris, Fayard, 1986. Nema boljeg opisa makroskopske logike REAL-TIME tehnologije od ovih iznenadnih 'teletopskih komutacija' koje kompletiraju i upotpunjuju ono što je do sada bilo fundamentalno 'tematska' priroda Grada Čovjeka.⁹²

U vezi s ovim primjećuju:

Rečenica 'Predstava je definisana potpunim skupom komutativnih spoznatosti' prilično je uobičajen tehnički izraz u kvantnoj mehanici (ne u teoriji relativiteta). Nema ništa s 'realnim vremenom' niti s bilo kakvom 'makroskopskom logikom' (sasvim suprotno, odnosi se na mikrofiziku), još manje s 'teletopskom komutacijom' ili s Gradom Čovjeka. Ali iznad svega, kako bi se razumio precizan smisao ove rečenice, potrebno je ozbiljno studirati fiziku i matematiku nekoliko godina. Nalazimo nevjerovatnim da je Virilio mogao svjesno kopirati rečenicu koju očito ne razumije, dodati joj proizvoljan smisao, i dalje biti uziman za

267

⁹⁰ (How can we fully...) Prema Paul Virilio, *La Vitesse de libération*, Galilée, Paris 1995, str. 25. (Paul Virilio, *Open Sky*, 1997, prevela Julie Rose, str. 12-13; velika slova u originalu; ovde preveo N. V.)

⁹¹ (It is true...)

⁹² (Listen to the physicist...) Paul Virilio, *La Vitesse de libération*, Galilée, Paris 1995, str. 26; velika slova u originalu; ovde preveo N. V.

ozbiljno među urednicima, komentatorima i čitaocima.⁹³

Sokal i Brikmon tvrde da je Viriliov opus pun ovakvih primjera, navode ih nekoliko i završavaju s *vrhunskim*:

*Kada se dubina vremena zamijeni dubinom opipljivog prostora; kada komutacija interfejsa zamijeni delimitaciju površina; kada transparentnost re-uspostavi pojavnosti; tada se počinjemo čuditi nije li ono što insistiramo da zovemo prostor zapravo svjetlost, sublimirana paraoptička svjetlost čije je sunčevo svjetlo samo jedna faza refleksije. To se svjetlo pojavljuje u trajanju mjerenom u trenutnoj ekspoziciji a ne u povijesnom i hronološkom odlomku vremena. Vrijeme ovog trenutka bez trajanja je 'ekspozicijsko', bilo da je pre- ili podekspozicionirano. Fotografska i kinematografska tehnologija već je predviđela postojanje vremena kontinuumu oslobođenog svih fizičkih dimenzija, u kojima kvantum energetske akcije i punktum kinematičke opservacije iznenada postaju zadnji ostaci iščekavajuće morfološke realnosti. Prenesena u vječnu sadašnjost relativnosti čija topološka i teleološka gustina i dubina pripadaju tim krajnjim mjernim instrumentima, ova brzina svjetlosti posjeduje smjer, koji je i veličina i dimenzija i koji se širi istom brzinom u svim radijalnim smjerovima koji mjere univerzum.*⁹⁴

Ovaj odlomak, zaključuju Sokal i Brikmon, koji je u francuskom originalu jedna rečenica od 193 riječi, što na-

žalost nije postignuto u prevodu, najbolji je primjer proliva pera koji smo ikada zabilježili. I koliko smo mogli vidjeti, ne znači apsolutno ništa.⁹⁵

II. GEDELOV TEOREM I TEORIJA SKUPOVA:

NEKI PRIMJERI ZLOUPOTREBE

Pretposljednje i najkraće poglavlje svoje knjige autori počinju podsjećanjem da je Gedelov teorem neiscrpan izvor intelektualnih zloupotreba, a namjera im je, vele, ukazati na još jednu: Debrijevu tvrdnju da *tajna naše kolektivne bijede ima formu logičkog zakona koji je nastavak Gedelovog teorema.*

Ta je tvrdnja, sude oni, potpuno proizvoljna; nema nikakve logičke veze između navedenog teorema i društvenih pitanja.

Debri nigdje ne objašnjava koju ulogu taj teorem ima u njegovoj argumentaciji. Ako ga želi upotrijebiti izravno u rezonovanju o društvenom uređenju, onda naprosto griješi. Ako, u drugu ruku, Gedelov teorem treba da posluži samo kao analogija, onda može biti sugestivan, ali sasvim sigurno ne i demonstrativan. Da podrži svoje sociološke i istorijske teze, on bi trebalo da ponudi argumente koji se bave ljudima i njihovim društvenim ponašanjem, a ne matematičkom logikom.⁹⁶

93 (*The sentence 'A representation...'*)

94 (*When hept of time...*) Paul Virilio, *L'Espace critique*, Christian Bourgois, Paris 1984, str. 63-64.

95 (*This paragraph, which in the French...*)

96 (*The bottom line is...*)

Međutim, uprkos očitoj neodrživosti Debrijeve teze, filozof Mišel Ser diže je na viši nivo – na Gedel-Debrijev princip. Sokal i Brikmon tu čitaoca podsjećaju na Sokalovu parodiju, odlomak u kojem on tvrdi da je *konvencionalna matematika nedovoljna za ‘oslobodilačku’ matematiku*.⁹⁷ Taj je odlomak, u kojem se podsmjehu izvrgava sloboda da se proizvoljno skače iz osnova matematike u politička razmatranja, tvrde, jedan je od najluđih u parodiji, i prilično su bili iznenađeni, priznaju, kad su na sličnu ideju, ali uzetu sasvim ozbiljno, naišli kod Badjua. (U *Teoriji subjekta*, gdje se miješaju politika, Lakanova psihoanaliza i teorija skupova.)

12. EPILOG

Posljednje poglavlje *Intelektualnih pozera* Sokal i Brikmon započinju podsjećanjem na razloge zašto su uopšte pisali tu knjigu:

U posljednjem poglavlju postavimo neka opšta pitanja – istorijska, politička i sociološka – koja prirodno proizlaze iz tekstova citiranih u ovoj knjizi. Ograničimo se na to da objasnimo našu perspektivu, bez ulaženja u detalje. Ne treba

ni spominjati da nemamo neke posebne istorijske, sociološke ili politološke kompetencije; sve što kažemo treba shvatiti više kao pretpostavku nego kao konačnu riječ. Razlog da prosto ne čujemo o ovim pitanjima je to što principijelno odbijemo ideje pripisane nama bez naše volje (kao što je uglavnom činjeno) i da pokažemo kako je naša pozicija u mnogim slučajevima sasvim umjerena.

Tokom posljednje dvije decenije mnogo je tinte proliveno oko postmodernizma, intelektualne struje za koju se pretpostavljalo da će zamijeniti moderno racionalističko mišljenje. Međutim, termin ‘postmodernizam’ pokriva loše definisanu galaksiju ideja – od umjetnosti i arhitekture do sociologije i filozofije – i mi nemamo želju da raspravljamo o većini ovih područja. Naš fokus je ograničen na određene intelektualne aspekte postmodernizma koji su imali snažan uticaj na humanistiku i sociologiju; na fascinaciju nejasnim govorenjem, na epistemološki relativizam povezan s generalnim skepticizmom prema moder-

269

97 Dakle, oslobađajuća znanost ne može se oformiti bez suštinske revizije matematičkog kanona. Kako takva emancipatorska matematika još ne postoji možemo samo nagađati o njenom eventualnom sadržaju. Možemo vidjeti neke njene naznake u višedimenzionalnosti i nelinearnoj logici teorije zbrkanih sistema. I fusnota: Baš kao što su liberalne feministkinje često zadovoljne minimalnom agendom pravnih i društvenih jednakosti za žene i “pro-choice”, tako su liberalni (pa čak i neki socijalistički) matematičari zadovoljni radom unutar hegemonijskog Zermelo-Fraenkelovog okvira (koji, u skladu sa svojim devetnaestostoljetnim liberalnim porijeklom, uključuje i aksiom jednakosti) kojem je dodan još samo aksiom izbora. Ipak, ovaj okvir je uvelike nedostatan za oslobađajuću matematiku, što je već odavno pokazao Cohen (1966). A. Sokal, “Nadilaženje granica”, preveo Sven Marčelić, u časopisu *Diskrepncija*, sv. III, broj 5-6, prosinac 2002, str. 81.

noj nauci; na pretjeran interes za lična uvjerenja nezavisna od toga jesu li tačna ili pogrešna; i na isticanje govora i jezika kao suprotnih činjenicama na koje se oni odnose (ili, još gore, odbijanje ideje da činjenice uopšte postoje ili da se na njih može upućivati).⁹⁸

Mnoge postmoderne ideje, umjereno iskazane, nude neophodne korekcije naivnog modernizma (npr. vjeru u neupitan progres, kulturni eurocentrizam i sl.) i Sokal i Brikmon ih pozdravljaju. Ali kritikuju radikalni postmodernizam i mentalnu konfuziju koju izaziva. Obzirni su prema razlikama između kultura (pod navodnicima!) – humanistike i sociologije s jedne i prirodnih nauka s druge strane, ali žele ukazati na negativne aspekte postmodernizma i po kulturu i po politiku.

Ističu da nemaju ništa protiv interdisciplinarnosti, sve dok se ne precjenjuje. Zalažu se za stvarni dijalog između *dvije kulture* (prirodnačke i društvene). Oni razumiju bojazan jednih da će se u njoj izgubiti specijalistička strogost unutar svakog polja, ali s druge strane uviđaju moguće koristi od saradnje među disciplinama. Ne žele da je potkopaju, ali naglašavaju preduslove koji su za tu saradnju potrebni.

Prijetnje se osjećaju na obje strane: prirodnjaci se vide napadnutim kad Fajerabend kaže da su naučne istine jedna od mnogih vrsta predrasuda, društvenjaci se osjećaju ugroženi idejom da će, naprimjer, neurologija ili sociobiologija zamijeniti njihove discipline. Ti su strahovi neopravdani, smatraju Sokal i

Brikmon, i zato ratove znanosti treba ostaviti iza sebe. Umjesto dalje jalove rasprave oko toga, oni predlažu da se vidi kakve je lekcije moguće izvući iz tekstova koje su oni kroz cijelu knjigu analizirali, a u vezi s odnosom između prirodnih i društvenih nauka.

1. Dobra je ideja znati o čemu se govori

Treba izbjegavati proizvoljne sudove. Iako se to čini samorazumljivim, analiza je pokazala da nije, i da vrlo često čak i renomirani autori ne znaju o čemu govore.

2. Nije sve što je nejasno istovremeno i dubokoumno

Treba razlikovati kada je komplikovan jezik posljedica složene pojave kojom se bavi, a kada je pokriće za njeno nerazumijevanje. I to se odnosi podjednako i na prirodne i na društvene nauke; mnogo fizičara, npr. govore komplikovanije nego što je potrebno.

Tu mogu biti od pomoći dva kriterija:

Prvo, i istinski složenu teoriju obično je moguće objasniti jednostavnim terminima, na osnovnom nivou, kojim se fenomenom bavi, šta su njena glavna dostignuća, koji su najjači argumenti njoj u prilog.

Drugo, tamo gdje se pojave mogu učenjem razumjeti, treba čitaocu omogućiti da nauči i shvati, umjesto da mu se istine predočavaju kao božije objave.

3. Nauka nije tekst

Prirodne nauke nisu puki rezervoar metafora spremnih da budu iskorištene u humanistici. Nenaučnici mogu doći u iskušenje da izdvoje iz naučnih teorija

98 (*In this last chapter...*)

neke opšte 'teme' koje se mogu sažeti u nekoliko riječi poput 'neodređenost', 'diskontinuum', 'haos', 'nelinearnost' i da ih onda analiziraju čisto verbalno. Naučne teorije nisu poput romana; u nauci te riječi imaju specijalna značenja, koja se razlikuju malo ali suštinski od onih u svakodnevnoj upotrebi, i koja se mogu razumjeti samo u kompleksnoj mreži teorije i eksperimenta. Koriste li se kao metafore lako dovedu do besmislenog zaključka.⁹⁹

4. *Ne treba imitirati prirodne nauke*

Jezik teorije vjerovatnoće ne isključuje jezik determinizma, svaki je u svom domenu funkcionalan i prilagođen predmetu, izveden iz njega. Nema razloga prenositi izraze iz jedne oblasti u drugu. Naprimjer, psiholozima nije potrebno da se pozivaju na kvantnu mehaniku kad tvrde da u njihovom polju posmatranje utiče na posmatrano. Također, čak i u fizici, ima veoma mnogo nedovoljno razjašnjenih fenomena, pa je i to razlog da se metod prirodnih nauka ne treba doslovno primjenjivati u kompleksnim sociološkim problemima. Stoga je sasvim legitimno pojave za koje do danas nisu osmišljeni načini ispitivanja pokušati razumjeti intuicijom, ili književno, ili na bilo koji drugi nenaučni način.

5. *Treba biti oprezan s argumentima moći*

Ako humanistika želi da se okoristi neporecivim uspjehom prirodnih nauka, ne treba da direktno preuzima naučno-

tehničke koncepte. Umjesto toga, mogla bi se inspirisati najboljim od prirodno-naučnih metodoloških principa, počevši s ovim: da ocijeni valjanost premisa na osnovu činjenica i rezonovanja koje ih podržavaju, bez obzira na lične kvalitete i društveni status njihovih zagovarača ili protivnika.¹⁰⁰

Autori ovdje s neskrivenim uživanjem prepričavaju anegdotu o studentu matematike koga su sreli u Parizu i koji je naišao na Delezovu knjigu *Razlika i ponavljanje*. Pokušao je da razumije o čemu ona govori u vezi s matematikom, a onda odustao, zaključivši, vjerujući da nije studirao sedam godina uzalud, da se radi o besmislicama. Sokal i Brikmon anegdotu posvećuju svim studentima, ohrabrujući ih da budu kritičniji prema autoritetima.

271

6. *Specifični skepticizam ne treba miješati s radikalnim skepticizmom*

Važno je, tvrde autori, razlikovati dva tipa kritike naučnog metoda; jedan se usmjerava na konkretne tvrdnje i ima za cilj osporiti određene teorije, dok drugi, onaj kojeg zastupa post-strukturizam, uglavnom ponavlja argumente radikalnog (Hjumovog) skepticizma. Prvi je zanimljiv, ali takođe može biti i pobijen, drugi se ne može pobiti ali je zbog toga nezanimljiv. Od krucijalne je važnosti da se ova dva tipa ne miješaju. Može se biti sumnjičav prema konkretnim slučajevima, ali dovoditi u pitanje mogućnost logike i spoznaje putem opažanja i eksperimenta jaloovo je i nezanimljivo.

99 (*The natural science...*)

100 (*If the human science...*)

Vidjeli smo u ovoj knjizi brojne dvosmislenosti koje su se mogle tumačiti na dva različita načina: kao tvrdnje koje su tačne ali beznačajne i one koje su radikalne ali očigledno pogrešne. I držimo da su, u mnogim slučajevima, te dvosmislenosti namjerne. Zaista, one donose veliku prednost u intelektualnim bitkama: radikalne interpretacije mogu poslužiti da se pridobiju relativno neiskusni slušaoci ili čitaoci; a ako se apsurdnost tih interpretacija prokaže, autor se uvijek može braniti da je bio pogrešno shvaćen, i odstupiti u neke druge, manje škodljive interpretacije.¹⁰¹

272 Nakon ovih sedam lekcija Sokal i Brikmon postavljaju pitanje *kako smo došli dovd*. Budući da su ih u debati koja je pratila objavljivanje parodije u časopisu *Social Text* često pitali kako se postmodernizam kao intelektualni trend razvio, oni odgovor počinju ogradom: da je to pitanje izuzetno komplikovano i da pokriva različite oblasti, za koje oni nisu stručni, i zbog čega nemaju konačan odgovor. Ali neke razloge i objašnjenja mogu ponuditi:

1. Zanemarivanje empirije

Već neko vrijeme moda je denuncirati 'empirizam', konstatuju, što ima smisla sve dok se empirizam svodi na navodno fiksiranu praksu izvođenja teorija iz činjenica. Međutim, naučni metod je mnogo više od toga. Samo loši udžbe-

nici mogu ga svesti na empirizam. Stoga, ako se odbace kao autoriteti apriorizam ili sveti tekstovi, ljudima ne ostaje drugo nego se pouzdati u iskustvo, u praktičnu proveru teorija. Teorija mora počivati na dokazima da bi bila uzeta ozbiljno, insistiraju Sokal i Brikmon, i dodaju:

U ovoj knjizi navedeni su neki primjeri potpunog odbacivanja empirijskog aspekta nauke i koncentracije isključivo na jezik i teoretski formalizam. Ti primjeri daju utisak da diskurs postaje 'naučan' čim se i letimično učini koherentnim, iako nikad nije podvrgnut empirijskim testovima. Ili, još gore, da je dovoljno ubaciti matematičke formule u problem da bi se učinio napredak.¹⁰²

2. Scijentizam u socijalnim naukama

Za potrebe diskusije, autori definišu scijentizam kao *iluziju da pojednostavljeni ali navodno 'objektivni' i 'naučni' metod može riješiti vrlo kompleksne probleme (i druge su definicije moguće)*. Međutim, upozoravaju, tada važni i veliki dijelovi realnosti otpadaju da bi se ono što ostane uklopilo u unaprijed zadati okvir. I dodaju:

Nažalost, društvene nauke obiluju primjerima scijentizma: mogu se navesti, između mnogih drugih, određene struje u kvantitativnoj sociologiji, neoklasičnoj ekonomiji, bihejviorizmu, psihoanalizi i marksizmu. Često se događa da ljudi počnu s nekim skupom ideja validnih u jednom području, a onda, umjesto da

¹⁰¹ (*We have seen...*)

¹⁰² (*Some of the texts...*)

ih testiraju i pročiste, oni ih nerezonski primjenjuju u drugom.¹⁰³

Zanemarivanje iskustvenog u kombinaciji sa scijentističkim dogmatizmom vodi u najgoru akribičnost, kakvu smo prečesto vidjeli u mnogim primjerima. I dalje, u neku vrstu obeshrabrenosti; jer ako takvo stalno uprošćavanje ne daje rezultate, onda ništa ne daje rezultate, cjelokupno znanje je nemoguće ili je uvijek subjektivno itd. I sve tako polako od ozračja 60-ih i 70-ih pa do postmodernizma. Ali to je zasnovano na pogrešno prepoznatom izvoru problema.¹⁰⁴

Aktuelni *avatar* scijentizma je, prema njihovom mišljenju, paradoksalno, strogi program u sociologiji nauke, koji u praksi nastoji napraviti vrlinu od (očite) mane: nije mana nesposobnost da se prati racionalnost prirodnih nauka, nego je vrlina izjednačiti ih sa scijentizmom da bi se kao takve mogle odbaciti. Sokal i Brikmon, naravno, drže drugo stajalište:

Vjerujemo da je naučno stajalište, shvaćeno veoma široko – s poštovanjem prema jasnoći i logičkoj koherentnosti teorije, i s njenim odmjeravanjem prema empirijskim dokazima – podjednako važno i u socijalnim i u prirodnim naukama; to važi (posebno) za trenutno dominantne trendove u ekonomiji, sociologiji i psihologiji. Problemi kojima

se one bave su izuzetno složeni, a dokazi na kojima njihove teorije stoje često su vrlo slabi.¹⁰⁵

3. Reputacija prirodnih nauka

Reputacija prirodnih nauka, smatraju Sokal i Brikmon, velika je zbog uspjeha koji one ostvaruju. Istina je i da sami prirodnjaci to nekad zloupotrebljavaju, ponašajući se superiorno. A posebno je po nauku razarajuća težnja marketinga da pretjeruje u značaju inovacija. Ima mnogo razloga za distorziju slike o naučnoj aktivnosti. Ali, upozoravaju oni,

moglo bi biti ponižavajuće za filozofe, psihologe i sociologe nagovijestiti im da su možda nemoćni pred naučnicima i da su zato zloupotrebe kojima pribjegavaju, pokazane u ovoj knjizi, na neki način neizbježne. Očigledno je da niko, a pogotovo ne naučnici, nije tjerao Deleza ili Lakana da pišu to što su pisali. Savršeno se može biti psiholog ili filozof i raspravljati o prirodnim naukama sa poznavanjem onoga o čemu se govori, ili ne govoriti o tome i koncentrisati se na druge stvari.¹⁰⁶

4. 'Prirodni' relativizam društvenih nauka

U određenim granama društvenih nauka, najviše u antropologiji, određeno 'relativističko' stanovište je metodološki prirodno, pogotovo kad se studiraju

¹⁰³ (*Sadly, examples...*)

¹⁰⁴ (*All knowledge...*)

¹⁰⁵ (*We believe that scientific...*)

¹⁰⁶ (*But it would be demeaning...*)

sklonosti ili običaji: antropolog nastoji da razumije uloge tih običaja u datim društvima i teško je vidjeti šta bi postigao uvlačenjem vlastitih estetskih naklonosti u svoja istraživanja. Slično, kada proučava određene spoznajne aspekte kulture, poput društvene uloge kosmoloških vjerovanja, antropolog u principu ne brine o tome jesu li ona tačna ili pogrešna.

Međutim, ovaj razuman metodološki relativizam ponekad vodi, kroz brkanje mišljenja i jezika, radikalnom kognitivnom relativizmu; konkretno, zahtjevu da se tvrdnje o činjenicama – bilo da se radi o tradicionalnim mitovima ili savremenim naučnim teorijama – mogu smatrati tačnim ili pogrešnim samo u odnosu prema posebnoj kulturi. Ali to je proizvod brkanja psiholoških i društvenih funkcija sistema mišljenja sa spoznajnom vrijednošću, i ignorisanja čvrstine empirijskih dokaza koji mogu jedan sistem pretpostaviti drugom.¹⁰⁷

Sokal i Brikmon daju ovdje i konkretan primjer opisane konfuzije, vezan za dvije teorije o porijeklu sjevernoameričkih Indijanaca. Prva je naučna, bazirana na velikom broju arheoloških dokaza da su ljudi u Americu došli iz Azije, prije deset ili dvadeset hiljada godina. Druga se poziva na veliki broj indijanskih mitova po kojima su Indijanci oduvijek tu, još otkako su se njihovi preci pojavili na zemlji iz podzemnog svijeta duhova. Rezultat njihovog samjeravanja je, prema pisanju *Njujork Tajmsa*, da mnogi ar-

heolozi prilaze postmodernom relativizmu prihvatajući da nauka ovdje predstavlja samo jedan od podjednako vrijednih sistema vjerovanja.

Autori ovdje upozoravaju na značenje riječi *vrijedno*. Ako ona upućuje na spoznaju, onda je treba razlikovati od vjerovanja. Jer spoznaja se bavi razlikovanjem tačnih i pogrešnih vjerovanja, i zbog toga ne može biti neutralan pojam kao vjerovanje. Dvije navedene teorije ne mogu obje biti tačne, iako dva čovjeka mogu vjerovati u jedno ili drugo. Svako je slobodan da vjeruje da bijelci nisu desetkovali američke starosjedioce u zauzimanju kontinenta, ali naše znanje, zasnovano na dokazima, lako bi dokazalo pogrešnost takvog uvjerenja. Zato Sokal i Brikmon nemaju opravdanja za ovu vrstu intelektualne zbunjivosti, koja ostaje slijepa za genocid. *Pozicija relativista je ekstremno arogantna; ona tretira složeno društvo kao monolit, zabašuruje sukobe unutar njega i prihvata najveće opskurnjake da govore u ime svih, zaključuju oni.*

5. Tradicionalna filozofija i stilske vježbe

Sokal i Brikmon nemaju ništa protiv stilskog vježbanja, ali primjećuju:

Prije svega, u literaturi pa čak i u filozofiji, stil autora ili teksta ima važnost koju u nauci nema. Može se učiti fizika a da se nikad ne pročitaju radovi Galileja, Njutna ili Ajnštajna, i može se studirati biologija a da se ne pročita nijedan Darwinov redak. Bitni su činjenični i teorijski argumenti koje ti autori daju, ne riječi kojima se koriste. Osim toga, njihove ideje mogu biti radikalno izmijenjene, ili čak preokrenute tokom kasnijeg razvoja njihovih disciplina. Nadalje, naučnike su

¹⁰⁷ (In the certain branches...)

lične osobine i vannaučna vjerovanja nebitna za ocjenu njihovih teorija. Njutnov misticizam i njegova alhemija, naprimjer, važne su u istoriji nauke i uopšte u istoriji ljudskog mišljenja, ali ne za fiziku.

Drugi problem je u tome što se prednost daje teorijama nad eksperimentima (što je povezano sa davanjem prednosti tekstu nad činjenicama). Veza između naučnih teorija i eksperimentalnih provjera često je izuzetno složena i neizravna. Stoga će filozof težiti da pristupi nauka-ma najprije kroz njihove konceptualne aspekte (kao i mi, u stvari). Ali cijeli problem proizlazi iz činjenice da, ukoliko se ne uzme u obzir empirijski aspekt, tada naučni diskurs zaista postaje ništa više nego 'mit' ili 'narrativ', poput ostalih.¹⁰⁸

Osvrt na ulogu politike u sabotaži naučnog pogleda na svijet oni počinju citirajući Brehta:

*Nismo mi gospodari stvari, čini se, nego stvari gospodare nama. Ali to je samo stoga što neki ljudi upotrebljavaju stvari na način da gospodare drugima. Mi možemo biti oslobođeni prirodnih sila samo kad se oslobodimo ljudskih. Naše poznavanje prirode mora biti dopunjeno znanjem o ljudskom društvu, ukoliko želimo da koristimo naše znanje o prirodi na ljudski način.*¹⁰⁹

Počeci postmodernizma, nastavljaju, nisu čisto intelektualni. I filozofski relativizam i radovi ovdje citiranih autora u vezi su, smatraju oni, s političkim

tendencijama koje su lijeve i progresivne, ili sebe tako nazivaju. I sami više puta pomenuti 'ratovi nauka' često su viđeni kao politički sukob naprednjaka i konzervativaca:

Svakako, postoji duga antiracionalistička tradicija na desnici, ali ono što je novina i što je čudno u vezi s postmodernizmom jeste da je on, kao antiracionalistički oblik mišljenja, zaveo dio ljevice. Pokušali smo ovdje analizirati kako ta karika u sociologiji nastaje i objasniti zašto je ona odgovorna, po našem mišljenju, za brojne pojmovne zbrke. Ograničili smo se uglavnom na Sjedinjene Države, gdje je veza između postmodernizma i nekih tendencija na ljevici osobito jasna. [...] Postojanje veze između postmodernizma i ljevice čini, na prvi pogled, ozbiljan paradoks. Većinom se ljevica posljednja dva vijeka poistovjećivala s naukom protiv mračnjaštva, vjerujući da su racionalno mišljenje i neustrašive analize objektivnog svijeta (i prirodnog i društvenog) britko oružje za borbu protiv mistifikacija moćnika – pored toga što su čovjeku vrijednost po sebi. Međutim, više od dvije decenije unazad, veliki broj 'progresivnih' ili 'lijevih' profesora humanistike i sociologije (ali skoro bez ikoga iz prirodnih nauka, neovisno o njihovim političkim uvjerenjima) okrenuo se od nasljeđa prosvjetiteljstva i – poduprto francuskom uvoznom robom,

275

¹⁰⁸ (First of all, the author...)

¹⁰⁹ (It's not we who...) Bertold Brecht, *The mesingkauf dialogues*, London 1965, preveo N. V.

poput dekonstrukcije, jednako kao i domaće uzgojenim doktrinama kakva je feministička epistemologija – prigrlio ovu ili onu verziju epistemološkog relativizma. Naš cilj je da razumijemo uzroke ovog istorijskog preokreta. Izdvojicemo tri tipa intelektualnih izvora vezanih za pojavu postmodernizma na ljevici.^{II O}

1. Novi društveni pokreti

Sokal i Brikmon u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetog vijeka prepoznaju pojavu nekoliko lijevih društvenih pokreta (crnački, feministički, gej, između ostalih) koji ustaju protiv onih oblika represije protiv kojih je do tada bila tradicionalna politička ljevica. Svi su oni, manje ili više, prihvatili postmodernizam kao filozofiju koja najviše odgovara njihovim težnjama. Autori tu postavljaju dva pitanja: prvo, postoji li logička veza, u oba smjera, između tih pokreta i postmodernizma; drugo, koliko su jako pripadnici tih pokreta prigrlili postmodernizam, i s kojim razlozima.

Sokal i Brikmon objašnjavaju pomenuti zaigran razočaranjem ljudi u marksizam, i druge glasove tradicionalne ljevice, koje su baštinile nasljeđe prosvjetiteljstva i racionalizma. Nauka i racionalnost su odbačene, smatraju oni, u paketu s neuspjelim marksizmom. Ali tu se radi, upozoravaju, o konceptualnoj grešci, koju je počinio i marksizam:

U suštini, konkretne sociološke teorije ne mogu se nikada dedukovati iz apstraktne filozofske šeme; i obrnuto, ne postoji jedinstvena filozofska pozicija kompatibilna sa datim sociopolitičkim programom. Konkretnije, kako je Bertran Rasel primijetio davno prije, nema logičke veze između filozofskog materijalizma i marksističkog historijskog materijalizma.^{III}

Sociološka veza između postmodernizma i novih društvenih pokreta je izuzetno komplikovana, i važno je prije svega voditi računa o razlikovanju struja koje čine 'postmodernizam', jer su veze među njima logički prilično slabe. Da bi se razumio njihov odnos prema nauci, potrebno je unutar svake analizirati ulogu koju su aktivisti i teoretičari imali. Taj posao, koji zahtijeva empirijsko istraživanje, Sokal i Brikmon ostavljaju sociolozima, a oni sami iznose pretpostavku da sklonost novih društvenih pokreta postmodernizmu postoji uglavnom kroz akademsko djelovanje i da je slabija nego što to i tradicionalna desnica i postmoderna ljevica generalno prikazuju.

2. Političko obeshrabrenje

Drugi izvor postmodernih ideja autori *Intelektualnih pozera* vide u dezorijentisanosti na ljevici, što je situacija kakva se ukazuje prvi put u istoriji; *komunistički režimi su pali*, nabrajaju

II O (*Of course, there is also...; The existence...*)

III (*In fact, concrete...*) Dalje citiraju Rasela: *Bitno je shvatiti da se političke teorije i podržavaju i osporavaju iz sasvim irrelevantnih razloga jer se argumenti teorijske filozofije koriste da odrede pitanja koja zavise od konkretnih činjenica ljudske prirode. Miješanje škodi i filozofiji i politici, i zato je važno da se ono izbjegne.*

oni, socijaldemokratske partije prihvataju neoliberalne politike, pokret Trećeg svijeta ne može se nadati istovremeno i nezavisnosti i autonomiji. Nikad prije ideje pravde i jednakosti nisu bile toliko utopijske. Bez ulaženja u razloge, to je stanje našlo svoj izraz i u postmodernizmu.

Kao ilustraciju za ove tvrdnje citiraju Čomskog, koji je opisao svoj razgovor sa studentima u Egiptu:

*Umjesto da me podstaknu da govorim o detaljima američke politike na Bliskom istoku, gdje oni žive, što je valjda suviše nezanimljivo i prljavo, oni su željeli da znaju kako moderna lingvistika predviđa novu paradigmu za diskurs o međunarodnim odnosima koji će istisnuti poststrukturalistički tekst. To ih je zaista fasciniralo. A ne šta im se planira u zapisnicima izraelskog kabineta. Deprimirajuće.*¹¹²

Ovako će ostaci ljevice zakucati zadnji čavao u lijes ideja pravde i napretka, dodaju Sokal i Brikmon. Mi skromno predlažemo da se ostavi malo zraka, u nadi da će jednog dana leševi ustati.

3. Nauka kao laka meta

U atmosferi opšte obeshrabrenosti činilo se primamljivim napasti nešto što se čini kao da ima moć a što je istovremeno slabo da se brani. Nauka je ispunila te uslove, i u tome Brikmon i Sokal djelimično vide razloge za napad.

U namjeri da analiziramo te napade, iznimno je važno razlikovati najmanje četiri značenja riječi 'nauka': intelek-

tualno nastojanje usmjereno racionalnom razumijevanju svijeta; zbir prihvaćenih teorijskih i eksperimentalnih ideja; društvena grupa sa posebnim običajima, institucijama i vezama prema široj zajednici; i najzad, primijenjena nauka i tehnologija (s kojom se nauka često brka). Prečesto se valjane kritike 'nauke' u jednom od ovih značenja uzimaju kao argument protiv nauke u drugom.¹¹³

Nesumnjivo je da je nauka, kao društvena institucija, povezana s političkom, vojnom i ekonomskom moći i da je uloga naučnika tu često opaka. Istina je, takođe, i da tehnologija daje različite rezultate, ponekad razarajuće. I svakako da je nauka kao skup znanja pogrešiva, a da su greške naučnika vezane ponekad za različite vrste društvenih, političkih, filozofskih i religioznih predrasuda. Autori vide korisnim sve prigovore u ovom smislu:

Kritike nauke viđene kao skup znanja – barem one koje su najuvjerljivije – slijede, generalno, standardnu shemu: prvo se pokaže, koristeći standardne naučne argumente, zašto je dato istraživanje manjkavo u odnosu na postojeći kanon; zatim, i samo tada, pokuša se objasniti kako istraživačeve društvene predrasude (koje mogu biti i nesvjesne) dovode do narušavanja tog kanona. Može se skočiti

¹¹² (For example, rather...) *Keeping the Rabble in Line: Interviews with David Barsamian*, Monroe, Maine: Common Courage Press, 1994.

¹¹³ (In order to analyse...)

odmah na drugi korak, ali kritika tada gubi mnogo od svoje snage. Nažalost, neke kritike idu preko napada na najgora aspekte nauke (militarizam, seksizam) i atakuju na najbolje: na pokušaj da se racionalno razumije svijet, i na naučni metod, shvaćen široko kao poštovanje prema empirijskim dokazima i logici.¹¹⁴

Sokal i Brikmon upozoravaju da ovaj napad na nauku i racionalizam nije naivan; on nalazi mnogo saveznika, a na kraju pomaže centrima moći koje se zapravo htjelo oslabiti. Time se može objasniti motivacija onih koji se protive postmodernizmu. *Mnoge, prosto, iritira arogancija i praznoslovlje postmodernog diskursa i spektakl intelektualne zajednice u kojoj svako ponavlja rečenice koje niko ne razumije*, priznaju oni, ne krijući da i sami dijele tu iritiranost. Ali reakcije na *Sokalovu podvalu* pokazuju da i postmodernizam ima manje zabavnu stranu. *Njujork Tajms* je, naprimjer, predstavio cijeli slučaj kao sukob tradicionalista koji vjeruju u objektivnost barem kao cilj, i ljevičara, koji to negiraju. *Očigledno je stvar kompleksnija: niti svi na ljevici odbijaju postignuća objektivnosti (ma kako bila nesavršena) niti postoji jednostavna logička veza između političkih i epistemoloških gledišta.*

★★★

Zašto je ovo (što ovom knjigom nastoje) važno, retorički se pitaju Sokal i Brikmon.

Zašto trošiti toliko vremena izlažući ove zloupotrebe? Da li postmodernisti pred-

stavljaju stvarnu opasnost? Svakako ne za prirodne nauke, barem ne za sada. Problem pred kojim su prirodne nauke danas tiče se finansiranja istraživanja, i posebna je prijetnja naučnoj objektivnosti kad se javni fondovi sve više zamjenjuju privatnim sponzorstvima. Ali postmodernizam nema ništa s tim. Prije će biti da društvene nauke trpe kada pomodne gluposti i igre riječima zamijene kritičke i stroge analize društvene stvarnosti.

Postmodernizam ima tri principijelno negativna efekta: gubljenje vremena u humanističkim naukama, konfuzija u kulturi koja favorizuje zaglupljivanje i slabljenje političke ljevice.¹¹⁵

Ne može se napredovati u istraživanjima, ni u prirodnim niti u društvenim naukama, bazirajući se na konceptualnoj konfuziji i radikalnom odvajanju od empirijskih dokaza, još jednom ponavljaju autori *Intelektualnih pozera*. *Šta je još gore, po njihovom mišljenju, to je povratni efekt koji napuštanje jasnog mišljenja i pisanja ima na obrazovanje i kulturu.*

Studenti uče da ponavljaju stvari koje samo djelimično razumiju. Mogu, ako su srećni, napraviti čak i akademsku karijeru samo ako su eksperti u manipulaciji stručnim žargonom. Na kraju, jedan od nas je pokazao da samo nakon tri mjeseca studija može objaviti tekst u najprestižnijem časopisu.¹¹⁶

¹¹⁴ (*In particular...*)

¹¹⁵ (*Why spend...*)

¹¹⁶ (*What is worse...*)

Autori ovdje misle na Sokalovu podvalu. Ne bez zadovoljstva navode komentar Katje Polit, da je *Sokalova komedija pokazala kako postmodernisti uistinu ne razumiju jedni druge i kako skaču od jednog poznatog imena do drugog kao žabe preko mračnog ribnjaka po listovima lokvanja.*¹¹⁷

Mlitav odnos prema naučnoj strogoći koja se može pronaći kod Lakana, Kristeve, Bodrijara i Deleza imao je neosporan uspjeh u Francuskoj sedamdesetih. Taj način mišljenja raširio se uglavnom na englesko govorno područje osamdesetih i devedesetih. Obratno, spoznajni relativizam razvio se na engleskom govornom području sedamdesetih i prešao kasnije u Francusku.

Ova dva shvatanja su, naravno, konceptualno različita; jedno može biti prihvaćeno bez drugog. Međutim, ona su indirektno povezana; ako sve, ili skoro sve može biti čitano kao sadržaj naučnog diskursa, zašto bi onda iko nauku uzimao za ozbiljno kao objektivan iskaz o svijetu. Obratno, ako se prihvati relativistička filozofija, onda proizvoljni komentari naučnih teorija postaju legitimni. Relativizam i aljkavost se na taj način uzajamno podržavaju.

Ali najozbiljnije kulturološke posljedice relativizma dolaze od njegove primjene u društvenim naukama. Britanski historičar Erik Hobsbom je to elokventno razobličio: uspon 'postmoderne' intelektualne mode na zapadnim univerzitetima, posebno na odsjecima za književnost i antropologiju, uzrokovao je da su sve 'činjenice' koje potvrđuju objektivnu stvarnost postale intelektualne konstrukcije. Ukratko, nema jasne razlike između činjenica i fikcije. Ali ona postoji, i za historičare, čak i za najmilitantnije antipozitiviste među nama, sposobnost da ih razlikujemo apsolutno je fundamentalna.¹¹⁸

Sokal i Brikmon ističu Hobsbomove napore da pokaže kako strog naučnoistorijski rad može odbiti fikcije reakcionarnog nacionalizma. U vrijeme enormnog širenja predrasuda, mračnjaštva i nacionalizma, koje živimo, neodgovorno je, smatraju oni, nasrtati na ono što je dugo vremena bilo sredstvo odbrane od njih, konkretno – na racionalističko viđenje svijeta. Nesumnjivo je da to nije bila namjera postmodernista, da navijaju za opskurantizam, ali je činjenica da je to posljedica njihovog pristupa. Na kraju, za sve koji se poistovjećuju s političkom ljevicom (a ova dvojica autora tu vide i sebe) *postmodernizam ima specifične negativne posljedice.*

279

¹¹⁷ U Katha Pollitt, "Promolotov cocktail", *The Nation*, 10 jun. Katja Polit je američka feministica, pjesnikinja, esejistica i kritičarka. Autorica je, između ostalog, uticajne kolumne "Predmet debate" u pomenutom časopisu. Privukla je pažnju svojim odbijanjem da izvjese američku zastavu nakon 11. septembra, obrazlažući odluku stavom da su zastave kompromitovane, i da svijetu treba drugačija simbolika, koja će afirmisati inteligenciju, pravdu i jednakost.

¹¹⁸ (*The lackadaisical...*) Citat iz Eric Hobsbawm, *New York Review of Books*, 16. decembar 1993.

Prije svega, ekstremno fokusiranje na jezik i elitizam vezan za upotrebu pretencioznog žargona doprinio je zatvaranju intelektualaca u sterilne debate izolirajući ih od društvenih pokreta koji se događaju izvan njihovih kula od slo-novače. Kada napredni studenti stignu u američke kampuse i uče da je najradikalnija ideja (čak politički) prihvatiti temeljito skeptičan stav i zagnjuriti se sasvim u tekstualne analize, njihova energija – koja bi mogla biti plodno iskorištena u istraživanjima i organizovanju – proćerdana je. A drugo, tvrdokornost zbrkanih ideja i nejasnih diskursa na jednom dijelu ljevice može dovesti do toga da se cjelokupna ljevica diskreditira; a desnica neće propustiti da demagoški iskoristi tu priliku.¹¹⁹

Ali najveći problem je, upozoravaju Sokal i Brikmon, taj što je svaka konstruktivna kritika, koja bi mogla angažovati potencijalne ljevičare, ili ponovo motivisati one koji sada stoje zbunjeno, nemoguća, ukoliko se prihvate temeljne pretpostavke subjektivizma.

Ako su svi diskursi podjednako ‘priče’ ili ‘naracije’, i nijedna nije objektivnija ili istinitija od druge, tada se mora prihvatiti da su najgore seksističke ili rasne predrasude i najreakcionarnije socio-ekonomske teorije ‘jednako vrijedne’, barem kao opis ili analiza realnog svijeta (pod pretpostavkom da uopšte prihva-

tamo postojanje realnog svijeta). Jasno, relativizam je ekstremno slab temelj da bi se na njemu gradila kritika postojećih socijalnih uređenja.

Ako intelektualci, posebno oni na ljevici, žele da daju pozitivan doprinos razvoju društva, oni to mogu činiti tako da prije svega razjašnjavaju preovlađujuće ideje i demistificiraju dominantne diskurse, a ne tako što će im dodavati vlastite mistifikacije. Način mišljenja ne postaje ‘kritički’ tako što se ta etiketa prosto prišije sebi, nego prema svojstvima svog sadržaja.¹²⁰

Šta dalje, pitaju se Sokal i Brikmon, u posljednjem odjeljku epiloga. Odgovor počinju kratkim registrom prigovora, upućenih s postmodernističke strane, da su oni i njima slični lijevi konzervativci, zaostali marksisti koji nastoje marginalizovati feminizam, gej pokrete i pokrete za radikalno pravičnu politiku.

Ovom smo knjigom, podsjećaju, branili ideju da postoje stvari poput dokaza i da su činjenice važne. Ali, priznaju, ne mogu odgovori na sva pitanja, pogotovo ona od vitalnog interesa, koja se tiču budućnosti, biti zasnovani samo na dokazima i rezonovanju, pa je normalno da se ljudi prepuštaju (manje ili više, bolje ili gore informisani) spekulacijama. Pa će stoga, ne bez ironičnih nijansi, Sokal i Brikmon dati sebi za pravo da spekuliraju o budućnosti postmodernizma:

Kao što smo više puta naglasili, postmodernizam je mreža ideja – sa slabom

119 (*Finally, for all...*)

120 (*If all discourses...*)

logičkom vezom između njih – koju je teško opisati preciznije nego kao *Zeitgeist*. Međutim, korijene ovog nedefinisanog *Zeitgeista* nije teško identifikovati vraćajući se u rane šezdesete: Kunovom izazovu empirijskoj filozofiji nauke, Fukoovoj kritici humanističke filozofije istorije, razočaranju u velike projekte političke promjene.

Poput svih savremenih intelektualnih struja, postmodernizam, u svojoj početnoj fazi, naišao je na otpor stare garde. Ali nove ideje imaju prednost da mladost igra za njih, i otpor se pokazao uzaludnim. Skoro četrdeset godina kasnije, revolucionari su ostarili i margina je postala institucionalizovana. Ideje koje su sadržavale neke istine, ako su bile ispravno shvaćene, degenerisale su u vulgatu koja miješa bizarne zablude sa napuhanim banalnostima.¹²¹

Zato kritike postmodernizma ne dolaze danas samo od branilaca nauke, razuma i logike, i najboljih ideja prosvjetiteljstva, *nego i od onih koji nisu ni tvrdi pozitivisti ni staromodni marksisti, ljudi koji razumiju da se problemima može prići naukom, razumom i tradicionalnim lijevim politikama, ali koji istovremeno vjeruju da kritika prethodnog može osvjetliti buduću, a ne da vodi u gatanje iz pepela.*

Šta će doći nakon postmodernizma? Polazeći od osnovne lekcije naučene iz prošlosti, da je predviđanje budućnosti rizično, mi možemo ovdje samo iznije-

ti strahove i nade. Jedna mogućnost je zaokret koji bi vodio nekim formama dogmatizma, misticizma (naprimjer *njuejdž*) ili religioznom fundamentalizmu. To izgleda malo vjerovatno, posebno u akademskim krugovima, ali gašenje razuma je bilo dovoljno radikalno da možda utre put za još gore oblike iracionalizma. U ovom slučaju intelektualni život kretaće se od lošeg prema gore. Druga mogućnost je da će intelektualci postati bezvoljni (najmanje deceniju ili dvije) da preduzmu korjenitu kritiku postojećih društvenih uređenja, i da čak postanu sluganski advokati – kao što su neki francuski intelektualci učinili nakon 1968 – ili da odstupe od političkog angažmana sasvim. Naše nade, međutim, idu i drugom pravcu: pojavi intelektualne kulture koja će biti racionalistička ali ne dogmatska, sklona nau- 281
ci ali ne scijentistička, radoznala ali ne neozbiljna, i politički napredna ali ne sektaška. Ali to je, naravno, samo nada, a možda i samo san.

U nastavku, Sokal i Brikmon knjizi prilažu dodatke. Prvi je tekst “Nadilaženje granica: prema transformativnoj hermeneutici kvantne gravitacije”, o kome je već bilo riječi. Drugi, pod naslovom “Neki komentari parodije”, sažima polemiku koju je *Podvala* izazvala, a treći, naslovljen kao “Nadilaženje granica: pogovor”, vraća čitaoca na početak; na motive iz kojih je knjiga nastala, kao promišljen i široko argumentovan odgovor na polemike otvorene nakon objavljivanja *Podvale*.

121 (*Throughout this book...*)

Uz iscrpnu bibliografiju to bi bio ovdje prikazan cijeli sadržaj *Intelektualnih požera*.

KRITIKA AKADEMSKOG UBLEHAŠENJA

Ovaj neobično dugi prikaz jedne knjige namijenjen je ovdje prije svega studentima i budućim nastavnicima književnosti, iako se Sokal i Brikmon književnošću malo bave. Ali ovdje iznesene primjedbe na račun postmodernističkog mišljenja tiču se i mišljenja o književnosti i načina na koje se ono akademski oblikuje. U pogledu njihove tvrdnje — *studenti uče da ponavljaju stvari koje samo djelimično razumiju. Mogu, ako su srećni, napraviti čak i akademsku karijeru samo ako su eksperti u manipulaciji stručnim žargonom* — savršeno je svejedno šta je predmet spoznaje: književni tekst ili narančina kora. Ono čime mišljenje zasluhuje pažnju i eventualno poštovanje nisu ni titula mislioca ni njegova vještina fusnotiranja i bibliografisanja, nego smislenost njegovih iskaza, jačina njegove argumentacije i značaj njegovog doprinosa znanju o stvarnosti kojom se bavi.

Ono što su *Intelektualni požeri* pokazali za neke tekstove postmodernista — *ako je tekst nerazumljiv odličan razlog za to je njegova besmislenost* — ne važi samo za svakog njihovog epigona, nego za svako misleće biće koje se poduhvati posla razumijevanja i objašnjavanja svijeta i određenih pojava u njemu.

Studenti, nadahnuti ovom knjigom, mogu postaviti jasno pitanje: šta su u njihovoj akademskoj zajednici principi racionalizma i intelektualnog poštenja, koji su (ili bi trebali biti) uobičajeni u akademskim disciplinama, ko ih, kako i gdje zastupa, u predavanjima, tekstovima, knjigama i u javnom djelovanju?

Sokal i Brikmon nisu imali namjeru sastaviti desetotomnu enciklopediju nonsensa od Platona do danas; izabrali su određene autore prije svega zbog njihove zloupotrebe naučne terminologije, odnosno zbog načina na koji koriste prirodne nauke u svojim filozofskim spekulacijama. Ali to ne znači da se pitanje o zloupotrebi može postaviti samo u vezi s terminima prirodnih nauka. Čak je možda i važnije, s obzirom na epidemiju iracionalizma u akademskom mišljenju, slično pitanje postaviti u vezi sa zloupotrebom jezika uopšte. A u tom smislu uzeti ozbiljno tvrdnju dvojice fizičara da se *metafora koristi da razjasni nepoznat koncept dovodeći ga u vezu s nečim poznatijim. Ne obratno.*

Također, njihovo zapažanje — *analogije između dobro potkrijepljenih i utvrđenih teorija u prirodnim naukama i teorija suviše nejasnih da bi se mogle empirijski provjeriti (npr. lakanovske psihoanalize) služe samo tome da prikriju slabosti potonjih* — sasvim se dobro može prenijeti i na naučne radove o književnosti: u smislu da analogija ne može zamijeniti logiku u strukturi teksta čiji zaključak pretenduje da bude uvjerljiv i pouzdan odgovor na početno postavljeno pitanje.

I uopšte, kada se o književnosti govori unutar naučnog diskursa (dakle na univerzitetima i institutima) dobro je znati šta sve riječ *nauka* podrazumijeva. A tu opet Sokal i Brikmon priskaču studentu u pomoć: *iznimno je važno razlikovati najmanje četiri značenja riječi 'nauka': intelektualno nastojanje usmjereno racionalnom razumijevanju svijeta; zbir prihvaćenih teorijskih i eksperimentalnih ideja; društvena grupa sa posebnim običajima, institucijama i vezama prema široj zajednici; i najzad, primijenjena nauka i tehnologija (s kojom se nauka često brka).* Prečesto se valjane kritike 'nauke' u jednom od ovih značenja uzimaju kao argument protiv nauke u drugom. S ovom uputom na umu student

može lako uhvatiti intelektualnog pozera koji manipulirše ovim značenjima, uživajući zdravo-razumski mnogostruke akademske privilegije, istovremeno se podsmijevajući zdravom razumu kao sredstvu spoznaje.

Ali u književnoj nauci, kao i u fizici, izbor je jasan i jednostavan: **naučni** se stav može izreći i/ili prihvatiti kad su dokazi toliko jaki da bi odbacivanje bilo nerazumno; ili se može zaključiti da dokaza njemu u prilog nema dovoljno i uzdržati se od nametanja/prihvatanja stava; i nastaviti istraživanje.

U vezi s ovim student može posumnjati u sliku svijeta viđenog dioptrijskom solipsizma i radikalnog skepticizma. Istovremeno, Sokal i Brikmon ne misle da ne treba biti skeptičan u odnosu na konkretne argumente: *mi mislimo da su dobro razvijene naučne teorije u pravilu podržane dobrim argumentima, ali da racionalnost tih argumenata mora biti analizirana od slučaja do slučaja. Ili drugačije: sama činjenica da se neka ideja ne može pobiti ne implicira postojanje ijednog razloga da se vjeruje da je istinita. Tvrdnje o književnim tekstovima mogu se provjeriti kao i tvrdnje o bilo čemu drugom, induktivno i deduktivno; intelektualni pozeri nastojće da taj posao otežaju ili onemogućće.*

U vezi s relativizmom u obrazovanju, Sokal i Brikmon upozoravaju da je pedagogija koja ne razlikuje vjerovanja od činjenica *neetična i obeshrabrujuća za kritičku svijest učenika. Ispitujući preovlađujuće pretpostavke — drugih ljudi jednako kao i naše — suštinski je bitno imati na umu da se može biti u krivu; da postoje fakti nezavisni od naših izjava, i da poređenjem tih fakata (onoliko koliko smo ih utvrdili) naše izjave mogu biti vrednovane. Treba li dokazivati da i u književnosti, i u vezi s njom, postoje fakti nezavisni od naših izjava? I da shodno tome tumačenja književnih*

djela, recimo, mogu biti vrednovana, uprkos strategiji koju Sokal i Brikmon nazivaju *ni/ni*, a kojom se služe intelektualni ublehaši kad brane besmislenost i nekorisnost svojih naučnih radova. Naprotiv, zašto naučne tekstove o književnosti ne bismo vrednovali i kao nauku, i kao filozofiju, i kao poeziju? I zašto u tom poslu ne bismo prokazivali ono što Sokal i Brikmon nalaze u tekstovima postmodernističkih autora, ali što je uistinu karakteristika svakog intelektualnog ublehašenja — *fascinaciju nejasnim govorenjem, epistemološki relativizam povezan s generalnim skepticizmom prema modernoj nauci; pretjeran interes za lična uvjerenja nezavisno od toga jesu li tačna ili pogrešna; i isticanje govora i jezika kao suprotnih činjenicama na koje se oni odnose (ili, još gore, odbijanje ideje da činjenice uopšte postoje ili da se na njih može upućivati).*

U tom smislu njihovi savjeti mogu biti od velike koristi studentu koji ne planira graditi akademsku karijeru na vještini manipulisanja stručnim žargonom:

1. Dobra je ideja znati o čemu se govori;
2. Nije sve što je nejasno istovremeno i dubokoumno;
3. Nauka nije tekst;
4. Ne treba imitirati prirodne nauke;
5. Treba biti oprezan s argumentima moći;
6. Specifični skepticizam ne treba miješati s radikalnim skepticizmom;
7. Dvosmislenost treba čitati kao izvrdavajuće.

Ukoliko taj student, kao misleće biće, a ohrabren ovom knjigom, odbije prihvatiti temeljito skeptičan stav i zagnjuriti se sasvim u tekstualne analize, tada ostaje živahna da *energija — koja može biti plodno iskorištena u istraživanjima i organizovanju — neće biti proćerdana.*

S tom nadom preporučujem ovu knjigu pažnji boljih prevodilaca i kompetentnijih urednika.

Na razne načine i u različitim fazama čitanja i predstavljanja *Intelektualnih pozera* pomogli su mi Ružica Marjanović, Dženana Trbić, Samir Dolarević, Sejo Jahić, Nenad Fišer, Hrvoje Batinić, Nadina Grebović i Sandra Zlotrg. Svima im se ovdje najsrdačnije zahvaljujem.

TREBA LI ŠKOLE DA PODUČAVAJU PATRIOTIZMU?

HARI BRIGHAUS

S engleskog preveo Rastislav Dinić

Pred kraj dvadesetog veka, u američkim školama se sa recitovanjem Zakletve na vernost dešavalo nešto slično onome što se desilo “dnevnom religioznom ritualu” u engleskim školama – sve više je tonulo u zaborav, izuzev u nekim oblastima. Ali posle jedanaestog septembra 2001. došlo je do lavine zakonske aktivnosti na državnim i lokalnim nivoima, koja je inisistirala da škole treba svojim učenicima da usađuju patriotizam. Zahtev da deca recituju Zakletvu na vernost na početku svakog školskog dana široko je prihvaćen. Na srednjoškolskom nivou takođe je uobičajeno da se zahteva “dnevni ritual patriotske odanosti” koji su škole slobodne same da interpretiraju. Jedna interpretacije zahteva zakletvu; ostale uključuju čitanje patriotske pesme preko školskog razglasa i puštanje nacionalne himne u različitim izvedbama svaki dan.

Sama zakletva ima zanimljivu istoriju. Napisao ju je jedan hrišćanski socijalista Frensis Belami 1892. godine, povodom proslave četristote godišnjice Kolumbovog dolaska u Ameriku. Njegova namera je bila da deca tu zakletvu recituju u školi, i da se tako stvori ona vrsta nacionalnog jedinstva koju je Belami video kao preduslov za socijalističku plansku ekonomiju. Kongres ju je usvojio tek 1942, kada je Amerika ušla u Drugi svetski rat. Reči “pod Bogom” uvedene su tek 1954: to je bila makartiistička mera koja je trebalo da razdvoji Ameriku od bezbožnog komunizma.

Recitovanje Zakletve zaravo se ne može zahtevati. Škole po zakonu moraju da dozvole učenicima da se suzdrže od recitovanja Zakletve sa svojim drugovima iz razreda. Međutim, naročito u slučaju mlađe dece, to je teško sprovesti u delo, i zahteva podršku roditelja i toleranciju nastavnika. Škole se razlikuju po spremnosti sa kojom ohrabruju đake da traže izuzimanje iz tog čina. Razmotrimo verovatnu razliku u posledicama između sledeće dve najave (obe preuzete iz pravih škola):

1) *Sada ćemo da recitujemo Žakletvu na vernost. Možete se suzdržati. A sad ustajte i recitujte Žakletvu!*

2) *Sada ćemo da recitujemo Žakletvu na vernost. Amerika ceni slobodu, i vaše je ustavno pravo da se suzdržite od recitovanja ove Žakletve. Sada, molim, neka oni među vama koji žele da recituju Žakletvu, stanu.*

Zastupnici usađivanja patriotizma ne staju uvek na predlaganju formalnih recitacija. Ranih devedesetih, eskalirala je nacionalna debata oko standarda koje treba zahtevati u predavanju istorije u javnim školama. Dokument koji su potpisali Geri Neš i drugi istaknuti istoričari, i koji je podržala i Nacionalna fondacija za humanistiku (NFH), predlagao je novi skup istorijskih standarda. Međutim, to je kritikovala Lin Čejni, republikanska predsednica NFH-a, zato što se nije ukazala dovoljna pažnja aktivnostima velikih Amerikanaca:

Brojeći koliko se puta u ovom dokumentu pominju različite teme, došli smo do nekih indikativnih rezultata. Jedna od najčešće pominjanih tema, sa 19 referenci, jesu Makarti i makartizam. Ni Kju Klaks Klan nije daleko sa 17. Što se tiče individua, Herijet Tabman, Afroamerikanka koja je pomagala u spasavanju robova podzemnom železnicom, pominje se šest puta. Dva bela muškarca koji su bili njeni savremenici Julisis Grant i Robert I. Li pominju se jednom, odnosno nijednom. Aleksandar Grejem Bel, Tomas Edison, Albert Ajnštajn, Džonas Salk i braća Rajt uopšte se ne pojavljuju.¹

U osnovi kritike Lin Čejni nalazi se strah da ona vrsta istorije koju ti standardi preporučuju neće jačati vezanost za naciju; u stvari, Čejni brine da će ta istorija učiniti upravo suprotno:

Autori poklanjaju svoje najiskrenije divljenje ljudima, mestima i događajima koji su politički korektni. Prva era "Tri sveta se susreću (počeci do 1620)" pokriva društva u Amerikama, zapadnoj Evropi i južnoj Africi koja su počela bitno da se sreću tek posle 1450. Kako bi razumeli zapadnu Afriku, učenici se podstiču da "analiziraju dostignuća i veličinu dvora Mansa Muse, te društvene običaje i bogatstvo kraljevstva Mali".

Takva glorifikujuća proza je retka kada se dokument dotakne same američke istorije. U kontekstu SAD, bogatstvo kakvim je raspolagao Mansa Musa ne smatra se nečim dobrim. Kada se dođe do teme o Džonu D. Rokfeleru, učenicima se predlaže da održe suđenje na kojem će mu se suditi za "svesno i voljno učestvovanje u neetičnim i nemoralnim poslovnim praksama osmišljenim tako da podriju tradicije otvorene konkurencije, s ciljem sticanja lične dobiti i u direktnoj suprotnosti sa javnim dobrom".²

Nešov promišljen odgovor na ovu kritiku je zanimljiv, i otkriva da oko suštinskog pitanja podučavanja dece patriotizmu u velikoj meri postoji slaganje. On kaže:

1 Lynne Cheney, "The End of History", *Wall Street Journal*, 20 oktobar 1994, str. A 22.

2 Ibid.

Rasprava se u stvari odvija između dve vizi- je patriotske istorije. S jedne strane su oni koji veruju da će mladi ljudi voleti i braniti SAD ako je vide kao nadmoćnu nad dru- gim nacijama i gledaju na njena povremena posrtanja kao na kratke pauze ili zaobila- zne puteve u kontinuiranom bujanju slo- bode, kapitalizma i mogućnosti... S druge strane su istoričari koji smatraju da se *amor patriae* neguje tako što se ne odvraća pogled od prošlosti, kakva god da je ona. Samo se tim jasnim pogledom može izbeći cinizam kojem vodi ušecerena istorija, kada mladi dođu u izvesne godine i shvate da su ih “nji- hovi profesori lagali”.³

Zaista, ako pogledate udžbenike istorije SAD koji se nalaze u širokoj upotrebi, prepoznate brojna mesta na kojima autori promovišu naci- onalno osećanje umesto da objektivno prezen- tuju i analiziraju informacije. Česta je upotreba reči “mi”, “naš”, i sličnih, kojima se čitalac i autor identifikuju sa njihovim, neretko odavno mrtvim, zemljacima. Isto je i sa prepoznavan- jem “Amerike” ili “nacije” kao intencionalnog delatnika. Isto je, konačno, i sa moralizirajućim komentarima o motivima i karakteristikama pojedinih aktera u prošlosti. Evo samo nekih primera iz najbolje prodavanog srednjoškolskog udžbe- nika istorije SAD (svi kurzivi su moji):⁴

1) Objašnjavajući ulazak SAD u Prvi svetski rat:

Mnoge Amerikance, uključujući i pred- sednika, privukla je britanskoj borbi neka moćna, nevidljiva sila. *Mi smo govorili en- gleski... naši zakoni i običaji bili su izgrađeni na engleskim temeljima. Mi smo se borili u američkoj revoluciji kako bismo očuvali naša prava kao Engleza.* (str. 208)

2) Objašnjavajući razvoj “Crvene panike”: “Manija tih vremena potrajaće sve do posle rata. *Virus* lova na veštice i superpatriotizma nije bilo lako izlečiti” (str. 221). I kasnije, tokom ma- kartizma: “Moral u državnoj službi je potonuo najniže u *našoj* istoriji” (str. 375-376). General Daglas Mekartur, bio je “*pravi američki heroj*”, ali, u njegovom sukobu sa Trumanom oko Koreje, “sve veći broj Amerikanaca je uviđao da Tru- man ima pravo” (str. 366).

3) U delu o pokretu za građanska prava, Roza Parks je opisana kao “umorna crna kroja- čica”, dok je Martin Luter King bio “prirodni vođe, *Amerikanac do srži*” i odgovorio je na segrega- ciju “sa indignacijom i tugom, ali ne i ljutnjom. On je bio *misaon* čovek i hršćanin” (str. 379).

287

Drugi udžbenici morališu na drugačije nači- ne, naglašavajući različite vrline i mane. Mogu se čak razilaziti ne samo oko značaja već i oko moralnog sadržaja događaja. Ali postoji zapa- njujući konsenzus oko činjenice da su takvi ko- mentari i identifikacija sa nacionalnom pro- šlošću u redu.

3 Gary Nash, Charlotte Crabtree, and Ross E. Dunn, *History on Trial*, (New York: Vintage Books, 2000), str. 15.

4 Daniel J. Boorstin, *A History of the United States since 1861* (Needham, Mass.: Pearson/ Prentice Hall, 2005).

Ta standardna praksa je u očiglednom kontrastu sa načinom na koji britanski edukatori misle o svom poslu. Nik Tejt, bivši direktor Odeljenja za kvalifikacije i kurikulum, kaže da je tokom njegovog vremena “postojala raširena sklonost da se nacionalni identitet i patriotizam povezuju sa nacionalizmom, ksenofobijom i rasizmom, pa je bilo nemoguće govoriti o prva dva, a da vas odmah ne optuže za sve potonje”.⁵

Nastavnici istorije su bili naročito skloni da uspostave tu vezu:

Glavni problem je u tome što su nastavnici istorije redefinisali svoju ulogu tako da sada snabdevaju učenike veštinama i pojmovima, umesto da im daju narative u okviru kojih će oni živeti svoje živote. Engleski građanski rat, sa ove tačke gledanja postaje tek vežba iz dekonstrukcije, primer suprotstavljenih interpretacija, lekcija o tome kako baratati dokazima – a ne pre svega ključni događaj u nacionalnoj priči.

U nedavnoj anketi o gledištima evropskih udruženja nastavnika istorije, Engleska je bila deo male manjine koja nasleđe nije smatrala bitnim, nije želela da posveti naročitu pažnju nacionalnim herojima, a čak je postavljala i pitanje da li je nacionalni identitet uopšte legitiman koncept u jednom raznolikom društvu.⁶

Tim Kolins, predstavnik Konzervativne partije zadužen za obrazovanje, zvučao je poput Lin Čejni kada je nedavno tražio da istorija bude obavezan predmet sve do šesnaeste godine: “Ništa nije značajnije za opstanak britanske nacije od toga da njena omladina razume naše zajedničko nasleđe i prirodu borbi, stranih i domaćih, koje su osigurale naše slobode.”⁷ Ko je u pravu? Treba li da koristimo školstvo, a nastavu istorije posebno, kako bismo promovisali patriotizam?

Prva zagonetka kojom se treba pozabaviti jeste Tejtova primedba o mešanju nekoliko različitih pojmova. Ksenofobija i rasizam su sasvim različiti od patriotizma i osećanja nacionalnog identiteta (izbegavaću termin “nacionalizam” jer je njegovo značenje znatno slabije određeno nego značenje ovih drugih pojmova). Ali patriotizam je podložan različitim interpretacijama. Po nekim interpretacijama, patriota duguje posebnu lojalnost svojim zemljacima; on bi trebalo da stavi njih na prvo mesto kada odlučuje šta da učini u raznim situacijama. To može zvučati kao rasizam ili ksenofobija, ali nije. Patriota može savršeno dobro da svede situacije u kojima se zemljaci moraju staviti na prvo mesto na one u kojima potrebe ili interesi stranaca nisu ozbiljni, ili naprosto nisu urgentniji. Razmotrimo analogiju sa porodicom: imam obavezu da pomognem svojoj ćerki oko domaćeg zadatka, ali ne i da pomognem ćerki mog

5 Nick Tate, “They Come Not to Praise England but to Bury It”, *The Sunday Times*, 27. avgust 2000.

6 Ibid.

7 Citirano u “Make History Compulsory – Tories”, na <http://news.bbc.co.uk/1/hi/education/4209075.stm>, sajtu pristupljeno 18. aprila 2005.

komšije oko njenog domaćeg zadatka. Ali ako detetu mog komšije treba transfuzija krvi kako bi preživelo, a ja sam jedina osoba sa odgovarajućom krvnom grupom, obavezan sam da dam krv čak i ako bi me to sprečilo da pomognem svojoj ćerki oko domaćeg zadatka.

Kada su zemljaci i stranci podjednako potrebni, slabiji smisao patriotizma kaže da mi je dopušteno da stavim svoje zemljake na prvo mesto, ali ne i da sam dužan da to učinim. Prema tom gledištu, na primer, mogli bismo da kažemo da je dopušteno, ali ne i obavezno, davati donacije domaćim dobrotvornim društvima, umesto onim preko okeana, kada ta društva približno jednako doprinose ljudskoj dobrobiti. Patriota je osoba koja koristi to dopuštenje.

Ali postoji jedan još slabiji smisao patriotizma, koji se, mislim, dobro uklapa sa interesima i Lin Čejni i Nika Tejta. Prema tom gledištu, patriota je osoba koja oseća posebnu vrstu indentifikacije sa svojim zemljacima. On može takođe osećati i posebne obaveze prema njima, ili posebno dopuštenje da ih stavi na prvo mesto. Ali ne mora: može naprosto osećati identifikaciju i naklonost prema svojoj zemlji i zemljacima, koje ne dovode do bilo kakvih posebnih obaveza ili dopuštenja. Patriotizam u tom smislu nema nikakve ozbiljne veze sa rasizmom ili ksenofobijom. Štaviše, on može biti povezan i sa osećanjem nacionalne sramote ili manje vrednosti. Na primer, Britanac može osećati posebnu sramotu što Britanija nije uspela da se oslobodi monarhije, ili poseban stid zbog loše strukture britanske socijalne države u poređenju sa Švedskom i Danskom. Šta bi moglo biti loše u podučavanju patriotizmu u tom vrlo slabom smislu?

Razmislimo pre svega zašto bi neko mogao želiti da promoviše patriotizam u ovom smislu. Ni Tejt ni Čejni (ni njeni kritičari) nisu zauzeli jasan stav o tom pitanju. Čini se da oni jednostavno uzimaju zdravo za gotovo da je osećaj identifikacije sa svojim zemljacima dobra stvar, ali ne objašnjavaju zašto je to tako. Stoga, evo nekoliko uobičajenih razloga za promovisanje patriotizma:

1. **Obaveze:** Ljudi zaista imaju posebne obaveze da stave svoje zemljake na prvo mesto, i biće skloniji da ispune te obaveze ako ih podučimo osećaju nacionalne identifikacije.

2. **Solidarnost:** Patriotska identifikacija pomaže da se učvrsti osećaj društvene solidarnosti koji nam je neophodan kako bi ljudi bili spremni da prihvate žrtve potrebne za postizanje i podržavanje pravedne distribucije sloboda, šansi i resursa u društvu.

3. **Građanstvo:** Ljudima koji se identifikuju sa svojim zemljacima biće lakše da razviju i praktikuju osobine dobrog građanina. Pogotovo će im biti lakše da prilagode svoje zahteve u skladu sa razumom, ako priznaju one sa kojima se raspravljaju kao nosioce zajedničkog identiteta.

4. **Blagostanje:** Identifikacija sa posebnim mestom i narodom koji na njemu živi važna je komponenta ljudskog blagostanja. Povezanost sa drugim ljudima daje vitalni doprinos osećanju blagostanja većine ljudi, a ohrabriranje patriotskog osećanja im pomaže da osete tu povezanost u svojoj neposrednoj okolini.

Kako da ocenimo ove razloge? Zapravo je vrlo teško pokazati da ljudi imaju neke posebne obaveze prema svojim zemljacima koje nadja-

čavaju njihove šire obaveze. Izreka “milosrđe počinje kod kuće” ima nekog smisla kao prepoznavanje činjenice da bismo bili iznenađeni kada bismo naišli na nekog ko ne može da se ponaša milosrdno prema svojim najbližim i najdražim, ali se tako ponaša prema onima koji su mu daleki. Međutim, ona ne izražava fundamentalnu preporuku, posebno ako se “kuća” protumači kao “država”. Zašto bi države, čiji se oblik s vremenom menja zbog proizvoljnih činova poput ratova, invazija i kraljevskih brakova, precizno opisivale zajednice uzajamnih obaveza? Na to pitanje je teško dati prihvatljiv odgovor, naročito u svetu međunarodnih društvenih i ekonomskih institucija. Jer ne samo što nacionalne elite imaju mnogo više interakcija sa pripadnicima drugih nacionalnih elita nego sa sopstvenim zemljacima, već se i tržišne interakcije sve vreme odvijaju i među pojedincima iz različitih zemalja, a takve interakcije mogu biti pitanja života ili smrti za neke od učesnika. Povrh toga, uslovi trgovine su i sami posredovani međudržavnim sporazumima: Amerikanci i Evropljani vrše uticaj na pojedince u zemljama u razvoju ne samo kada njihove armije izvrše invaziju na te zemlje, nego i kada njihove vlade odbijaju da podrže poljoprivredne subвенicije kroz Svetsku trgovinsku organizaciju. Naši životi su duboko isprepletani sa životima stranaca, a u slučaju većine nas u razvijenom svetu, naša dela imaju značajnije posledice po strance nego po mnoge naše zemljake.

Vredi razmotriti dve vrste argumenata u korist država kao arena međusobnih obaveza. Prvi se pozivaju na analogiju sa porodicom koju sam već pomenuo. Kao što imamo posebne oba-

veze prema članovima svoje porodice, tako ih imamo i prema svojim zemljacima. Ali to nije dobra analogija. Članovi porodice održavaju međusobne prisne veze koje zaista dovode do posebnih obaveza, posebno između roditelja i dece. Prisnost jednostavno nije karakteristična za veze između zemljaka; mi čak i ne poznajemo većinu svojih zemljaka, niti nas sa njima povezuje išta drugo osim državljanstva. Argumenti druge vrste naglašavaju da se nalazimo u naročito pogodnoj poziciji da svoje zemljake učinimo ranjivima na odluke koje donosimo pošto delimo državu sa njima: možemo, konkretno, narediti državi da upotrebi aparate prisile nad njima. Zato smo posebno obavezni da im pomognemo da se sa nama sretnu kao sa sebi ravnima u političkom domenu. Taj argument je snažniji, ali je spektakularno neprikladan za demonstriranje posebnih obaveza između zemljaka u moćnim zemljama. Svi smo i te kako svesni da su s obzirom na naše odluke o upotrebi državne moći građani siromašnih nacija barem jednako ranjivi kao i siromašni građani u našim zemaljama. Čak i najsromašniji britanski i američki građani imaju institucije koje ih štite od štete koju mogu pretrpeti od upotrebe državne moći. Međutim, građani drugih, siromašnih zemalja treba da znaju da ne poseduju takvu zaštitu.

Da li patriotizam pomaže da se ustanovi neka vrsta solidarnosti koja utvrđuje spremnost ljudi da se žrtvuju jedni za druge? Da li pomaže građanima da promene svoje nerazborite zahteve prema drugima? On može činiti i jedno i drugo. Problem je u sledećem: zemljaci nisu jedini ljudi prema kojima treba da se odnosimo pravedno, i politika ohrabrivanja

identifikacije sa zemljacima kako bismo ih naveli da se ponašaju bolje jedni prema drugima može im, kao uzgredna pojava, otežati da se pravedno ponašaju prema strancima. Postoji jednostavno objašnjenje za Tejtovu primedbu da nastavnici istorije često identifikuju patriotizam sa rasizmom i ksenofobijom: britanski patriotizam često je zaista sa sobom nosio i rasizam i ksenofobiju. Tejt je u pravu kada kaže da je reč o različitim fenomenima, ali iz njihove konceptualne razlike ne sledi da promovisanje patriotizma (koji je, u načelu, moralno nevin) neće kao prateću pojavu imati izazivanja ksenofobije i rasizma (koji su moralno loši). Obično su u britanskoj prošlosti ova tri fenomena bila tesno povezana, i to je činjenica na koju reaguju nastavnici istorije. Nemački patriotizam je na sličan način ukaljan istorijom, baš kao i patriotizam mnogih drugih zemalja. Čak i u SAD, koje su neobično inkluzivne u svom shvatanju “nacije”, nacionalnost su ponekad koristili i liberali i konzervativci za postizanje *ad hominem* poena (na primer, Švarcenegerovi austrijski koreni su korišćeni da se pobudi sumnja u njegovu prikladnost za mesto kalifornijskog guvernera).

Isto tako patriotizam se može iskoristiti da se prekine tok slobodne i racionalne političke debate u jednoj zemlji. Dejvid Miler, istaknuti branilac umerenog oblika nacionalizma, pobuđuje manje-više benigni nacionalni osećaj kojim se Britanci često ponose kada citira Vodenog Pacova iz *Vetra u urbaku* Keneta Grejema:

S onu stranu Divlje Šume, dolazi Divlji Svet. I to je nešto što se ne tiče ni tebe ni mene. Nikada tamo nisam bio, niti ću, niti ćeš ti ako imaš i trunku zdravog razuma. Nemoj ga više ni pominjati, molim te.⁸

Uporedite reči Vodenog Pacova, sa podrugljivim stihovima Leona Roselona:

Stanje nacije me samo potresa
Dok za večeru suvu koricu režem
Od plate ne mogu da kupim mesa
I svakog dana kaiš sve više stežem
Al' sve je to za dobro nacije.

Nacija, nacija, nacija, u tako groznom
stanju je
Stagflacija, inflacija, ako svi zapnemo,
vratićemo veličinu Britanije.⁹

291

Promovisati patriotizam iz razloga solidarnosti i građanstva je igranje vatrom, čak i ako je nacionalno osećanje o kome se radi relativno dobroćudno. To može navesti ljude da zapostave svoje dužnosti prema strancima; to je opasnost koju sugeriraju komentari Vodenog Pacova. Ali isto tako ih to može pogrešno navesti da se suzdrže od traženja pravde za sebe (što je Roselonova poenta), a čak i ako pomogne “pravim” ljudima da prilagode svoje političke zahteve prema svojim zemljacima, može ih ohrabriti da postavljaju *nepravdne zahteve* u odnosu na strance. To je razborita briga čak i kada ze-

8 Preuzeto iz David Miller, “In Defence of Nationality”, *Journal of Applied Philosophy*, vol. 10, no. 1 (1993): 3–16.

9 Leon Rosselson, *For the Good of the Nation* (London: Journeyman Press, 1981), str. 13.

mlja o kojoj je reč nema naročito ozbiljan dosije u vezi s unutrašnjom nepravdom ili zločinima prema drugim zemljama. Kada takav dosije postoji, promoteri patriotizma trebalo bi da budu posebno oprezni. Patriotizam u stvari neretko narušava proces razborite debate, dopuštajući nekim učesnicima da posumnjaju u dobru veru svojih suparnika. Niko ne sumnja da je za mnoge ljude moguće da budu dobri građani a da ne budu patriotski nastrojeni. Međutim, ako patriotizam prevladava, moguće je da će patrioti izobličiti način na koji drugi patrioti prihvataju mišljenja i argumente nepatriota. To će biti naročito opasno u vremenima kada se nacija suočava, ili veruje da se suočava, sa nekom spoljašnjom pretnjom.

Smatram da je najjači argument za promovisanje patriotizma u školama zapravo argument blagostanja. Čini se da osećaj identifikacije sa zemljacima i u širem smislu sa svojom zemljom zaista pomaže mnogim ljudima da osmisle svoje okruženje i uklope se u njega, što im omogućava da se osećaju dobro. Ja imam naročito komplikovanu vezu sa nacionalnošću: ja sam britanski državljani koji je veći deo svog života proveo u Sjedinjenim Državama, i imam snažan osećaj identifikacije i naklonosti ka obe ove zemlje. Primećujem, međutim, posebno poistovećivanje sa Britancima kada sam u SAD i sa Amerikancima kada sam u Velikoj Britaniji, kao i tendenciju da se narogušim na engleski antiamerikanizam, kao i na čudno snishodljivu anglofiliju koju ispoljavaju neki Amerikanci. Mislím da to doprinosi mom blagostanju, a slično primećujem i kod drugih.

Ali nacionalna identifikacija nije jedini izvor blagostanja: ona nije esencijalna na na-

čin na koji slutim da identifikacija sa svojom porodicom to jeste, bar za većinu ljudi. Ona je pre kao entuzijazam za neki poseban sport, ili neku posebnu vrstu muzike; ona realno doprinosi osećaju blagostanja jedne osobe, ali kada je ne bi bilo, ta osoba bi je mogla zameniti nekim drugim entuzijazmom ili težištem identiteta. Kada bi bila *esencijalna*, postojao bi jak argument u korist njenog promovisanja, na osnovu toga što bi školovanje trebalo da promoviše dečje izgleda za život ispunjen blagostanjem. Ali ako se radi o samo jednom od mnoštva vrednih izvora blagostanja, onda je argument znatno slabiji. Dodatno ga slabi i opservacija da u većini stabilnih država dobar deo vremena šira kultura vrši mnogo uticaja u pravcu patriotizma. Političari i političke organizacije skloni su da sami vrše pritiske ka patriotskoj identifikaciji. Naravno, popularna kultura je ponekad kosmopolitska, naročito izvan SAD (zato što je dobar deo popularne kulture koji se konzumira van SAD poreklom iz SAD), ali čak i u tim uslovima postoje domaće popularne kulture koje se uvlače u dečju svest. Povrh toga, u našoj prirodi je i snažna tendencija da se identifikujemo sa svojim neposrednim okruženjem, kada je to okruženje u razumnoj meri privlačno i ne preterano neprijateljski nastrojeno. Patriotska identifikacija je često neusađena reakcija na privlačnost dotične zemlje.

Stoga ne mislim da postoji dobar argument za podučavanje patriotizmu u školama, bilo putem savijanja kurikuluma ka ljubavi prema državi, bilo putem više simboličnih činova kao što su organizovano recitovanje Zakletve na vernost ili pozdravljanje zastave, čak i

onda kada su takve aktivnosti organizovane na nesumnjivo dobrovoljnoj osnovi.

Do sada, međutim, nisam predstavio argument *protiv* podučavanja patriotizmu u školi. Mi podučavamo mnogim stvarima za čije podučavanje ne postoji neko naročito opravdanje. Šta je to posebno loše u podučavanju patriotizmu? Postoje dva razloga za posebno oklevanje da se podučava patriotizmu. Prvi se zasniva na principu koji da sada nisam pominjao: principu legitimитета. Drugi se tiče obrazovnih iskripljavanja koja su po mom mišljenju neizbežna ako pokušamo da promoviramo patriotizam u okviru jedne posebne oblasti.

Problem sa legitimitetom je relativno jednostavan. Mi smatramo da je vrlo važno da države budu pravedne. Ali isto tako smatramo da je važno da one budu i legitímne: da uživaju pristanak onih kojima se upravlja. No, nije dovoljno dobro naprosto imati pristanak: pristanak daje legitimitet samo u meri u kojoj struktura na koju se pristaje nije do pristanka došla manipulacijom. Zamislite roditelja koji uživa neograničeno obožavanje svoje ćerke (što je obično dobra stvar), i koji zatim otkriva da je ovo obožavanje zadobio sistematskom obmanom i manipulacijom. Obožavanje je stoga ukaljeno procesom koji ga je proizveo. Slično tome, kaže argument legitimитета, pristanak je ukaljan ako ga država nije proizvela svojom zaslugom, već ga je fabrikovala. Ali obrazovni sistem radi za državu; ako dozvolimo državi da koristi sistem kako bi među građanima proizvodila osećanja skrojena da joj pribave pristanak, ona na taj način čini pristanak koji joj se kasnije daje nesposobnim da joj pribavi legitimitet. Nešto poput ovoga se upravo odigrava u

britanskim školama kada se u njima slavi monarhija (kao što se slavila u nekim školama koje sam ja pohađao), i kada američke škole organizuje decu da izgovaraju Zakletvu na vernost. Pristanak se tako fabrikuje, a ne zasluđuje, te stoga ne daje legitimnost.

Drugi je problem izvrtanje. Ono ima dve dimenzije. Prvo, kada država koristi svoja sredstva (obrazovni sistem) da promoviše patriotizam, imamo dobre razloge da brinemo da će to loše uticati na način na koji deca vide svoju zemlju. Naravno, zakonodavci koji su nametnuli patriotske rituale u američkim školama nisu nameravali da promoviraju brižljivu i promišljenu razmenu razloga među učenicima na temu šta Amerika jeste i šta je u njoj dobro, a šta loše. Pre će biti da su želeli da promoviraju sopstvenu partikularističku viziju Amerike, onu koja je povezana sa obaveznim patriotskim ritualima. Patriotizam dobija svoju vrednost iz činjenice da u jednoj raznolikoj zemlji ljudi imaju različite i suprotstavljene vizije onoga što je dobro u vezi sa njihovom zemljom, i što mogu da uče jedni od drugih. Nepoželjno je izvrtati taj proces formiranja i reformiranja vizije.

Druga dimenzija problema izvrtanja odnosi se posebno na prihvatanje promocije patriotizma kao cilja redovnog kurikuluma. Fokusiraću se na nastavu istorije, pošto je to disciplina koja se najčešće koristi za promociju patriotizma, ali slutim da se ono što ću reći može primeniti i na druge discipline. Razmotrimo ciljeve nastave istorije u školi. Recimo, sledeća tri cilja:

1) **Istina:** Legitimno je pokušati da ustanovimo i prenesemo istorijske istine; da predajemo ono što se stvarno desilo, u meri u ko-

joj nam je poznato. Legitimno je podučavati decu da su evropljani došli u Amerike u petnaestom veku, da su se britanske kolonije pobunile kasnije u osamnaestom veku i ustanovile nezavisnu federaciju država; da je diplomatija princa Meterniha bila motivisana željom da se što je duže moguće odloži kolaps starog poretka u Evropi, da je Henri Kisindžer bio Meternihov biograf pre nego što je postao ministar spoljnih poslova; da su se revolucije odvijale širom Evrope, da je Henri VIII konačno napustio Rimokatoličku crkvu i ustanovio Crkvu Engleske; itd.

2) **Uzročnost:** Legitimno je učiti decu kako da razluče uzročne veze u društvenim procesima, i možda, što je važnije, učiti ih kakve poteškoće ih čekaju u tom razlučivanju. Legitimno je učiti ih da postoje neslaganja oko uzročnih procesa koji su doveli do invazije na Englesku 1066; do Prvog i Drugog svetskog rata, i građanskog rata u SAD; do pada Rimskog carstva i uspona engleske industrijske radničke klase. Trebalo bi da ih učimo o tome koje vrste dokaza se računaju u prilog ili protiv kauzalnih hipoteza i, što je veoma važno, da dostupni dokazi često nisu jednoznačni.

3) **Parohijalna istorija:** Legitimno je posebno se fokusirati na istoriju institucija u kojima se očekuje da će naša deca živeti, tako da bi ona mogla lakše i sa više znanja da se kreću kroz njih. U američkom kontekstu, to bi uključivalo učenje o razvoju dvopartijskog sistema i načina na koji su partije s vremenom menjale izborne zakone; o evoluciji Ustava i promenama u ustavnoj interpretaciji, te o vrstama rezonovanja koja se prihvataju kao legitimna u javnoj debati i sudskoj kontroli (*judicial review*); o razvo-

ju Nju dila i Velikog društva, kao i o putevima kojima se nije pošlo; o načinima na koji su se različiti pokreti i interesne grupe borili za političku moć. Legitimno je podučavati decu o svemu tome da bi ona razumela institucije u okviru kojih će delati, i bila u stanju da te institucije kritikuju, tako da njihova podrška ili odbacivanje tih institucija budu razboriti i utemeljeni.

Pretpostavljam da će cilj izazivanja patriotskog osećanja ometati te legitimne svrhe. Nisam u stanju to da dokažem, jer bi to zahtevalo iscrpna istraživanja svih metoda nastave istorije, za šta ovde nemam prostora. Ali setimo se nekih konkretnih slučajeva. Uzmimo prvi cilj. Veliki deo onoga što se uistinu desilo čini nekome ko ima delatan smisao za pravdu veoma teškim da voli bilo koju državu. Slutim da su konzervativni patrioti iz SAD u pravu kada žele da se na brzinu protrči kroz lekcije o antikomunizmu, Hirošimi, Nagasakiju, Votergejtu, ropstvu i tajnom ratu protiv Kambodže. Istrajnost siromaštva usred američkog sna i naponi koje je država u više navrata uložila kako bi osujetila uspeh pokreta za društvenu pravdu zaista su impresivni, i ne mogu se dobro odraziti na naciju kao takvu. Britanski imperijalizam, sa svoje strane, izrazito je odbojan, a očigledna volja mnogih radničkih organizacija u Britaniji da imaju udeo u dobitima od imperijalizma otežava gledanje na imperijalizam kao na sporedan tok u istoriji "čestite" nacije. Istina je često neprijatna i može trpeti u potrazi za patriotskim osećanjem.

A sada razmotrimo drugi cilj. Edukatorka kojoj je bar malo na umu ulivanje ljubavi prema državi namučiće se predajući o kauzalnom

procesu koji je doveo do Građanskog rata u SAD, pogotovo ako se uzmu u obzir predrasude sa kojima će njeni učenici verovatno doći. Razgovarao sam sa dvoje kolega o različitim načinima na koje su nam predavali o Američkom građanskom ratu. Belog kolegu sa Juga učili su da se rat vodio da bi se zaštitila prava država od sve moćnije savezne vlade koja ih je kršila; crni kolega sa Severa učio je da se rat vodio da bi se sačuvala Unija i oslobodili robovi. Ja sam (u Velikoj Britaniji) učio da se rat vodio da bi se stvorilo fleksibilno tržište rada i liberalizovala trgovina. Samo jedno od ovih objašnjenja baca povoljno svetlo na moralni karakter rata. Iako ono nije najmanje plauzibilno, nije ni najplauzibilnije, kao što ni druga nisu *sasvim* lišena plauzibilnosti. Nastavnica, koju zanima formiranje sposobnosti za racionalnu refleksiju o kauzalnim vezama, mora podsticati refleksiju u svetlu najboljih dokaza koje je u stanju da prezentuje, i truditi se da nijedna od tih refleksija ne bude izobličena bilo njenom željom ili željom njenih studenata da predstave događaje u povoljnom svetlu.

Patriotske brige oko učenja o Građanskom ratu verovatno će ometati i treći cilj. Američki građanski rat je bio prvi rat u kojem su mobilisana cela društva, što je rezultiralo ogromnim brojem žrtava i ekonomskom štetom. Pošto je njegov ishod bila emancipacija robova, i pošto su nepravedni efekti ropstva i danas vidljivi, taj rat je zadržao središnje mesto u moralnoj priči koju Amerikanci sebi pričaju o svojoj zemlji.

Ne mogu se razumeti savremene američke političke institucije bez precizne slike o građanskom ratu, a opet podučavanje o kompleksnim motivima obe strane (od kojih su mnogi bili moralno odbojni, opet sa obe strane) teško da će doprineti ljubavi prema državi.

Nakon svog prvog susreta sa istorijom Građanskog rata, moja ćerka (imala je tada šest godina) vratila se kući i ispričala mi o Rozi Parks. Ponovila mi je mit, koji je naučila, da je Roza Parks bila “umorna stara crna gospođa” koja je jednog dana odlučila da odbije da ode u zadnji deo autobusa i tako započela moderan pokret za građanska prava. Već smo videli da se to ponavlja u Burstinovom udžbeniku (koji je napravljen za više razrede osnovne škole) i američki čitaoci se sigurno sećaju da su nešto slično čuli tokom svog školovanja, a neki u to možda još veruju.¹⁰ U bukvalnom smislu, tačno je da je Roza Parks bila crna krojačica, ali niko ko je namerno odlučio da javno prekrši zakon ne može poverovati da je ona bila umorna. Ono što se kaže svodi se na kraju na to da se ona slomila i pomislila nešto poput: “neću ovo više da trpim” – a njena spontana pobuna je onda izazvala spontani protestni pokret.

To je vrlo zgodan mit, i odražava jedno romantično, ali što se činjenica tiče netačno viđenje načina na koji se društvene promene događaju. U stvari, Parks je bila politička agitatorica, obučavana u slavnoj Hajlender školi, koja i danas ima bitnu ulogu u obučavanju i razvijanju radikalnih aktivista. Nju je za tu

¹⁰ Nemam konkretne podatke o tome šta ljudi zaista veruju o Rozi Parks, ali svi koje sam testirao na ovu temu, a da prethodno nisu već bili predani levičari, bili su potpuno nesvesni njene uloge kao političkog organizatora.

ulogu izabrao NAACP [National Association for the Advancement of Coloured People – poznata i uticajna organizacija koja se bori za prava crnaca, osnovana još 1909 – *prim. prev.*] upravo zato što je imala duboke korene u zajednici i uživala ugled u njoj. Ta organizacija je verovala da će ona imati upornost i snagu volje koje su neophodne da se izdrži dugačka borba, te široku podršku koja je potrebna za pobjedu. Učenje o Rozi Parks koje perpetuira patriotski mit o velikim ljudima koji nevoljno ulaze u konflikt sa nepravdom mora izobličiti način na koji deca razumeju politički proces u kojem će i sama jednog dana učestvovati, čak i onda kada ono što im se kaže nije, strogo govoreći, laž.

Patriotsko osećanje je kompleksno. Ono ima dobre posledice, kako za osobu koja ga oseća tako i za druge. Ono ima i loše posledice. Podučavanje patriotizmu u školi ozbiljno rizikuje da naruši liberalni princip legitimnosti, da izobliči i suzi dečju viziju nacije, i da omete sposobnost škole da ispuni neke od svojih pedagoških obaveza. Ukratko, ne bi to trebalo da činimo.

Izvornik: Harry Brighouse, *On Education* (London: Routledge, 2006), šesto poglavlje, str. 95-114.

TREBA LI DA PROMOVIŠEMO PATRIOTIZAM U ŠKOLAMA?

MAJKL HEND

S engleskog preveo Rastislav Dinić

Ako je patriotizam ljubav prema svojoj zemlji, onda se pokušaj da se promoviše patriotizam u školi mora videti kao oblik emocionalnog vaspitanja. Emocionalno obrazovanje je odbranljivo samo u meri u kojoj se sastoji u tome da se učenicima ponude dobri razlozi za negovanje ili potiskivanje izvesnih emocija. Pitanje je da li smo u poziciji da ponudimo učenicima dobre razloge za ljubav prema njihovim zemljama. U ovom članku postavljam model racionalnosti emocija uopšte i ljubavi posebno a zatim identifikujem dve prednosti i jednu manu patriotske vezanosti. Moja teza je da ima prostora za razložno neslaganje oko poželjnosti patriotizma i da stoga ne bi trebalo da patriotizam promovishemo u školama, nego o njemu treba podučavati kao o kontroverznom pitanju.

U filozofiji obrazovanja upravo se vodi živa debata o tome treba li promovisati patriotizam u školama (vidi, na primer, Archard, 1999; Ben-Porath, 2006; 2007; Brighouse, 2006; Callan, 1997; 2006; Gutmann, 2002; Merry, 2009; Miller, 2007; Nussbaum, 1996; Stevens, 1999; White, 1996; 2001; Wingo, 2007). U ovoj debati iznenađuje to što su obe strane odlučne u nameri da povuku liniju fronta na drugom mestu. Branioci patriotskog vaspitanja se fokusiraju na dokazivanje koristi od ljubavi prema svojoj zemlji: oni smatraju više-manje jasnim da je dovoljno pokazati kako je patriotizam u načelu koristan i tako opravdati njegovu promociju u školama. Protivnici patriotskog obrazovanja, s druge strane, ne obaziru se mnogo na argumente za i protiv patriotske vezanosti: naprotiv, oni se fokusiraju na praktične poteškoće kultivisanja te vezanosti. Najvažnija među njima je ona koju Hari Brighaus zove "problem izvrtanja" (Brighouse, 2006, str. 109): naime, svaki pokušaj da se učenici ubede da vole svoju zemlju, ima izgleda da dovede do njene pogrešne interpretacije. Postoji, stoga, čudan izostanak suočavanja između dve strane u ovoj debati, i tendencija svake od njih

da smatra argumente one druge kao tek marginalno bitne za dati problem.

U ovom tekstu hoću da se suočim sa braniocima patriotskog obrazovanja i pobedim ih na njihovom sopstvenom terenu. Smatram da su oni u pravu što se fokusiraju na pitanje da li je patriotizam dobra stvar, ali greše što pretpostavljaju da možemo da damo uverljiv odgovor na to pitanje. Braniću tezu da može biti, i da ima, razložnih neslaganja među razložnim ljudima o tome da li je poželjno voleti sopstvenu zemlju, te da stoga patriotizam ne treba promovisati u školama, nego o njemu treba podučavati kao o kontroverznom pitanju.

Ne potcenjujem ozbiljnost problema izvrtanja. Nesumnjivo je tačno da je velika većina napora da se promoviše patriotizam u školama širom celog sveta bila i još uvek je ozbiljno kompromitovana oslanjanjem na nacionalističke mitove, fantazije i neistine. Niti pak mislim da je dovoljno da branioci patriotskog obrazovanja na ovaj problem odgovaraju prosto prihvatanjem izvrtanja kao nužnog zla, kao što to čini Vilijam Galston:

Rigorozno istorijsko istraživanje će gotovo sigurno opravdati kompleksne “revizionističke” opise ključnih figura američke istorije. Građansko vaspitanje, međutim, zahteva plemenitiju, moralističiju istoriju: panteon heroja koji daju legitimitet centralnim institucijama i koji jesu vredni podražavanja. Nije realistično verovati da će više od nekoliko odraslih ljudi u liberalnim društvima ikada odmaći dalje od one vrste građanske obaveze koju razvija takva pedagogija. (Galston, 1991, str. 243–4).

Ako možemo promovisati ljubav prema svojoj zemlji jedino putem namerno pogrešnog predstavljanje te zemlje, cena patriotskog obrazovanja je svakako previsoka. Obrazovanje koje zahteva od nastavnika da “biraju, preuveličavaju, zaboravljaju, mitologizuju, fikcionalizuju i lažu” zaista je, kako naglašava Dejvid Arčard, obrazovanje koje nije vredno tog imena” (Arčard 1999, str. 166)

Ali koliko god značajan bio problem izvrtanja, ukazivati na praktične poteškoće u kultivisanju patriotskog osećanja nije zadovoljavajući a u krajnoj liniji ni ubedljiv odgovor na pozive na patriotsko obrazovanje. Jer ako je patriotizam zaista značajno dobro, onda bi trebalo da imamo razloga da načinimo ozbiljan napor da prevaziđemo sve praktične poteškoće koje onemogućavaju da učenici izvuku korist iz njega. Malo ko prihvata gledište da je verovanje u laži o jednoj zemlji nužan uslov da bi se ona zavolela, pa zašto onda ne bismo našli načina da promovišemo patriotizam u školama bez podmetanja nacionalnih mitova i fikcija?

Džon Vajt je jedan od zastupnika patriotskog obrazovanja koga nije pokolebao problem izvrtanja. Vajt zastupa konstrukciju nove, etički odbranive “ideje britanstva”, koja bi služila kao fokus nacionalnog osećanja. U promovisanju te ideje u učionici, možemo je eksplicitno suprotstaviti i starijim, sumnjivijim idejama britanstva, i konkretnim, kompleksnim, moralno dvosmislenim realnostima britanskog nacionalnog života. Tako će “istorijske lekcije u školi prikazati i naše lepe i naše ružne strane: ništa neće uzrokovati odstupanje od normalnih standarda objektivnosti” (White, 1996, str. 336). Šta god mislili o Vajtovom predlogu,

on pokazuje da branioци patriotskog obrazovanja nisu dužni da ignorišu problem izvrtanja, niti da se pridruže Galstonu u prihvatanju njegovih implikacija; umesto toga, oni mogu pledirati da se pronađu putevi da se ovaj problem prevaziđe.

Stoga smatram da je pogrešno kada protivnici patriotskog obrazovanja stavljaju sve svoje uloge na kartu praktičnih poteškoća. Trebalo bi da se odupremo zahtevima za promovisanje patriotizma u školama, ne (ili ne samo) na osnovu činjenice da je to u praksi teško izvodljivo, već na osnovu toga što se takva praksa u načelu ne može opravdati. To je teza koju ću braniti na stranama koje slede.

ŠTA JE PATRIOTIZAM?

Patriotizam je ljubav prema svojoj zemlji. To je posebna vrsta emotivne vezanosti za izvesnu vrstu objekta. Pitati se o poželjnosti patriotizma znači pitati se da li je dobro ili loše, kad se sve uzme u obzir, da ljudi imaju to osećanje prema tom objektu.

Jedna zemlja se sastoji od nacionalne zajednice i teritorije na kojoj se ona prostire. Jedinstvo tih elemenata leži u činjenici da su nacije konceptualno povezane sa svojim otadžbinama; konstitutivna i ističuća osobina nacionalnih zajednica jeste zajednički osećaj pripadanja posebnom geografskim prostoru. Predmet patriotske vezanosti je, prema tome, “izvesna vrsta teritorijalno koncentrisane, međugeneracijske zajednice kojoj patriotkinja pripada i do čijeg joj je opstanka i prosperiteta duboko stalo” (Kalan, 2006, str. 533).

Korisno je napraviti razliku između patriotizma i izvesnih normativnih verovanja u

čijem se društvu on ponekad može naći. Jedno od njih je i verovanje da moja nacionalna zajednica treba da uživa političku nezavisnost, što je gledište za koje Arčard predlaže da rezervišemo termin “nacionalizam”: “Nacionalizam je, kao politička teorija, normativna tvrdnja o odgovarajućem skladu između nacije i države; on tvrdi da nacija treba da ima nezavisnu suverenu državnost i da su države političke zajednice koje bi trebalo da budu povezane jedinstvenim nacionalnim identitetom” (Archard 1999, str. 159). Iako ljubav prema svojoj zemlji često ide zajedno sa verovanjem da bi ona trebalo da bude suverena država, to su ipak dve različite stvari.

Drugo normativno verovanje od kojeg bih želeo da razlučim patriotizam jeste verovanje da imamo posebne obaveze prema svojim zemljacima, koje prevazilaze naše obaveze prema ljudskim bićima uopšte. Posebne obaveze prema zemljacima našle su sposobne branioce u Jael Tamir (1993) i Dejvidu Mileru (1995), ali postojanje tih obaveza i danas je izuzetno sporno pitanje u političkoj filozofiji. Sam Miller smatra da su one odbranjive samo ako prihvatimo partikularistički model strukture etičke misli: etički univerzalisti, kaže on, “trebalo bi da nacionalnost smatraju ne opravdanim izvorom etičkog identiteta, već ograničenjem koje treba prevazići” (Miller, 1995, str. 64). Tu treba uočiti da ne postoji nužna veza između pozicije koju zauzimamo po pitanju etičkog značaja nacionalnosti i osećanja koje imamo prema svojoj zemlji. Patrioti mogu dosledno i prihvatati i poricati posebne obaveze prema zemljacima; ili mogu odbiti da prihvate bilo koje gledište u vezi sa tim.

OBRAZOVANJE EMOCIJA

Ako je patriotizam ljubav prema svojoj zemlji, pokušaj da se on promoviše u školama mora se smatrati oblikom emocionalnog obrazovanja. Stoga je na mestu nekoliko uopštenih primedbi o poduhvatu obrazovanja emocija.

Prvo, emotivno obrazovanje je zadatak kojim bi škole trebalo da se bave. Iako se ponekad predlaže da škole treba da se drže dalje od afektivne oblasti i bave se pitanjima saznanja, nema naročito dobrih argumenata koji bi podržali taj stav, a ima prilično ubedljivih argumenata protiv njega. Jedan takav argument jeste da se saznanje i afekat ne daju tako lako razdvojiti: integralni deo razumevanja činjenica, teorija, tekstova i narativa koji čine kognitivni sadržaj kurikuluma sastoji se u tome da osećamo njihovu zanimljivost i uzbudljivost, njihovu inspirativnost ili frustraciju, njihovu plemenitost, nepravdu, komediju ili tragediju. Još jedan razlog jeste to što škole čine više od prostog prenošenja programa: one su zajednice u kojima se sklapaju i raskidaju prijateljstva, u kojima se rađaju i razrešavaju konflikti, u kojima se slave uspesi i tuguje nad neuspesima. A još jedan bi mogao da bude to što se obrazovanje, po bilo kom adekvatnom modelu, bavi podučavanjem osoba kao takvih, ne samo osoba kao razumnih bića, ili kao radnika, ili kao građana, a naša su osećanja previše bitna i previše problematična osobina ličnosti da bi edukatori bili u stanju da ih ignorišu. Zato je teško videti kako škola može izbeći da preuzme bar deo odgovornosti za emocionalno obrazovanje učenika. (Može se, naravno, prihvatiti ova teza, a da se pri tom čvrsto držimo gledišta da je dom u stvari, s punim pravom, primarno mesto dečijeg

emocionalnog obrazovanja, te da je doprinos škole u ovoj oblasti samo dopunski.)

Drugo, emocionalno obrazovanje može biti ili *racionalno* ili *ne-racionalno*. Pod racionalnim emocionalnim obrazovanjem podrazumevam pokušaj da se učenicima ponude dobri razlozi za umeravanje ili promenu njihovih emocionalnih reakcija, da im se pomogne da vide zašto su ti razlozi dobri, i da se opreme tehnikama za izvođenje onih promena koje izaberu da izvedu na osnovu tih razloga. Pod ne-racionalnim emocionalnim obrazovanjem mislim na pokušaj da se upotrebe metodi psihološke manipulacije kako bi se neposredno promenile emocionalne reakcije učenika bez pozivanja na njihove kapacitete za procenu razloga i racionalnog izbora. U iskušenju smo da kažemo da se samo prvo može smatrati pravim obrazovanjem, na osnovu činjenice da samo ono ispunjava odgovarajući standard “svesnosti i dobrovoljnosti na strani učenika” (Peters, 1966, str.45); ali možda takav pristup nije od pomoći jer isključuje mnoge oblike ne-racionalnog uticaja – učenje po modelu, laskanje i bodrenje – kojim nastavnici počinju da oblikuju emocionalne reakcije male dece pre nego što su ona uopšte u stanju da preuzmu odgovornost za sopstvene emocionalne živote. Mislim da možemo da kažemo da moramo snažno preferirati racionalni pristup emocionalnom obrazovanju u meri u kojoj imamo fundamentalnu obavezu da poštujemo i razvijamo racionalnost učenika; i, povrh toga, da smemo ne-racionalno razvijati kod mlađih učenika samo one emocionalne reakcije i vezanosti koje smo u stanju i koje imamo prava da razvijamo na racionalan način kod starijih. Drugim rečima,

ako nije dopušteno da promoviramo jednu emociju racionalnim sredstvima, onda nema govora o tome da li je prikladno razvijati je neracionalnim sredstvima.

Neke od poznatih formi patriotskog obrazovanja su neposredno neracionalne. Pevanje nacionalnih himni, pozdravljanje zastava i recitovanje zakletvi na vernost su aktivnosti koje koriste rituale i retoriku da oblikuju učeničke emocije zaobilazeći njihov razum. Ostali pristupi kultivisanju patriotizma daju se najbolje opisati kao polu-racionalni: Galstonova “plemenita, moralizujuća istorija”, u kojoj se dobra dela mitologizovanog “panteona heroja” prepričavaju i slave, istovremeno je i vežba iz emocionalne manipulacije i pokušaj da se učenicima ponude razlozi, mada problematični, da budu patrioti. Da bi bilo u potpunosti racionalno, patriotsko obrazovanje bi moralo da se sastoji u objašnjavanju i podržavanju *dobrih* razloga za ljubav prema svojoj zemlji; a to očigledno zavisi od toga da li nam takvi razlozi stoje na raspolaganju.

Treće, emocionalno obrazovanje je moguće zato što su naše emocije delimično pod našom kontrolom. One očigledno nisu u potpunosti pod našom kontrolom: emocije su, u znatnoj meri, stvari koje nam se dešavaju, stvari od kojih patimo, ili koje iskušavamo, ili kroz koje prolaizmo. Ali kad bismo bili u potpunosti u njihovoj milosti i nemilosti, teško da bi imalo smisla govoriti o dobrim razlozima da ih umerimo ili promenimo, da ih negujemo ili potiskujemo ili prevazilazimo. Pa ipak, takav govor ima jasnog smisla. Mi izgovaramo imperativne poput “razvedri se!”, “smiri se!” i “ne boj se!” zato što znamo da ima stvari koje ljudi mogu

učiniti, pozitivnih koraka koje mogu preduzeti, da poprave svoje raspoloženje, stišaju svoje uzbuđenje ili rasteraju svoj strah. Oni ne mogu jednostavno rasterati moćna osećanja u čijem se stisku mogu naći, ali obično mogu, ako to žele, delati da ih smanje; i možda mogu, ponašajući se tako više puta, izgraditi izvesnu dozu otpornosti na neželjena osećanja. Osećanjima se ne može na bilo kakav neposredan način *upravljati*, ali se ona mogu u izvesnoj meri *oblikovati*.

Kojim metodama možemo postići tu delimičnu emocionalnu kontrolu? Ima ih više. Od dubokog disanja i razmišljanja o lepim stvarima, preko imitiranja ponašanja povezanog sa osećanjima koja pokušavamo da kultiviramo, pa sve do terapije i samopreispitivanja. Osoba sa kratkim fitiljem, trebalo bi, na primer, da izbegava stvari za koje zna da je izbacuju iz takta, da se stalno podseća na to zbog kojih stvari se ne treba ljutiti, i da se ugrize za jezik svaki put kada oseti da je preplavljuje bes. Bezosećajna osoba, koja žali zbog svog svoje bezosećajnosti prema tuđoj patnji, mogla bi da razmišlja o običnim životima, nadama i vezama onih koji se nalaze u lošoj situaciji, da zamisli sebe i one koje voli u istoj situaciji i da se, kada oseti iskru saosećanja, zadrži na njoj duže nego što je po prirodi sklona. Meri Vornok posebno naglašava ulogu pretvaranja u oblikovanju emocija (Warnock, 1986). Ona navodi primer dece koja su, kada izgube u nekoj kompetitivnoj igri, toliko uznemirena svojim porazom da ne mogu da se nateraju da podele sreću sa pobednicima. Najbolji način da kultiviramo u sebi sposobnost za ovu vrstu sreće koja nastaje kroz identifikaciju sa drugim jeste, tvrdi Vornok,

da je odglume: trebalo bi da čestitaju pobednicima pokazujući iskrenost i toplinu, u nadi da će prava iskrenost i toplina doći u svoje vreme. Kao što, po aristotelovskom modelu, prvi korak u usvajanju vrline jest imitacija vrlih, tako prvi korak u usvajanju željenog emocionalnog odgovora jeste imitiranje onih koji ga imaju:

Glumiti ulogu velikodušnog, dobrog gubitnika, može vas dovesti bliže karakteru koji glumite... Navika skrivanja može iskoreniti neka osećanja; navika izražavanja osećanja, koja se ponekad zapravo ne osećaju, može učiniti da ona nastanu. (Warnock, 1986, str. 181)

To su, dakle, različiti metodi uz čiju pomoć donekle kontrolišemo svoje emocionalne živote, i koji su uslov za mogućnost emocionalnog obrazovanja.

EMOCIJE I RAZUM

Racionalno emocionalno obrazovanje, već smo rekli, sastoji se u tome da se učenicima ponude dobri razlozi za umeravanje ili menjanje njihovih emocionalnih reakcija, da im se pomogne da uvide zašto su ti razlozi dobri, i da se opreme tehnikama za ostvarivanje onih promena koje oni izaberu na osnovu tih razloga. Ono podrazumeva ne samo da se emocije mogu oblikovati, već i da su podložne racionalnom vrednovanju. Podrazumeva se da možemo povući racionalno održive distinkcije između dobrih i loših emocija, između osećanja koja odgovaraju situacijama u kojima se javljaju i osećanja koja tim situacijama ne odgovaraju, između srazmernih emocionalnih reakcija i onih koje su isuviše

снажне ili isuviše slabe. Smatram da je ova pretpostavka razumna, ali ona zahteva dalju elaboraciju i odbranu.

Standardni pristup racionalnom vrednovanju emocija proističe iz ideje da je većina emocija delimično konstituisana verovanjima o njihovim objektima. Strah je, na primer, delimično konstituisan verovanjem da je njegov objekt opasan, ogorčenje verovanjem da je njegov objekt nepravičan, saosećanje verovanjem da njegov objekt pati. Uvek ima smisla pitati u vezi s ovim konstitutivnim verovanjima da li su ona epistemički opravdana: da li *opravdano* smatramo objekt o kojem je reč opasnim, nepravičnim ili ugroženim? Tvrdi se da se u slučajevima u kojima su ta verovanja opravdana, za odgovarajuća osećanja može reći da su racionalna.

Uobičajeni prigovor tom pristupu jeste da on pogrešno prikazuje emocije. Emocije poput straha, ogorčenja i saosećanja, ističe se, ne samo da su zamislive, nego se i uistinu često sreću i kada verovanja koja ih navodno konstitušu izostanu. D. V. Hemlin primećuje da ljudi koji se boje miševa u principu ne veruju da su miševi opasni, već radije imaju sklonost da ih *vide* kao opasne:

Oni mogu da znaju da su miševi premali i isuviše malo opasni na bilo kakav neposredan način da bi bili zastrašujući, i kakvo god gledište da imamo o odnosu između znanja i verovanja, čini se ispravnim reći da oni veruju i u ovo – bar u intelektualnom pogledu. Može i dalje biti istina, međutim, da se – štagod bila njihova intelektualna verovanja o miševima – oni ne mogu suprotstaviti tome da u praksi miševe

vide kao zastrašujuća stvorenjca. (Hamlin, 1978, str. 9)

Ili razmotrimo kako se emocije mogu pobuditi putem živo zamišljenih mogućnosti, čak i kada su te mogućnosti relativno malo verovatne. Mogu biti (a ponekad i jesam) preplavljen osećanjem ogorčenosti na pomisao da će članak koji sam poslao za objavljivanje biti nepažljivo pročitao i nepravično odbačen od strane njegovih anonimnih recenzenata, mada ne verujem i nemam ozbiljnih razloga da očekujem da će se to zaista i dogoditi. Adekvatan model emocija mora, kako tvrdi Patriša Grinspen, dozvoliti “propozicionalne stavove koji su slabiji od strogog verovanja: stanja duha, poput *zamišljanja* nadolazeće opasnosti, koja uključuju razmatranje predikativne misli bez pristanka na nju” (Greenspan, 1988, str. 3; kurziv u originalu). Sledeći Grinspen, nadalje ću govoriti o emocijama kao delimično konstituisanim *mislima* – a ne verovanjima – o njihovim objektima.

Može se činiti da će ova dopuna imati malo efekta na standardni pristup kriterijumu vrednovanja. Zar ne možemo prosto da kažemo da je emocija racionalna kada je njena konstitutivna misao opravdano verovanje? Grinspen misli da ne. Ona uzima za primer sumnju, emociju delimično konstituisanu mišlju da je njen objekat učinio ili namerava da učini nešto zlo. Ne može biti ispravno, tvrdi ona, reći da je jedino racionalno biti sumnjičav prema nekome kada su dokazi njegovog zlodela epistemički odlučivi; jer u toj situaciji ne bismo uopšte govorili o *sumnji*. Radije, sumnja je racionalna kada dokazi koji su nam dostupni pravdaju *pripravnost na mogućnost* da je njen objekat počinio zlo. Ako mi jedna

osoba nije dala nikakve indicije da je kriva za zlo, i niko sa strane mi nije sugerirao da je to slučaj, bilo bi iracionalno i paranoično od mene da je sumnjičim za zlo; ali ako ima čudnih ispada u njenom ponašanju, ako primećim da nešto skriva, ili da izbegava izvesne teme, imam racionalno pravo da razmotrim misao da nešto nije u redu, iako njeno hirovito ponašanje pada daleko ispod dokaznog standarda koji se zahteva za opravdano verovanje.

Grinspen stoga predlaže da zadržimo standardni pristup racionalnog vrednovanja emocija, ali da snizimo dokazni standard koji taj pristup predlaže za procenu konstitutivnih misli. Jedna emocija je racionalna ne (samo) kada je njena konstitutivna misao opravdano verovanje, već (takođe) kada imamo opravdanje da budemo pripralni na mogućnost da je njena konstitutivna misao istinita. Racionalno je prikladno da me pokreću osećanja straha, ogorčenja ili saosećanja kada se sretmem sa sugestivnim, ali nekonkluzivnim *znacima* opasnosti, nepravičnosti ili patnje, kao i kada se sretmem sa tim stvarima direktno i nedvosmisleno. Iracionalnost straha od miševa je očuvana po ovom modelu: nema ništa većeg opravdanja za misao da su miševi opasni nego za verovanje da jesu. Moje ogorčenje imaginarnom mogućnošću da moj članak bude nepravično odbijen, manje je jasan slučaj: s obzirom da se članci ponekad zaista nepažljivo čitaju od strane recenzenata, reklo bi se da pripravnost na ovu mogućnost nije potpuno bezrazložna.

Standardni pristup se onda može modifikovati tako da izađe na kraj sa prvim prigovorom. Postoji, međutim, i drugi, dublji problem sa ovim načinom mišljenja o racionalno-

sti emocija. Jedan primer može biti od pomoći da se on objasni.

Geret i Tim su spasioci. Oni pokušavaju da spasu život turisti koji je ušao u more uprkos znacima upozorenja na plaži i koga je zatim zahvatila moćna struja. Obojica spasioca su u životnoj opasnosti, a ipak nijedan od njih nije uplašen. Geret nije uplašen jer ni on, kao ni turista, ali sa nešto slabijim opravdanjem, nije naročito impresioniran znacima opasnosti i ozbiljno potcenjuje opasnost struje. On pretpostavlja da je turista prosto loš plivač i očekuje da spasavanje bude rutinsko. Tim je, s druge strane, u potpunosti svestan opasnosti. On razume da može da izgubi život u pokušaju spasavanja, ali godine obuke i iskustva su ga naučile da potiskuje svoj strah. On prosuđuje da bi strah bio kontraproduktivan u ovoj situaciji, to jest umanjio bi njegovu sposobnost da donosi jasne i brze odluke od kojih u komplikovanim spasavanjima zavise životi.

To pokazuje da je strandardni pristup racionalnosti emocija u najboljem slučaju nepotpun: ima slučajeva u kojima je sasvim racionalno potiskivati emocije uprkos tome što su njihove konstitutivne misli epistemički potvrđene. O svojim emocionalnim reakcijama možemo pitati ne samo da li ima dovoljno dokaza koji ih podržavaju, već i da li je korisno ili štetno imati ih. Čak i kada je moj susret sa opasnošću, nepravilnošću ili patnjom direktan i nedvosmislen, mogu se razložno pitati o vrednosti i prednostima mog osećanja straha, ogorčenja ili saosećanja.

Grinspen na osnovu toga pravi razliku između *reprezentacione* i *praktične* racionalnosti emocija. Reprezentaciona racionalnost “gleda un-

ad”, u smislu da sagledava svojstva situacije koja podstiče emocionalne reakcije; praktička racionalnost “gleda unapred”, u smislu da sagledava moguće dobitke i gubitke od takvih reakcija. U našem primeru sa spasiocima, Tim potiskuje strah jer prosuđuje da strah, iako reprezentacionalno prikladan njegovoj situaciji, praktično ne vodi spasavanju turista.

Nekoliko vrsta konsideracija bitno je za procenu praktične racionalnosti emocija. Tu su, pre svega, konsideracije koje se tiču *intrinzične* vrednosti: neke emocije su inherentno prijatne ili podižuće, neke su bolne ili depresivne; neke su integralni deo našeg ličnog dostojanstva, druge su mu suprotstavljene. Jednako važne, i obično teže da se odmere, jesu konsideracije koje se tiču *instrumentalne vrednosti*: ima različitih načina na koje nam emocije mogu pomoći ili nas ometati da ispunjavamo svoje dužnosti i težimo svojim ciljevima. Jedan način na koji nam mogu pomoći jeste *dopunjavanje naše motivacije* da učinimo ono što treba da učinimo; a jedan način na koji nas mogu ometati jeste *pomućivanje našeg rasuđivanja* o onome što treba da činimo.

Grinspen posvećuje puno pažnje pozitivnoj instrumentalnoj ulozi emocija u dopunjavanju motivacije. Ona ubedljivo tvrdi da emocije mogu da nas podstaknu na delanje kada to što znamo šta treba da učinimo nije dovoljno da nas podstakne da to i učinimo. Emocija nudi praktično rešenje za problem *akrasiae*: ona “postavlja dizgine za slabost volje” (Greenspan, 1988, str. 174). Ta funkcija emocija je tako značajna u našim životima, da može biti poželjno za nas da mislimo o izvesnim emocionalnim reakcijama ne samo kao o poželjnim i korisnim, već i kao obaveznim:

Podvrgavajući se emocionalnom pritisku, delatnik podiže zaštitu od trenutne savi-tljivosti volje. Naša tvrdnja da on “treba da oseća” u takvim situacijama, znači da on treba da se putem emocionalnog pritiska posveti istrajavanju u svojim dugoročnim željama. (Greenspan, 1988, str. 174)

Grinspen daje primer osobe protiv koje je počinjen prestup i od koje se zahteva da prekori počinioaca u skladu sa principima pravde i poštovanja ljudskog dostojanstva. Problem je u tome što prekorevanje onih koji su nas povredili nije lako: to je u najboljem slučaju neprijatno, a u najgorem duboko zastrašujuće. Stoga, iako oštećena strana zna šta joj je činiti, to znanje ima manju motivacionu snagu nego njen strah od suočavanja sa počinioцем. Ono što je potrebno da se ovaj motivacioni nedostatak nadoknadi, kaže Grinspen, jeste bes. Bes je neprijatno osećanje i oni koji se nalaze u njegovom stisku imaju snažan motiv da sebi olakšaju neprijatnost tražeći zadovoljenje za nepravdu koja ga je izazvala. Ako naša oštećena strana može da se razbesni zbog nepravde koja joj je naneta, ona će mnogo verovatnije biti u stanju da prevaziđe svoj strah od suočavanja i iznese prekor koji pravda zahteva. Možemo stoga razložno prosuditi da je, generalno gledano i kada se sve uzme u obzir, dobro da se razbesnimo kada nas neko namerno povredi.

O negativnoj instrumentalnoj ulozi emocija u pomućivanju rasuđivanja govorilo se u filozofskim raspravama o emocijama još u osvit zapadne filozofije. Za Aristotela, “emocije su sva ona osećanja koja menjaju ljude tako što utiču na njihovo rasuđivanje, i koja su praće-

na bolom ili zadovoljstvom” (Aristotle, 2004, *Rhetoric*, knjiga II, poglavlje 1). Emocije kompromituju racionalnost i objektivnost našeg rasuđivanja predisponirajući nas da vidimo situacije u izvesnom svetlu, otežavajući nam da vidimo stvari kakve one stvarno jesu i čineći nas sklonim da formiramo mišljenja ne posvećujući dovoljnu pažnju relevantnim dokazima. Razmotrimo, kaže Aristotel, kakav je uticaj emocija na ljude koji učestvuju u krivičnim suđenjima: “Kada su prijateljski naklonjeni čoveku koji dolazi pred njih očekujući presudu, oni smatraju da je on počinio mali prekršaj, ako ga je uopšte i počinio; kada osećaju neprijateljstvo prema njemu, oni zastupaju suprotno gledište” (Aristotle, 2004, *Rhetoric*, knjiga II, poglavlje 1). Mera u kojoj suđenje može biti pravično zavisi delom i od stepena u kojem porotnici mogu da suzbiju ili ostave po strani svoja osećanja prijateljstva ili neprijateljstva prema optuženom, odbojnosti prema zločinu za koji je on optužen i saosećanja ili prezira prema žrtvi. Iz ovog razloga se ljudima koji će verovatno biti pod uticajem takvih emocija, ljudima povezanim sa žrtvom ili optuženim, ne dozvoljava da sede u poroti.

U *Nikomahovoj etici*, Aristotel nudi procenu besa koja je kudikamo drugačija od one koju nudi Grinspen:

Čini se da srdžba donekle čuje razlog, ali ga nekako prećuje, poput žurljivih slugu, koji otrče prije negoli čuju sve što im se nalaže, te krivo izvrše nalog, ili pak poput pasa koji zalaju čim začuju šum prije nego pogledaju da li je posrijedi prijatelj; tako i srdžba, zbog žara i žurbe svoje naravi, sluša ali ne

dosluša nalog, i hita na osvetu. Jer razlog ili mašta obavijesti kako je posrijedi uvreda ili zazor, a srdžba – kao da zaključuje kako se protiv toga treba boriti – odmah uskipi; dočim žudnja, samo ako razlog ili sjetilnost kaže kako je stvar ugodna, umah hita na užitak. Tako te srdžba donekle slijedi razlog, a žudnja ne. Stoga je ova sramnija; onaj tko je neuzdržan u srdžbi nekako je svladan razlogom, dok drugi biva svladan žudnjom, a ne razlogom. (Aristotle, 1999, *Nicomachean Ethics*, knjiga VII, glava VI)¹

Možda, ipak, i nije tako dobra ideja da besnimo zbog povreda koje su nam nanete. Možda nas bes previše često navodi da pogrešno protumačimo nesrećne slučajeve kao prestupe, da pripišemo krivicu bez odgovarajućih osnova, da izričemo prekore koji ne odgovaraju prestupima. Ovo su, u svakom slučaju, instrumentalni troškovi koje moramo da tretiramo kao protivtežu motivacionim koristima besa kao reakcije na povredu.

Vredi naglasiti da ni veza između emocija koje dopunjuju motivaciju i ispravnog delanja, ni veza između emocija koje pomućuju rasuđivanje i pogrešnog rasuđivanja nisu neminovne. Neko može biti besan zbog uvrede koja mu je naneta, pa ipak isuviše uplašen da bi izrekao zasluženi prekor, ili neko može biti prijatelj sa optuženim u krivičnom suđenju i ipak ga ispravno osuditi kao krivog. Instrumentalni značaj emocija nije u tome što nas one *prisiljava*ju da delamo ispravno ili rasuđujemo loše, već

u tome što nas *predisponiraju* da to činimo. Imam razloga da kultivšem emocije koje dopunjavaju motivaciju jer me čine sklonim da učinim pravu stvar; i imam razlog da potiskujem emocije koje zamagljuju rasuđivanje jer me one čine sklonim da donosim ishitrene i jednostrane sudove o onome što treba da učinim.

Stoga emocije mogu biti podvrgnute racionalnoj proceni bilo reprezentacionalno, na osnovu epistemičkog opravdanja za njihove konstitutivne misli, ili praktično, na osnovu intrinzične ili instrumentalne vrednosti. Kakav je odnos između ove dve vrste procene?

U standardnom slučaju, one su komplementarne i podržavaju jedna drugu. Strah je reprezentacionalno opravdan kada je opasnost na pomolu, a praktično koristan jer me navodi na beg; saosećanje je reprezentacionalno prikladna reakcija na tuđu patnju, a praktično je vredno u meri u kojoj motiviše na delanje u pravcu sprečavanja patnje. Ali ponekad načini ocenjivanja dolaze u sukob, kao u primeru sa spasiocima. Ovde izgleda racionalno za Tima da potisne svoj epistemički opravdan strah u cilju jasnog razmišljanja tokom akcije spasavanja, iako bi, u slučaju da ga strah ipak obuzme, bilo čudno opisati njegovu reakciju kao iracionalnu. Ima takođe i slučajeve u kojima je jedna emocija epistemički neopravdana ali instrumentalno od pomoći: Grinspen daje primer “samouverenosti zasnovane na ponosu, osećanju da smo dorasli svakom zadatku” (1988, str. 147). Nesumnjivo, ima situacija u životu u kojima je izuzetna prednost osećati se samouvereno,

¹ Citirano iz Aristotel, *Nikomahova etika* (Zagreb: Globus, 1988), preveo Tomislav Ladan.

bez obzira na to da li naša dotadašnja dostignuća zaista opravdavaju to osećanje. Ako bih pretvarajući se pred samim sobom da su moja dostignuća impresivnija nego što jesu, mogao da generišem samopouzdanje koje mi treba da uspem u poduhvatu koji je preda mnom, može biti sasvim racionalno da to i učinim. Iako i u ovom slučaju teško da bih mogao biti optužen za iracionalnost ako bih umesto toga svoje samopouzdanje odredio prema svojim prethodnim dostignućima.

Možda zato što emocije u nekim pogledima nalikuju verovanjima a u drugim delanju, možemo biti rastrzani između reprezentacionih i praktičkih načina ocenjivanja. Kako god bilo, čini se jasnim da kriterijumi obe vrste tipično, i s pravom, utiču na naše pokušaje da ocenimo racionalnost naših emocija.

RAZLOZI ZA LJUBAV

Kada smo se ovako opremili modelom racionalnosti emocija uopšte, razmotrimo posebno racionalnost ljubavi. Jer ljubav je emocija neobične vrste. Većina emocija, kao što smo videli, konstituisana je delimično mislima o svojim objektima: to što imam misao o nečemu kao o opasnom ili nepravničnom ili ugroženom, neophodan je uslov za imanje emocije straha ili ogorčenosti ili saosećanja. Međutim, kao što je svojevremeno pisao Hemlin, ljubav je emocija bez takve konstitutivne misli. Nema misli ili verovanja koje kao neophodan uslov moram imati o jednom objektu (izuzev, možda, verovanja da on postoji) da bih ga voleo:

Čini mi se da voleti nekog ili nešto nije nespojivo sa, na primer, nemanjem pošto-

vanja za to, uviđanjem da je to neukusno, ili uočavanjem da to ima niz loših osobina koje nadmašuju one dobre... Suočeni sa tim, teško da možemo misliti o nekom posebnom verovanju koje ljubavnik mora imati o onome što voli, ili pak o bilo kom načinu na koji ljubavnik mora videti ono što voli. (Hamlyn, 1978, str. 13; kurziv u originalu)

Prihvatiti tu tvrdnju o ljubavi zahteva odbacivanje onoga što se ponekad naziva kognitivističkom teorijom emocija. Prema kognitivističkoj teoriji, emocije su *po definiciji* delimično konstituisane mislima o svojim objektima. Prema tom modelu, prosto nema smisla govoriti o emocijama bez konstitutivnih misli. Suočeni sa Hemlinovim primedbama o ljubavi, odlučni branioci kognitivističke teorije imaju dve opcije. Prva je – prihvatiti da ljubavi nedostaje konstitutivna misao, ali poreći da je ljubav emocija. To je opcija koju Hemlin sa lakoćom otpisuje:

Nije ubedljivo braniti bilo koju teoriju emocija koja ljubav i mržnju smatra izuzecima, tvrdeći da one u krajnjoj liniji nisu emocije. Čuo sam da se o tome govori, ali mi to izgleda kao očajnički potez. Ako ljubav i mržnja nisu osećanja, šta jeste? (Hemlin, 1978, str. 5)

Druga opcija je – prihvatiti Hemlinov izazov da se identifikuje “posebno verovanje koje ljubavnik mora imati u vezi sa onim što voli”. Najizgledniji i najpopularniji kandidat za takvo verovanje jeste verovanje ili misao da je pred-

met ljubavi izvrstan, pun vrline ili vredan.² Po ovom gledištu, bilo bi neshvatljivo reći da neka osoba voli nešto a da pri tom ne veruje i ne razmatra misao da je to nešto izvrsno.

Ali iako to može biti izgledan kandidat za konstitutivnu misao ljubavi, ipak je vrlo neubedljivo. Nema ničeg naročito izvrsnog, vrlog ili vrednog u vezi sa mnogim stvarima koje većina nas voli, niti bi trebalo da se pretvaramo da je drugačije kako bismo održali svoju ljubav prema njima. Nemam nikakvih iluzija u vezi sa mnoštvom nedostataka filma *Velika jeza*. To nije izvrstan film, nije ni značajan ni ambiciozan, ni revolucionaran; nema kinematografskih dostignuća koja nikada ne bi bila dostignuta da on nije bio snimljen, prepun je klišeja i melodrame, a gluma u najboljem slučaju varira u kvalitetu. Pa ipak, to je film koji volim. Volim ga uprkos njegovim nedostacima, možda čak i zbog njih, ali svakako ne zato što ih poričem.

Ako je to istina za nežive predmete, čini se da je još istinitije za ljubav prema ljudima. Ljubav roditelja prema deci, izuzetno dubok i čvrst oblik ljubavi, ne zavisi od bilo kakve misli o dečjim kvalitetima. Mnogi roditelji, naravno, imaju preuveličano viđenje sposobnosti sopstvene dece, ali to je samo primer za načine na koje emocije mogu zamagliti rasuđivanje, a ne dokaz za gledište da ljubav logički zahteva misli o izvrsnosti. Ima mnogo roditelja koji jasno uviđaju da im deca nisu ništa bistrija, pristojnija, hrabrija, lepša, atletskija, ni talentovanija od proseka, ali ih ipak bezuslovno vole.

Iz tih razloga sve se češće odbacuje ideja da ljubav uključuje konstitutivnu misao da je njen predmet izvrstan ili vredan. Evo, na primer, novijih zaključaka na tu temu, koje iznose Hari Frankfurt i Ejmon Kalan:

Sasvim je moguće da osoba bude podstaknuta da voli nešto a da ne primećuje vrednost tog nečega, ili da ne bude ni najmanje impresionirana tom vrednošću, ili uprkos tome što uviđa da zaista nema ničeg naročito vrednog u tome. Čak je moguće i da osoba voli nešto uprkos tome što uviđa da je inherentna priroda toga što voli u stvari iz temelja loša. (Frankfurt, 2004, str. 38)

Mi bez stida volimo sasvim obične mačke i pse, osrednje knjige, trivijalne poslove, ružne kuće sa neupečatljivim dvorištima, povrhu naših savršeno običnih prijatelja, rođaka i ljubavnika... Onaj ko voli može biti savršeno svestan skromne vrednosti koju predmet njegove ljubavi ima u širem kontekstu a da mu ta pomisao ne umanjí ljubav. (Callan, 2006, str. 526)

Kao Hemlin, i ja mislim da pravi put za izlaženje na kraj sa ovim činjenicama o ljubavi nije to da se porekne da je ljubav emocija, već je to da se odbaci kognitivistička teorija koja zahteva da sve emocije imaju svoje konstitutivne misli. Većina emocija, nema sumnje, jeste delimično konstituisana i mislima o svojim objekti-

2 Dejvid Velemena, na primer, smatra da je esencijalno za ljubav "to što ona spušta naš emocionalni gard prema objektu, prepoznajući njegovu neuporedivu vrednost kao cilja samog po sebi" (Velleman, 2006, str. 99)

ma, ali izvestan broj nije takav; ljubav pripada potonjima.

Ako je to tačno, onda to ima značajne implikacije za racionalnost ljubavi. To znači da mi ne možemo vrednovati svoje ljubavi koristeći reprezentacionalni način procene. Pošto ljubav nema konstitutivnu misao, pitanje epistemičke potvrde naprosto se ne postavlja. Nema ničeg što bi moglo biti istinito o bilo kojoj od stvari koje volim, a što bi načinilo moju ljubav prema njima reprezentacionalno neprikladnom. Jedini način vrednovanja koji se može primeniti na pitanja ljubavi, ili bilo koje druge emocije kojoj nedostaje konstitutivna misao, jeste praktički način.

To onda znači da je jedan uobičajeni podskup argumenata za i protiv patriotizma pogrešno postavljen. Neće vredeti da branimo patriotizam ističući dostignuća i vrline jedne zemlje, ili da ga napadamo ističući njene neusphe i mane. To je analogno odbrani ljubavi prema svojoj deci isticanjem njihovog uspeha u školi. Kao što voleti decu koja imaju dobar uspeh u školi nije ništa racionalnije nego voleti onu koja su loša u školi, isto tako voleti zemlje sa slavnim istorijom nije ništa racionalnije nego voleti zemlje sa istorijom koja nije slavna. (To je pomalo uprošćeno: moža ima *praktičnih* konsideracija koje čine ljubav prema, na primer, mirnim i prosperitetnim zemljama racionalnijom od ljubavi prema ratom rastrzanim i osiromašenim zemljama, u meri u kojoj je uvek bolno videti ono što volimo u lošem stanju. Poenta je u tome da bi neka takva priča o praktičnoj ceni i dobiti morala biti ispričana kako bi se dostignuća i neuspesi jedne zemlje učinili relevantnim za racionalnost ljubavi

prema njoj. A, zapravo, sumnjam da praktične konsideracije te vrste nose i približno dovoljnu težinu u racionalnom rasuđivanju o patriotizmu kao praktične konsideracije koje se ne odnose na nacionalne karakteristike.)

Stoga su razlozi za ljubav nužno praktični po prirodi. Kako bismo odredili da li treba da budemo patrioti, ne treba da pitamo kakve su nam zemlje, već treba da pitamo kakvi mogu biti intrinzični i instrumentalni dobici i gubici od ljubavi prema svojoj zemlji. U naredna tri dela idenitifikujem dve prednosti i jednu manu patriotske vezanosti. Ne tvrdim da su to sve njene prednosti i mane, ali smatram da su u pitanju konsideracije od središnjeg značaja za ocenjivanje njene praktične vrednosti.

PODSTICAJ ZA GRAĐANSKU DUŽNOST

Primetili smo već da pored ostalog emocije mogu biti instrumentalno korisne i kao dopuna naše motivacije da učinimo ono što treba. Ljubav prema svojoj zemlji se može uverljivo videti kao ono što omogućava korist upravo te vrste: patriotsko osećanje dopunjuje motivaciju građana da ispunjavaju svoju građansku dužnost.

Argument za tu instrumentalnu korist najbolje funkcioniše ako pretpostavimo dve stvari. Prvo, zemlja za koju su patrioti vezani jeste suverena država, tako da je nacionalna zajednica koekstenzivna sa političkom zajednicom. Drugo, suverena država o kojoj je reč jeste liberalna demokratija, tako da se o građanskoj akciji koja je neophodna da se ta država održi može razložno misliti kao o moralnoj dužnosti građana. Jednom kad prihvatimo te pretpostavke, logika argumenta je jasna. Građani imaju niz obaveza

prema svojim političkim zajednicama, od kojih su neke prilično tegobne i u sukobu sa njihovim drugim interesima. Prema tome, postoji opasnost da će oni biti neadekvatno motivisani za ispunjavanje tih obaveza. Ali ako je njihova politička zajednica nacionalna zajednica koju vole, onda su oni emocionalno investirani u njenu dobrobit i stoga imaju snažan dodatni motiv da učine ono što treba.

Ovaj argument ubedljivo brani Kalan (Kalan, 1997; 2006). Prednost koju uživaju patrioti, primećuje on, sastoji se u tome da “njihova ljubav prema svojoj zemlji zamagljuje distinkciju između ličnog interesa i interesa njihovih zemljaka, tako da im aktivna podrška izgradnji pravednih institucija ne pada tako teško” (Kalan, 2006, str. 543). Patriotima je naprosto *lakše* da se žrtvuju i plaćaju ono što članstvo u političkoj zajednici od njih zahteva. Zahtevi pravde su takvi kakvi su, bez obzira na to šta osećamo prema uživaocima naših pravednih dela; ali što više volimo te uživaoce, to nam manje naša pravedna dela izgledaju kao žrtva. Kada pripadnici zajednice koju volimo žive u bedi, to ne može da nas ne pogodi, tako da čineći ono što je neophodno da ih oslobodimo bede, mi istovremeno i sebe oslobađamo nelagode zbog njihove patnje. Naravno, bili bismo moralna čudovišta kada bi ovo bio naš *razlog* za delanje u tom slučaju: poenta nije u tome da nas naša emocionalna nelagoda snabdeva dobrim razlogom za delanje u cilju smanjivanja bede, ona nam samo pomaže da prevaziđemo slabost volje koja nas može sprečiti da uradimo ono za šta već imamo dobrog razloga da to učinimo.

Vajt takođe naglašava instrumentalnu korist od patriotskog osećanja:

U jednoj liberalnoj demokratiji mora se naći neki način da se dovoljno veliki broj građana motiviše da izabere redistribuciju, naročito tamo gde je ona direktno protiv njihovog finansijskog interesa. Ako se oni osećaju delom iste zajednice kao i oni kojima treba pomoć, emocionalne veze sa njima mogu pretegnuti nad uskogrudom brigom o koristi i šteti. Nacionalno osećanje može pomoći da se stvori ta veza. (White, 1996, str. 331)

To što ona funkcioniše kao podsticaj za ispunjavanje građanske dužnosti, realna je i važna korist od patriotske vezanosti u liberalnim demokratijama. Postoji, međutim, i opasnost od preuveličavanja te koristi. Nasuprot onome što ponekad tvrde zastupnici patriotskog obrazovanja, nije ni najmanje očito da je liberalnim demokratijama *neophodno* patriotsko građanstvo da bi se omogućili stvaranje pravednih institucija ili pravična raspodela bogatstva. Na primer, dopunski motivi nisu uvek neophodni da podstaknu građane da čine svoju građansku dužnost: neki će činiti žrtve koje pravda zahteva naprosto zato što to pravda zahteva. Takođe, pored patriotizma ima još vrsta dopunske motivacije na raspolaganju, koje mogu pomoći građanima u ispunjavanju njihovih obaveza prema zajednici. Mnogi od nas, na primer, podstaknuti su da uzmu učešća u raspodeli bogatstva ne toliko patriotskim osećanjem, koliko strahom od zakonskih posledica izbegavanja poreza. Ljubav prema svojoj zemlji, stoga, nije *jedina* sila sposobna da građane primora da ispunje svoju građansku dužnost; ali činjenica da je ona jedna od takvih sila, svakako predstavlja razlog u njenu korist.

IZVOR UŽIVANJA

Patriotizam ima i instrinzičnu vrednost. Ljubav prema svojoj zemlji, kao i ljubav prema bilo čemu drugom, intrinzično je vredna jer joj je svojstveno da predstavlja izvor uživanja. Džon Vilson uočava intimnu konceptualnu vezu između ljubavi i uživanja:

Fundamentalna i jednostavna ideja [ljubavi] jeste u tome da uživamo u njenom objektu; i stoga smo (pošto to ne možemo činiti sve vreme na neposredan, praktičan način) snažno povezani sa njim u svom umu i srcu, tragamo za njim, i želimo da ga sačuvamo (možda samo zato da bismo se osigurali da ćemo pouzdano uživati u njemu). Otprilike, mogli bismo da kažemo da voleti nešto jednostavno znači imati relativno stalan intenzitet želje za tim i veza-nosti za to. (Wilson, 1995, str.14)

Patrioti su ljudi koji uživaju u svojoj nacionalnoj zajednici i zemlji na kojoj se ona nalazi. Oni se raduju srodnosti sa svojim zemljacima i naslađuju zvukom svog maternjeg jezika; oni slave uspeh svojih sportista na međunarodnim sportskim takmičenjima i uticaj svojih umetnika na svet-sku kulturu; oni se dive lepoti prirodnog kra-jolika svoje zemlje i veličanstvenosti njenih ar-hitektonskih znamenitosti. Kako kaže Brighaus: “Čini se da osećaj identifikacije sa zemljacima i u širem smislu sa svojom zemljom zaista pomaže mnogim ljudima da osmisle svoju okolinu, po-maže im da se u nju ukllope, i omogućava im da se osećaju dobro” (Brighouse, 2006, str.107).

Ovde je korist opet realna, ali je ne treba precenjivati. Iz činjenice da patriotizam može

da nas učini srećnim ne sledi da naša sreća zavisi od njega. Postoji milion stvari – osoba, zajednica, institucija, ideala, zanimanja, spor-tova, knjiga, zgrada – u koje možemo uložiti i ulažemo svoju ljubav, i nema nikakvog razloga za mišljenje da su zemlje objekti ljubavi koji pružaju više zadovoljstva, pouzdanosti ili iden-titetske stabilnosti nego mnogi drugi objekti. Sa gledišta intrinzične vrednosti ljubavi bitno je to *da* volimo, a ne to šta volimo. Brighausov zaključak je ovde svakako ispravan:

Nacionalna identifikacija, međutim, nije jedini izvor blagostanja: ona nije esencijal-na na način na koji slutim da identifikacija sa svojom porodicom jeste, bar za većinu ljudi. Ona je pre kao entuzijazam za neki poseban sport, ili neku posebnu vrstu mu-zike; ona realno doprinosi osećaju blago-stanja jedne osobe, ali kada je ne bi bilo, ta osoba bi je mogla zameniti nekim drugim entuzijazmom ili težištem identiteta. (Brig-house, 2006, str. 107)

311

PREPREKA GRAĐANSKOM RASUĐIVANJU

S druge strane, patriotska identifikacija ima bar jedan bitan nedostatak. Ona igra negativnu in-strumentalnu ulogu koju smo već uočili: naime, ometa ljude u ispunjavanju njihovih dužnosti, pomućujući njihovo rasuđivanje o onome što treba da učine. Konkretno, ljubav prema zemlji ometa građansko i političko rasuđivanje građana.

Argument u korist ovog instrumentalnog nedostatka takođe najbolje funkcioniše pod pretpostavkom da je zemlja za koju smo patri-otski vezani liberalna demokratska nacionalna

država. Od građana demokratskih država se zahteva da biraju vlade i drže ih odgovornim, da preispituju domaće i inostrane politike koje se sprovode u njihovo ime i glasaju ili protestuju protiv onih politika koje smatraju nepromišljenim ili nepravednim. Građani mogu ispuniti te zahteve samo ako održe neku kritičku distancu prema svojim političkim predstavnicima i institucijama, ako su u stanju da se dovoljno odmaknu od državnih politika da mogu da ih ocene racionalno i objektivno. U kontekstu nacionalnih država, patriotizam radi protiv očuvanja kritičke distance jer su delovanja države istovremeno i delovanja nacije, na koju su patrioti predisponirani da gledaju u povoljnom svetlu. Pošto se patrioti nadahnjuju svojom državom i žele joj blagostanje, skloni su da ispuste iz vida njene nedostatke i neuspehe u svom entuzijazmu da proslave njene vrline i postignuća. Kako je rekao Viljam Blejk: "Ljubav je za mane uvek slepa/ Ka radošti uvek sklona" (Blake, 1988, *How to Know Love from Deceit*).

Ovde se ne tvrdi da je ljubav prema zemlji pristrasnija nego druge ljubavi, reč je o tome da su posledice te pristrasnosti ozbiljnije u ovom nego u drugim slučajevima. Obično nije naročito važno ako ne obraćam pažnju na mane mog omiljenog romana, restorana ili nastavnika. Ali je i te kako važno ako sam neobazriv prema manama svoje zemlje, jer to konpromituje moje političko rasuđivanje. Mi smo svi odgovorni za prepoznavanje i suprotstavljavanje nepravednim nacionalnim politikama i institucijama, te bi stoga svi trebalo da prepoznamo opasnost emocionalne vezanosti koja ometa našu sposobnost da činimo to.

U obazrivoj odbrani Aristotelove tvrdnje da su emocije "ona osećanja koja menjaju ljude u toj meri da utiču na njihovo rasuđivanje", Stiven Lejton identifikuje više načina na koje naše emocije utiču na naše mišljenje (Leighton, 1996). Jedan način je to što nas podstiču da dopustimo mogućnost sumnje ili se suzdržimo od nje, u slučajevima kada su relevantni dokazi dvosmisleni. Tako, "s obzirom na težnju ljubavi ka koristi onoga što se voli, tamo gde je situacija nejasna, skloni smo da tumačimo stvari na način koji odgovara onome što volimo" (Leighton, 1996, str. 210-211). Drugi način je to što uspostavlja okvire očekivanja koji nas navode da pogrešno opažamo i razumemo. Težnja onog ko voli da se fokusira na kvalitete onoga što voli, postavlja očekivanje da će to biti vredno zasluge. Što strastvenije nešto volimo, to je izglednije da će ovo pozitivno očekivanje, pre nego relevantni dokazi, odrediti kako to vidimo:

Stoga može postojati mnoštvo različitih razloga zašto oni koji vole mogu pogrešno rasuđivati čak i u svetlu neoborivih dokaza koji govore suprotno. Ono što prihvataju, oni pogrešno tumače. U meri u kojoj nastavljaju da prihvataju, nastavljaju i sa pogrešnim tumačenjem. Kroz toplinu i ishitrenost, te emotivno iščekivanje, oni prestaju da razmatraju ostale dokaze, i umesto toga vide celu stvar u okvirima onoga što su već prihvatili i odredili. (Leighton, 1996, str. 215-216)

Živopisan prikaz kako ljubav prema zemlji upravo služi da pomuti građansko rasuđivanje

američkih patriota nedavno je dao Ričard Miller (Miller, 2007). Čak i tamo gde američki patrioti priznaju da je “imperijalna bahatost pratila američko prisustvo u svetu”, kaže Miller, oni su i dalje vrlo skloni da tumače tu bahatost kao žaljenja vredno i nenormalno odstupanje od američkog “u osnovi razumnog i humanog karaktera”, i povezuju je samo sa sadašnjom administracijom, uprkos brojnim dokazima da se svaka administracija već decenijama upušta u “inostrane poslove koji unapređuju moć SAD bez obzira na ogromnu cenu koju to ima po strance u zemljama u razvoju”, te da pogrešno i naivno pretpostavljaju da mogu jednostavno ispraviti problem glasanjem za nekog drugog na sledećim izborima (Miller, 2007, str. 10-14). I zbog ružičastih naočara kroz koje vide svoju zemlju oni katastrofalno sporo prepoznaju i suprotstavljaju se svakoj novoj manifestaciji imperijalne bahatosti: “Suočeni sa istrajnim spoljopolitičkim establišmentom koji odlučno primenjuje američku moć, amnezija, fantaziranje i nepažnja [američkih patriota] garantuju da će opozicija biti u stanju da se formira tek pošto je velika šteta već načinjena” (Miller, 2007, str. 14).

Kalan prilično neuspešno kritikuje tvrdnju da patriotizam pomućuje građansko rasuđivanje. On priznaje da su “nedostaci voljenog objekta, uključujući i one koji zaslužuju moralnu osudu, često izostavljeni” zbog ljubavi koja podrazumeva da voljeni objekat napreduje (Callan, 2006, str. 530). On priznaje i da nas to može navesti na sledeći misaoni niz:

Već sam rekao da je jedna poznata slabost ljubavi naša sklonost da izgubimo istinitu

sliku voljenog objekta onda kada je njegova vrednost ozbiljno kompromitovana, i pozvao sam se na primer roditelja koji smišlja neverovatne izgovore za svoje dete koje je počinilo neko teško zlo delo. Može se pretpostaviti da su u izvesnim uslovima patrioti pogođeni sličnom sklonošću ka kognitivnoj distorziji, i odatle se može zaključiti da su nepatrioti u boljem stanju da vide domaću nepravdu onakvom kakva jeste. Možda su oni bliski ravnodušnim, nepristrasnim porotnicima na krivičnom suđenju, a ne roditeljima optuženog koje su obuzele emocije. (Callan, 2006, str. 542-543)

Ali, kaže Kalan, bila bi greška pretpostaviti te stvari i izvući te zaključke. Zašto? Zato što “ne možemo pretpostaviti da će nepatrioti uopšte biti adekvatno zainteresovani za razlučivanje pravednosti od nepravde domaćih institucija. Onome ko ne mari za svoju zemlju nedostaje jedan uobičajen motiv za brigu o tome da li su njene političke institucije pravedne” (Callan, 2006, str. 543). Patrioti mogu biti skloni “samoobmani koja prikriva ono što je sramno”, ali nepatrioti su skloni političkoj apatiji, što znači da nemamo “nikakvih osnova da pretpostavimo da patrioti u bilo kakvom opštem smislu zaostaju za nepatriotima u identifikovanju domaće nepravde” (Callan, 2006, str. 543).

Problem sa tim prigovorom je u tome što on ne uspeva da postigne ono čemu teži. On ne podriva ni pretpostavku da su patrioti podložni kognitivnom izvrtanju pod nepravdanim uslovima, ni zaključak da su nepatrioti

sposobniji da vide domaće nepravde onakvim kakve su. To da nepatrioti imaju jedan motiv manje nego patrioti da ispune svoju građansku obavezu i paze na pravednost nacionalnih institucija sasvim je spojivo sa njihovom boljom sposobnošću da uoče nepravde kada uistinu paze. Kalanov prigovor nam ne daje razloga da sumnjamo u to da su patrioti ometeni u svom građanskom rasuđivanju; on nas samo podseća na činjenicu da oni imaju poseban podsticaj da ispune svoju građansku dužnost.

Patriotska vezanost pomućuje političko rasuđivanje, i to može imati ozbiljne posledice za one koji se nalaze na udaru nepravednih nacionalnih institucija i politika. Ali, kao i u slučaju naše dve prednosti, treba da se čuvamo da ne preuveličamo ovaj nedostatak. Već smo primetili da veza između emocija koje pomućuju rasuđivanje i pogrešnih sudova nije nužna: moguće je da volim svoju zemlju i pri tom jasno prepoznam njene mane, kao što je moguće da volim "Veliku jezu", a da se pri tom ne obmanjujem u vezi sa umetničkim dostignućima tog filma. I možda pretnja "istinitom opažanju" može biti ublažena tako što ćemo ljudima skrenuti pažnju na nju: upravo imajući to na umu, neki zagovornici patriotskog obrazovanja naglasili su da oni žele da se u školama promovise upravo "kritički patriotizam" (vidi, na primer, Merry, 2009). Ali, pošto voleti nešto naprosto uključuje sklonost da to vidimo u povoljnom svetlu, bilo bi neubedljivo pretpostaviti da skretanje pažnje patriotima na opasnost od pomućivanja građanskog rasuđivanja može biti dovoljno da se problem eliminiše.

TREBA LI DA PROMOVIŠEMO PATRIOTIZAM U ŠKOLAMA?

Ovo su dakle konsideracije koji imaju neposrednog značaja za praktičku racionalnost patriotizma. Kako ih možemo izvagati?

Jasno je da suprotstavljajući pomenute prednosti navedenom nedostatku ne poredimo slično sa sličnim. Nema jedinice mere kojom se pomućivanje rasuđivanja može precizno sameriti sa podsticajima na građansku dužnost ili izvorima zadovoljstva. Ne možemo numerički odrediti vrednost patriotske vezanosti, sabirajući dobitke i gubitke i oduzimajući njihove sume.

Pa ipak, praktična racionalnost zavisi od naše volje i sposobnosti da izvagamo različite konsideracije: značajna konsideracija jedne vrste s pravom nadjačava trivijalnu konsideraciju druge vrste. Problem je ovde u tome što relevantne konsideracije izgledaju previše uravnoteženo. Nijedna od njih nije previše značajna: patriotizam nije *jedini* način motivisanja građana da ispune svoju građansku dužnost, niti je *nužan* konstituent blagostanja, i on ne mora *neizostavno* rezultirati greškama u građanskom rasuđivanju. Niti je ijedna od njih trivijalna: imamo autentičan i značajan interes da motivišemo građansku akciju, da formiramo veze zasnovane na ljubavi i da čuvamo objektivnost građanskog rasuđivanja. Dakle, i dobiti i nedostaci patriotske vezanosti imaju umerenu težinu, preveliku da bi se olako odbacili a premalu da bi pretegnuli nad konsideracijama sa druge strane.

Pitanje poželjnosti patriotizma u tom smislu ostaje otvoreno. Nemamo na raspolaganju nikakva racionalna sredstva da pokažemo da njegove prednosti odnose prevagu nad njegovim nedostatkom, ili da važi *obratno*. To ne znači

da kao pojedinci treba da se suzdržimo od suda u vezi sa tim pitanjem: ima mnogo otvorenih pitanja u sferi politike, morala i religije o kojima je nužno ili barem korisno da se opredelimo, priznajući pri tom da se u druga gledišta, koja su suprotstavljena našem, može racionalno verovati. Šta činiti sa iskrom nacionalnog osećanja, ugušiti je ili razgoreti u plamen ljubavi, realna je praktična dilema za mnoge od nas, i smer delanja za koji ćemo se odlučiti s pravom se bira na osnovu naše najbolje procene relevantnih praktičnih konsideracija. Kao pojedinci, dakle, možemo razložno doneti sud da je patriotizam dobar ili loš; ali ne znamo i ne možemo pokazati da je to zaista tako.

Sada smo u poziciji da odgovorimo na naše pitanje iz naslova: u meri u kojoj smo posvećeni racionalnom obrazovanju emocija, zastupanju emocionalnog prilagođavanja samo u onim slučajevima u kojima možemo učenicima ponuditi dobre razloge za to prilagođavanje, ne bi trebalo da promovišemo patriotizam u školama. Možemo objasniti učenicima prednosti patriotske vezanosti, ali, pošto ta vezanost ima i nedostatak skoro jednake snage, to se neće smatrati dovoljnim razlogom da oni postanu patrioti. Pretvarati se da je drugačije, stvarati kod učenika lažni utisak da koristi od patriotizma rešavaju problem njegove poželjnosti, znači upasti u onu vrstu poluracionalnog emocionalnog obrazovanja koje pretenduje da se zasniva na razumu, dok istovremeno zahteva od nastavnika da "biraju, preuveličavaju, zaboravljaju, mitologizuju, fiktionalizuju i lažu" (Archard, 1999, str. 166).

Možda će se prihvatiti da posvećenost racionalnom emocionalnom obrazovanju zahte-

va sud o patriotizmu, ali je tu moguć prigovor da to treba da nas upozori na neprikladnost racionalnog emocionalnog obrazovanja kao takvog. Ako ne možemo da promovišemo patriotizam zbog pretnje koju on predstavlja po objektivno rasuđivanje, zar nas to ne navodi na zaključak da iz istog razloga nećemo moći da promovišemo *bilo koju* vrstu veze zasnovane na ljubavi iz istog razloga? Zaista, ako prihvatimo Aristotelovu tvrdnju da *sve* emocije "menjaju ljude tako što utiču na njihovo rasuđivanje", zar nećemo biti dužni da se u potpunosti suzdržimo od promovisanja emocija, zbog toga što su sve potencijalne koristi od jedne emocije nadjačane manom koja dovodi njihovu poželjnost u sumnju? Nije li racionalno obrazovanje emocija, kakvim sam ga opisao naprosto previše strog standard za odabir prihvatljivih emocija?

Nije. Nema nikakvog razloga da pretpostavimo da će cena pomućivanja rasuđivanja koje emocije izazivaju uvek podrivati njihovu poželjnost. Vrednost ljubavi prema svojoj zemlji je nesigurna jer i prednosti i mane nose umerenu težinu. U drugim slučajevima vezanosti zasnovane na ljubavi prednosti su mnogo veće: kao što smo već primetili, opasnosti od neobraćanja pažnje na mane mog omiljenog romana, restorana ili nastavnika su zanemarljive. Što se tiče drugih emocija, kod kojih se konsideracijama praktične racionalnosti pridružuju i one reprezentacionalne racionalnosti, ima još manje razloga za brigu da ćemo biti u stanju da demonstriramo poželjnost emocionalnih reakcija. Iako postoje situacije u kojima se ovi načini ocenjivanja međusobno sukobljavaju, obično je i reprezentacionalno i praktično

korisno da se bojimo onoga što je opasno, budemo ogorčeni zbog onoga što je nepravilno i saosećamo sa onima koji pate.

Kriterijum dokazuje poželjnosti svakako ima snagu: ako je ne bi imao, bio bi nam od slabe koristi kao sredstvo za razlikovanje emocija koje treba podržati od onih koje ne treba. Ali on nije tako strog da po njemu sve emocije upadaju u drugu kategoriju. Ima mnogo emocionalnih vezanosti i reakcija čije koristi očigledno nadjačavaju njihove mane i koje se kod učenika mogu kultivisati sa dobrim razlozima. Patriotizam, međutim, nije jedna od njih.

316

Kako, dakle, škole treba da se odnose prema patriotizmu? Sasvim očigledno, argument koji sam izneo protiv njegovog promovisanja takođe služi i kao argument protiv njegovog suzbijanja. Ako je tačno da su prednosti i mane patriotizma takve da nijedna od njih ne rešava pitanje njegove poželjnosti, nemamo ništa veće pravo da učenike odvrćemo od patriotizma nego da im ga namećemo.

Još jedna mogućnost bilo bi to da škole usvoje politiku izbegavanja, da zaobilaze ovu temu u lekcijama i usmeravaju diskusiju ka manje problematičnim pitanjima kada se učenici raspituju o patriotizmu. Ali malo toga govori u korist te strategije. Patriotsko osećanje je očigledno igralo i još uvek igra bitnu ulogu u nacionalnim i internacionalnim odnosima. Ogromni delovi istorije i dobar deo savremenog političkog diskursa bili bi nerazumljivi u odsustvu nekog razumevanja patriotskog osećanja i nacionalističkog opredeljenja. Štaviše,

malo koji učenik će proći kroz život a da u nekom trenutku ne oseti snagu patriotskog osećanja, ili pritisak drugih da razvije to osećanje. Stoga neće pomoći da škola prosto izbegava tu temu, da se odrekne odgovornosti da učenike opremi razumevanjem patriotizma i sposobnošću da donesu razložnu odluku o njegovoj vrednosti.

Mislim da je jedini odbranjivi pristup patriotizmu u školama – predavati ga kao kontroveržno pitanje. Drugde sam već tvrdio (Hand, 2007; 2008) da predavati nešto kao kontroveržno znači prepoznati i razmatrati različite moguće odgovore na jedno pitanje a da se pri tom ne podrži nijedan od njih. Temu bi tako trebalo predavati onda kada se “o njoj mogu zastupati suprotstavljena gledišta koja nisu nerazumna” (Dearden 1981, str. 38). Pošto nije nerazumno prihvatiti patriotsku vezanost zbog podsticaja koje ona daje građanskoj dužnosti ili je potiskivati zato što pomućuje građansko rasuđivanje, poželjnost patriotizma je upravo tema koju treba predavati kao kontroverznu. Naša dužnost kao edukatora nije da zastupamo jednu od pozicija u raspravi o patriotizmu, a još manje da tu debatu ignorišemo: naša je dužnost da učenike upoznamo, što je nepristrasnije moguće, sa prednostima i neodstatkom ljubavi prema svojoj zemlji, i da ih ohrabrimo da sami odluče kako da izađu na kraj sa ovim aspektom svog emocionalnog života.

Izvor: *Political Studies*, 2011, Vol 59, 328–347.

REFERENCE

- Archard, D. (1999) 'Should We Teach Patriotism?', *Studies in Philosophy and Education*, 18 (3), 157–73.
- Aristotle (1999) *Nicomachean Ethics*, prevod W. D. Ross. Kitchener: Batoche Books.
- Aristotle (2004) *Rhetoric*, trans. W. Rhys Roberts. New York: Courier Dover Publications.
- Ben-Porath, S. (2006) *Citizenship under Fire: Democratic Education in Times of Conflict*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Ben-Porath, S. (2007) 'Civic Virtue out of Necessity: Patriotism and Democratic Education', *Theory and Research in Education*, 5 (1), 41–59.
- Blake, W. (1988) 'How to Know Love from Deceit', in D. V. Erdman (ed.), *The Complete Poetry and Prose of William Blake*. New York: Anchor Doubleday, p. 472.
- Brighouse, H. (2006) 'Should Schools Teach Patriotism?', in H. Brighouse (ed.), *On Education*. London: Routledge, pp. 95–114.
- Callan, E. (1997) *Creating Citizens*. Oxford: Clarendon Press.
- Callan, E. (2006) 'Love, Idolatry and Patriotism', *Social Theory and Practice*, 32 (4), 525–46.
- Dearden, R. F. (1981) 'Controversial Issues and the Curriculum', *Journal of Curriculum Studies*, 13 (1), 37–44.
- Frankfurt, H. G. (2004) *The Reasons of Love*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Galston, W. (1991) *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Diversity in the Liberal State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenspan, P. (1988) *Emotions and Reasons*. New York: Routledge.
- Gutmann, A. (2002) 'Civic Minimalism, Cosmopolitanism and Patriotism: Where does Democratic Education Stand in Relation to Each?', in S. Macedo and Y. Tamir (eds), *Moral and Political Education, Nomos XLIII*. New York: New York University Press, pp. 23–57.
- Hamlyn, D.W. (1978) 'The Phenomena of Love and Hate', *Philosophy*, 53 (Jan), 5–20.
- Hand, M. (2007) 'Should We Teach Homosexuality as a Controversial Issue?', *Theory and Research in Education*, 5 (1), 69–86.
- Hand, M. (2008) 'What Should We Teach as Controversial? A Defence of the Epistemic Criterion', *Educational Theory*, 58 (2), 213–28.
- Leighton, S. (1996) 'Aristotle and the Emotions', in A. O. Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*. Berkeley CA: University of California Press, pp. 206–37.
- Merry, M. (2009) 'Patriotism, History and the Legitimate Aims of American Education', *Educational Philosophy and Theory*, 41 (4), 378–98.
- Miller, D. (1995) *On Nationality*. Oxford: Clarendon Press.
- Miller, R. (2007) 'Unlearning American Patriotism', *Theory and Research in Education* 5 (1), 7–21.
- Nussbaum, M. (1996) 'Patriotism and Cosmopolitanism', in J. Cohen (ed.), *For Love of Country*. Boston MA: Beacon Press, pp. 2–17.
- Peters, R. S. (1966) *Ethics and Education*. London: George Allen & Unwin.
- Stevens, D. (1999) 'The Case of the Chingford Skinhead: John White on Education and Special Obligations between Fellow Nationals', *Journal of Philosophy of Education*, 33 (3), 353–70.

- Tamir, Y. (1993) *Liberal Nationalism*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Velleman, J. D. (2006) 'Love as a Moral Emotion', in J. D. Velleman, *Self to Self: Selected Essays*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 70–110.
- Warnock, M. (1986) 'The Education of the Emotions', in D. E. Cooper (ed.) *Education, Values and Mind: Essays for R. S. Peters*. London: Routledge and Kegan Paul, pp. 172–87.
- White, J. (1996) 'Education and Nationality', *Journal of Philosophy of Education*, 30 (3), 327–43.
- White, J. (2001) 'Patriotism without Obligation', *Journal of Philosophy of Education*, 35 (1), 141–51.
- Wilson, J. (1995) *Love between Equals*. London: Macmillan.
- Wingo, A. (2007) 'To Love your Country as your Mother: Patriotism after 9/11', *Theory and Research in Education*, 5 (1), 23–40.

DA LI NAS ČITANJE KNJIŽEVNOSTI ČINI MORALNIJIM?

RASTISLAV DINIĆ

Stenfordski centar za etiku i društvo nedavno je organizovao debatu na temu “Da li nas čitanje književnosti čini moralnijim?”.¹ Jedan od učesnika debate, Džoša Lendi tom prilikom je oštro (i duhovito) argumentovao u prilog negativnom odgovoru. Tačnije, kako je naglasio, argumentovao je protiv tri međusobno povezane tvrdnje koje smatra podjednako pogrešnim: 1) književnost uopšte čini ljude moralnim, 2) to je odlična stvar i 3) to je osnovno opravdanje za postojanje književnosti, dakle za stav da je ona više od zabave.

On dakle tvrdi da “uprkos izolovanim slučajevima poput *Čiča Tomine kolibe*, književnost ne čini ljude moralnijim”. A čak i kada to čini, to je mač sa dve oštrice – kratkotrajnu dobit za “sile dobra” mogu pratiti dugoročni gubici. Konačno, tvrdi Lendi, ima mnogo drugih razloga zašto književnost nije puka zabava, “a cela debata o moralnosti kao da potiskuje sve te ostale razloge”.

Lendi nudi sijaset argumenata i primera koji bi trebalo da podupru njegovu poziciju. Kako name-
ravam da pokažem, međutim, način na koji koristi primere je vrlo problematičan. On polazi od izvesnih pretpostavki o odnosu razuma i emocija, činjenica i fikcije, argumenata i ubeđivanja, i zatim pokušava da smesti različite pojedinačne slučajeve u taj okvir, pri tom zanemarujući kompleksnost ovih pojedinačnih slučajeva i otpor koji oni pružaju ovakvom uprošćavanju.

Kako bih to pokazao, moj će pristup biti obrnut od Lendijevog – ja ću poći od pojedinačnih sluča-

¹ Video snimak cele debate dostupan je na sajtu časopisa *Boston Review*, na adresi <http://www.bostonreview.net/blog/paula-ml-moya-does-reading-literature-make-you-more-moral> (pristupljeno 18. juna, 2014.)

jeva koje on koristi kao primere i ukazati na sve što njemu promiče. Na ovaj način nameravam da pokažem ne samo to da Lendi greši u svakom od ovih konkretnih slučajeva već da greši na jedan simptomatičan način, koji moralno mišljenje određuje apstraktnoj teoriji, ignorišući pri tom složenost svakodnevnog moralnog života, kao i sposobnost dobre književnosti da nas učini osetljivim za tu složenost.

Evo kratke skice Lendijevog izlaganja:

1. Popravljanje ljudi posredstvom književnosti nije pouzdano.
2. Nacisti su plakali gledajući “Antigonu”, Gebels je voleo Šekspira i Dostojevskog, Himler je voleo *Sidartu*.

3. Neki od najgorih zločina protiv čovečnosti su koincidirali sa masovnom pismenošću.

4. Najbolje što možemo reći o književnosti jeste to da rezultati mogu varirati.

5. Većina ljudi, kada govori o moralno blagotvornom učinku književnosti, pomisli na romane poput *Čiča Tomine kolibe*, ali šta ćemo sa ostvarenjima poput Grifitovog *Rođenja nacije*?

6. Uostalom, moralno problematična književnost uspeva mnogo bolje kod publike – u SAD, na listama za najbolji roman po izboru čitalaca po pravilu pobeđuje Ajn Rend, sa romanima koji propovedaju sebičnost kao vrlinu, te prezir prema siromašnima i nižim klasama. U stopu je sledi L. Ron Habard, osnivač sajentologije.

7. Ako počnemo da ohrabrujemo ljude da u romanima traže upute za to kako treba da žive, otvaramo vrata za razne posledice: možda će čitati Ajn Rend i pomisliti da siromašne treba pustiti da umru od gladi, ili Albijevu drama *Koza* i pomisliti da je bestijalnost moralno neproblematična, ili Nabokovljevu *Lolitu* i pomisliti da je pedofilija sasvim u redu. Ovi moralno katastrofalni rezultati su, po Lendijevom mišljenju, direktan rezultat jedne plemenite ideje – korišćenja književnih dela u srhu moralnog usavršavanja.

8. Kratkortajna dobit je nadjačana dugoročnim štetama.

9. Problem sa moralnim usavršavanjem kroz literaturu je u tome što ona obično ne daje ljudima dobre razloge za usvajanje izvesnih verovanja i stavova, ona samo igra na naša osećanja, a “navesti drugoga da promeni svoja uverenja na osnovu osećanja, naziva se različitim imenima: kad ja to radim, to je ubeđivanje, kad ti to radiš, to je retorika, kad oni to rade, to je propaganda”.

10. Ali čak da ostavimo po strani etičke nedoumice oko toga da li je u redu koristiti književnost za “ispiranje mozga”, čak i ako je to u dobre svrhe, ostaje problem što to onda mogu da rade svi, ne samo oni koji su “na strani anđela” – svi mogu da igraju na našu empatiju. Ajn Rend – kada hoće da nas navede da saose-

ćamo sa bogatim i kreativnim genijima koji se bore protiv parazita iz nižih klasa; D. W. Grifit – kada hoće da nas navede da saosećamo sa pripadnicima Kju Kluka Klana koji se brane od crnih pljačkaša itd.

II. I onda je “moralno problematična” književnost uspešnija. A “ispravnu” književnost (Lendijev primer je Toni Morison) čitaju uglavnom oni koji već imaju “ispravne” ideje – oni koji već dele njen pogled na svet. U tom slučaju ona im, bar u moralnom smislu, nije ni potrebna.

12. Šta je sa plejadom antiheroja poput Dekstera, Dona Drejpera, Voltera Vajta? Šta bi bilo kada bismo njih prihvatili kao modele? Pa šta onda? Da ih zabranimo? Možda bi bilo bolje da upozorimo ljude da budu oprezni, umesto da se moralno obrazuju gledajući filmove.

13. Ali nije problem samo loša literatura, i dobre knjige imaju loše stereotipe – Dikens, Bronte i drugi koriste rasističke stereotipe. Moguće je da ljudi znaju kako da ne potpadnu pod uticaj tih ideja tokom čitanja, ali ako već znaju šta je ispravno – šta će im onda književnost?

14. Šta onda? Ima boljih načina da utičemo na ljude – recimo, koristeći istinu. Lendi uzima primer dokumentarnih filmova *Neugodna istina*, koji ukazuje na problem globalnog zagrevanja, i *Food inc.* koji se bavi okrutnošću prema životinjama u industriji mesa – ti filmovi su (“bez ijednog privlačnog lika i bez ijednog duhovitog dijaloga”) imali znatan uticaj na promenu stavova ljudi prema životnoj sredini i jedenju mesa. “U poslednjih stotinak godina nije bilo puno bestslera na temu mesne industrije, pa to ipak nije smetalo da se naši stavovi na ovu temu znatno promene.” Lendi takođe podseća na autobiografske zapise Prima Levija, Frederika Daglase i drugih. Ne treba da *navlačimo* ljude na pomisao da je ropstvo bilo strašno – ono jeste bilo strašno!

15. A ako ljudi još uvek ne mogu da razdvoje istinu od laži – pomozite im da razdvoje dobre od loših argumenata. *To* je prava svrha obrazovanja, a ne propaganda.

16. Afekt ili empatija nisu lekovi za probleme racionalnosti. Empatija je moralno neutralna sama po sebi. Bolje razumevanje tuđih osećanja ne mora nužno da vodi altruizmu (sadista koji bolje razume tuđa osećanja može biti uspešniji u svojim sadističkim namerama). Konačno, osećanja najčešće vode pristrasnosti i nepotizmu – uvek su nam draži oni koji su nam na neki način bliži.

17. Razum je bolje rešenje: “Konačan cilj bi trebalo da budu institucije i mere koje čine empatiju nepotrebnom.”

18. Naš kapacitet za empatiju je ograničen. Treba da tretiramo ljude na moralno ispravan način čak i ako ih ne volimo ili nikada nismo ni čuli za njih.

19. Međutim, ne samo što je tretiranje književnosti kao sredstva za moralno usavršavanje loše za moralnost, loše je i za književnost. Moralnost naime nije dobar standard za procenjivanje književnosti. Na primer *Čiča Tomina koliba* je možda postigla neke moralno poželjne efekte, ali to prosto nije dobar roman.

20. Zatim, moralno usavršavanje nije dobar način da ubedimo nekoga da čita.

21. Konačno – veza između književnosti i morala uspeva da uništi ili unizi sve druge vrednosti književnosti.

22. Mnoga dela nam pomažu da znamo gde stojimo: “Znati koje su nam vrednosti može biti moralno značajno, ali nas ne čini nužno moralnijima.” Kao i dobar prijatelj, dobre knjige ne pokušavaju da nas poprave, samo nam pomažu da budemo ono što jesmo.

23. Lendi zaključuje: ako želite da vaši čitaoci uzmu učešća u vašim osećanjima, “iznutra”, napišite memoare, ako želite da informišete svoju publiku, snimite dokumentarac, ako želite da napišete roman, za boga miloga, uradite nešto drugo s njim.

322 Već na prvi pogled, ne stoje mnoge Lendijeve primedbe u vezi sa delima koja pominje ili čak uolikoj meri odudaraju od istine, da nas mogu navesti na pomisao da Lendi nije ni pročitao ili ni pogledao dela o kojima je reč. Uzmimo za početak *Neugodnu istinu*, dokumentarac Ala Gora za koji Lendi u prolazu kaže da je uticao na promenu stavova svojih gledalaca “bez ijednog privlačnog lika ili duhovite replike” – hoteći time nesumnjivo da potcrta da nije u pitanju fikcija bilo koje vrste. Ali svako ko je gledao *Neugodnu istinu* zna da ona počinje upravo jednom duhovitom replikom – Al Gor se predstavlja publici kao “bivši sledeći predsednik Amerike”, što izaziva lavinu smeha u publici. “Pa i nije baš toliko smešno” – lakonski dodaje Gor. I ovo nije poslednja šala u filmu – humor je integralni deo Gorovog nastupa.

Takođe, šala na temu nesuđenog predsednikovanja ne služi samo da razbije led i opusti publiku kako bi mogla da se koncentriše na ozbiljnu i *neugodnu* temu: ta šala je istovremeno i uvod u paralelnu priču o samom Goru i tome kako je odlučio da sve svoje snage uloži upravo u ovaj projekat – podizanje svesti o opasnostima od globalnog zagrevanja. Ta priča je daleko od suvih činjenica i ima sve osobine proznog narativa, uključujući i “privlačne likove” poput Gorovog profesora sa koledža Rodžera Revela, jednog od pionira u proučavanju globalnog zagrevanja, ili Gorovog oca, koji je prestao da gaji duvan pošto mu je ćerka, Alova starija sestra, umrla od raka pluća.

Gor se bavi i nekim ključnim trenucima u svom životu, koji su opet na izvestan način povezani sa glavnom temom filma. Uzmimo na primer ovaj detalj:

Trećeg aprila 1989. godine, moj sin mi se otrgnuo iz ruke i pojurio za drugom preko ulice. Imao je šest godina. Disao je pomoću mašine. Postojala je mogućnost da ga izgubimo. Konačno je sam uzeo vazduh. U bolnici smo proveli mesec dana. Činilo mi se, gledajući u kalendar, da je bilo dovoljno da učinim ovako (Gor uzima vazduh) i vreme bi proletelo, sve mi je izgledalo trivijalno i beznačajno. Bio je tako hrabar. Bio je tako hrabar dečak. To je jednostavno okrenulo ceo moj svet naopačke i treslo ga dok iz njega nije sve poispadalo. Moj način bitisanja u svetu, jednostavno se sve promenilo. Kako bi trebalo provesti vreme na ovoj Zemlji? Zaista sam zagrebao duboko, pokušavajući da naučim više. Otišao sam na Antarktik. Išao sam na Severni pol, Južni pol, u Amazon. Išao sam tamo gde mi naučnici mogu pomoći da razumem delove ovog problema čiju suštinu do tada zapravo nisam razumeo. Suočen sa mogućnošću gubitka onoga što mi je najdragocenije, stekao sam sposobnost koju možda nisam ranije imao. I onda sam osetio šta stvarno možemo izgubiti, da ono što mi uzimamo zdravo za gotovo možda neće biti tu za našu decu. (Uz ovu rečenicu vidimo idiličnu sliku reke i prirode oko nje – sliku koju smo prethodno već videli na samom početku filma, kada je Gor opisivao svoju reakciju na ovu scenu: “Tiho je, mirno. I odjednom, kao da se brzina promeni u vama, kao da ste dubolo udahnuli i rekli – ‘Oh, da, zaboravio sam na ovo.’”)

323

Kako je ova priča povezana sa osnovnom temom filma? Koju nam novu činjenicu vezanu za globalno zagrevanje Gor njome saopštava? Šta je to novo što je on tada saznao i što ga je nateralo da se ovom problemu posveti mnogo ozbiljnije nego do tada, i što bi naš, koji tu priču slušamo, trebalo da podstakne da učinimo isto? Nema takve činjenice, Gor nije ništa novo saznao. (U to vreme, on je već prošao kroz Revelovu školu, i već je bio upoznat sa fenomenom globalnog zagrevanja, čak je bio i aktivan u sprovođenju protivmera.) Naprotiv, on je nešto *osetio*, stekao je jednu novu *sposobnost* – sposobnost da uvidi dubinu i pravi značaj problema.

Šta mu je omogućilo da stekne tu sposobnost? Opet, ne neko saznanje, nego jedno iskustvo – iskustvo da može da izgubi dete, dakle ono što mu je “najdragocenije”. Ali kakve veze imaju Gorova deca sa globalnim zagrevanjem? On sam kao da na jednom mestu želi da ukaže na to da se ta veza tiče uslova života koje ostavlja svojoj deci – da nebriga o životnoj okolini ugrožava i njegovu i svu drugu decu. Iako u tome svakako ima istine, teško je poverovati da će priroda kakvom je znamo (uključujući i idilične predele iz Gorovog zavičaja) nestati za života Gorove dece, niti pak da će se eventualne katastrofalne posledice globalnog zagrevanja

manifestovati u tom periodu. Gor hoće da kaže nešto drugo, a da bismo razumeli tačno šta, moramo obratiti pažnju na širi kontekst u kojem se ovaj segment nalazi.

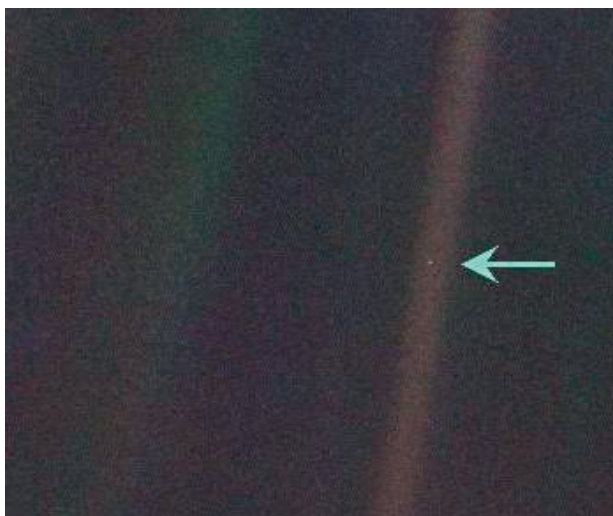
Svega nekoliko minuta ranije, Gor se priseća pitanja koje je kao student postavio svom profesoru Revelu – zašto se jednom godišnje linija na grafiku koji prikazuje procenat ugljen-dioksida u atmosferi penje i onda pada? Dobio je sledeći odgovor:

Ako pogledamo kopno Zemlje, objasnio je profesor, vidimo da se vrlo malo kopna nalazi južno od ekvatora. Najveći deo se nalazi severno od ekvatora. I većina vegetacije se nalazi severno od ekvatora. Tako, kada je severna hemisfera nagnuta ka Suncu, kao što jeste kada je kod nas proleće i leto, izlazi lišće koje udiše ugljen-dioksid i njegova količina u atmosferi pada. Ali, kada je severna hemisfera nagnuta od Sunca, kao što jeste kada je kod nas jesen i zima, lišće opada, čime se povećava količina ugljen-dioksida, dakle ona u atmosferi raste. I tako izgleda kao da cela Zemlja jednom godišnje udahne i izdahne.

324 Dišu, dakle, ne samo ljudi nego i Zemlja. Slika Gora koji uzdiše kraj bolničkog kreveta u kome leži njegov sin, kao i njegovog sina koji konačno uspeva da sam, bez pomoći mašine, uzme vazduh, smeštene su kontekst Zemlje koja diše. Dakle na toj Zemlji živi Gor, i preispituje svoj život na njoj u svetlu iskustva da može izgubiti dete.

Ni to nije sve. Pred sam kraj filma, Gor nabraja uspehe američke demokratije, od Deklaracije o nezavisnosti, preko ukidanja ropstva i desegregacije, pa sve do pada Istočnog bloka – i zaključuje da je vreme da se i sada, povodom globalnog zagrevanja, pokrene politički proces koji će moći da izađe na kraj sa tim problemom. Međutim, onda dodaje:

Ali ovde moramo imati drugačiju perspektivu. Taj problem je drugačiji od bilo kog problema sa kojim smo se ranije susretali. Sećate li se onog filma na kojem se vidi Zemlja kako se okreće u svemiru? Kada je jedna od onih letelica koje idu duboko u svemir odmakla 4 milijarde milja od nas, Karl Segan je rekao: “Hajde da još jednom snimimo Zemlju.” Vidite li tu bledoplavu tačku? To smo mi. Sve što se ikada desilo u celoj ljudskoj istoriji, desilo se na tom pikselu. Svi trijumfi i tragedije. Svi ratovi i nestašice. Svi veliki napreci. To je naš jedini dom. I to je na kocki. Naša sposobnost da živimo na planeti Zemlji, da imamo budućnost kao civilizacija. Verujem da je to moralni problem. Vreme je da se uhvatimo u koštac sa njim. Vreme je da ustanemo ponovo, da osiguramo našu budućnost.

Gor pokušava da nam pruži novu perspektivu, perspektivu iz koje se problem globalnog zagrevanja vidi kao moralni problem. Kako bi to učinio, on nas navodi da o planeti na kojoj živimo, kao i o budućnosti ljudske civilizacije, mislimo na određeni način, upravo u svetlu našeg odnosa prema našoj deci. Na taj način disanje Gorovog sina i disanje Zemlje dolaze u vezu, baš kao što i briga za budućnost neposrednih potomaka postaje povezana sa brigom za budućnost čovečanstva. Gorov film nas navodi da vidimo sebe kao pripadnike ljudske vrste i kao stanovnike Zemlje, da osmislimo svoj život na Zemlji, između ostalog i tako što ćemo uvideti da je to život *na Zemlji*, i da je briga za Zemlju i za buduće generacije koje će na njoj živeti deo našeg etičkog života. 325

To nije jednostavno kazivanje istine, niti nabrojanje činjenica, kako se to Lendiju čini. Naprotiv, to je zadatak koji angažuje imaginaciju, a ne naše kognitivne kapacitete. Naravno da ima puno činjenica koje Gor iznosi u filmu – ali da je stvar samo u činjenicama, film, pa čak ni dokumentarni, ne bi bio potreban. Suvi podaci bi bili sasvim dovoljni. Kako je moguće da Lendiju sve to promiče?

Kora Dajmond prepoznaje nešto što naziva *filozofskom otupelošću* i taj nedostatak pripisuje Vilijemu Frankeni, to jest jednom njegovom tumačenju Platonovog *Kritona*.² Po Frankeni, naime, Sokrat nam u *Kritonu* daje idealan primer

² Cora Diamond, "Missing the Adventure: Reply to Martha Nussbaum", *The Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy and the Mind* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1995).

moralnog zaključivanja kao izvođenja zaključaka iz premisa, gde prva premissa predstavlja opšti moralni princip, a druga predstavlja opis datih činjenica. Na primer, jedan od Sokratovih argumenata zašto ne treba da beži iz Atine bi u ovakvoj rekonstrukciji glasio: 1) ne treba biti neposlušan niti pokazivati nepoštovanje prema svojim roditeljima i učiteljima; 2) ako Sokrat pobegne iz Atine, to će biti čin neposlušnosti i nepoštovanja prema roditelju i učitelju; te stoga 3) Sokrat ne treba da pobegne iz Atine.

Šta nije u redu sa ovom rekonstrukcijom? Dajmond piše da je to najlakše uvideti na primeru činjenične premise argumenta, koja tvrdi da će Sokratovo bekstvo iz Atine predstavljati neposlušnost prema roditelju:

Ali to nije činjenica, izuzev ako je činjenica da su Zakoni Atine Sokratovi roditelji. A kako je to činjenica? Da je Sokrat rekao "Kritone, ti to ne znaš, ali mene su zapravo odgajili vukovi", to bi svakako bila činjenica o Sokratovom odgoju, koju Kriton prethodno *nije znao*. Ali to nije vrsta činjenice o odgoju koju Sokrat smatra da Kriton treba da uvidi. ("Ti to ne znaš Kritone, ali mene su podigli Zakoni Atine, a ne moji roditelji.")

326

Frankena veruje, pre nego što uopšte i obrati pažnju na Kritona, da se moralno mišljenje o konkretnom slučaju sastoji u primeni principa i pravila na *činjenice* konkretnog slučaja. On ne razmatra mogućnost da se svako moralno razmišljanje odvija u razabiranjima onoga što su činjenice datog slučaja, u tome kako ih neko uviđa ili opisuje. On bira kao primer moralnog mišljenja slučaj u kojem je vrlo upadljivo da je izuzetno originalno moralno mišljenje uključeno u opisi vanje činjenica na takav način da one *mogu* biti povezane sa poznatim principima. Ali on to u potpunosti ignoriše. Činjenice su činjenice. (...) Sokratov maštoviti opis situacije u kojoj se našao, koji uključuje i personifikaciju Zakona, predstavlja ogled iz moralne kreativnosti, njegovu umetničku veštinu.³

Šta je razlog za ovu *filozofsku otupelost*? Dajmond kaže da je u pitanju pre svega pristupanje konkretnim primerima moralnog mišljenja sa unapred određenim teorijskim shemama, poput one koju zastupa Frankena – o moralnom mišljenju koje se sastoji isključivo u primeni opštih principa na činjenice datog slučaja. Tako se i kod Lendija da uočiti upravo slepilo za konkretne primere moralnog mišljenja, poput onog Gorovog u *Neugodnoj istini*. Kako se Gor očito ne bavi moralnim principima, odnosno moralnom teorijom, onda se mora baviti činjenicama, jer – šta mu

3 Isto, str. 310.

drugo preostaje? Ta inicijalna slika je tako jaka da se ignorišu očigledni elementi koji se u nju ne uklapaju.

Evo još jednog primera. Lendi govori o mogućnosti zloupotrebe empatije, kao i o opasnostima od korišćenja književnosti (u smislu – fikcije) kao sredstava za moralno usavršavanje. Kao primer uzima trijumf Ajn Rend i L. Rona Habarda na listi 100 najboljih romana po izboru publike.⁴ Eto, zaključuje on, empatija i emocije uopšte se daju upotrebiti u moralne svrhe, ali i zloupotrebiti u nemoralne, jer nam ne daju dobre razloge za usvajanje izvesnih stavova, a pošto su “moralno problematični” pisci popularniji od onih “moralno dobrih”, rezultati pokušaja moralnog usavršavanja putem čitanja takve literature biće katastrofalni. Umesto toga, on nam preporučuje – razum.

Lendi nije usamljen kada osuđuje empatiju, afektivnost i osećanja kao moralne vodiče, baš kao ni kada naglašava razum kao jedini autoritet u pitanjima morala:

Racionalni čovek zna – ili sebi postavlja cilj da sazna – izvor svojih emocija, osnovne premise iz kojih one potiču; ako su mu premise pogrešne, on ih ispravlja. On nikada ne dela na osnovu emocija koje ne može da opravda, čije značenje ne razume. U procenjivanju situacije, on zna zašto reaguje tako kako reaguje i da li je u pravu. On nema unutrašnjih konflikata. Njegov um i njegove emocije su integrisani, njegova svest je u savršenoj harmoniji. Njegove emocije nisu njegovi neprijatelji, one su sredstva za uživanje u životu. Ali one nisu ni njegovi vodiči: vodič je njegov um. Ova veza se, međutim, ne može preokrenuti. Ako čovek uzima svoje emocije kao uzrok, a svoj uma kao njihovu pasivnu posledicu, ako se vodi svojim emocijama i koristi svoj um samo kako bi ih racionalizovao ili opravdao na neki način – *onda se on ponaša nemoralno, osuđuje se na bedu, neuspeh, poraz, i neće postići ništa drugo do uništenje, kako svoje, tako i drugih.*⁵

327

Autorka ovih redova je upravo Ajn Rend, za koju je Alan Vulf nedavno napisao da su joj “romani zapravo teorije, i to vrlo loše”.⁶ Njen najpoznatiji roman *Pobunjeni*

4 Radi se o listi koju je objavio Modern Library (<http://www.modernlibrary.com/top-100/100-best-novels/>, pristupljeno 18. juna, 2014).

5 Ajn Rend, intervju za časopis *Plejboj*, mart 1964 (http://ellensplace.net/ar_pboy.html, pristupljeno 18. juna, 2014).

6 Alan Wolfe, “The Ridiculous Rise of Ayn Rand”, *Criterion* blog (<http://chronicle.com/blogs/conversation/2012/08/19/the-ridiculous-rise-of-ayn-rand/>, pristupljeno 18. juna 2014).

Atlas podeljen je na tri dela koji nose naslove po logičkim zakonima: 1) neprotiv-
rečnost, 2) ili-ili, i 3) A je A. Junaci tog romana izgovaraju dugačke panegirike
razumu i iskazuju prezir prema emotivnosti i iracionalnosti, a posebno prema onoj
vrsti iracionalnosti koju izaziva saosećanje prema onima koji su manje uspešni od
nas.⁷ Iz njenih dnevnika saznajemo da se Rend u mladosti divila ubici Vilijamu
Hikmenu i to upravo zbog njegovih sociopatskih osobina: “Drugi ljudi za njega ne
postoje i on ne vidi zašto bi postojali... On ima pravu, urođenu psihologiju natčo-
veka. Nikada neće osetiti stvarnost ‘drugih ljudi’.” Mark Ejms ispravno primećuje
da će taj opis kasnije odjeknuti i u karakterizaciji njenog junaka Hauarda Rorka,
koji je “bio rođen bez sposobnosti da uzme u obzir druge ljude”.⁸

Smisao ove digresije bi trebalo da je očigledan – Ajn Rend je izuzetno
loš primer za ukazivanje na opasnosti od empatije. Ako je ceo njen opus posvećen
bilo čemu, onda to svakako nije empatija, već fantazija o apsolutnoj samokontroli
i nadvladavanju svih emocija koje nas vezuju za druge i tako čine zavisnim od njih.
Još jednom, iznenađuje što Lendiju sve to promiče, izuzev ako i tu nije reč o još
jednom primeru *filozofske otupelosti* o kojoj govori Dajmond.

Ali šta u Lendijevom argumentu zaista zavisi od ovih primera? Može li
on naprosto da ih odbaci a da zadrži svoje osnovne teze u nepromenjenom obliku?
328 Konačno, opasnost od loše literature samo je jedna od opasnosti na koju nas on
upozorava, druge se tiču opasnosti od *dobre* literature. Nisu li nacisti plakali gleda-
jući “Antigonu”? Nije li Himler voleo *Sidartu*?

S druge strane, nije li Ajhman čitao Kanta? Svakako, na to se može
odgovoriti da Ajhman naprosto nije bio dobar čitalac Kanta, da ga nije dobro ra-
zumeo (što je zaključak koji izvlači i Hana Arent). Naravno da ima dobrih razloga
za takvo tumačenje. Međutim, zar ne bismo mogli na sličan način zaključiti da
nacisti koji su plakali gledajući “Antigonu”, a narednog dana se vraćali svom zlo-
činačkom poslu, naprosto nisu dobro razumeli „Antigonu“, da nisu naučili da
reaguju na nju na odgovarajući način?

Lendi preporučuje da decu podučavamo kako da razlikuju dobre od
loših argumenata. Ovo je svakako dobar savet. Ali zašto ih isto tako ne bismo po-
dučavali da razlikuju dobru od loše literature? Ili dobrim načinima čitanja dobre

7 Ajn Rend, *Pobunjeni Atlas*, preveli Jasmina Grković-Mejdžor i Borislav Eraković (Beo-
grad: Albion Book, 2013).

8 Mark Ames, “Ayn Rand, Hugely Popular Author and Inspiration to Right-Wing
Leaders, Was a Big Admirer of Serial Killer”, *Alternet*, 25. februar 2010 (http://www.alternet.org/story/145819/ayn_rand_hugely_popular_author_and_inspiration_to_right-wing_leaders_was_a_big_admirer_of_serial_killer , pristupljen 18. juna 2014).

literature (jer i dobra literatura se može čitati loše, kao što se i dobri argumenti mogu razumeti pogrešno, ako niste dobri u argumentativnom mišljenju). Dajmond primećuje:

Neko bi mogao jednostavno da odbaci tvrdnju za koju su ponuđeni valjani argumenti. Neko ko odbacuje dobar argument čini to po izvesnu cenu: na primer, po cenu da pokaže svoju nesposobnost da pažljivo misli. Neko ko odbija neke artikulisane načine gledanja na stvari *može* pokazati ograničenja druge vrste.⁹

Slutim da Lendi ne razmišlja u tom pravcu iz sledećeg jednostavnog razloga – efektnost Kantovog rezonovanja nema nikakve veze sa ispravnošću tog rezonovanja. Kantovi argumenti su ispravni ili nisu, nezavisno od toga da li uspevaju nekoga da ubede ili ne. Kant ne reklamira moralno ispravno ponašanje, on se bavi moralnim mišljenjem, otkrivanjem onoga što je moralno ispravno.

Književnost, s druge strane, čak i ona najbolja, nije ništa više do PR za moralnost. Ona je sredstvo ubeđivanja. Ali ako je tako, i druga strana može da se bavi PR-om, i druga strana može da ubeđuje, zaobilazeći pri tom naše racionalne kapacitete i delujući isključivo na naše emocije. I tu leži prva opasnost.

329

Ali zašto bi književnost morala da bude samo PR za moralnost, zašto ne bi i sama mogla da bude primer moralnog mišljenja? Zar je zaista tačno da Dickens i Henri Džejms, sa jedne strane, čine istu vrstu pritiska na naše emocije kao što to, samo sa druge strane, čini Ajn Rend? Ili ipak možemo smisleno razlikovati kompleksnu moralnu sliku koju nam prva dvojica daju od onoga što je sama Rend nazvala “prostom crno-belom shemom moralnosti” iz njenih roman? I to isto onako kako možemo razlikovati kompleksnost i kvalitet Kantovih argumenata, sa jedne strane, od slabih filozofskih argumenata Ajn Rend, sa druge?

Još jednom Kora Dajmond:

Mi nailazimo na različite stvari koje izazivaju emocionalne reakcije ili navode na zauzimanje određenog stava ili na neki način mišljenja, pri čemu u takve “izazivače” ubrajam i dela književnosti i filozofije. Isprva ti odgovori neće biti ni najmanje *preispitani*: mi odgovaramo (recimo) sa oduševljenim iznenađenjem i čuđenjem na bajke, na jedan potpuno nerefleksivan način. Ali

9 Cora Diamond, “Anything But Argument?”, *The Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy and the Mind* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1995), str. 295.

možemo postati i svesni onoga što omogućava dublje razumevanje i obogaćivanje naše misli i iskustva; možemo steći osećaj za ono što je živo, ali isto tako i za ono što je plitko, sentimentalno i jeftino; i dok pravimo ova poređenja, polako shvatamo koji su razlozi našeg interesovanja za ove stvari, našeg osećaja da su one bitne. Tako učimo i da podupiremo naše sudove argumentima, koji će u mnogim slučajevima zavisiti od vrsta poređenja koje smo u stanju da načinimo: loše izvedena misao moći će da se prepozna kada se stavi naporedo sa onom autentičnom. Ovo je jedna vrsta učenja mišljenju; ona igra esencijalnu ulogu u vaspitavanju emocija i razvoju moralnog senzibiliteta. Govorila sam o književnim i neknjiževnim delima koja nas pozivaju da reagujemo emotivno ili da prihvatimo neki moralni stav ili pogled na život; treba da dodam da mnoga od ovih dela ukjučuju u svoj “izazov” i poziv na onu vrstu svesti i kritičke refleksije koju sam opisala. Dobro smo upoznati sa vrstama kritičke pažnje koju zahtevaju filozofski argumenti, sa vrstom rada koji oni zahtevaju od čitaoca; ali kritička pažnja usmerena na karakter i kvalitet misli u jednom delu može se zahtevati i na mnogo drugih načina.¹⁰

330 A šta tek reći o Lendijevoj tvrdnji da “u poslednjih stotinak godina nije bilo puno bestslera na temu mesne industrije, a to ipak nije smetalo da se naši stavovi o toj industriji znatno promene”. Zar Lendi nije čuo za Kucijev roman *Elizabet Kostelo* i živu debatu koju je izazvao u bioetici?¹¹ Zar zaista smatra da je jedini način na koji književnost može da se bavi problemom odnosa prema životinjama taj da tematizuje mesnu industriju? A šta je sa svim onim delima, od dečjih pesmica i crtanih filmova do ozbiljne poezije, koja na različite načine preispituju naš odnos prema životinjama?¹²

¹⁰ Cora Diamond, “Anything But Argument?”, *The Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy and the Mind* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1995), str. 303.

¹¹ Vidi npr. Stephen Mulhall, *The Wounded Animal: J. M. Coetzee and the Difficulty of Reality in Literature and Philosophy* (Princeton: Princeton University Press, 2008); J. M. Coetzee, *The Lives of Animals*, priredila i predgovor napisala Amy Gutmann (Princeton: Princeton University Press, 2001); *J. M. Coetzee and Ethics: Philosophical Perspectives on Literature*, prir. Peter Singer i Anton Leist (New York: Columbia University Press, 2010).

¹² U svom tekstu “Eating Animals and Eating People”, Kora Dajmond daje primer pesme *Kako se postaje dobar mesožder* i načina na koji ona utiče na čitaočeve stavove prema životinjama:

Zanimljivo je, na kraju, primetiti još nešto. Lendi dopušta da književnost može imati izvestan “moralni značaj”, na način na koji moralni značaj imaju dobri prijatelji, ali on odmah dodaje – ovo nije isto što i moralno usavršavanje ili popravljavanje, jer – kao što dobri prijatelji ne pokušavaju da nas poprave, već nam omogućuju da budemo ono što jesmo, to treba da čine i dobre knjige.

Ali ima nečeg neobičnog u ovom pogledu na prijateljstvo. Zar nam dobri prijatelji zaista *samo* pomažu da budemo ono što jesmo (šta bi to moglo biti?) bez ikakve brige za moralnu ispravnost našeg ponašanja? Da li ćemo prijatelju koji je proneveritelj pomagati da postane bolji proneveritelj, a prijatelju koji je fašista da bude bolji (ili pravi) fašista? Ima nečeg vrlo čudnog u tom gledištu. Mo-

“Psi i mačke, koze i krave,
Patke i pilad, ovce i svinje
Utkani u priče od ranog doba,
Slike na zidu dečjih soba.
Vreme je za večer! Jestu dođi
Meso sočno s kosti glogdi.
Danas šunka od Praseta Pepe
(Nisu li njene šale lepe?),
Zatim prsa Patina slatka,
ili pak krilce od Paje Patka.
Džigu od Ferdinanda
(Ne boli ga više sada).
I nogica od zekana,

Nek’ ti odsad bude hrana.
Jedi zverke ubijene,
Al’ ne maltretiraj štene.
Jedi krave, ovce, prasce,
Al’ ne vuci za rep mace.
Odrasti u dvoličnjaka,
Pomiluj hrčka, oderi jaka,
Ne misli na pokolj, zlato
Životinje tu su zato.
Samo da umru stavljene na zemlju,
Jedi to meso, ne pitaj čemu.

Džejn Leg

331

Pesma ističe jednu vrstu nedoslednosti ili zabune pomešane sa hipokrizijom – kako je autorka vidi – u našem uobičajenom razmišljanju o životinjama, zabune koja dolazi do naročitog izražaja u onome što učimo decu o životinjama. Drugim rečima, pesma ne traži od nas da nešto osećamo na ovaj ili onaj način prema životinjama. Naprotiv, ona uzima jedan opseg osećanja zdravo za gotovo. *Postoje* izvesni načini osećanja koji se ogledaju u tome što deci pričamo priče o životinjama, u tome što hranimo ptice i veverice u zimu ili u našem mešanju u ono što deca čine životinjama na isti način na koji se mešamo i kada maltretiraju manju decu: ‘Al’ ne maltretiraj mace.’ Pesma ne pokušava da nas navede da se ponašamo na taj način, ili da nas navede da osetimo ‘navalu saosećajnosti’ prema životinjama. Ona se pre obraća ljudima čija reakcija prema životinjama već uključuje širok dijapazon takvih ponašanja i uzevši to kao činjenicu, pokazuje da ostale crte našeg odnosa prema životinjama izražavaju zabunu ili hipokriziju. Veoma je značajno, po mom mišljenju, to što pesma ne pokušava da ponudi bilo kakvo opravdanje za dijapazon reakcija u odnosu na koje neka druga naša ponašanja treba da izgledaju kao hipokrizija. Ozbiljno je pitanje da li bi se moglo naći opravdanje za ove reakcije.” *The Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy and the Mind* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1995), str. 327

guće je da Lendi želi da kaže nešto poput ovoga: da prijatelji ne treba da nameću jedni drugima životne izbore ili modele dobrog života koje smatraju ispravnim, već da treba jedni druge da prihvate kao različite osobe sa različitim izborima. Ima istine u ovoj konstataciji, ali moralno usavršavanje ne mora da podrazumeva ovakav prozelitizam. Uzmimo na primer ono što Stenli Kavel naziva emersonovskim perfekcionizmom, koji, po njemu, zahteva da se “na poseban način postidimo sebe, našeg sadašnjeg stanja... u znak posvećenja u naše sledeće sopstvo, da mrzimo sebe, na jedan, reklo bi se, bezličan način (možda je dovoljno reći: da dosadimo samima sebi)”.¹³

Piter Dula opisuje ulogu prijatelja u ovako shvaćenom perfekcionističkom pduhvatu:

Učitelj ili stariji prijatelj postaju primer pokazujući učeniku ono što je sramno u njegovom sadašnjem sopstvu i otkrivaju da on (učenik) može da se menja, da se pomeri ka sledećem sopstvu kroz proces vaspitanja u saradnji s učiteljem, dakle kroz proces u kojem je i samo vaspitanje predmet diskusije. U tom procesu učenik može naučiti da prihvati svoje darove, da ih prihvati napuštajući lažnu skromnost ili da ih otkrije ostavljajući neznanje iza sebe.¹⁴

332

Razvijajući ovu sliku, možemo reći da prijatelji mogu jedni druge podsticati da razviju i usavrše svoje moralne pozicije, a da pri tom nikada ne konvergiraju ka istoj poziciji niti da nameću jedni drugima sopstvene poglede. Zašto nas dobre knjige ne bi na sličan način podsticale da usavršimo svoju moralnu poziciju, da se pokrenemo ka svom sledećem sopstvu, a da nam pri tom ni na koji način ne nameću model tog sopstva? Takva mogućnost bi bila i moralno značajna i moralno usavršavajuća.

¹³ Stanley Cavell, *Conditions Handsome and Unhandsome: The Constitution of American Perfectionism* (Chicago and London: Chicago University Press, 1990.), str. 16.

¹⁴ Peter Dula, *Cavell, Companionship and Christian Theology* (Oxford: Oxford University Press, 2011.), str. 69.

POLJEM PREKO REKE...

RAŠA KOMINAC RADOSLAV

... a ta druga mlada žena je, samo nekoliko dana pred novu godinu, ležala na parkingu ispred supermarketa dok joj je iz nosa šikljala krv, kese i paketići su bili razbacani svuda naokolo, a porazbijane vinske flaše su se presijavale na zimskom svetlu, da, neonski deda-mraz, vino i krv koja se skoreva na asfaltu, jasno sam to video iz donjeg rakursa u kome sam bio, sakriven ispod svog automobila, kraj je decembra, nova godina samo što nije, *rasprodaje & popusti*, znate o čemu govorim, ta žena nije krkljala, niti jakala, nije prizivala majku, ni svevišnjeg, nije bilo kao na filmu, to ne, ne čuju se sirene policijskih automobila, nema vatrogasaca, ja sam ležao ispod auta, skriveni svedok, i ta žena, tako mlada, umirala je, oči su joj bile zelene i za tren su zgasle, ti nikoga, ponavljao sam sebi u panici, ti nikoga nisi ubio, nisi ubijao, još uvek ne, i strah me obuzeo, kažem vam, ležao sam na hladnom asfaltu, dole, ispod svog starog, polovnog *pežoa*, popucale lamele, truli auspuh mi pritiska grudi, bože, truplo sam ispod tog starog auta, ulje je curkalo po meni, gospode, govorio sam sebi, to je samo ulje, nije krv, samo ulje, o, presvetli, mrmljao sam, sada me spasi, pa me posle ubij, a ta upucana žena je imala dovoljno prisebnosti da iz torbice sa desnog boka izvuče mobilni i pozove policiju, poziv očajnika i ništa više, i ti su policajci, malo kasnije, ubili čoveka koji je tako lako upucaoj svoju ženu na parking supermarketa, tik pred novu godinu, ti su ljudi ubili čoveka punog ljubavi, to sam tek kasnije shvatio, upucali su ga, po dužnosti, treba živeti, da, ali, tiho, i sebe dati, vredno je, ali, vidite, moja žena ne pije i ne puši, ona guta pilule, silazi niz stepenice, napravite samo mali napor i čućete te sitne korake, evo je, u dnevnoj sobi, lakrdija, tako živimo, ušuškano, samo laži ključaju iz nas, promaja

sam u našoj spavaćoj sobi, trun u oku, a te su stepenice pakao našeg zajedničkog života, te stepenice drhte čak i kada ona ne silazi niz njih, te su stepenice prestravljene, a stvarnost ne pokriva baš sve, nikako, samo sitni delovi vrelog letnjeg popodneva, tik pred suton, da, a onda, moja majka ulazi u *moju* kuću bez kucanja i najave, a ja stojim u svom predsoblju zatečen njenim prisustvom, njen tupe je tamo, baš tamo gde mu je i mesto, majka briše čelo čistom papirnom maramicom, ovo bi trebalo da bude dobra priča, pomišljam, patetična, pomalo sentimentalna, melanholična, dobro uravnotežena, humor u najavi, ali, humora nema, moj otac se ne pojavljuje, nema ni njega, odavno nije sa nama, ovde ništa nije kao u priči, ili na filmu, ali, hajde, zamislimo, svi skupa, napravimo taj mali napor i zamislimo tog čoveka, moga oca, zamislimo ga ovde i, evo, otac se pojavljuje na pragu moje kuće, tako star, a ti ljudi, koji su poznavali mog oca, rekli su mi da je oduvek bio kao neki *baron*, isuviše fin za njih, za gomilu, i taj *baron* je uvek govorio šta stvarno misli, nije krio osećanja, otac nikada nije lagao, i otišao je, baš je tako bilo, samo je otišao, išetao, taj čovek koji nikada nije zazirao od svoje mašte, nije joj se odupirao, i da, nepogrešivo je prepoznao trenutak kada je *radnja* zaista trebalo da počne, kao u nekoj priči, a onda, moja žena ulazi u sobu, *pilule*, svuda, na stolu, na bideu u kupatilu, ispod jastuka u dnevnoj sobi, na podu garaže, na sedištu suvozača, iza kuće, na drvima, izgažene, ispovraćane, nemarno zaboravljene, dragi gospode, ova kuća bi mogla da uspava niški garnizon za sat i po, da, porodica se nekada držala zajedno, i znate šta, uplašen sam, uplašen do kostiju i, lukavo, lukavo ću pokušati da sav svoj nespokoj usmerim ka njoj, svojoj ženi, a ona, moja žena, hemijskom olovkom mrvi kafetin po naslovnoj strani *politke* i odmah zatim taj prah prosipa u čašu pomešanu s votkom i pasiranim paradajzom, naravno, sve vam je jasno, kao januarsko jutro, ali, svrha, svrha navučenih zavesa i spuštenih roletni, sama po sebi, jeste svrha naših života, moja žena mrvi kafetin po celulozi jer joj je želudac smrvljen, a moj otac je nekada pričao čudesne priče, i vodio me je na sva ta čudesna mesta, tamo gde se pastrmke mreste, da, jošanička banja, to je to, ništa više i ništa dalje od *toga*, ali, nema ih više, ni mog oca, ni mog detinjstva, zatim brzo u svoj tanjir sipam domaću supu, sipam tu odvratnu tekućinu u tanjir iznad kog se vije majušni oblak pare, tanjir iz detinjstva, muka mi je od njega, muka mi je od te tekućine, muka od te pare koja se vije kuhinjom, i onda, opet, pomislim na zelene oči koje su umrle preda mnom, zimus, ukočile se na hladnom asfaltu, i oči tog čoveka koji je pucao u svoju ženu, i one su mrtve, i to je to, a sada je kraj avgusta i požar bukti poljem preko reke, iza kuće, samo požar i ništa više, letnja razonoda, to je to, moja ćerka se pojavljuje na ulaznim vratima, slušalice su joj u ušima, ta devojka peva, oslonjena o ragastov vrata dok joj se znoj sliva niz leđa, to dete peva

na pragu roditeljskog doma, i ja, nemoćan i prepun samosažaljenja, spustim kašiku na sto i skljkam se na pod, baš tako, skljkam se na patos sopstvene kuhinje, tu, pred majkom i ćerkom, a moj otac je samo otišao, na kraju, njegova sahrana je bila samo mala, sitna ceremonija kojoj niko nije prisustvovao osim sveštenika po dužnosti, nelinearni sistem, ironija, da, onda ustanem sa poda i obrišem lice papirnom salvetom, ćerka me zagrlji, izvukla je slušalice iz ušiju, njena veza sa onim klipom se nedavno završila, bogu hvala na tome, taj mali kreten je nekuda zbrisao i ostavio moju ćerku, a ja nikada nisam zaboravio na teret roditeljstva, nisam zaboravio na tu odgovornost, nikako, a opet, moja žena je, i pored bolesti, puna razumevanja, ali, zatvorena, puna strasti, ali, teška, i pristojna je, kada je prisebna, ali, i pored svega, ovoj porodici nije naneta prevelika šteta, da, zapanjujuća snaga opstanka, a možda neko od vas želi, baš sada i na ovom mestu, možda neko od vas želi da se pomoli, tiho i posvećeno, skrušeno i u samoći, mimo ovih redova, ako je ikome do toga, onda, pravo je vreme za to, oče, napetost življenja čili iz mene, ali, tu sam, još uvek, prisutan, gospode, i te oči, tako zelene, i žive, tik pred smrt, zimus, i taj moj večiti strah, strah koji je sklonio ruke tog čoveka koje su, ne oklevajući, otišle baš tamo gde je i trebalo da odu, te ruke, precizan instrument, grlo mi je suvo, u ustima jasan ukus prljavog lima, i da, ponižen sam, i to osećanje me ne napušta, nikako, zima, pa proleće, evo, i letu je kraj, ali ne i poniženjima, nikako, a moji roditelji nikada nisu bili stvarno prisutni, ali držali su me zatočenog i na nišanu, a ja sam, sa perverznim uživanjem, kao dečak, maštao kako ginem, kako me neko ubija, kako mrtav ležim u šipražju na obali reke, kao neki svrgnuti kralj, a u zbilji, ležao sam tamo, na tom prokletom parkingu, prestravljen prisustvom smrti, da, užasnuti kralj skriven iza lamela i prljavih felni, sutra će vatra iza kuće biti ugašena, plamen će vijati ka nebu i zvezdama još samo noćas, ujutru će šmrkovima poteći prljava voda iz reke iza kuće, a moja majka će i dalje biti ovde, u mom životu, tako lako, do smrti, to je jedina izvesna stvar u mom životu, dok reč *neoprostivo* ne prestano kola mojim venama, da, moja majka nije baš tako *zamišljala* svog sina ni dok je rastao ni kada je odrastao, na povocu, a sveštenik je, na sahrani, nadahnuto govorio o upokojenju, i o *pamjati* je govorio dok je kovčeg okupan bleštavim injem klizio dole, niz konopce, a taj pop, tako visok i lep, nov u selu, u novoj mantiji, govorio je i govorio, to su, dakle, te slike *lepote* i *zadovoljstva*, to su, gle čuda, te zelene oči, a taj osećaj krivice po kome gazim, neizdržljiv je, i to je nešto, znam to, nešto čega ću se još dugo, dugo sećati, i sa čim ću živeti, je li to *nešto* zaista vredno mog sećanja i poniženja, ili je sve ovo sada samo moje tužno i usamljeno ushićenje, evo, pitam vas, sa pomešanim osećanjem stida i gađenja, pitam vas, kako je sve to moguće, mala griža savesti koja traje predugo, da, a neki ljudi stoje dole, kraj reke, vidim

ih sa prozora svoje spavaće sobe, dole su, ti ljudi, ispod drveća, samo su se sklonili sa sunca i posmatraju plamen, gledaju taj požar, tu razonodu, gledaju sve *to* sa pristojne udaljenosti, ti ljudi su u grupi, gomila pod velikom krošnjom i, gotovo je nemoguće, siguran sam u to, da gomila išta zna, nemoguće je da ta gomila ikad išta spozna, bez kapaciteta je za to, ta gomila, ona ne ljubi, ona ne mari za *bližnjega*, ona balavi štokave ikone, ona se moli, ali gomila bi i da bude moljena, njihovi glasovi ne dopiru do mene, nikako, senke su tamo dole, pod krošnjom, tiho je u mojoj spavaćoj sobi, a moja žena spava, tek tako *prostrta* preko kreveta, puna lekova, u be-
loj, providnoj spavaćici, uvele butine, uvele grudi, uvelo lice, a moja ćerka je opet nekuda otišla, a moja majka još uvek nije mrtva, ali, tome se nadam, a stvarnost, rekoh vam već, stvarnost ne pokriva baš sve, nikako, trajna je to i konstantna obma-
na koja nas proganja, sve skupa, trenutak koji nam izmiče i beži, da, ali, ako je tako, stvar je još ozbiljnija, bezuspešan sam, i pretenciozan, u svojoj nameri da sve ele-
mente popularne zabave smestim u okvir ove pripovesti – humor, porodične intri-
ge, ubistvo, neizvesnost i aseksualnost, sve te situacije koje su toliko dramatične da
mi biva zlo od njih, i da, ovde nedostaju dijalози, nedostatak dijaloga je nešto što ja
ne mogu da shvatim, kao nagla i nenadana odsutnost ljubavi, ali, ako ste i na tren
postali svesni mojih namera, moje pakosti, ritam ove priče biće neumitno naru-
šen, da, a boje, šumovi i spori pokreti u mojoj spavaćoj sobi nepogrešivo ukazuju
na strah i surovost, ceremonijalno ponavljanje, ali, srećom, vreme prolazi, veli-
čanstveno prolazi i, uz nesmotrenu opasnost da i ja priglim trun sreće, uz neku
vrstu religijskog kulta, velim vam, moj otac je bio duhovit i inteligentan čovek, ali,
to je stvar prošlosti, ljudi više uopšte nemaju smisla za humor, da, moj otac je bio
nesrećan i prepun oholosti, a vrcav i duhovit, moja majka ne misli tako, kako god,
vi mog oca niste poznavali i mislim da ćemo se složiti u vezi s tim, taj čovek je bio
čudesan, ali, ako se kojim slučajem i ne složite sa mnom i lakomisleno poverujete
majčinih rečima, opet ću ja biti taj koji je u pravu, da, dok sam ležao u krevetu i
pokušavao da zaspim, čuo sam šumove u dvorištu, ustao sam i otišao do prozora,
samo u pižami i bosonog i, video sam u tami, jasno sam video oca kako posrće i ruši
se na zemlju, vrisnuo sam, ali, otac se digao i nastavio, tako je bilo, naravno, i ja
sam, baš kao i vi, padao i dizao se, ali, nikuda nisam otišao, u pravu ste, to je nešto
sasvim drugo, takoreći, nezgrapna estetska distanca, jer, samo neuki i glupavi ljudi
mešaju uzrok i posledicu, kao moja majka, ona je nepogrešiva u *tome*, njena idiotska
fantazija sastojala se u tome da, i pre i tokom braka, sazna sve o mom ocu kako bi
mogla da ga kontroliše, u osnovi, to je bio samo glupav pokušaj i ništa više, a moj
otac je otišao, doduše, zguren i izubijan životom, ali, ipak, otišao je i, znao sam da
ga više nikada neću videti, tako je bilo, a moja majka više ne mari, ne oplakuje tog

mrtvog čoveka, ona nikada nije ni *primećivala* mog oca, moja majka je *primećivala* samo sredstvo kojim je trebalo manipulirati, a *sredstvo* joj je, u tom lovu, izmaklo i pobeglo onog momenta kada je otac prestao da *izgleda* kao lovina, sam po sebi, da, a majka je, već sutradan, čim je shvatila da joj je lovina umakla, majka je istog jutra pala u depresiju zadovoljavajući se time da me bestijalno zlostavlja i kinji optužujući me za izdaju i krah porodice, da, divni, rastužujući dani kojih više nema, zgasli su, kao što su zelene oči zgasle, onomad, na parking, a nekoliko godina kasnije, zaljubio sam se u svoju buduću ženu, i u njenu čudesnu bolest sam se zaljubio, bezuslovno joj se predao, i tik pored tog starog kampa u kome sam odrastao, tik kraj njega, izgradio sam još jedan, glanc nov, znate o čemu govorim, zar ne, kunem vam se, bio sam fasciniran tim kampom, a onda sam se, naravno, uplašio i, stuknuo sam, širom sveta postoje milioni kampova nalik ovom u kome ja obitavam, i u kome vi obitavate, i to je, istovremeno, i čudesno i zastrašujuće, i da, nezavisno od vašeg, ličnog mišljenja, mogu vam reći i ovo, ključ mog karaktera je samosažaljenje, pomisao na tugu i nesreću koja me prati tokom celog života nikada me nije napustila, nikada, i sada, kada sam gotovo star, postao sam težak, ohol čovek, teško me je zadovoljiti jer sam precizan, i tačan, gotovo nepogrešiv, mogu, bez stida, glasno da izgovorim – *ja sam dostigao ideal perfekcionizma*, a ljudima oko mene je teško da svakodnevno tolerišu moje nedostatke i moju gadnu narav, mučno je živeti sa svim tim mojim raspoloženjima koja se menjaju iz sata u sat, iz minuta u minut, ta raspoloženja koja proizvode bes, samo bes i ništa drugo, drugim rečima, nesnosan sam, i bahat, u grčevitoj borbi da me taj kaos naokolo, koji vidim i kome sam svedok, sasvim ne iscrpi i slomi, ne sumnjajte u ovo, nikako, puno ljudi oko mene gadno će i dugo patiti pre nego što ja budem slomljen, ali, znajte, nema tu previše uzbuđenja, nema tu šta više da se kaže, dosada, samo beskrajna dosada, ratovi, stadioni, bioskopi i pozorišta, škole i sajmovi, parade i smotre, mobe i slave, sahrane i krštenja, parkovi i plaže, aleje velikana i masovne grobnice, masovne histerije i masovne obmane, moralna panika i folklor...

DŽINDŽER I FRED

SAŠA ILIĆ

S neg nije prestajao danima. Nestrpljivo sam u kolima iščekivao vremensku prognozu. Krenuo sam na posao. Moj radio bio je *zakucan* za Studio B: prelazak sa bezbrižnog DJ sata na blok sa vestima izgledao mi je kao da iznenada gubim tle pod nogama. Taj pad nije podrazumevao tresak, samo bi se glasovi iz zvučnika najednom uozbiljili i postali uznemirujuće izoštrani. Dok sam stajao na semaforu kod Autokomande i čekao da me reka automobila nervozno pogura na drugu stranu, slušao sam vesti koje sa stvarnošću oko mene nisu imale mnogo veze. Ljudi koji su se tislili na autobuskoj stanici delovali su izgubljeni. Onda sam pritisnuo gas i odveo se do Državnog arhiva. Parkirao sam nedaleko od kapije i prošao pored prijavnice iza čijeg stakla je odsutno čiljio portir iz noćne smene. Klimnuo sam mu i popeo se do kancelarije.

U dugačkom hodniku naišao sam na dvoje starijih kolega. Bili su zagledani u stari štampač iz kojeg nije izlazio papir. Visoki bradati muškarac, ogrnut zelenom vindjaknom, objašnjavao je kako nema poverenja u tehniku. Koleginica je gledala čas u njega čas u štampač. Kada sam se spustio na stolicu i uključio kompjuter, pomislio sam kako sam tek jutros prvi put ulovio fragment njihovog razgovora. Ranije bi se u hodniku samo došaptavali, a kada bih prošao pored njih, koleginica bi mi uputila svoj usiljeni osmeh. Tako se, verovatno, osmehivala poslednjih četrdesetak godina, koliko je radila u Arhivu. Jutros je bila bez šminke. Blizina penzije je možda uticala na promenu nekih navika. Dakako, iz straha pred konačnošću. Njih dvoje su me podsetili na potrošeni filmski par, koji se nakon doba velikih rola povukao sa scene, zadovoljivši se sporadičnim epizodnim ulogama, u kojima su glumili sami sebe iz

ranih sedamdesetih. Ona se još uvek oblačila isto, dok je on tokom poslednjih decenija prošao kroz dramu otkrivanja identiteta koji se bio sakrio iza bujne prosede brade i kose. Nikad nisam mogao precizno da vidim crte njegovog lica – bilo je na granici između razbarušenog *praxisovca* i starozavetnog *proroka* kakvih je Beograd bio pun ranih devedesetih. Jedan od njih, izvesni Toma, pokušao je da me poduči veštini savladavanja straha od smrti, kada sam ga upoznao na drugoj godini studija. Tada sam nosio očev izlizani kaput i pocepanu kožnu torbu. Moja koleginica Renata, koja se posle fakulteta sa “zelenom kartom” odselila u Čikago, glasno mi se smejala jer sam je podsećao na jeftinu kopiju likova iz Dostojevskog. Da, mogao sam biti i Raskoljnikov samo da sam tada imao više hrabrosti da izađem iz svoje male sobe i učinim nešto što će promeniti tok događaja. Ali, to se nije dogodilo. Toma me je odveo jednom na kalemegdanski bedem i naterao da priđem uz samu ivicu. Stajao sam oslonjen na prolećni vetar koji je odozdo, od Nebojšine kule, donosio miris blata i snega koji se topio. Bila je to jedina lekcija koju mi je dao. Više ga nisam viđao u Beogradu. Sretao sam druge, umobolnije, teže slučajeve, ali njega više ne. Strah je, međutim, ostao. Tog proleća je grupa specijalaca u civilu upala u redakciju *Književne reči*. Poslednji slobodan broj, koji je preko naslovne strane imao otisnut pečat prohibicije, virio mi je tih dana iz džepa kaputa. Renata me je zadirkivala kada bi me srela u podrumu studentske menze na Obilićevom vencu. “Hej Černiševski!” viknula bi s kraja reda, “Vuče ti se rep!”

Možda me je zbog tog repa nekoliko ljudi jutros s čuđenjem pogledalo u hodniku. Čak i maskote Arhiva: bradati Fred Aster i uvela Džindžer Rodžers. Da su bili malo slobodniji, mogli su da se uhvate za ruke i zaplešu kraj stočića sa štampancem. Ona je imala kancelariju pored moje; delio nas je tanak zid od gipsanih ploča. Povremeno bih je čuo kako rupe, kuda prolaze cevi parnog grejanja, zatisku je stiroporom. Njen i Fredov razgovor bi se potom pretvorio u šum i brundanje. Jednom, kada sam ostao do kasno u kancelariji, čuo sam je kako glasno priča preko telefona. Očigledno nije primetila da sam još tu. Zavalio sam se na naslon stolice i nastavio da prisluškujem. Ubrzo sam shvatio da razgovara s nekim na položaju, možda sa zamenikom upravnika ili čak sa samim upravnikom Radićem. Odgovarala je kratko i glasno kao da se bojala da neće zvučati dovoljno uverljivo ako bude tiha. Sve je pregledala, rekla je, ali tamo nije našla ništa. Onda je napravila pauzu, ispuštajući neke grlene glasove kao da potvrđuje ono što je čula s drugog kraja žice. Da, rekla je, on je takođe sve pregledao. I ništa. Mogu da dođu kod nje. Sve će im objasniti. Toga odavno nema u Arhivu. Ona garantuje svojom privrženosti ovoj kući. Konačno je taj neko bio zadovoljan, pa ju je ostavio na miru. Zamislio sam je kako sporo spušta slušalicu, stoji još nekoliko trenutaka a onda se ruši na stolicu.

Uvek bi stajala kada priča preko telefona ili kada bi neki muškarac ulazio u njenu kancelariju. Internet je retko koristila, radije bi otpešaćila do nekog i saopštila mu to što ima da kaže. Bila je starog kova, verovala je da ne treba ostavljati bilo kakve pisane tragove, što se duboko kosilo sa logikom institucije u kojoj je na mestu šefice Odseka za obradu arhivalija provela radni vek.

Telefon je pozvonio. Bila je to sekretarica upravnika Radića koja me je pozvala da hitno dođem na razgovor. Nekoliko trenutaka sam stajao pred vratima upravnikovog kabineta s rukom u vazduhu, spremnom da pokuca. Tada sam prvi put video da je srebrna ploča s njegovim imenom bila neukusno velika, duplo veća od svih ostalih na kancelarijskim vratima Arhiva. Pokucao sam i ušao unutra. Upravnik me je primio bez ikakvog pozdrava i gestikulacije. Pokazao mi je pogledom gde da sednem dok je sam zauzeo položaj dijagonalno od mene. Sedeo je prekrštenih nogu, dok su mu prsti na rukama bili isprepleteni i stegnuti do pucanja zglobova. Iza njega, kao opomena da ne razgovaram s čovekom već sa državom, stajala je zastava na kratkom koplju. Bili smo sličnih godina, ali njega je rad u državnim institucijama, uglavnom ministarstvima, učinio samouverenijim i starijim. Jedino je njegov piskutavi glas uz naglašeno pljuckanje kod labijala podsećao da se u tom odelu povremeno nije osećao najudobnije. U Arhiv je došao s velikom preporukom “odozgo”, pošto je povodom Dana državnosti u Palati federacije organizovao izložbu o stradanju ćiriličnih knjiga i dokumenata u ratovima devedesetih. Kao ekspert za *papir od nacionalnog značaja*, postao je upravnik Državnog arhiva u Beogradu. Zaposleni arhivisti su se silno obradovali jer nijedan od bivših upravnika, kako su govorili, naročito njegov prethodnik koji je oteran s tog mesta zbog sumnje da je “radio za strane arhive”, nije imao osećaj za čuvanje prošlosti. “Vi ste pisali o gospodinu predsedniku?” bio je direktan Radić. Oči su mu se smanjile iza naočara. “Znate li šta to znači?” “Ne, zašto?” jedva sam uspeo da izgovorim. “Meni je svejedno, znate”, rekao je on, “ali stigli su mi signali *odozgo* da bi to moglo da bude loše po kuću koju vodim.” Ranije sam primetio da je često kao izvor navodio to *odozgo*, pri čemu bi svaki put podigao desni kažiprst i pogledom potražio nešto neodređeno gore. Sada se to ponovilo. Njegov mistični kontakt s tim nekim *gore* ovoga puta je bacio snop svetlosti na mene. “Pisao sam i o drugim stvarima”, rekao sam, “ranije. Niko se nije bunio... Mislim, niko *odozgo*.” “Heh”, osmehnuo se: “Ovo je drugo. Znate, sve je to ok., samo ima taj jedan detalj preko koga oni ne mogu da pređu. A u detaljima je neki đavo, zar ne?” “A koji je to detalj?” bio sam radoznao. On je zakolutao očima pokazujući mi da ne smem da postavljam suvišna pitanja: “Koji detalj, koji detalj?” Onda je ustao kao odbačen oprugama i otišao do svog radnog stola gde je, ispostavilo se, ležao odštampan moj tekst objavljen pre desetak dana. Okrenuo ga je ka meni. Izdaleka sam

nazreo mnoštvo intervencija crvenom hemijskom. “Biću otvoren”, rekao je, “ima tu previše jebenih detalja koji su im zasmetali... Pa, pogledajte ovo.” “Nisam znao da pratite moj rad”, pokušao sam da budem ironičan. “Kojesta”, rekao je on vraćajući se na stolicu, “ja nemam vremena za to, ali vaše kolege imaju.” “Kolege? Koj kolege?” “Ovaj tekst su mi doneli koleginica Janković i kolega Šarac, znate.” “Oni?” rekao sam vrteći sve dosadašnje susrete sa Džindžer i Fredom u hodniku. “Da, oni... Nekim ljudima to smeta. Ispostavilo se da su bili u pravu.” “I šta ćemo sad?” jedva sam izustio. “Razmišljao sam mnogo, znate. Moraću da vas sklonim na neko vreme.” “Da me sklonite?” “Pa da. Od ljudi u kolektivu. Svuda se pročulo za vas... Da ste to napisali...” “Da sam to...” “Jeste. Da ste to”, ponovio je on: “Zato vas prebacujem u podrum Arhiva... Znate gde je to?” “Čuo sam, ali još nisam silazio dole.” “Uputiće vas vaš novi šef Trifunović, znate. Od sutra, radite dole.”

Dočekao sam več u svojoj bivšoj kancelariji. Čekao sam da bat koraka u hodniku umine i da svi odu kućama. Na povratku s razgovora, nikoga nisam sreo. Fred i Džindžer su se sakrili na vreme. Nisam ih čuo ni u susednoj kancelariji. Jedino je vodoinstalater nešto petljao sa slavinom u toaletu, očigledno neobavešten. Telefon nije zvonio. Sat na zidu je stao. Veliki plakat sa Žeželjevim ilustracijama je sporo tonuo u mrak. Nisam palio svetlo. Zavalio sam se i podigao noge na susednu stolicu. Povremeno su me bolela kolena pa sam morao neko vreme da držim ispružene noge. Napregnuto sam osluškivao. Arhiv je bio neuobičajeno tih. Ljudi su se ćutke povlačili iz svojih kancelarija posle radnog dana. Kroz prozor sam video perjane jakne i krznene kape kako brzim koracima odmiču ka kapiji. Ovo je privilegija, pomislio sam, to što mogu da gledam kroz prozor, jer uskoro ga više neće biti. I niko se neće zapitati gde sam nestao. Uostalom, ko se ikada brinuo zbog nestanka ljudi. I ko je nestajao? Samo oni koji su morali da nestanu. U tim slučajevima, njihovo odsustvo je samo stvaralo dodatnu udobnost za ostale. Pitati se o njima svakako nije spadalo u svakodnevnu brigu ovih ljudi koji su sada žurili svojim kućama, gde će uskoro podgrejati ručak, poigrati se sa decom, pogledati vesti na prvom kanalu, dočekati neku seriju i zaspiti na kauču pre njenog kraja. Fred i Džindžer su izašli među poslednjima, prosto su otklizali po tankom ledu, a onda su ruku pod ruku, krenuli nizbrdo ka Ulici 27. marta. Kuda li će njih dvoje, pitao sam se. Možda na ručak? Na kafu? U hotelsku sobu? Zaslužili su malo opuštanja. Imali su oboje preko šezdeset, međutim sada mi je bilo jasno da ih vitalnost nije napustila. Bili su aktivni na poslu, verovatno i u krevetu. Samo za Freda nisam mogao da budem siguran. Delovao mi je poprilično oronulo. Još s tom ogrnutom vindjaknom, koju začudo nikada nije oblačio osim kada temperatura ne padne ispod minus dvadeset, podsećao me je na tipove koji samo pričaju ali ne mogu da učine bogznašta. Moja mlađa koleginica

Višnja, koju je Fred vrbovao na nekom seminaru na Fruškoj gori da počne da piše za neki njegov časopis, rekla mi je kako je u njegovoj hotelskoj sobi videla VEP opremu. Zbog tog *detalja* je odbila saradnju s njim. Sada sam mogao da zamislim njega i Džindžer kako se pošto su završili sa mnom posvećuju toj francuskoj aparaturi za podizanje potencije. U pitanju je čista mehanika, uputila me je Višnja iskusno, jedan plastični cilindar, malo pumpanja i podvezivanje kao kod jarca. Videla je to na televiziji. No možda mu ovog puta nije bio potreban VEP. Možda im je ovo sa mnom bilo dovoljno za malo životnog zadovoljstva, pa makar trajalo samo tri minuta.

Vozio sam zaobilaznim putem do stana kako bih što duže ostao uz radio. U međuvremenu je ponovo počelo da sneži. Nastojao sam da pogodim svako crveno svetlo u Bulevaru. Iza usporenog pokreta brisača video sam ljude kako pretrčavaju ulicu van pešačkog prelaza. Iako sam bio oprezan, jednom sam morao naglo da zakočim. Čovek koji se oslonio rukama na moju haubu potražio me je gnevnim pogledom iza stakla. Snežna skrama nas je na trenutak razdvojila a kada su je brišači očistili, njega više nije bilo. Mogao sam da ga pregazim. Onda ne bih otišao u podrum nego pravo u zatvor. Arhiv bi odahnuo, jer će ovako imati jednog člana na izdržavanju kazne sa ograničenom slobodom kretanja. Pretpostavio sam da im ta moja delimična sloboda zapravo najviše smeta, jer kada bi mi potpuno zabranili kretanje, odnosno izlaženje iz podruma, bilo bi svakako najbolje. Ako je neprijatno podsećanje daleko od pogleda onda je sve podnošljivije. Pomislio sam na Freda i Džindžer koji sada mora da su već bili u kupatilu. Njima bi zapravo bilo najbolje da me više nikada ne vide. Da je ovo bila 1948. a ne 2012, onda svakako ne bi bilo problema posle potvrde *odozgo* da stavovi koje sam izneo u tekstu o predsednikovoj poseti Banjaluci nisu u skladu s državnom politikom. Ostavili bi me u uverenju da mogu slobodno da se vratim kući, možda bi mi dopustili i da skuvam kafu, da se istuširam ili čak zadremam na sofi. Sačekali bi noć da pozvone na vrata. Ušli bi ćutke, pretpostavljam njih trojica. Počeli bi da prevrću po mojim stvarima i traže *nešto* za šta su dobili nalog. I oni i ja, znali bismo dobro da to *nešto* ne postoji, da se radi o jednom migu *odozgo*, zbog kojeg bi trebalo što hitnije da napustim stan, a potom i Beograd. Dok sam skretao kod Cvetkove pijace, setio sam se intervju sa Ženi Lebl u *Golom životu*. Ne znam zbog čega, ali najstrašniji mi je bio deo o njenom transportu kroz bezbrižni Beograd. Stvarnost logora, kasnije, na Svetom Grguru, ostala je bez tog kontrasta koji je delovao poražavajuće.

Novi šef Trifunović dočeka me je sutradan ujutro pred vratima stare kancelarije. Rekao mi je da ne brinem jer će momci iz tehničke službe u toku dana doći po moje stvari i prebaciti ih u podrum. Za to vreme, on će mi pokazati šta će od danas biti moje novo zaduženje. Zamolio sam ga da pripaze na Žeželjeve

plakate, na šta se on ironično osmehnuo. Poveo me je jednim uzanim hodnikom do teretnog lifta koji je izgleda već dugo bio van upotrebe. Zbog toga smo krenuli uzanim požarnim stepeništem naniže. Spustili smo se najpre u prizemlje, a potom još dva sprata niže. Bio je to depo sa neobrađenim materijalima, prepun kutija, polica nakrcanih prljavim fasciklama i papirima, dok su na podu ležale pocrnele biste bez postamenata koje su ličile na Lenjina, Lolu Ribara i na još neke istorijske ličnosti čijih imena nisam mogao da se setim. “To je, dakle, to...” rekao sam više za sebe. “Jeste”, odgovorio je Trifunović i poveo me kroz lavirint do jedne male prostorije, zapravo niše u uglu depoa, gde je stajao oguljeni drveni sto, ista takva stolica i jedna stona lampa. Uz zid je bila prislonjena velika metalna polica, poluispunjena registratorima. Na zidu pored visio je kalendar sa zaštitinim znakom Zimske olimpijade u Sarajevu iz 1984. “Je l to znači da od tada niko nije radio ovde?” pitao sam pokazujući na kalendar. “Ma ne”, odmahnuo je Trifunović, “nego je ostalo. Možeš to da skineš ako ti smeta.” “Ne smeta mi”, rekao sam, “samo pitam.” Trifunović se počeo glavi kao da ne zna odakle da počne. Rekao mi je da ovde neću imati kompjuter ni telefon, jer mi za ovaj posao to i ne treba. Imaću pečat i veliku knjigu inventara po kojoj ću početi da sređujem arhivu. Dokument po dokument. Takođe mi je pokazao metlicu i mali usisivač kakav sam ponekad viđao u boljim restoranima. To će mi biti umesto svega što sam do sada koristio. U podrumu je bila građa za koju niko nije znao kom periodu pripada, na šta se odnosi, da li je vredno čuvati, unositi u fond ili je jednostavno treba rashodovati. Sve što je bezvredno, poslaće jednom na Adu Huju, gde se reciklira stari papir. Zbog bezbednosti, dodao je Trifunović naposljetku, on će me zaključavati u devet sati i otključavati u pet: imaću evropsko radno vreme. Tako mu je naložio upravnik Radić. I još nešto, upozorio me je, depo ima mali toalet na drugom kraju. Takođe, opremljen je svetlom koje ide uz svaku policu. Zbog štednje, koristi se samo ono svetlo kod police gde se radnik nalazi. To je značilo da uvek pri prolasku kroz podrum moram da palim svetlo ispred sebe i gasim ono iza svojih leđa, otprilike onako kako se majmuni kreću po krošnjama drveća, skaćući s grane na granu. Trifunović je u tome bio pravi virtuoz, kretao se kroz podrum kao putujući snop svetlosti. Pri kretanju, uvek ga je pratilo škljocanje prekidača, da bi se naposljetku pojavio preda mnom u titravoj žučkastoj auri od koje bi me na trenutak zabilele oči.

Bio sam prepušten hartiji i prašini. Pogledao sam prema svom radnom stolu a onda ka gomili razbacanih arhivalija. Ne znajući šta da radim, spustio sam se na stolicu i zaronio lice u šake. U podrumu je samoća dublja nego na drugim mestima. Pošto nema ventilacije, sve je ustajalo, začudo mekano ali hladno. Mekano zbog decinijskog sloja prašine i ledeno zbog odsustva dnevne svetlosti ili

veštačkih izvora toplote. Dokumenti se ne greju. Zapitao sam se da li je ovde neko uopšte sedeo pre mene. Dodirnuo sam radnu ploču i shvatio da je bila očišćena. Takođe i stolica. Verovatno su to nedavno spremili za mene. Jedino je kalendar s Vučkom bio prašnjav. Sigurno je te davne 1984. visio na zidu neke kancelarije, možda baš u kabinetu nekog Radićevog prethodnika. Slušao sam dosta o tim upravnicima iz osamdesetih. Bilo je onih kojih su se radnici rado sećali. Jedan od upravnika, veliki zaljubljenik u čizburgere iz Meka, kasnije je postao predsednik države. Stari Kolar, bivši vozač, pričao mi je o tome kako je počelo zlatno doba čizburgera u Beogradu. Niko se nije radovao otvaranju Mekdonałdsa kao taj upravnik, koga je stari Kolar tog 24. marta 1988. odveo službenim automobilom na Slaviju. Upravnik je voleo da sedi na zadnjem sedištu pošto mu na prednjem nije bilo najkomotnije. Osmehivao se kao Buda, likujući nad činjenicom da je to bio prvi Mekdonałds u centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Nakon mnogobrojnih besplatnih čizburgera i šejkova te večeri, upravniku je drastično skočio krvni pritisak, pa ga je stari Kolar hitno prebacio u Urgentni centar. Jedanaest godina kasnije, na isti dan, u isto vreme, počelo je bombardovanje SRJ zbog *čizburger politike* koju je bivši upravnik vodio na mestu predsednika države. Kada je nakon 2000. završio u Haškom tribunalu, pravdao se da ga je u životu interesovao samo *happy meal*, ali da za progone, zločine i hladnjače nikada nije čuo. Vrativši se u Beograd, omršaveo i oslobođen svih optužbi, obećao je pred domaćim novinarima da više nikada neće pojesti nijedan čizburger i to potvrdio hitnim odlaskom na burek. Radnici Arhiva nikada nisu pomislili da u radu njihovog bivšeg šefa nešto nije bilo u redu. Naprotiv, svi su, pa čak i stari Kolar, pričali o njemu sa setom.

Dan sam proveo u raščišćavanju jednog ćoška gde su ležali rasuti papiri, očigledno samo izručeni tu iz neke kutije koja je arhivistima bila potrebna za druge stvari. Pokušao sam da spojim dokumente po stranicama i datumima. Pedantno bih usisao svaki papir i potom zaheftao listove koji su se nadovezivali jedan na drugi. Bila je to gomila dokumenata o zemljišnim transakcijama u Vojvodini, planovi za izgradnju Gazele, Bloka 45, Beograđanke. Usledili su transkripti govora sa sednica Gradskog komiteta SK. Svaki dokument je imao svoj inventarski broj, ali u velikom delovodniku osim tog broja nije stajalo ništa. Moja dužnost bila je da očistim dokument, opišem ga i stavim na mesto koje mu je po signaturnom broju pripadalo. Na kraju radnog dana bio sam umoran, prljav i potišten zbog odsustva ljudskih glasova i svetlosti. Nisam znao da ću se toliko obradovati Trifunovićevoj pojavi u pet sati popodne. Došlo mi je bilo da ga zagrlim među policama, ali sam se suzdržao. “Je l bilo dobro?” pitao je on merkajući srediđ materijal na stolu. “Aha, uglavnom”, rekao sam spremajući se da krenem. “Videćeš, još ćeš se ti naviknuti na

ovaj podrum”, rekao je on sasvim ozbiljno. “Misliš da će potrajati?” pitao sam ga. “Pa, sad, kako se uzme. Upravnik misli da hoće.” “To ti je on rekao?” “Čuo sam od njegove sekretarice”, potvrdio mi je Trifunović, “ona mi uvek sve kaže”. “Aha, pa šta kaže za mene?” “Kaže da si opasno naljutio nekog *odozgo*”, odgovorio mi je Trifunović oponašajući upravnikovu gestikulaciju. “Ma znam to, nego šta kaže, dokle ću ostati u podrumu.” “Ah, pa to ne zna ni upravnik. Niko to ne zna.” “Kako niko ne zna?” nervirao sam se: “Kako baš niko? Je l bio neko pre mene ovde?” “Ovde?” zamislio se Trifunović kao da sam mu postavio najteže pitanje: “Čekaj, mislim da jeste.” “Jeste?!” ponovio sam, “A ko je bio? I kada?” “Mislim da je jedno vreme bio kolega Šarac”, prisećao se Trifunović. “Ko? Pa, zar Fred?” zbunio sam se. “Koji sad Fred?” pogledao me je Trifunović takođe zbunjeno. “Ma ne, hoću reći kolega Šarac”, ispravio sam se, “koliko je trajalo to njegovo?” “Rekao bih mesec-dva.” “Zar toliko?” snužio sam se: “A zbog čega on? Ja se toga ne sećam...” “Toliko, da... Pa bilo je to pre godinu i nešto. Ti još nisi radio kod nas. Uostalom, pitaj njega”, rekao je nervozno Trifunović i dao mi znak rukom da krenem ispred njega. On je išao za mnom, paleći i gaseći svetla. Kretali smo se kroz podzemni lavirint sve do izlaza, gde smo se rastali: ja sam krenuo napolje na svež vazduh, a on stepeništem naviše, ka kancelarijama uprave. Verovatno je žurio da podnese dnevni izveštaj.

Kolona se pomicala sporo. Sneg u Beogradu zakoči sve. I život. Meni je, međutim, nakon podruma grad delovao dinamično, dok je na Studiju B išla Vejtsova stvar *Bottom Of The World*. Kao da sam se vratio iz prošlosti u sadašnji trenutak. Ali gde je taj sadašnji trenutak zapravo bio, pitao sam se prateći oprezno auto na kome nisu radila stop svetla. I koliko taj trenutak ima veze s mojim podrumskim životom? Gde se to nalazio kontakt između tih svetova? Onda mi je pogled slučajno pao na billboard koji je najavljivao muzički događaj sezone pod sloganom “Vesele devedesete”. Možda je to bila jedina vidljiva kopča. A možda je trebalo tražiti mnogo dublje. Ponovo mi je na pamet pao Fred. Dakle, on je bio moj prethodnik. Pitao sam se šta je bio njegov greh. Koliko mi je bilo poznato, on se nije bavio pisanjem za novine niti je u životu radio nešto drugo osim arhivskog posla, a i taj posao jedva da je obavljao. Zanimala ga je samo Džindžer, s kojom je razvio posebnu vezu. Znao sam da je uređivao časopis za arhivistiku, ali tu nije moglo da dođe do bilo kakve greške. Njegov slučaj je očigledno bio komplikovaniji od mog. Međutim, sada više nisam imao koga da pitam o čemu se tu radi. Naši svetovi su se naglo razdvojili, on je otplesao sa Džindžer, a ja sam se stropoštao u podrum. Niko tu više nije priželjkivao bilo kakav susret, niti je do njega moglo doći. Setio sam se onda svoje kolegice Višnje. Ona mi je poverila priču o Fredovom vrbovanju na Fruškoj gori. Pomislio sam da možda mogu s njom da stu-

pim u kontakt. Nekada mi je bila naklonjena, čak smo više puta popili kafu zajedno u arhivskom bifeu u prizemlju. Shvatio sam naposljetku da to ne mogu da učinim u radno vreme, jer od devet do pet sam u depou, a pre i posle toga sigurno ne mogu da je nađem u Arhivu. Njen telefonski broj nisam imao. Preostajao mi je samo Trifunović kao moguća veza sa gornjim svetom. Ili eventualni poziv upravnika Radića koji bi mi saopštio da je moja kazna gotova. Da, sve više sam o tom svom boravku pod zemljom počeo da razmišljam kao o kazni. Živ zakopan među dokumentima. Brinuo sam se šta će reći moja majka kada bude saznala da više nisam gore, u svetloj kancelariji koju je ona jednom prilikom videla kada je došla u Beograd da me poseti. Sećam se kako je stajala pored prozora i smireno gledala prema kapiji. Po njenom izrazu lica shvatio sam da je konačno bila zadovoljna. Ne mnome, već životom koji joj nije baš mnogo toga dao. Šta će se dogoditi kada ovih dana bude okrenula moj kancelarijski broj i javi joj se neko nepoznat. Šta će joj taj neko reći? Gde sam? Zašto sam premešten. Zato bi bilo dobro da je što pre nazovem i pokušam da joj objasnim šta se dogodilo. Ona se oduvek bojala mog pisanja i evo, sada je ta njena strepnja bila realizovana. Bio sam pod kaznom, u podrumu Državnog arhiva usred Beograda, dok je gore, na višim spratovima, život uveliko tekao, ljudi su pili kafu, smejali se i ogovarali jedni druge. Džindžer i Fred su mogli da puste svoje glasove ili čak da zaplešu u njenoj kancelariji iz koje je, uistinu retko, dopirao prigušen zvuk nekog starog šlagera.

347

Ne znam kako sam nabasao na taj dokument. Možda sam ga uzeo jer je za razliku od ostalih bio zaštićen providnom plastičnom folijom. Izvukao sam ga iz hrpe požutelih dokumenata i zavirio unutra. Papir je bio očuvan ispod plastike, a to mi je bilo najvažnije: izbeći kontakt s prašinom koja je počela da me draži na kihanje. Dokument je na moje čuđenje imao signaturu strogo poverljive građe Državnog arhiva – SPIDA, čijeg broja u knjizi inventara jednostavno nije bilo. Pošto sam prelistao povezane stranice, shvatio sam da se radilo o čitavom nizu dokumenata iz jedne serije koja je pratila rad ovlašćene Grupe Državnog arhiva (GDA) za prikupljanje arhivskog materijala iz ratom ugroženih područja u periodu 1991–1995. Rukovoditelji te grupe bili su potpisani inicijalima S. J. i V. Š. “Simona Janković”, izgovorio sam tiho razrešenje inicijala: “I Vlastimir Šarac... Džindžer i Fred”. Brzo sam očistio korice fascikle i seo za sto. Preda mnom se otvorio dokument o kome nisam mogao ni da sanjam. Sve je bilo tu: naređenje koje je tadašnjem upravniku Arhiva M. P. stiglo od Vrhovnog saveta odbrane sa obrazloženjem da se hitno oformi grupa koja bi iz kriznih područja evakuisala svu relevantnu dokumentaciju. Sledila je kopija odgovora upravnika Državnog arhiva u kome kaže da će za takvu akciju ovlastiti svoje najbolje ljude, tj. S. J. i V. Š., uz napomenu da je V. Š. ujedno i kapetan prve klase u rezervi, te da se stoga svi mogu

pouzdati u njega. Bio je tu i dokument o osnivanju GDA, koja je brojala još četvero ljudi, od kojih su trojica fizički radnici a jedan je vozač. Stari Kolar, pomislio sam. Da li je zbog ovog dokumenta Fred samoinicijativno proveo neko vreme u podrumu? Šta je želeo da učini s njim? Da li ga je neko već tražio pre njega? Ponovo sam se vratio uredno otkucanim stranama. Datum prvog izveštaja bio je 20. II. 1991, a mesto Vukovar. Fred i Džindžer su sa svojom grupom stigli u razrušeni grad na Vuki odmah po ulasku JNA. Tom prilikom je preuzeta celokupna dokumentacija Vukovarske bolnice, uredno popisana, dokumenti prebrojani, a temperaturne liste sa rendgenskim snimcima su odvojene u zasebnu arhivu mimo vojne dokumentacije. Fred je tom prilikom zapisao sledeće: "Nikada niko ovako nije razorio neki srpski grad kao što su to uradili takozvani hrvatski branitelji. Ipak, GDA je i pored toga, uloživši herojske napore, uspela da prikupi značajan arhivski materijal koji će uskoro poslužiti za obnovu života među ovim ruševinama." Mogao sam da ga zamislim kako ogrnut maskirnom vindjaknom sedi u dvorištu Vukovarske bolnice, među kamenjem i šutom, držeći na kolenima pisaću mašinu na kojoj tipka ono što mu Džindžer diktira. Uveče, istog dana, dok vojska autobusima nekud odvozi zarobljenike iz bolnice, GDA se kamionom vraća u Beograd, spušta materijal u depo, da bi se sutradan njih dvoje pojavilo na poslu u civilnom odelu, zaneti pitanjima signiranja *pozajmljenih* arhivalija koja dugo ekspliciraju na kolegijumu, kao da se prethodnih dana ništa nije dogodilo.

U kolima, dok sam skretao iz Ruzveltove ulice u Bulevar, shvatio sam kako mi je tog dana do ruku došlo nešto s čim ne znam šta da radim. Kome bih mogao da prijavim pronalazak tog dokumenta koji je Državni arhiv direktno optuživao za učešće u pljačkanju i devastaciji arhiva po bivšoj državi, kada su ratne operacije vojske bile samo prethodnica za pobedničke ulaske GDA u javne trezore, arhive, biblioteke, ali i u privatne fondove, skrivene po kućama i podrumima. Pomislio sam najpre na Trifunovića, ali sam ubrzo odustao od te ideje. Potom na Višnju, pa na upravnika Radića, a naposletku čak na Džindžer i Freda. Pokušao sam da zamislim njihovu reakciju dok im objašnjavam šta sam pronašao u njihovom depou, koji su u međuvremenu preinačili u kaznionicu. Razmišljao sam onda o jednom političaru iz opozicije koga sam upoznao preko redakcije lista za koji sam povremeno pisao. Shvatio sam da bi i to bio potpuni promašaj. Na um mi je pao i ministar kulture, pa ministar vojni, predsednik Specijalnog suda u Beogradu, no niko od njih mi nije ulivao poverenje. Zapravo, dok sam na skali iznova tražio Studio B, čiji signal je uvek slabio pored bivšeg studentskog doma "Ivo Lola Ribar", zaključio sam da bi sve ponuđene opcije bile podjednako kobne po mene. Naposletku mi je ostao samo našminkani predsednik Republike, ali kako da mu se javim posle svega i objasnim

mu da imam nešto veoma važno da mu kažem. Verujem da ne bih ni mogao da do-
prem do njega, osim ako se ne opašem plastičnim eksplozivom i tako pokušam da se
probijem do predsedničkog kabineta na Andrićevom vencu. Video sam već specijal-
ce kako me zaustavljaju dimnim bombama, vezuju i vode u zatvor. Poslednjih dana,
svaka potencijalna linija mog izbacivanja iz podruma završavala se u zatvoru. Zato
sam uzeo mobilni telefon i nazvao svoju majku. “Šta radiš?” pitao sam je. “Sinko
moj”, rekla je mirno, u dijalektu, što mi je nekada smetalo, ali ne i ove večeri: “Zvala
sam te od jutros... Dvaput. Neka žena se javila. Reče mi da ne zna gde si.” “Niko mi
nije preneo... Kako si ti?” “Ma dobro, dobro sam... Gledam ove vesti i sve mislim
na tebe. Čuvaj taj posao. Vidiš šta ovi gore rade.” “Vidim, vidim”, kažem, ne zna-
jući šta da joj odgovorim dok pokušavam da sledim upute saobraćajca koji palicom
pokazuje zaobilazni smer, očigledno zbog nekog udesa. “Je l me čuješ?” ponavlja
ona. “Ma, čujem te, nego vozim.” “Opet pričaš i voziš. C, c, c... Uopšte ne paziš na
sebe.” “Pazim, kako ne pazim, nego hteo sam nešto da ti kažem.” “Šta to? Je l se de-
silo nešto? Znala sam...” “Ma ništa posebno”, pokušavao sam da je umirim: “Možda
bih menjao ovaj stan... Preskupo mi je to, znaš.” “Pa, imam ja tu koleginicu”, za-
počinje ona, “a ona ima rođaku koja izdaje stan. Nije velik, a ni skup... Mogu da je
zovnem.” “Zovi je”, kažem joj: “Izvini, moram da prekinem, gužva neka, čujemo
se kasnije.” Nastavio sam da vozim još umorniji nego pre. Majci nisam uspeo ništa
da kažem, mogao sam da pretpostavim kuda bi nas taj razgovor odveo. U poslednje
vreme, sve teže se nosila sa nepovoljnim vestima iz mog života, a stizale su uglavnom
takve. Pojačao sam radio. Išla je stvar *God’s Away On Business*.

349

Sledeći dokument o radu GDA bio je datiran 19. 12. 1991. Mesto:
Hrvatska Kostajnica. Džindžer i Fred su stigli posle operacija u Zapadnoj Slavoniji.
U izveštaju su precizno pobrojani svi objekti iz čijih ruševina je naknadno izvla-
čena arhiva, zapravo ono što je uspeo da izmakne vatri: Kapela sv. Ane (1720),
Kapela sv. Roka (1779), Kapela Glavosijeka sv. Ivana Krstitelja, Franjevačka cr-
kva sv. Antuna Padovanskog sa Franjevačkim samostanom, kao i župna Crkva sv.
Nikole (1706) ispod čijih ruševina je pronađeno najviše neoštećenog materijala,
dokumenata i bogoslužbenih knjiga na latinskom jeziku iz ranog osamnaestog veka
(ukupno 142). Priložene su i fotografije srušenih objekata. Na jednoj od njih, po-
red zidova Kapele sv. Roka, koji nije uspeo da se odupre poslednjem naletu kuge,
stoje Džindžer i Fred. Ona deluje mnogo mlađe, kosa joj je vezana u rep. Blago
je oslonjena na njegovo rame s kojeg je malo kliznula ogrnuta vindjakna. Fred u
rukama drži kutiju, očigledno arhivsku. Iznad bujne crne brade i brkova, negde u
dubini, svetle njegove oči. Na kraju ovog izveštaja, Fred je zapisao sledeće: “Gde
god dođemo, zatičemo samo ruševine i paljevine. Naši neprijatelji nemaju milosti

čak ni prema svojoj prošlosti. Ipak, jednog dana će se pokazati da je GDA spasila temelje ovog dela sveta. A to su dokumenti. To je najvažnije.” Moja znatiželja postajala je sve veća. Nastavljaio sam da čitam ovaj materijal, rizikujući da će me Trifunović otkriti u poduhvatu koji je odavno prevazišao opis mog posla. Bacio sam pogled prema gomilama hartije, zatim ka naherenim bistama i vratio se čitanju. Dokument je nosio datum 3. 4. 1992. Bijeljina. Džindžer i Fred su došli odmah po ulaska JNA u taj grad. Otišli su najpre sa svojom grupom do gradskog arhiva, napravili trijažu dokumenata, a potom do gradske biblioteke. Pri tom su svojim kamionom na ulicama zaobilazili tela ubijenih Bošnjaka, čiju smrt je Fred opisao u završnim rečenicama izveštaja kao “posledicu konvertitskog varvarstva”. Na jednoj fotografiji Rona Haviva, koji je tih dana boravio u Bijeljini, zabeležen je prizor iz neke improvizovane menze. U prvom planu je borac u maskirnoj uniformi sa amblemom “Dobrovoljačke garde”, koji zamahuje kašikom, dok u dubini slike, za širokim daščanim stolom, diskrento nagnuti jedno prema drugom, iznad porcija koje se puše, sede Džindžer i Fred.

Kada sam tog popodneva izašao iz Arhiva, pogledao sam ka niskom oblačnom nebu iz kojeg je na moje lice sipilo mnoštvo ledenih iglica. Raširio sam ruke, prepuštajući se zimskoj svežini. Udisao sam duboko. Sneg je padao sve jače. “Pa gde si ti, pobogu?” čuo sam nečiji glas sa stepeništa iza svojih leđa. U polumraku, prepoznao sam Višnju, koja je s posla izašla kasnije nego obično. “Hej, pa gde si ti?” pitao sam je stavljajući ruke u džepove jakne. Malo kasnije, sedeli smo u jednom kafiću nedaleko od Arhiva. Ispričao sam joj sve šta mi se dogodilo poslednjih dana, na šta je ona samo vrtela glavom. Saznao sam da je Džindžer u međuvremenu postala zamenica upravnika i da se od tada više nikome nije javljala u hodniku. Fred ju je pratio kao pretorijanac. Nakon mog “nestanka”, počeli su da se obračunavaju s ostalim nepodobnim kadrovima. Neke su otpustili a nekima su počeli da broje svaki minut na poslu i svaki gutljaj kafe koji su popili u bifeu. U kući je zavladao strah. Pažljivo sam posmatrao Višnju dok mi je to govorila. Pitao sam se da li smem da joj poverim svoje otkriće. Po načinu na koji mi je odgovarala, kada bih je pitao za upravnika Radića, shvatio sam da mogu. Pošto sam joj ispričao sve što znam o kolekciji dokumenata SPIDA, začutao sam, ispitujući njenu reakciju. Delovala je uznemireno, ali bilo je očigledno da je na mojoj strani. “Da li znaš gde njih dvoje stanuju?” pitao sam je. “Pa, jebote, oni ti ne žive zajedno”, rekla je Višnja ispijajući poslednje gutljaje makijata, “on je na Novom Beogradu a ona u blizini Arhiva. U Bulevaru... Kod *Madere*... Na posao dolazi pešice.” “Možeš li da mi nabaviš njihove tačne adrese?” “Ti si otkaćen. Koji će ti?” “Važno je”, rekao sam, “evo, zapiši moj broj i javi mi se kada nešto saznaš.”

U kolima sam se osećao najbolje. Preda mnom je bila duga i snežna noć. Mogao bih da izađem na auto-put i krenem nekud, palo mi je na pamet. Možda ka granici. Šidu ili Horgošu. Ili možda na jug, što dalje od senke Beograda. Automobili sa snežnim smetovima na krovovima klizili su sporo ka Autokomandi. Probijao sam se nekako ka auto-putu i nastavljao ka Mostarskoj petlji. Do tamo ću odlučiti na koju stranu da krenem. Sa Studija B su išle vesti. Izbori koji su sledili biće najvažniji u istoriji, tvrdio je neko iz nižih političkih struktura. Nikada ranije nisam čuo za njega. Zvučao je samouvereno i zadovoljno. Pobeda je, tvrdio je ozbiljnim glasom, zagarantovana, jer građani dobro znaju šta je dobro a šta loše po njih. To je kao na nekom biblijskom početku, nasmejao sam se u sebi, kao prilikom kušanja sa Drveta poznanja. Ko je jeo od njihovih uvezenih jabuka iz Argentine, moći će s lakoćom da razlikuje dobro od zla. Džindžer i Fred, međutim, nikada nisu kušali te jabuke. Živeli su u ono vreme sveopšte *nevinosti* kada se ništa nije moralo skrivati. A onda, jednog dana, neko od njih dvoje prvi je kušao *zabranjeno voće*. Kladio bih se da je to bio Fred. Vraćajući se iz Arhiva, mora da je otišao do Crkve sv. Marka i tamo pao na kolena. Pošto nikog nije bilo u blizini, potpuno se opušio na podu i počeo da rida. U tom burnom otkrivanju sopstvene *golotinje*, shvatio je u magnovenju *ko je, šta je i šta bi trebalo da radi* u životu. Tada mu je prišla prodavačica sveća, pomogla mu da ustane i podigavši njegovu tešku vindjaknu sa zemlje brižno ga je ogrnula njome. Fred je to shvatio kao znak *odozgo*. Nije jasno video lice te žene koja mu je pomogla. Kasnije se samo sećao njenih obrisa koje je nazreo u svetlu otvorenih ulaznih vrata. Dok sam razmišljao o Fredovom preobražaju, prošao sam Mostarsku petlju i nastavio da vozim auto-putem ka Šidu. Opet je išao Tom Vejts. Njegova nova stvar *Chicago*. Možda je Vejts bio u pravu. Da, trebalo bi otići nekud odavde. Napustiti podrum zauvek. Trebalo bi posetiti neka nova mesta koja nisam pre video. I da, možda će sve stvari biti bolje, tamo negde, u Čikagu. Ali pitanje je, šta je hrabrije u ovoj noći, otići ili ostati u Beogradu. Da li se plašim? pitao sam se dok sam skretao ka izlazu za Šimanovce. Tamo sam nekada vozio auto na servis. Bila je to najdalja tačka do koje sam dospevao u dnevnim relacijama po Beogradu. Da, bojim se, odgovorio sam samom sebi dok sam parkirao na nadvožnjaku iznad auto-puta, kojim su sve ređe promicala vozila, uglavnom robusni kamioni. Pojačao sam radio i izašao napolje, na sneg, ostavivši otvorena vrata na autu. Zapalio sam cigaretu, prvu posle toliko vremena. Ponekad je preteško preći te ustaljene granice dnevnih i noćnih kretanja. Kao i ovu tačku u Šimanovcima. A verovao sam da ću se odvesti dalje. Šta me je zaustavilo? Obrisao sam nagomilani sneg sa metalne ograde i naslonio se na nju. Konstrukcija bi se zatresla pri prolasku teretnjaka. Tamo, u daljini, iza vejavice, na kraju noći, ležao je Beograd. Otpuhnuo sam dim ka njemu. Dobro sam znao njegove konture, iako ih

nisam video. Bilo bi mnogo bolje da sam predložio Višnji da odemo u bioskop ili kod mene u stan i porazgovaramo o svemu. Možda zbog te moje neodlučnosti, koja se vukla godinama kao rep, nikada nisam učinio ništa osim što sam napisao nekoliko tekstova, koji su poslužili lokalnim *fredovima* da me izoluju iz društva kao opasnu bakteriju. Možda zbog toga nikada nisam postao neko poput Černiševskog, Avgusta Spajsa, Imrea Nađa, Benazir Buto, pa ni Toma Vejtsa. S pravom mi se nekad smejala koleginica Renata, ali ipak, ove zime sam dospeo u zonu izgnanstva.

Sutradan ujutro, ponovo sam sedeo nad dokumentom SPIDA. Džindžer i Fred bili su sve aktivniji kako se rat u Bosni rasplamsavao. Ubrzo je usledila njihova prva višednevna turneja koja je počela 9. 4. 1992. sa okupacijom i etničkim čišćenjem Zvornika. Zatim je došao na red Višegrad u koji su njih dvoje ušli na začelju kolone Uzičkog korpusa JNA 16. 4. 1992. u 13 časova, kako stoji u izveštaju. Fred je nakon *evakuacije* arhivske i knjižne građe iz višegradskih javnih ustanova, zapisao: “Na osnovu građe, planova i nacrtā Mimara Sinana iz 16. veka, koje je GDA spasila od ratnog bezumlja, jednoga dana bi na obali Drine u Višegradu mogao niknuti grad dostojan našeg jedinog nobelovca, kome je nedavno, čovek po imenu Murat razbio bistu. Neimar Sinan je radio sa kamenom, ali samo je dokument trajniji i od kamena i od Sinana.” Prva turneja se završila sutradan u Foči, gde je trebalo na brzinu pripremiti dokumentaciju o planiranom preimenovanju grada. Druga turneja je trajala od 3. do 7. maja i odnosila se na operacije prikupljanja građe u Derventi, Bosanskom Šamcu i Brčkom. Sledila su potom četiri putna naloga za Pale, sa tri veoma kratka izveštaja i četvrtim od 25. avgusta 1992. u kome se opisuje donošenje odluke da se sarajevska Vijećnica, budući da se do nje ne može drugačije doći, granatira i zapali, kako bi se “sprečila zloupotreba srpske arhivske građe prilikom utvrđivanja granica i eventualnih mirovnih pregovora”. Fred je tom prilikom, na osnovu podataka koje je prethodno prikupio u Državnom arhivu, održao kratko predavanje artiljercima o važnosti uništenja vojnog cilja – Vijećnice. Procenio je da bi se spaljivanjem oko tri miliona “naših okupiranih arhivskih i bibliotekskih jedinica otvorila mogućnost za proporcionalno povećanje srpske teritorije na tlu Bosne i Hercegovine”. Predavanje je nazvao “Dokument za teritoriju”. U izveštaju je zabeleženo da se nakon burnog aplauza pobunio samo jedan borac, rodom iz sela Hašana pod Grmečom, izgovarajući se da je u toj Vijećnici sigurno i knjiga *Orlovi rano lete* Branka Ćopića, te da u tom slučaju, on na nju, nikako ne bi pucao. Fred je na kraju izveštaja zapisao: “Stvaranje arhiva, baš kao i stvaranje države, oduvek je zahtevalo žrtve. Ljudi i dokumenata.”

Posmatrao sam iz kola ljude kako strpljivo čekaju gradski prevoz na zavejanim stanicama. Dok bih prolazio pored njih, pokušavao bih da na nekom licu

ulovim izraz bunta ili gneva. Ili bar nepoverenja. Toga nije bilo. Slično se događalo i u Državnom arhivu. Snežna oluja koju je upravnik Radić podigao razbacala je sve i potom zatrpala zauvek. Ljudi se nisu mnogo bunili. Prvobitno usihićenje je smenila apatija. Ljudi vole da neko radi umesto njih, da ih ubeđuje da moraju da učine nešto za sebe. Takođe, tiho uživaju u posmatranju tuđe nesreće, duboko verujući da to sa njima nema nikakve veze. Ta praksa se u Beogradu održala do danas. Radnici, koji su se vraćali s posla, ličili su na dobro sažvakane zalogaje. Jedino su đubretari u drečavo narandžastim kombinezonima delovali živo na zadnjim platformama “fauna”. Svako malo bi skakali na zemlju, dovlačili kontejnere, koje bi mašina potom dizala uvis, istovarujući gomile đubreta u svoje mehaničko ždrelo. Čekajući u kolima, posmatrao sam u auri ulične svetiljke kako se komadi đubreta otkidaju iz unutrašnjosti kontejnera i lete naniže. Radnici gradske čistoće pratili su nepomično taj čin pražnjenja. Možda je u tome bila tajna, pomislio sam. Kada bi se to neprestano pražnjenje grada na trenutak zaustavilo, čitav mehanizam bi doživeo strahovite unutrašnje turbulencije. Trebalo je uraditi suprotno od onoga što su učinili stanovnici jednog grada u Zimbabveu, povlačeći sinhronizovano vodu u svojim toaletima kako bi otpušuli kanalizacione cevi. U Beogradu bi štrajkom đubretara trebalo zaustaviti pražnjenje kontejnera. Onda bi nivo đubreta i nezadovoljstva počeo da raste i u jednom trenutku bi sigurno došao do vrha, a tada već niko ne bi mogao da zaustavi taj moćni talas pobune. Dok sam razmišljao o tome, moji revolucionarni đubretari su naskočili na kamion i brzo nestali iza prve krivine. Preda mnom je put ponovo bio naizgled otvoren. Krenuo sam dalje, povremeno uključujući brisače. Sa radija se čuo ženski vokal: “Osećam strašnu bol, a neko nema ni to.” Kasnije, taj stih se ponavljao više puta kao refren. Bilo mi je lakše da vozim uz tu pesmu. Kada se završila, shvatio sam da se nalazim u potpuno nepoznatom delu grada odakle nisam znao da se vratim. Sneg je padao sve jače.

Poslednji dokument se odnosio na prikupljanje arhivske građe u Srebrenici. Fred i Džindžer su sa svojom grupom ušli u bivšu “zaštićenu zonu” tek 12. jula 1995, negde oko 15 časova, uz pratnju jednog dela Kraljevačkog artiljerijskog puka. Tog dana, kada je počelo evidentiranje važnih dokumenata, zabranjen je pristup novinarskim ekipama. Konfiskovane su sve matične knjige rođenih, venčanih i umrlih, topografske mape, kompletna katastarska dokumentacija, statistički podaci sa prethodnih popisa, kao i dokumentacija o snabdevanju Srebrenice tokom trajanja “zaštićene zone” od 16. aprila 1993. do dana kada su srpske vojne snage zaposlele sve gradske institucije. U izveštaju se ne navodi šta je GDA radila u Srebrenici sve do 18. jula kada je bez ikakve oružane pratnje napustila grad, mišoišavši se sa vozilima ekipa CNN-a i ZDF-a, kojima je konačno dozvoljen rad

na terenu. Džindžer, koja je potpisala ovaj izveštaj, navodi da je Fred tih dana bio pošteđen arhivskog rada, jer se bavio spiskovima zarobljenika koji su i pored njegovog velikog pregnuća ostali nepotpuni. Njen jezik u izveštaju je hladan, prepun stručnih arhivarskih termina, ali pri tom nije lišen patetike kada u zaključku dopisuje sledeće: “Srebrenica sada više ne stanuje ovde, već je premeštena na jedno mnogo bezbednije mesto, u naš Arhiv gde će stručni timovi vrednih arhivista uspostaviti konačan red u ovom haosu od ljudi i brojeva.” Pročitavši do kraja ovaj izveštaj, zatvorio sam fasciklu i spustio je na oguljenu tablu stola. Pitao sam se šta da uradim s njom. Na pamet mi je padalo da je stavim ispod košulje i iznesem napolje. Ali šta posle? Kome da je pokažem? Možda najpre da je iskopiram ili skeniram i kopije stavim na različita mesta. Sa ovakavim dokumentima u rukama, mogao bih da odem kod upravnika Radića i zahtevam bilo šta. Ali šta bi se dogodilo ako bi on pozvao policiju u civilu koja je odnedavno krstarila Arhivom. Uhapsili bi me i oduzeli SPIDA. Setio sam se onda nekih scena iz filmova o ucenama i razmenama. To nikada nije išlo glatko. Neko bi uvek nastradao na kraju. Pogledao sam ponovo fasciklu pred sobom; došao sam u posed moćnog dokumenta koji me je učinio apsolutno nemoćnim. Iz misli me je prenulo škljocanje prekidača u daljini. Neko se kretao podrumom i to prilično brzo, ka meni. Po batu koraka, zaključio sam da mi se približavalo više ljudi. Zgrabio sam fasciklu i ne znajući gde da je stavim, spustio sam je nehajno na najbližu gomilu papira. U tom trenutku je snažan snop svetlosti baterijske lampe pao upravo na to mesto. Nazreo sam tri siluete. Najpre sam prepoznao Trifunovića. “Takve stvari se ne rade!” upozorio me je. Video sam onda žensku figuru kako dolazi do fascikle i polako je uzima. “Dugo smo je tražili”, rekla je žena patetičnim glasom. Bila je to Džindžer. Čovek s baterijskom lampom me je osvetlio. Instinktivno sam zaklonio oči rukom. Nisam znao ko je on. Imao je atletsku figuru. U drugoj ruci je držao motorolu. Sigurno jedan od policajaca u civilu, pomislio sam odmaknuvši se korak unazad. “Kako si mogao da pomisliš tako nešto?” pitao je Trifunović. Džindžer je stala pored njega, prekrstivši ruke preko fascikle na grudima. “Ovo je strašno važno”, rekla je kao da odgovara na Trifunovićevo pitanje prethodno upućeno meni: “Sto puta nam je do sada stizao zahtev *odozgo* da im stavimo ovaj dragoceni dokument na uvid.” “Pa zašto niste?” pitao sam. “Nismo znali gde je. Razumeš. Sve ove godine smo ga tražili. Bez njega je i čitava građa koju smo prikupili bila zauvek izgubljena u fondu. Kolega Šarac je toliko vremena proveo u depou. I ništa... Evo, sve do sada”, rekla je Džindžer stegnuvši fasciklu još jače. “Znači, učinio sam vam uslugu”, pokušao sam da budem ciničan. “Da znaš da jesi”, rekla je ona, “nama jesi, ali ne i sebi.” “Kako ste saznali da sam je našao?” “Arhiv ima svoje metode rada”, odgovorila mi je Džindžer,

spremajući se da krene. “Rekla vam je Višnja, zar ne?” “Nije važno”, dodala je ona u okretu, “kolega iz MUP-a će te otpratiti do upravnika.” “Polazi!” naredio mi je čovek s motorolom. Kada sam mu se primakao, čvrsto me je zgrabio za mišicu i gurnuo napred. Trifunović je za nama ugasio svetlo.

Te večeri sam se otisnuo sa parkinga ispred Državnog arhiva poslednji put. Bolno pulsiranje u slepoočnicama koje je počelo još za vreme razgovora s Radićem, nije prestajalo. Zbog toga sam greškom skrenuo u neraščišćenu ulicu i zaglavio se. Izašao sam u sneg celac i počeo da guram auto unazad. Jednom sam proklizao i uronio licem u sneg na haubi. Dodir s hladnoćom na trenutak mi je umirio bol. Čuo sam smeh neke žene u prolazu. Hodala je područena s visokim muškarcem u kaputu. Naposletku sam se izvukao iz smeta i krenuo autom na drugu stranu. Još uvek sam čuo Radićevo pljuckanje dok mi je govorio kako je bio prinuđen da postupi po zakonu, odnosno da prekine moj ugovor o radu. “Imali smo sreće”, ponavljao je, “sve je ovo moglo da ispadne i mnogo gore.” Pri tom je mislio na moje namere sa zbirkom dokumenata pod signaturom SPIDA. Onda je naglo skočio i ne obazirući se na mene počeo da kopa po korpi za otpad odakle je izvukao jedan zgužvani papir, koji je počeo da pegla dlanovima na stolu. “Evo”, rekao je, “ovo je bio zahtev *odozgo*... Da vam se odmah uruči otkaz, broj telefona stavi na prisluškivanje i oduzme pasoš po kratkom postupku... Pa zamislite to.” “Zamišljam”, odgovorio sam ne znajući šta da kažem. “Kako bih vam rekao. Izborio sam se za vas. Sad imate pasoš i imate bezbedan telefonski broj. Nije to malo. Imali smo sreće, znate. Bliže se izbori, a oni *gore* više ne znaju šta rade.” “Meni se čini da odlično znaju šta rade”, primetio sam. “Ne budite smešni”, usprotivio se Radić praveći jedan nervozan pokret rukom po kosi, “da su stvari drugačije, gonili bi vas do sudnjeg dana.” “Šta će biti sa SPIDA?” pitao sam na kraju. “Biće dostavljen Vrhovnom savetu odbrane koji je inicirao celu misiju, znate. Mi sve radimo po zakonu. To nam je jedino važno.” “Po zakonu?” ponovio sam. “Da, po zakonu”, potvrdio mi je Radić i izvadio mobilni telefon, dajući mi znak da treba da idem. Tek kasnije, dok sam se autom spuštao niz Ulicu Vojislava Ilića, setio sam se da mi zgužvano naređenje *odozgo* nije ni dao da pogledam. Bio je to samo trik. Potom me je uputio u kadrovsku službu gde sam potpisao hrpu papira. Taze našmin-kana pravica mi se osmehnula kao da mi je odobrila kredit za stan. “Pa, sa srećom”, rekla je i pružila mi ruku. Ostavio sam joj ruku u vazduhu i izašao napolje. Nisam se okrenuo na kapiji. Samo sam koračao ka kolima, trudeći se da ne napravim nijedan pogrešan pokret kojim bih pokazao slabost. Osećao sam mnoštvo pogleda na leđima. Među njima, Džindžer i Freda. Mora da su bili srećni. Dokazni materijal o njihovom petogodišnjem radu konačno je bio pronađen i spreman za uništenje, po zakonu. A ja izbačen na ulicu.

Nisam više znao kuda da vozim. Nekada je Plavi most bio stecište prostitutcije, a sada je poneko umeo da skoči sa njega, kada ostane bez posla ili bez nade. U vreme opšte propasti ekonomije, smrt jednog arhiviste ne bi predstavljala ništa. Toliko je ljudi bez nade u ovom gradu. Uključio sam radio, što prvi put ove večeri nisam učinio odmah po ulasku u auto.

356 Išao je kontakt program, javljali su se ljudi sa različitih beogradskih adresa. Svi su bili zatrpani snegom, u kolapsu u još jednoj hladnoj noći. Nikada nisam voleo kontakt programe, pa ni na Studiju B. Ovaj put sam, međutim, pažljivo slušao te glasove: nekog mladića iz trole, penzionerku koja se okliznula pred zgradom, devojčicu koja uči da čita, bivšeg radnika IMT-a, nastavnicu nemačkog... Svi su govorili o istoj stvari. Da se ne mogu maknuti sa mesta na kome se nalaze. Ja sam u tom trenutku ostavljao Banjicu sa svoje desne strane. Shvatio sam da vozim nasumično i da je put sve neprohodniji. Prtina koju su ostavljale automobilske gume polako se gubila pod svetlima mojih farova. Klizio sam nizbrdo i ponovo se uspinjao krivudavim putem. Vozio sam kao da iskušavam sudbinu. U dva navrata, očešao sam se o kamione koji su brundali iz susednog pravca. Glasovi ljudi sa radija i dalje su kružili oko tog nepomičnog nevidljivog centra. Imao sam utisak da sam mu sve bliži. Uprkos snegu, noći, šumu na vezama. Onda me je sneg izbacio sa kolovoza. Motor je zabrujao i ugasio se. Jedva sam otvorio vrata i izašao napolje. Preda mnom se pružao brisani prostor Spomen-parka u Jajincima, slabašno osvetljen visokim lampama u čijim nimbusima se kovitlao sneg. Krenuo sam uzbrdo. Iz kola je i dalje dopirao kontakt-program. Nečiji smeh. Osvrnuo sam se nakratko a onda mi je ruka instinktivno potražila mobilni telefon u džepu. Setio sam se da sam odavno memorisao broj redakcije, kada sam pokušao da dobijem karte za predstavu *Trg heroja* u Ateljeu 212. Pritisnuo sam dugme i oslušnuo šta se događa na drugom kraju. Znao sam da je veoma teško probiti se do studija, baš kao što je bilo teško kretati se po ovakvoj noći. "Dobro več!" oglasio se poznati glas voditelja: "Koga to imamo na vezi?" Ne prestajući da hodam, zadihano sam izgovorio svoje ime. "Možete li nam reći odakle se javljate?" pitao je voditelj veselim glasom. Tada mi je pogled pao na neprirodno uzvišenje koje ni sneg nije mogao da sakrije. Uputio sam se ka njemu. "Halo! Jeste li još na vezi?" interesovao se glas s druge strane. "Jesam", odogovorio sam. "Pa, dobro, gde ste vi to večeras?" "Tu sam", rekao sam prateći uspon, "u Jajincima." "Hm, šta ima novo u Jajincima... Vi, hodate... Po snegu, ako se ne varam? Znate da je ceo grad u kolapsu?" "Da, čujem to... Baš me čudi... Nije problem u snegu", rekao sam dok sam pokušavao da pronađem zatrpani stepenik. "Aha, baš zanimljivo", insistirao je voditelj, "vi ste prvi koji tako misli. Hoćete li malo to da objasnite našim slušaocima... Evo, sve vreme pričamo o

tome.” Okrenuo sam se i pogledao nazad ka svetlima koja su treperila u daljini. U trenutku sam postao svestan radio prenosa svog glasa. “Stvar je u tome”, rekao sam, “što bi svi ljudi ovog časa trebalo da izađu napolje... Odmah! Razumete! Napolje!” “Molim... Halo! Ne čujem vas...” javljao se zbunjeni vođa. Odmaknuo sam telefon od uha, zastao za trenutak a onda ga zavatlao daleko od sebe. Čuo se samo tup udar u snegu, nakon čega je zavladała tišina, duboka, koja se u životu retko može doživeti. Za trenutak, postao sam njen neraskidivi deo.

TRANSNACIONALNI OBRT, KOMPARATIVNA KNJIŽEVNOST I ETIKA SOLIDARNOSTI: TRANSNACIONALNA KNJIŽEVNOST IZ RODNOG UGLA

JASMINA LUKIĆ

S engleskog preveo Dejan Ilić

TRANSNACIONALNA PERSPEKTIVA U KOMPARATIVNOJ KNJIŽEVNOSTI

U svom zalaganju za “transnacionalne studije” kao interdisciplinarni poduhvat, William Robinson tvrdi da u ovom vremenu globalizacije društvene strukture postaju transnacionalne, što za uzvrat nalaže da se te strukture drugačije konceptualizuju i pronađu novi pristupi u izučavanju društvenih pojava (Robinson 561). Kao sociologa, Robinsona pre svega zanima kritika nacionalne države kao dominantnog koncepta u makrosociološkim analizama. On ukazuje na ograničavajuće dosege tog koncepta danas. Pošto u doba globalizacije nacionalna država, to jest njena materijalna osnova, po njegovom mišljenju, pripada prošlosti, Robinson poziva da se ona preosmisli unutar okvira u kome nacionalne države neće imati status entiteta čija se materijalnost podrazumeva; naprotiv, one će se shvatati kao “specifični društveni odnosi umetnuti u veće društvene strukture koje mogu zadobiti drugačije, istorijski determinisane institucionalne oblike” (565). Svojim stavom Robinson ide protiv uticajne pretpostavke Anthonyja Giddensa (1985) da se društvo i nacionalna država “podudaraju” (566), pa tako i protiv uporednog pristupa u transnacionalnim studijama, koji polazi od stava da se nacionalne države u istraživanju moraju tretirati kao nezavisne jedinice. Pošto tvrdi da okvir nacionalne države može biti izrazito iluzoran i da može zavoditi na pogrešan put, Robinson objašnjava da “pomeranje jedinice analize od nacionalne države ka globalnom sistemu omogućava prelazak na upotrebu jačih ‘kognitivnih leća’, što daje dramatične rezultate” (573-574).

Slična logika važi i za humanistiku, gde je moguće govoriti o “transnacionalnom obrtu” kao najnovijem u nizu obrta koji su se događali od kasnih šezdesetih godina 20. veka naovamo. Martin Kreiswirth, recimo, prati

niz koji čine jezički, retorički, hermeneutički, istorijski i narativni obrt, što su obeležili drugu polovinu 20. stoleća (Kreiwirth 2000, 297), a Susan Friedman ukazuje na etički i interdisciplinarni obrt kao posebno uticajne na početku 21. veka (Friedman 2011, 3). Ovim dvama ona dodaje i transnacionalni obrt, koji po njenom mišljenju vrši dubok uticaj na izučavanje književnosti:

Transnacionalni obrt zbrisao je mnoge podoblasti studija književnosti u talasu plime globalizacije koji je prešao preko disciplina i interdisciplina. Nacionalna paradigma u izučavanju književnosti i dalje je čvrsto vezana za institucionalne i jezičke strukture, ali je globalizacija u humanistici, konceptualno govoreći, u velikoj meri rastopila taj okvir i transformisala studije književnosti. (2)

Tu se postavlja pitanje – kakvu transformaciju danas izaziva transnacionalna perspektiva i zašto je ona potrebna? U odgovoru na to pitanje, korisno je osvrnuti se na noviju istoriju uporedne književnosti kao discipline koja se na razne načine odvojila od ideje o nacionalnoj književnosti. Ako sledimo Claudia Guillena, možemo reći da se, od trenutka kada je “američki čas” preuzeo dominaciju nad disciplinom od takozvanog “francuskog časa”, uporedna književnost pozicionira kao izučavanje “nacionalnog” u književnim tekstovima (Guillen 61-62, 69-79). Ali, kratka analiza izveštaja Američkog udruženja za uporednu književnost (ACLA) o statusu discipline pokazuje da to pozicioniranje ne znači nužno odustajanje

od koncepta nacionalne književnosti ili njegovo radikalno podrivanje. Ideja je, naime, bila u tome da se pređe preko ograničenja nacionalnih književnosti tako što će se osmisliti alatke koje se mogu upotrebiti u konkretnim izučavanjima i kritičkim praksama na raznim nivoima. Dobar primer za to je čvrsto pravilo da se ne tumači književnost u prevodu, koje je vladalo na odsecima za uporednu književnost u pedesetim i šezdesetim godinama 20. veka, što se jasno vidi iz “Levinovog izveštaja” za ACLA iz 1965. godine (tekst je predat pod naslovom “Izveštaj o profesionalnom standardu”). Izveštaj daje preporuke za minimalne zahteve za studije komparativne književnosti kao glavni predmet i kao sporedni predmet, te naglašava da je za diplomu iz uporedne književnosti kao glavnog predmeta neophodno da se znaju originalni jezici. Naročito se preporučuje da “kad god je moguće, Komparativna književnost kao glavni predmet bude u nastavi odvojena od studenata koji čitaju isključivo u prevodu”, a inače, da se predavači “posebno potrudite da na nivo nastave ne utiče to što su na času prisutni i studenti kojima je uporedna književnost glavni predmet i studenti koji ne znaju strani jezik” (Bernheimer 27).

Smisao te preporuke je pre svega bilo očuvanje “neprevodivih” kvaliteta književnih tekstova. Deset godina kasnije, u “Greenovom izveštaju” naglasak je na izvrsnosti disciplinarnih postignuća, što je opet u vezi sa pažljivim naporom da se sačuvaju studije isključivo na originalnom jeziku.

To insistiranje na “originalnim jezicima” i odbacivanje prevoda u stvari vezuje koncept književnosti sa konceptom “nacionalne književ-

nosti", što je očito u Greenovoj analizi odnosa koje odseci za komparativnu književnost treba da uspostave sa "susednim odsecima za nacionalne književnosti"; ti odnosi treba da budu kolegijalni i prisni, s jasnom porukom o otvorenosti za saradnju, ali uz ogradu da se zahteva "izvršnost" i od studenata i od predavača uporedne književnosti (Bernheimer 32-33).

Nije teško videti zašto je i kako takav pristup, s naglaskom na izvršnosti, u stvari značio isključivanje manjinskih jezika i književnosti i promovisanje evrocentrizma u studijama književnosti. U narednim decenijama, pitanja klase i roda, zajedno sa pitanjima multikulturne raznovrsnosti, ozbiljno su podrila "univerzalizam" uporedne književnosti, što se jasno vidi u "Bernheimerovom izveštaju" koji je podnet na konferenciji ACLA 1993. godine. To pomicanje očito je i u naslovu zbornika *Uporedna književnost u doba multikulturalizma (Comparative Literature in the Age of Multiculturalism)*, iz koga su nam za našu analizu posebno važna dva priloga.

Jedan je napisala Mary Louise Pratt. U tom tekstu spajaju se specifični problemi uporedne književnosti s pitanjima globalnog građanstva. Drugim rečima, Pratt tu pravi pomeranje koje nije samo od nacionalnog ka globalnom nego i od unutrašnje ka spoljašnjoj tački gledanja:

Sadašnja kretanja u uporednoj književnosti, potvrđena u izveštaju iz 1993 godine, mogu se, po mom mišljenju, pripisati tri ma istorijskim procesima koji transformišu način na koji se književnost i kultura shvataju i izučavaju na univerzitetu: globalizacija, demokratizacija i dekolonizacija. (Pratt 59)

Ako pretpostavimo da pod "demokratizacijom" misli na otvaranje američkog visokog obrazovanja prema tradicionalno isključivanim grupama, a to su žene i ljudi tamnije boje kože, onda je jasno koju teorijsku paradigmu Pratt hoće da ponudi za komparativnu književnost: komparativna književnost treba da bude društveno orijentisana i interdisciplinarna. To je paradigma koja je u stvari proizvela radikalnu promenu u razmišljanju o književnosti, prinudivši književne stručnjake da vrate tekst u njegov društveni kontekst i uzmu u obzir čitav opseg društvenih odnosa koji uokviruju i nastanak i recepciju teksta.

Druga reakcija na Bernheimerov izveštaj koja nam je ovde bitna pripada Jonathanu Culleru. On naime poziva na preispitivanje samih osnova uporedne književnosti i predlaže da to postanu studije književnosti kao "transnacionalnog fenomena" (Bernheimer 119). U objašnjenju svog predloga, i na samoj konferenciji i kasnije u eseju u kom potvrđuje svoj stav, Culler ukazuje i na pomicanje u razumevanju "nacionalne književnosti", koje je u tesnoj vezi s institucionalnom podelom unutar univerziteta koliko je i teorijsko. Culler naime zapaža težnju odseka za nacionalnu književnost da postanu odseci za "studije nacionalne kulture" i nastavlja:

Podela književnosti prema nacionalnim ili jezičkim granicama oduvek je bila sumnjiva, ali te su podele vrlo razborit način da se organizuju studije kulture [...] Pošto književnost nije prirodna vrsta nego je istorijski konstrukt, izučavanje književnosti u odnosu sa drugim diskursima nije

samo neizbežno nego je i neophodno, ali za razliku od drugih humanističkih odseka, komparativna književnost bi trebalo da je pre svega odgovorna za izučavanje književnosti, kojoj se može pristupiti na najrazličitije načine. (Culler 2007, 258-259)

Formula “transnacionalne književnosti”, kako je Culler shvata, ostavlja mesta za veoma različite metodološke pristupe, sa samo jednim ciljem – da se književni tekst zadrži u fokusu. Stoga njegova ideja transnacionalne književnosti korespondira sa interpretativnom paradigmom koju je ponudila Mary Louise Pratt. Ta dva predloga objedinjuju razne elemente od kojih će nastati veliki teorijski okvir za izučavanje transnacionalne književnosti: globalizaciju, migraciju, multikulturalizam i preispitivanje koncepta identiteta na najrazličitijim nivoima, od individualnih do grupnih identiteta. Sve te nove tendencije vidljive su i u naslovu zbornika u kome su se našla ova dva članka – *Uporedna književnost u doba multikulturalizma (Comparative Literature in the Age of Multiculturalism; 1995)*.

Deset godina kasnije, zbornik *Uporedna književnost u doba globalizacije (Comparative Literature in the Age of Globalization; 2006)* donosi nov pogled na promene unutar discipline. Dok je deceniju ranije glavni fokus bio na vezama između uporedne književnosti i drugih disciplina, te na potrebi da se ona otvori prema teorijskim i metodološkim inovacijama unutar njih, pogotovo kada je reč o novim oblastima izučavanja poput kulturnih studija i ženskih/rodnih studija, naglasak u novom zborniku stoji na postkolonijalnim studijama i na interdisciplinarnoj prirodi komparativne književnosti.

U sažetom prikazu istorije discipline, Haun Saussy ističe da je uporedna književnost “više u korišćenju interdisciplinarnosti, u čemu je tako lako pogrešiti”; pošto je u stanju da se kreće kroz procepe između disciplina, komparativna književnost može biti “dobro mesto za preispitivanje uspostavljanja poretka znanja unutar i izvan humanistike” (34). Te tvrdnje mogu se razumeti i ako uzmemo u obzir multidimenzionalne procese preispitivanja granica unutar disciplina koje su snažno uticale na studije književnosti, a u kojima dominantne interpretativne paradigme ne potiču iz same discipline. Transnacionalizam može se videti kao još jedna od tih paradigmi koja nalaže interdisciplinarno razmišljanje i koja, smatra Friedman, ima transformativan učinak na proučavanje književnosti.

TRANSNACIONALNA PERSPEKTIVA I SVETSKA KNJIŽEVNOST

Kao što je Culler primetio u svom ogledu, studije transnacionalne književnosti ne mogu se odvojiti od tekuće rasprave o svetskoj književnosti (Culler 2007, 260-267). Franco Moretti govori o svetskoj književnosti kao “planetarnom sistemu” (Moretti 2000, 54). “To nije predmet”, kaže on, “reč je o problemu, i to o problemu koji traži novi kritički metod” (55). Za Morettija, taj metod je “distancirano čitanje”, u čijoj su žiži “jedinice koje su znatno sitnije ili mnogo krupnije od samog teksta: postupci, teme, tropi, ili žanrovi i sistemi” (57). To je jedan sistem, ali duboko neravnomeran (56), a uz to i izrazito složen, pa zahteva to što Moretti naziva “distanciranim čitanjem” kako bi se sagledala široka slika u pozadini konkretnih do-

gađaja (57). To nije analitički, već je sintetički pristup, koji za cilj ima ne samo da ide dalje od datog teksta već da ide dalje i od užih organizacijskih principa u proučavanju književnosti, kao što je podela na nacionalne književnosti. Naglasivši da “svetska književnost” ne može biti “više istog” (55), Moretti uvodi dve metafore da bi ilustrirao dva različita principa koji deluju u studijama književnosti: drvo i talas. Oni se umnogome razlikuju, pošto “drvo opisuje prelaz od jedinstva do razlike: jedno stablo sa mnogo grana”, dok se “talas, naprotiv, odnosi na jednoobraznost koja prekriva prvobitnu raznovrsnost” (67).

To je, onda, osnova za podelu rada između nacionalne i svetske književnosti: nacionalna književnost je za one koji vide stabla; svetska književnost je za one koji vide talase. Podela rada... i izazov; jer obe metafore imaju smisla, ali to ne znači da su jednako delotvorne. Proizvodi istorije kulture uvek su složeni: ali, šta je dominantni mehanizam u njihovom sklopu? Unutrašnji ili spoljašnji pristup? Nacija ili svet? Drvo ili talas? Nema načina da se razreši ta kontroverza jednom zauvek – na sreću: jer je komparativistima potrebna kontroverza. ... Stvar je u tome što nema drugog opravdanja za studije svetske književnosti (i za postojanje odseka za uporednu književnost), izuzev ovoga: to treba da nas žulja, da predstavlja stalan intelektualni izazov za nacionalne književnosti. (68)

S obzirom na prethodnu diskusiju o prirodi komparativne književnosti, ovde je važno nagla-

siti tu ulogu “da žulja” koju Moretti dodeljuje i svetskoj i uporednoj književnosti: da preispituju nacionalne književnosti, te njihovu težnju da stvaraju “stabla i grane”, što su naizgled kompaktne, samodovoljne projekcije istorija književnosti i književnih kanona, koje jesu legitimne ali samo ukoliko uključuju i razumevanje da su to uvek – kao i svaka istorija i svaki kanon – kulturni konstrukti.

Ako sledimo Morettija, jasno je da rasprava i o svetskoj i o transnacionalnoj književnosti mora da se pozabavi i problemima kanonizacije. U vezi sa složenim procesima transnacionalne kanonizacije, Mads Thomsen vidi noviju obnovu interesovanja za svetsku književnost kao moguć odgovor na procese globalizacije u proučavanju književnosti (Thomsen 2008, 5-6). On govori o svetskoj književnosti koja se razvija u “samostalnu paradigmu, ali se može videti i kao pododeljak unutar dva dominantna referentna okvira za izučavanje književnosti – uporedne književnosti i postkolonijalizma – koje upotpunjuje” (21). Iako je svetska književnost poprilično star termin, koji je uveo Goethe 1827. godine, i o kome se razgovaralo tokom dva protekla stoleća, “on ipak nije privukao opštu kritičku pažnju sve do kasnih devedesetih godina 20. i prvih godina 21. veka, kada je predloženo više novih pristupa problemu svetske književnosti” (15). Pozivajući se na radove Davida Damroscha, Franca Morettija i Pascala Casanove, Thomson naglašava globalni pristup književnosti kao glavnu odliku svetske književnosti. Uz to, važno je istaći da po njegovom shvatanju “književnosti sveta” pripada jednom sistemu. Unutar tog sistema, središnji značaj imaju pojedinačna dela i autori, a

ne "identiteti različitih podsistema književnih zajednica", što se očito odnosi na nacionalne i etničke književne korpusse (Thomsen 26). Taj sistem je u stalnom kretanju, a kanonizacija autora koji bivaju priznati unutar njegovih okvira jeste jedan proces bez kraja, u kome neki autori stižu ugled, dok drugi nestaju. Mapiranje i prihvatanje onoga što se u datom trenutku vidi kao svetska književnost proizvod je složenih procesa koji se ne odvijaju u saglasju. Različiti pristupi i moći utiču na te procese, a nacionalno kanonizovana dela često nemaju jak upliv na međunarodnu scenu (56). Svetska književnost se stvara u uzajamnim delovanjima između lokalnog i globalnog, ali je njena transnacionalna perspektiva od ključne važnosti (21-23).

364

Za Thomsena je sistem svetske književnosti pluralan, i on predlaže da mu pristupimo polazeći od paradigme konstelacija (139). Konstelacije su tela sačinjena od tekstova koji su objedinjeni putem čitalačkih i interpretativnih praksi: "Potraga za konstelacijama u svetskoj književnosti jeste jedan oblik analize koja ispituje načine na koje veoma različiti tekstovi imaju zajedničke karakteristike što ih izdvaja na književnom obzoru" (4). Konstelacije ne teže da "uspostave gotovo potpunu koherenciju između dela, nego da povežu središnje atribute za koje se može reći da definišu delo" (140). One su u isto vreme i empirijske (140) i inovativne, proizvod tumačenja: "Jaka konstelacija, jednom uočena i opisana, izgledaće onda kao da je već bila tu, dok će konstelacije koje počivaju na labavim opisima izvesnih osobina, a čiji kanaonski uticaj varira, izgledati kao proizvoljne konstrukcije, te stoga kao slabe konstelacije" (141).

TRANSNACIONALNA KNJIŽEVNOST I JEZIK

U svojoj knjizi *Pisati izvan nacije* (*Writing Outside the Nation*) Azade Seyhan govori o novoj kulturi transnacionalnih, bilingvalnih i multilingvalnih književnosti, koja se javlja sa višestrukim migracionim talasima iz proteklog stoleća. Razmere i intenzitet tih migracija proizveli su rasprostranjeno osećanje gubitka stabilnih zajednica, te nove zemljopise koji prkose "nacionalnim antinomijama i utvrđenim granicama" (9). To je situacija koja poziva na upotrebu novog kritičkog jezika koji može ponuditi objašnjenje ovih preobražaja. Deo tih novih procesa je i stvaranje novog korpusa književnosti koja se ne uklapa u postojeće podele između nacionalne književnosti i jakih književnih figura koje pišu "izvan nacije". Oslanjajući se na to kako Arjun Apadurai koristi termin transnacionalno, Seyhan govori o *transnacionalnoj* ili *dijasporskoj* ili *egzilantskoj* književnosti. Po njenom mišljenju, to je pre svega književnost onih koji žive "između" jezika i kultura:

Transnacionalnu književnost shvatam kao žanr pisanja koji deluje izvan nacionalnog kanona, bavi se pitanjima u vezi sa deterritorijalizovanim kulturama i obraća se onima koji pripadaju zajednicama i savezima koje nazivam "paranacionalnim". (Seyhan 2001, 10)

Koncept žanra je tu od posebne važnosti, pošto jasno stavlja naglasak na tekst i na način na koji se iskustvo "obitavanja između" upisuje u njega. Iz toga sledi da se transnacionalna književnost, kako je Seyhan vidi, odnosi pre svega na odre-

đenu vrstu tekstova koje ona naziva “dijasporskim narativima”. Oni predstavljaju “svestan napor da se prenese jezičko i kulturno nasleđe koja se artikuliraju u aktovima ličnog i kolektivnog sećanja” (12). To su tekstovi koji mogu da uhvate složenosti migrantske situacije, bez obzira na razloge koji su do nje doveli. Odbacivši termin “etničke” zato što je preopterećen i previše osporavan, Seyhan govori o “paranacionalnim zajednicama” kao zajednicama onih što žive “unutar granica, i pored građana zemlje domaćina, ali ostaju kulturno i jezički udaljeni od njih, a ponekad i otuđeni i od zemlje iz koje su došli i od zemlje domaćina” (10).

U središtu pažnje tu se nalaze dobrovoljne, a ne prinudne migracije, a dijasporско stanje koje Seyhan povezuje sa transnacionalnom književnošću nosi sa sobom jedan repertoar privilegovanih tema. To su pitanja identiteta, sećanja, osećanja gubitka i jezika. Pitanje jezika posebno je značajno, pošto se Seyhan prevashodno zanima za autore koji pišu na jeziku koji nije njihov, kao i za one koji koriste dva ili više jezika (9). Povrh toga, Seyhan smatra da je pitanje jezika bitna tačka razlike između transnacionalne i postkolonijalne književnosti. Pošto njihova migracija nije nužno podstaknuta kolonijalnim odnosima, “dijasporski pisci i njihovi sunarodnici ne dele sa svojim domaćinima jednu vrstu istorijske, kulturne i jezičke prisnosti (koliko god ona bila problematična), koja postoji između kolonizatora i kolonizovanih” (13).

Ali pitanje “bliskosti”, kako se ovde postavlja, ne može se tako lako rešiti. S jedne strane, kolonijalni odnosi i njihova prošlost utiču na današnje migracije na više načina, pa je če-

sto teško napraviti jasnije distinkcije. S druge strane, “istorijska, kulturna i jezička prisnost” jeste relativna kategorija, i može se (re)produkovati u veoma različitim okolnostima, a ne samo putem kolonijalnih odnosa.

OD MANJINSKE KNJIŽEVNOSTI DO TRANSNACIONALNE MANJINSKE KNJIŽEVNOSTI

Opisujući svoju teorijsku okosnicu, Seyhan se oslanja na Deleuzeov i Guattarijev pojam “manjinske književnosti”, koji je u središtu konceptualnog okvira koji ovoj dvojici autora omogućava da “legitimiraju istorijski kontekst modernih književnih dela koja narušavaju granice žanrova, jednojezičnosti i nacionalnog karaktera. Stoga ne iznenađuje što je konceptualna fleksibilnost Deleuzeovog i Guattarijevog modela poslužila kao osnova mnogim kritičarima u njihovim čitanjima neteritorijalnih, transnacionalnih, dijasporских književnosti” (Seyhan 27).

Deleuze i Guattari su razvili svoju teoriju “manjinske književnosti” posluživši se Kafkinim delom kao središnjim primerom. Po njihovom mišljenju, “manjinska književnost ne nastaje na manjinskom jeziku; to je književnost koju manjina gradi unutar većinskog jezika. Ali prva karakteristika manjinske književnosti u svakom slučaju jeste to što je napisana na jeziku koji je pogođen visokim koeficijentom deteritorijalizacije”. To je slučaj sa “praškim nemačkim” na kom je pisao Kafka, a isti je slučaj i sa “onim što su crnci u Americi danas na stanju da urade sa engleskim” (Deleuze i Guattari 16-17).

Dinamika između “većinskog” i “manjinskog” jezika ovde je veoma važna jer odvaja koncept “manjinske književnosti” od “književ-

nosti *manjine*”: to dvoje može biti povezano, ali se ne može poistovetiti. “Manjinska književnost” ne mora se nužno fokusirati na pitanja etničkog identiteta, to može biti samo jedan od brojnih elemenata kojima se ona bavi. Biti “manjinski” znači biti subverzivan, ili, rečima Deleuzea i Guattarija, biti “revolucionaran”: “Manjinsko više ne označava specifične književnosti, već revolucionarna stanja za svaku književnost u samom središtu onoga što se naziva velikom (ili ustanovljenom) književnošću” (18). Tako se vraćamo na pitanja kanonizacije. Manjinska književnost podriva kanonizovane vrednosti, ona postavlja autora u poziciju “nomada” ili “ciganina” spram sopstvenog jezika (19).

Važno je to ovde naglasiti, ne samo iz perspektive Deleuzeovog i Guattarijevog shvatanja manjinske književnosti, nego i u vezi sa razumevanjem transnacionalne književnosti koje je ponudila Seyhan. Ona smatra da se subverzija događa pri prisvajanju jezika koji nije maternji. Za Deleuzea i Guattarija subverzija proizlazi iz samog jezika i načina na koji se on koristi.

Osvrćući se takođe na Deleuzea i Guattarija i njihov koncept manjinske književnosti, Françoise Lionnet i Shu-mei Shin ističu da taj koncept prati tradicionalnu dijadu centar/margina na način kako je ona teoretizovana unutar deridijanske dekonstrukcije. Ali, “kritika centra, kada je centar cilj sam po sebi, kao da ga osnažuje; centar ostaje u žiži i glavni predmet proučavanja. Ispostavlja se da dekonstrukcionistička dijada centar/margina tako privileguje marginalnost samo da bi je obuzdala. Marginalno ili drugo ostaju filozofski

koncepti i obećanja za budućnost: drugo nikada ne ‘stiže’, on ili ona uvek ostaju ‘à venir’” (Lionnet and Shin 3).

U želji da izbegnu tu dijadnu strukturu, Lionnet i Shin predlažu koncept “manjinskog transnacionalizma” koji kombinuje Deleuzeov i Guattarijev koncept “manjinske književnosti” sa idejom transnacionalnih studija. To pomeranje tiče se drugačijeg shvatanja odnosa moći, u kome Lionnet i Shin objedinjuju logiku studija globalizacije i logiku transnacionalnih studija. U prvom slučaju, dijadna logika se zadržava, a globalizacija se vidi kao “u isto vreme i centripetalna i centrifugalna, pri čemu pretpostavlja jedno neverzalno središte ili normu”. U slučaju transnacionalnih studija, fokus je na “prostoru razmene i učestvovanja, gde se odvija proces hibridizacije i gde je još moguće da se proizvode i upražnjavaju kulture a da nije neophodno posredovanje centra”. U tom smislu, transnacionalno je “manje zadato a više rasuto” (5).

To razumevanje transnacionalnog ipak ne uspeva da izbegne problem vertikalnih odnosa moći i model “iznad i ispod” koji je snažno prisutan u studijama globalizacije. Zato Lionnet i Shin uvode “manjinsko” ili “manjinske perspektive”, što im omogućuje da “uoče kreativne intervencije koje proizvodi mreža manjinskih kultura unutar i preko nacionalnih granica” (8). Te veze imaju višestruke implikacije koje snažno oblikuju manjinske kulture. Lionnet i Shin naglašavaju da nastaju nove forme identifikacije, koje “preispituju nacionalne, etničke i kulturne granice, i tako dopuštaju da se pojave inherentne manjinske složenosti i višestrukosti” (ibid.).

TRANSNACIONALNA KNJIŽEVNOST IZ RODNOG UGLA, ILI: ŠTA MOŽE DA PONUDI UKRŠTANJE PERSPEKTIVA

Ovaj kratak pregled ključnih problema transnacionalne književnosti i načina na koje joj se pristupa vraća nas tvrdnji Susane Friedman da je “transnacionalni obrt” proizveo dubok, prekretnički uticaj na studije književnosti. Različiti modeli transnacionalne književnosti koje sam ovde predstavila pokazuju da ti procesi mogu da se odvijaju duž raznih linija i obuhvate prilično različite skupove argumenata. U slučaju Azade Seyhan i njenog razumevanja transnacionalne književnosti, poseban značaj pripisuje se globalnim migracijama, a krajnji interes vezuje se za konkretne tekstove. Koncept kulturnog transverbalizma Françoise Lionnet i Shu-mei Shin, s druge strane, obuhvata složena pregovaranja o pitanjima identiteta i identifikacija, u kojima se ukrštaju lokalno i globalno. U svom prilogu za zbornik *Uporedna književnost u doba Globalizacije*, Lionnet takođe pominje tvrdnju Huana Saussyja da komparativna književnost može biti “dobro mesto za preispitivanje uspostavljanja poretka znanja unutar i izvan humanistike”, i na nju odgovara pitanjem: “Da li je moguće negovati samo baštu i tu, blizu kuće, pronaći poredak stvari koji odražava i otvara globalna epistemološka i ontološka pitanja?” (Lionnet 2006, 109). Tu ideja kuće – bilo da se odnosi na mesto u svetu ili na jednu disciplinu – nije nimalo jednostavna. Kao što to pokazuje njena analiza filma *Haos* (*Chaos*), ideja “kuće” kao mesta obuhvata vrlo različite aktere i odnose moći koji neprekidno preoblikuju njeno značenje s obzirom na ono što je unutar

i izvan njenih pretpostavljenih granica. Kada je reč o disciplinarnim lokacijama, Lionnet opisuje poziciju iz koje je napisala svoj članak kao poziciju “stručne osobe koja radi na mestu preseka komparativnih, postkolonijalnih, frankofonih, feminističkih, etničkih i transnacionalnih studija i koja vodi mnogo računa o obliku znanja u širem kontekstu prava” (109). Spajajući dve naizgled udaljene perspektive transnacionalnog feminizma i uporedne književnosti, Lionnet se zalaže za “etiku relacionalnosti” koja deluje “preko linija razdvajanja mnoštva mesta susreta u kojima se razlike ne gube, već postaju osnova na kojoj se može osmisliti solidarnost” (107). Govoreći o razvoju studija kulture, Stuart Hall je rekao da taj razvoj “zadržava teorijska i politička pitanja u jednoj trajnoj i nerazrešivoj napetosti” (Hall 1996, 272). Kada Lionnet govori o Coline Serreau, rediteljki *Haosa*, i pri tom ističe njenu borbu oko *etičkog* razumevanja sopstvenog pozicioniranja (108), ona tvrdi slično u vezi sa transnacionalnim studijama (književnosti).

Tako se vraćamo i na etički obrt o kome govori Friedman u svom članku. Povezavši ga s transnacionalnim obrtom, Friedman kaže da etički obrt ne znači povratak na univerzalističke tendencije iz šezdesetih godina 20. veka, već ga treba videti u vezi sa postmodernističkim privilegovanjem razlike, te u vezi sa kulturalnim studijama rase, roda, seksualnosti i nacionalnog identiteta (4). Sledeći tu liniju, htela bih da u raspravu uvedem jedan poseban interpretativni okvir koji je pružila feministička teorija, a koji nam može pomoći da se pozabavimo razlikama u transnacionalnom kontekstu i zadržimo pažnju na pitanjima koja postavlja etika

relacionalnosti, a da se pri tom bavimo i kritičkim čitanjem konkretnih tekstova. To je intersekcionalni pristup koji treba da se pozabavi specifičnostima izgradnje identiteta u raznim kontekstima, te načinom na koji različiti odnosi moći (Lykke 2010), ili ose društvene opresije (Hawkesworth), deluju u tim kontekstima. I dok se intersekcionalnost i dalje pre svega vidi kao metod društvenih nauka, htela bih da naglasim da njeni glavni principi dobro rade i u čitanju svih vrsta kulturnih tekstova, uključujući i književnost. Povrh toga, kako to pokazuje Nina Lykke (2010) u svojim analizama intersekcionalnog istraživanja, etička pitanja nalaze se u središtu metodoloških izbora, i u temelju svakog oblika proizvodnje znanja. Intersekcionalno čitanje – koje se zanima za načine na koje se ukrštaju i deluju jedni na druge sticanje moći i izgradnja identiteta zasnovani na rod-nim/polnim i drugim društveno-kulturnim kategorijama, te diferencirajuće moći i identitetski označitelji (Lykke 2010, 208) – pruža produktivan okvir za analizu onih aspekata književnog teksta koji se neminovno tiču društvenog. Ovde se pretpostavlja da književni tekstovi “predstavljaju neku vrstu prakse ili znanja na delu”, te da su “oblici moralnog znanja ali u praktičnom, a ne u teorijskom smislu” (Eagleton 2012, 64). Pošto su u isto vreme i jedinstveni i uzorni (Culler 2006, 33), oni nam govore i svojom formom i svojim sadržajem, i jasno je da se ne mogu svesti na bilo kakvu poruku. Ali, istovremeno, oni se bave nizom pitanja koja smatramo važnim, a intersekcionalni pristup može nam pomoći da izdvojimo ta pitanja kada se naše čitanje tiče društvenog (Quayson 2003).

ČITATI IZ TRANSNACIONALNE PERSPEKTIVE, ILI: ŠTA JE EVROPSKA KNJIŽEVNOST?

Poslednju tvrdnju ilustrovaću jednim predlogom za kritičko čitanje koje se oslanja na transnacionalnu i intersekcionalnu perspektivu. Predmet tog čitanja je roman *Baba Jaga je snela jaje* Dubravke Ugrešić, transnacionalne evropske književnice.

Ovde je važno reći da je u brojnim prilikama Dubravka Ugrešić promišljala pitanja transnacionalne književnosti i potrebe da se preispita dominacija nacionalne književnosti, dominacija koja još nije podvrgnuta ozbiljnoj kritici, bar kada je reč o njenoj institucionalnoj strani (književne istorije i kanoni, uloga književnosti u obrazovnim ustanovama, književne nagrade i tome slično). Ugrešić živi preko raznih granica i podela, između Istoka i Zapada, između današnjih evropskih severa i juga, između evropskih i još ne-evropskih prostora unutar geografske Evrope, i između jezika (ona piše na hrvatskom, ili hrvatsko-srpskom, ali joj se novije knjige sve češće pojavljuju i na drugim jezicima, holandskom ili engleskom, na primer). To je pozicija koja praktično ne dozvoljava da se ona smesti unutar pregrada nacionalnih književnosti.

Širi milje koji Ugrešić vidi kao svoj jeste evropska književnost. Ali, kao i svaka druga identitetska kategorija, i ova je izložena oštrom preispitivanju u njenim delima. Jer, pitanje je šta bi to mogla da bude evropska književnost. U nizu eseja koje je napisala od početka devedesetih naovamo, posebno u onima koji su se našli u zbirkama *Žabranjeno čitanje* i *Nikog nema doma*, Ugrešić ukazuje na procep između književne teorije i

institucionalnih praksi. Iako novije teorije daju prednost čitaocu i tekstu na štetu autora, prakse izdavaštva funkcionišu drugačije. Tu autor ostaje vezan za tekst do mere u kojoj njegov ili njen pretpostavljeni lični identitet postaje doslovno pripisan tekstu kao jedna od njegovih glavnih identitetskih crta. Isto važi i za istoriju književnosti, a često i za književnu kritiku. Štaviše, kako to Ugrešić često naglašava u svojim delima, uglavnom se promovise nacionalni identitet, i na globalnom i na lokalnom nivou.

Kako bi razgolitila i ismejala rigidnost takve logike, Ugrešić podriva koncept nacionalne književnosti, pokazujući istovremeno da “politika lociranja” u globalizovanom svetu deluje drugačije u zavisnosti od porekla pisca. Na “zapadnom” književnom tržištu, domaći autori nemaju tako velik prtljag nacionalnih identiteta koji im se prišivaju, kao što ga imaju svi oni koji se smatraju “drugima”. Pošto je i sama autorka iz Srednje/Istočne Evrope, Ugrešić često ima priliku da vidi razliku. Od autora koji stižu izvana očekuje se da istaknu svoje grupne identitete i predstavljaju svoje zajednice. Oni ne mogu biti samo pisci, nego moraju biti pisci odnekud, erotizovani Drugi koje je lako prepoznati i označiti za potrebe tržišta na osnovu njihovih specifičnih tema:

I sve dok Marokanac izlaže na svojoj tezgi nešto *marokansko*, ma što to značilo, a mi nešto svoje, *evropsko*, ma što to značilo, stvari su u redu. Tako se, uglavnom, razmjenjuju kulturni proizvodi, tako radi tržište, po tako uglavljenom mehanizmu odvija se i dinamika književnog života. (Ugrešić 2005, 187)

Međutim, Ugrešić ne gleda na sebe na taj način; ona ne želi da bude deo tog “uglavljenog mehanizma”:

I sve bi bilo u redu da ne postoje non-mainstream pojedinci, disfunkcije u sistemu, ti koji razaraju stereotipe o kulturi, o tome što ona jest, i kakva bi trebala biti. (Ibid.)

I opet, upravo su okviri nacionalnih književnosti ugroženi postojanjem takvih “disfunkcija u sistemu”:

I zaista, što da Nizozemci rade s Mosesom Isegawom, piscem iz Ugande, koji živi u Nizozemskoj i piše na engleskome jeziku? Što da rade sa mnom: živim u Amsterdamu, ali ne pišem na holandskom jeziku? Što da sa mnom rade Hrvati: pišem, dođuše, na hrvatskom, ali imam “lošu reputaciju”? (Ibid.)

Konačno, na pitanje “Šta je evropska književnost?”, Ugrešić odgovara ovako:

Među disfunkcijama u postojećem književnom sistemu imam svoj omiljeni primjer. Joydeep Roy Bhattacharaya rođen je u Calcutti. U Americi je diplomirao filozofiju, živi u New Yorku. Joydeep je napisao roman. Tema njegova romana je Mađarska i krug mađarskih intelektualca u šezdesetim godinama. Mađari su promptno preveli knjigu. Jedan mađarski intelektualac potužio mi se da se roman bavi Mađarskom, ali na *indijski* način. “Bilo bi mu bolje da piše o Indiji”, komentirao je.

[...]

U svijetu u kojem je “identity kit” nešto poput četkice za zube – dakle, stvari bez koje se ne može – Joydeep je izabrao najteži put. [...] [Tako na pitanje šta bi to bilo “evropsko” u evropskoj književnosti, odgovaram: to je gospodin Bhattacharya, Indijac rođen u Calcutti, koji živi u New Yorku i piše o Evropi.]^I (188)

370 Navodim ektenzivno delove iz eseja “Što je evropsko u evropskoj književnosti?” jer smatram da je taj esej važan za razumevanje pozicije koju Dubravka Ugrešić hoće da napravi za sebe i svoje delo: to je pozicija književnice koja mora da se čita izvan okvira bilo koje nacionalne književnosti. Pošto je reč o izrazito autorefleksivnoj autorki, ona u svom eseju takođe predlaže i alternativu uobičajenom klasifikacijskom okviru zasnovanom na nacionalnim identitetima. Tu alternativu ona pronalazi u radovima Deleuzea i Guattarija o manjinskoj književnosti, te Seyhan Azade o transnacionalnoj književnosti (Ugrešić 2005, 189-192).

Ugrešić ima nekoliko knjiga koje se savršeno uklapaju u interpretativni model koji je predložila Seyhan. Stephenie Young je analizirala transnacionalno sećanje u Ugrešićkinim romanima *Muzej bezuvjetne predaje* i *Ministarstvo boli*. Gledano i iz transnacionalnog ugla, važne su i zbirke eseja *Kultura laži*, *Američki fikcionar* i *Nikog nema doma*. U svim tim knjigama Ugrešić opširno govori o egzilu i migraciji, i preispituje dubok i stabilan kon-

cept identiteta, a posebno nacionalnog identiteta. Međutim, ovde hoću da se pozabavam njenim najnovijim romanom, koji se naizgled tiče stvari koje su bile izvan žiže Ugrešićkine pažnje u protekle dve decenije, kada se uglavnom bavila događajima u regionu Jugoslavije tokom devedesetih i dvehiljaditih i sudbinama postjugoslovenskih emigranata. To je roman koji ne priziva tako očigledno transnacionalnu ili intersekcionalnu analizu, pa bih htela da pokažem kako te dve perspektive mogu biti korisne i kada je reč o tekstovima koji su izrazito fikcionalizovani.

Roman *Baba Jaga je snela jaje* na veoma specifičan način objedinjuje nasleđa samosvesne postmoderne proze, narativne strategije bajki i etičke principe feminizma. Knjiga je napisana za ediciju Mitovi, za koju se poznati svetski pisci pozivaju da obrade neki mit na savremen način. Dubravka Ugrešić je izabrala da piše o Baba-Jagi, mitskom karakteru poznatom iz slovenskog folklora. To je stara žena koja živi u kolibi na ivici šume, i koja u pričama uvek ima ulogu glavnog pomagača ili jednog od glavnih oponenta junaku bajke. Baba Jaga nikada nije glavni lik u bajci. Ona uvek ima epizodnu ulogu, ali od središnjeg značaja za priču, jer je ona ta koja omogućava da se radnja razvije.

Roman je podeljen u tri na prvi pogled vrlo slabo povezana dela. U prvom atorka/naratorica odlazi u Bugarsku, u Varnu, mesto gde joj se rodila majke, u svojstvu bedela svoje majke, to jest kao njena zamena na putu na koji sama majka nije mogla da pođe zbog starosti. U Bugarskoj joj se pridružuje Aba Bagaj, mlada folkloristica

I Ovo je rečenica iz engleskog izdanja, ona ne postoji u domaćem izdanju knjige *Nikog nema doma*. – Prim. prev.

koja je i obožavateljka autorke. Obilazak mesta gde je nekada živela njihova porodica i kuda su kasnije odlazili u posetu trebalo bi atorku/naratorku da približi njenoj prošlosti i prošlosti njene majke. Ali obilasci ne idu bez problema; sećanja se s mukom oživljuju; krajolik se veoma izmenio; a ni odnos između dve saputnice nije bez tenzija. Na kraju, majka čak ni ne žudi da čuje vesti s putovanja; prošlost iz Varne, kao i drugi delovi njenog života, klize u zaborav.

U drugom delu romana, tri stare žene, koje se pominju i u prvom delu romana kao majčine prijateljice, kreću na put u toplice u Češkoj, gde su sebi isplanirale poseban odmor, i gde će svaka od njih pronaći ono čemu se potajno nada. Najstarija će tu naći smrt za kojom žudi, dok će druge dve prijateljice, iako takođe poprilično stare, započeti novi život, pronašavši u sebi skrivenu snagu koje ranije nisu bile svesne.

Konačno, treći deo donosi detaljnu studiju o raznim aspektima Baba-Jaginog lika u različitim folklornim tradicijama. Autorstvo trećeg dela u romanu se pripisuje Abi Bagaj. Pod naslovom "Baba Jaga za početnike", ovaj deo pruža niz detalja o izgledu Baba-Jage, njenim navikama, alatima kojima se služi, i načinima na koje se pojavljuje u različitim pričama i igra ulogu pokretača radnje. U komentarima Abe Bagaj daju se pažljive indikacije odnosa između drugog dela kao narativnog jezgra i samog "romana", s jedne, i priče o Baba-Jagi, s druge strane, pošto se ni u prvom ni u drugom delu knjige ona uopšte ne pominje. Tako roman nudi i sopstveno tumačenje na način koji je bio karakterističan za rana Ugrešićkina dela, do sredine osamdesetih. Roman kao celina se sastoji od tri glavna elementa svakog književnog dela:

autorke (koja se prikazuje u prvom delu), samog teksta (drugi deo), i čitateljke (Aba Bagaj, koja daje svoje tumačenje u trećem delu). Naravno, spojivši ih na takav način, roman čini da svi oni budu deo fikcionalne, dakle prozne realnosti. Time se i čitateljka uvlači u roman kao u otvorenu igru preispitivanja njegovih granica (za slične Ugrešićkine narativne tekstove vidi zbirku kratkih priča *Poza za prozu*, a posebno "Love Story"). U osamdesetima, ta vrsta autorefleksivnosti ticala se pre svega poetičkog stava koji se odnosio na autorsku privrženost postmodernizmu, pri čemu je naglasak bio na pretpostavljenoj autonomiji umetnosti. U dve hiljaditima, to je strategija kojom se tekst neposredno vezuje za kontekst, dakle kada tekst autorefleksivno progovara o svetu kome pripada (Waugh 1996). I premda roman očito koristi narativne postupke svojstvene bajkama — razni karakteri dobijaju uloge tipične za likove iz bajki; koriste se elementi zapleta uobičajeni za bajke — on nije bezvremen, već je čvrsto ukotvljen u vremenu i kontekstu koji se daju rekonstruisati iz njegova tri naizgled odvojena dela.

Pojava autorke u prvom delu romana poziva čitateljku da uspostavi intertekstualne veze između tog teksta i drugih Ugrešićkinih dela; središnja priča smeštena u toplice, koje se lako mogu videti kao fiktivno, mitsko mesto "iza sedam mora, iza sedam gora", čvrsto vezuje roman za tranzicionu, postsocijalističku realnost Istočne Evrope. Poslednji deo uvodi transnacionalnu perspektivu na najneposredniji način, pošto Ugrešić naglašava da mitovi ne pripadaju jednoj nacionalnoj ili kulturnoj tradiciji, već putuju uokolo, kroz vreme i prostor na sebi svojstven način. Ta perspektiva osnažena je i

samim izborom Baba Jage kao junakinje, pošto je reč o mitskom karakteru koji u načelu pripada slovenskoj folklornoj tradiciji, ali se javlja – kako nam to Aba Bagaj posebno pokazuje – i u drugim, veoma drugačijim kulturama. Povrh toga, Baba Jaga u tumačenju Abe Bagaj pojavljuje se na kraju romana kao otelovljenje svih marginalizovanih žena, u svim vremenima i svim delovima sveta. Ta linija čitanja romana dobija dodatni značaj ako je povežemo sa Ugrešićkinim razmišljanjima o transnacionalnom karakteru književnosti, i ako se podsetimo da je jedna od glavnih crta njenih dela u proteklih dvadesetak godina bila snažna kritika svih oblika nacionalizma.

372 Iz te perspektive, poseta Bugarskoj takođe dobija na značaju jer je deo lične geografije koja prkosi nacionalnim granicama. U *Kulturi laži* Ugrešić opisuje “domovinu” ovako:

Moja domovina zvala se Jugoslavija. Njezine se granice nisu, doduše, poklapale s granicama koje smo učili u školi. Moja je domovina bila veća, u početku se protezala od Triglava do Crnoga mora. Tamo smo, naime, svakoga ljeta putovali u posjetu baki i djedu. (Ugrešić 2002, 329)

Poseta autorke/naratorke Varni u *Baba Jagi* vraća nas na ovu izjavu. I drugi karakteri u romanu imaju slične priče. Njihove lične geografije na sličan način povlače drugačije nacionalne i društvene granice. Pupina porodična istorija sastoji se u migracijama Jevreja koje je pokrenuo Holokaust; a njen deo je i priča o ćerki koju je Pupa morala da ostavi na početku 2. svetskog rata. Bebin sin napušta Zagreb kada

ona otkrije da je on homoseksualac. Sin živi kao seksualni migrant, a iza sebe ostavlja ćerku koju je usvojio, malu Kineskinju Vavu, o kojoj će se na kraju starati Beba. Melvudin, kao ratni izbeglica dolazi u češke toplice iz Bosne, da bi kasnije produžio za Ameriku. Ako središnji deo romana čitamo kao bajku, svi ovi životi daju se lako dekodirati na osnovu dobro poznatih linija zapleta. Melvudinu pripada uloga Ivana Budalice kome je suđeno da postane princ, dok je gospodin Shaker kralj koji će umreti da bi princ mogao da se oženi njegovom ćerkom i postane novi kralj. Tri stare gospođe Pupa, Beba i Kukla su tri dobre vile, ili tri Baba Jage, to jest tri veštice. Pošto jedna od njih umre, druge dve će se prihvatiti da odneguju dete, devojčicu sa izvanrednim sposobnostima (recimo, može da govori unazad), koja na kraju i sama treba da postane veštica.

Ali Dubravka Ugrešić ima poseban odnos prema bajkama, što nas podseća na poziciju koju zauzima Marina Warner, čiji se rad pominje u trećem delu *Baba Jage*. Warner predlaže feminističko čitanje bajki, u kojima vidi više društvene realnosti nego što je to inače slučaj. A pogotovo više realnosti u kojoj žive žene, koje najčešće i pripovedaju bajke (Warner 1995). Ugrešić se služi istom logikom, ali je izvrće naglavce: ona govori o društvenoj realnosti koristeći se narativnim strategijama bajki. Društvena realnost o kojoj ona govori jeste stvarnost tranzicionih, postsocijalističkih vremena, o kojima su mnogi u vreme komunizma maštali kao o utopiji, ili, još bolje, kao o budućoj bajci gde će sve nepravde totalitarnih režima biti ispravljene i svi će zauvek živeti srećno. Ali kada su ta vremena zaista došla, realnost je bila

daleko od sanjane bajke, i kratka priča o roditeljima doktora Topolaneka, nekadašnjih komunističkih disidenata, koji žive zaboravljeni i jednako siromašni kao što su bili i pre, reći to to pokazuje. Tranzicija podrazumeva nova pravila društvenog ponašanja, nove novce sa mračnom predistorijom, a na Balkanu i brutalan rat. Za žene, tranzicija takođe znači i gubitak određenih prava o kojima ponovo mora da se pregovara. U tom smisli, važno je imati na umu da je Baba Jaga kao junakinja iz bajke najkarakterističnija za slovensku folklornu tradiciju, to jest za geografski prostor koji prolazi kroz postkomunističku tranziciju.

I tu sad treba uvesti intersekcionalnu perspektivu. *Baba Jaga* je roman o ženama. On priziva radikalni feminizam iz sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka. Roman govori o svim ženama kao o građankama drugog reda, i dopušta Abi Bagaj da na kraju podseti urednika i čitaoca da ispod Baba Jaginog jastuka leži skriveni mač. Ta nit tradicije drugog talasa feminizma istaknuta je u romanu načinom na koji je prikazano veštičarenje, kao i time kako se obične žene odnose prema veštičarenju, koje bi moglo biti njihova skrivena moć. Ipak, Ugrešić ne upada u zamku esencijalizma. *Baba Jaga* je i roman o starenju, koje se prikazuje i u klasnoj i u rodnoj perspektivi. Starice iz romana žive u malim stanovima, u kojima je sivilo komunizma zamenjeno sivilom siromaštva i usamljenosti starih osoba u uslovima postsocijalizma. Taj tužni kontinuitet fino je dat u epizodi u kojoj Beba poredi svoj život sa bajkovitim svetom iz toplica. Isto sivilo vidimo i u Varni, kao i u stanu autorkine/naratorikine majke. Starost je surova, ali ne na isti način prema svima. A

starost žena u tranzicionim zemljama je priča za sebe; to je priča koja se nazire iza bajkovitog zapleta i naracije koja tako često koristi strategije i ton starovremenskih pripovedačica.

REFERENCE

- Bernheimer, Charles (ed.), 1995. *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Culler, Jonathan, 2007. *The Literary in Theory*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Damrosch, David, 2003. *What Is World Literature?* Princeton: Princeton Univ. Press.
- Deleuze, Gilles and Félix Guattari, 1986 (c1975). *Kafka: Toward a Minor Literature*. Translated by Dana Polan. University of Minnesota Press.
- Friedman, Susan Stanford, 2011. "Towards a Transnational Turn in Narrative Theory: Literary Narratives, Traveling Tropes, and the Case of Virginia Woolf and the Tagores". *Narrative*, Vol. 19, No. 1 (January).
- Guillen, Claudio, 1993. *The Challenge of Comparative Literature*. Translated by Cola Franzen. Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press.
- Kreiwirth, Martin, 2000. "Merely Telling Stories? Narrative and Knowledge in the Human Sciences". *Poetics Today*, vol. 21, no 2, Summer, str. 293-318.
- Lionnet, Françoise and Shu-Mei Shih, 2005. "Introduction: Thinking through the Minor, Transnationally". U Lionnet, Françoise and Shu-Mei Shih (ur.), *Minor Transnationalism*. Durham and London.
- Moretti, Franco, 2000. "Conjectures on World Literature". *New Left Review*, 1.
- Pratt, Mary Louise, 1995. "Comparative Literature and Global Citizenship". U Bernheimer, Charles (ur.), *Comparative Literature in*

the Age of Multiculturalism. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, str. 58-65.

Quayson, Ato, 2003. *Calibrations: reading for the social*. Minneapolis : University of Minnesota Press.

Robinson, William I., 1998. "Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology, and the Challenge of Transnational Studies". *Sociological Forum*, Vol. 13, No. 4, str. 561-594.

Saussy, Haun (ur.), 2006. *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Seyhan, Azade, 2001. *Writing Outside the Nation*. Princeton and Oxford.

Thomsen, Mads Rosendahl, 2008. *Mapping world Literature: International Canonization and Transnational Literature*. New York: Continuum.

Ugrešić, Dubravka, 1994. *Have a Nice Day. From the Balkan War to the American Dream*. Prevela Celia Hawkesworth. London: Jonathan Cape.

----- 1998. *The Museum of Unconditional Surrender*. London: Phoenix House.

----- 1998b. *The Culture of Lies*. London: Phoenix House.

----- 2003. *Thank You for Not Reading* (trans. Celia Hawkesworth and Damion Searls). Dalkey Archive Press.

----- 2005. *The Ministry of Pain* (trans. by Michael Henry Heim). London: Saqi 2005.

----- 2007. *Nobody's Home*. Translated by Ellen Elias Bursac. London, San Francisco, Beirut: Telegram.

----- 2009 *Baba Yaga Laid an Egg*. Edinburgh, London, New York and Melbourne: Canongate

Warner, Marina, 1995. *From the beast to the blonde: on fairy tales and their tellers*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Waugh, Patricia. 1996 (c. 1984). *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*, London and New York: Routledge.

**KNJIŽEVNI “ODJECI
I REAGOVANJA”:
ANALIZA ROMANA
“PAD KOLUMBIJE”
SAŠE ILIĆA I
“PARANOJA U
PODGORICI”
BALŠE BRKOVIĆA**

MATIJA OTAŠEVIĆ

P oslednjih nekoliko mjeseci svjedoci smo raznih afera, stvarnih i konstruisanih, u koje su na posredan ili neposredan način umiješane različite ličnosti iz političkog i intelektualnog života Srbije. Iz te serije afera koje se smjenjuju praktično na dnevnom nivou, jedna je izazvala kolektivni *déjà vu*, vrativši nas na trenutak u drugu polovinu osamdesetih godina prošlog vijeka: riječ je o tekstu objavljenom početkom aprila u dnevnom listu *Politika*. Tekst je izazvao lavinu komentara i uzdrmao duhove na srpskoj medijskoj sceni, a zbog (mal)tretmana jedne javne ličnosti i nedoličnog zadiranja u njen privatni život porеđenje sa aferom koja se odigrala prije skoro tri decenije na stranicama istog lista praktično se samo nametnulo. Budući da je ovdašnja kultura za manje od tri decenije opisala pun krug, pokušaćemo najprije da ukratko opišemo njen karakter, a zatim ćemo na primjerima dva romana pokazati na koji način književnost može (i treba) da odgovori na situaciju u kojoj smo se zatekli.

★★★

Esej pod naslovom “O afirmativnom karakteru kulture” (1937) jedan je od ključnih Markuzeovih radova o estetici. Ovaj se njemački filozof problemom umjetnosti (a time i književnosti) eksplicitno bavi tek u neolicinini tekstova i studija, premda se problem estetike provlači kroz cjelokupno njegovo djelo. Iako je formalno obrazovanje započeo studijama njemačke književnosti, Markuze se nakon čitanja Hajdegerova *Bitka i vremena* u potpunosti posvetio filozofiji. Za nas je, međutim, mnogo važnije njegovo “inficiranje” marksizmom, sa kojim se upoznae za vrijeme boravka u vojsci. Marksizam neće promijeniti njegova interesovanja, ali hoće pogled na svijet: Markuzeov povratak umjetnosti obilježiće zanimanje za njen revolucionarni potencijal.

U pomenutom tekstu autor uvodi pojam “afirmativne kulture”. Pod afirmativnom kulturom podrazumijeva se “ona kultura građanske epohe koja je u toku svog vlastitog razvitka dovela do toga da se duhovno-duševni svet kao samostalno carstvo vrednosti odvoji od civilizacije i uzdigne iznad nje”.¹ Markuze, dakle, u ovom tekstu razmatra rascjep između duhovnog i materijalnog života – odnosno, kulture i civilizacije – koji je u moderno doba preuzet iz antike.

Upravo u tom razdvajanju kulture (“lepote nadahnute dušom”) od raznih područja civilizacije (koja potpadaju pod ekonomske zakone) – konačno formiranje afirmativne kulture, tvrdi Markuze, odigralo se u 18. i 19. vijeku² – on vidi ukidanje svih potencijala kulture i faktor njenog otuđenja.

Afirmativnu kulturu Markuze predstavlja kao univerzalni odgovor buržoazije na svaku optužbu koja im je upućena: “na nevolju izolovanih individua odgovara opštom čovečnošću, na telesnu bedu lepotom duše, na spoljašnje ropstvo unutrašnjom slobodom, na brutalan egoizam vrlim carstvom dužnosti”.³ Drugim riječima, suština afirmativne kulture je “u protivrečnosti između te – lišene sreće – prolaznosti loše egzistencije i nužnosti sreće koja čini podnošljivom takvu egzistenciju”.⁴

U tom i takvom svijetu, pišaće Markuze na drugom mjestu (u diplomskom radu iz 1922, naslovljenom *Njemački umjetnički roman*), živi od

društvene stvarnosti otuđeni umjetnik. Upravo ovo osjećanje otuđenosti postaje katalizator društvene promjene. Međutim, Markuze kao dobar hegelovac svjestan je ne samo revolucionarnog potencijala koji umjetnost posjeduje, već i činjenice da se umjetnost stvara i recipira u opresivnom društvu.

U takvoj situaciji, u društvu u kojem je duša važnija od tijela i u kojem pojedinac samim tim prihvata postojeće stanje stvari svjesno odlazi osvajanje sreće, što ga, na koncu, vodi u političku rezignaciju, svoj emancipatorski potencijal umjetnost može da ostvari samo kroz političku aktivnost. Umjetnost, ukoliko sama nije instrumentalizovana kroz ideju afirmativne kulture, otvara prostor za razmišljanje i preispitivanje što, eventualno, vodi do revolucije.

Mnogo više prostora zahtijevalo bi istraživanje mehanizama koji su od imperativa nezainteresovanosti pri pristupu umjetničkom djelu – što su ga formulisali britanski estetičari a Kant ugradio u svoju monumentalnu teorijsku građevinu – stvorili svojevrсни ideal. Činjenica je, međutim, da je kantovska estetička zablude kod nas više nego aktuelna – dovoljno je baciti letimičan pogled na silabuse studija književnosti. Od prvih otkrića i primjene tzv. unutrašnjih pristupa od strane ovdašnjih pisaca i teoretičara, pa do danas, situacija se nije mnogo promijenila. Estetika je, stiče se utisak, sa studija književnosti zauvijek protjerala etiku, a stilistika

¹ Herbert Markuze, “O afirmativnom karakteru kulture” u: *Kultura i društvo*, prevela Olga Kostrešević, BIGZ, Beograd 1977, str. 46.

² Isto, str. 55.

³ Isto, str. 48.

⁴ Isto, str. 62.

pragmatiku. To je, ukratko izložen, okvir u kojem ćemo analizirati romane *Pad Kolumbije* Saše Ilića i *Paranoja u Podgorici* Balše Brkovića.

Koincidencija je, ako nešto slično postoji, da su oba romana koja smo odabrali za analizu objavljena 2010. godine. Njihove radnje odvijaju se dvijehiljaditih godina (u Ilićevom romanu vrijeme je precizno određeno, time ćemo se nešto kasnije pozabaviti) u tranzicionoj Srbiji, odnosno Crnoj Gori.

Pad Kolumbije i *Paranoja u Podgorici* specifični su, i slični, i po tome što se mogu čitati (i uspješno se čitaju) u žanrovskom ključu: Ilić je svoju priču ispričao u formi političkog trilera, dok je Brković odabrao žanr noira. Iako i jedan i drugi roman poštuju žanrovske obrasce i u manjoj ili većoj mjeri ih se pridržavaju, temom koju obrađuju nadilaze “trivijalnost” samih žanrova. Opredeljenje za žanr u ova dva slučaja važno je iz prostog razloga što su pisci bili prinuđeni da se odreknu proročko-propovjednog tona i da ideje – ili, zašto izbjegavati tu riječ, teze – oblikuju kao priču. *Pričanje priča* je, na koncu konca, i glavna tema oba romana.

Poslednja paralela koju vrijedi povući tiče se završetaka ovih romana i gorkog ukusa pesimizma koji ostaje nakon čitanja. No, pozaba-

vimo se svakim romanom pojedinačno, prije nego što izvučemo neke zaključke.

Pad Kolumbije drugi je roman Saše Ilića (prvi, *Berlinsko okno*, pet godina ranije objavila je Fabrika knjiga). Iako su im teme i stilovi različiti, ne bi se moglo reći da *Pad Kolumbije* predstavlja iznenađenje u Ilićevom opusu. Prvim romanom ovaj pisac je sebe označio, a drugim potvrdio, kao predstavnika, kako kaže Vladimir Arsenić, “poetike suočavanja i odgovornosti”.⁵ *Berlinsko okno* se, naime, bavi jednom od većih srpskih trauma iz devedesetih godina – otmičom u Štrpcima.

U srpskoj afirmativnoj kulturi, sasvim očekivano, ovakvi romani nemaju većeg odjeka. Dok čitaoci (profesionalni jednako kao i amateri) umiru u ljepoti, traume i zločini se, kao nepodoban materijal za umjetničku obradu, guraju pod tepih. Dok pravosuđe, sa svoje strane, oprezno pazi da ne nagazi na neku neuralgičnu tačku srpskog društva,⁶ akademski i kulturni radnici za to vrijeme dodjeljuju nagrade za “jezički najbolje delo kao podsticaj književnicima da više brinu o jeziku”.⁷ Otudenost od takvog ambijenta umjetnik, već smo zaključili, može prevazići jedino angažovanjem.

5 Vladimir Arsenić, “Kristalna noć srpskog jezika” (<http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/42633-Kristalna-srpskog-jezika.html>) [11.04.2014]

6 Na suđenje optuženima za zločin u Štrpcima čekalo se gotovo deset godina, pri čemu su za zločin osuđena dva lica, dok politička pozadina ubistva nikad nije istražena (v. *Otmica u Štrpcima*, Fond za humanitarno pravo, 2003). U trenutku kada je Ilić objavio *Pad Kolumbije*, optuženi za ubistvo premijera Zorana Đinđića već su osuđeni na višedecenijske zatvorske kazne. Istraga političke pozadine ubistva se, međutim, prvi put ozbiljnije najavljuje ove, 2014. godine.

7 “Bitka za jezik” (<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1422833/Bitka-za-srpski-jezik.html>) [11.04.2014]

U formalnom smislu, Ilićev roman podijeljen je u četiri veće cjeline naslovljene tako da predstavljaju svojevrsno odbrojavanje (3... 2... 1... 0...). To se odbrojavanje, koje priziva u sjećanje sve one televizijske prizore lansiranja spejs šatla, može čitati kao predosjećanje konačne katastrofe, kao odbrojavanje vremena potrebnog da metak ispaljen 15 godina ranije konačno pronađe metu. Da bi dosledno sproveo svoju ideju i opisao ispaljivanje tog metka, Ilić je u roman uveo višestruke vremenske planove.

U *Padu Kolumbije* paralelno se pripovijeda ju i prepliću četiri priče ispričane u dva vremenska toka. Prva priča, a samim tim i roman, ima cikličnu strukturu: počinje i završava se na aerodromu. ("Putanja koju opisuje roman *Pad Kolumbije* podseća na latinično slovo 'U'",⁸ zapisao Branislav Jakovljević u tekstu "Psihogeografija ubist(a)va".) Vremenski je precizno određena – smještena u period između 4/5. februara i 13/14. marta 2003. godine – i prati Irenu Berat i njen povratak i boravak u Beogradu. Irenu u Beogradu dočekuje, i iz Beograda je ispraća, izvještaj o padu spejs šatla Kolumbija: na samom početku Irena razmišlja o nemogućnosti da se dopre "do stvarnog izraza lica osobe koja se suočila sa vatrenom stihijom, užasom, pogubnom izvesnošću",⁹ dok joj na kraju, kada se vozi ka aerodromu, "grad izgleda kao razmrskana letelica".¹⁰ Duboko uznemirujući izvještaji i snimci pripremaju Irenu na

atmosferu u Beogradu: "termički kaos", prodor vreline koji je ubio astronaute, osjetiće, na simboličan način, i na svojoj koži.

Irena je, ubrzo ćemo saznati, mlada naučnica koja je 1997. godine napustila Beograd upisavši postdiplomske studije na Berkliju. U skladu sa svojom profesijom, Irena je često "svoj život tumačila prema modelima kojima su naučnici objašnjavali svoje zamisli", jer joj se činilo "da je to jedini način da razume situaciju u kojoj se našla".¹¹ Misaoni eksperiment koji Irena priziva u sjećanje već prvih dana svog boravka u Beogradu, tzv. Maksvelov demon, uz metaforički potencijal koji sa sobom nosi pad šatla Kolumbija, najbolje opisuje Irenino novo stanje: Irena se iz jedne pregrade, koju je predstavljao njen miran život u američkom kampusu, iznenada našla u pregradi u kojoj vlada znatno viša temperatura i koja predstavlja njen beogradski život. Da bi zadržao red u sistemima sklonim entropiji, takve prelaskе kontroliše regulator koji je Maksvel nazvao "demonom". U ovom slučaju je, čini se, demon napravio grešku, čime je ubrzao proces entropije: "promjena temperature" koja je zatekla Irenu nije uticala samo na njen život, već i na živote aktera u drugoj pregradi.

To je, ujedno, druga priča u ovom romanu, a ona prati emotivni život Irene Berat, prikazan kroz njenu elektronsku prepisku sa mentorom Nomurom i cimerkom Kim. Nji-

8 Branislav Jakovljević, "Psihogeografija ubist(a)va" (<http://pescanik.net/2010/12/psiho-geografija-ubistava/>) [14.04.2014]

9 Saša Ilić, *Pad Kolumbije*, Fabrika knjiga, Beograd 2010, str. 15.

10 Isto, str. 234.

11 Isto, str. 57.

hovim odnosima pozabavićemo se nešto kasnije, u paralelnoj analizi likova ćerke i oca, Irene i Vladimira Berat. Vrijedi napomenuti da je ova priča uklopljena u odjeljke romana koji pripadaju Ireni Berat.

Treća priča ima fragmentarnu formu, odigrava se istovremeno sa prethodne dvije i na više mjesta u romanu ukršta se sa Ireninom. Od ostatka romana izdvojena je ne samo grafički (ispisana je kurzivom i prati radnju iz minuta u minut), već i stilski: jezik kojim su opisani događaji u kojima su glavni akteri izvršioci naručenih ubistava i atentatori na premijera Đinđića vojnički je sveden, bogat kratkim replikama i šturim opisima.

Jezik poslednje i najvažnije, četvrte priče, u skladu sa zanimanjem i ličnošću njenog glavnog aktera izuzetno je bogat i složen, i vezan je za svijest glavnog lika. Četvrta priča koja, uz prvu, čini okosnicu romana, prati Ireninog oca, Vladimira Berata. Radnja je smještena u dva dana (18/19. novembar 1988. godine), u vrijeme jednog od najvažnijih događaja s kraja osamdesetih godina prošlog vijeka – održavanje mitinga Bratstva i jedinstva na Ušću.

Jedini žanr koji može da objedini sve ove priče jeste onaj koji je Ilić odabrao – politički triler. “Ne samo da je reč o žanru koji može i logično i pregledno da objasni hronologiju uzroka i posledica, već se radi o vrsti narativa koji neprekidno *živimo* u poslednjih dvadeset godina”, primijetio je na jednom mjestu Arsenić. I zbilja, potraga za uzrocima i pokušaj tumačenja posledica glavne su teme ovog romana: Irena u Beograd dolazi sa namjerom da istraži uzroke nesreće u kojoj je stradao njen otac, dok Vladimir odlazi na miting da se suoči

sa posledicama kojima je on bio uzrok. Trojka “umjetnika” (kako egzekutore ironično naziva Jakovljević), ne obazirući se na značenje (i značaj) svojih postupaka, temeljno eliminiše uzroke među kojima je i Vladimir. “Ono čemu likovi ovog romana neprestano teže, i ono što im neprestano izmiče, jeste upravo značenje”, zaključuje Jakovljević. Pisac je jedini koji sve konce drži u svojim rukama jer će značenje do samog kraja izmicati i čitaocu.

“Polazna tačka *Pada Kolumbije*”, sledeće je precizno Jakovljevićevo zapažanje, “je[ste] neka vrsta forenzike.” Ilićev roman, složićemo se sa Jakovljevićem, obiluje dokumentacijom, iako nije dokumentarni roman u klasičnom smislu, niti predstavlja pseudodokumentarnu fikciju. Takođe, Ilić ne pokušava da rekonstruiše događaje o kojima pripovijeda; objavljivanje paškvile “Vojko i Savle” i atentat na Zorana Đinđića ostaju na marginama romana, mi prisustvujemo samo neposrednim pripremama (da je pomenuta paškvila objavljena i da je naišla na dobar odjek saznajemo od Lazara Gazibare, ali nam se njen sadržaj ne izlaže, dok nas o atentatu obavještava inspektor Višnjić). Međutim, ne možemo se složiti sa Jakovljevićevom opaskom da Ilić “ne pokušava da (...) dokumentaciju zameni interpretacijom”, već da, umjesto toga, “opisuje stanje u crnoj kutiji”. Mišljenja smo da je već samim odabirom događaja o kojima će pisati i, u ovom slučaju, vremenskim omeđivanjem radnje, pisac izvršio interpretaciju događaja, a ne puko opisivanje stanja. Takođe, odabirom žanra političkog trilera Ilić je dokumenta koja su mu bila dostupna posložio ne samo hronološki, što bi bilo nužno po prirodi stvari i događaja, već i u uzročno-posledični

niz. Iako se čitaocu zbog vremenske udaljenosti ova dva događaja Ilićeva teorija može učiniti nategnutom, mišljenja smo da je ona upravo zbog te distance pošteđena vulgarnog kauzalizma tipa: da nepoznati autor nije napisao i objavio paškvilu "Gojko i Savle", Zoran Đinđić bi danas bio živ, i vice versa. Riječ je, dakle, o nečemu mnogo ozbiljnijem: Ilić se bavi mehanizmima formiranja nacionalističkog diskursa i pripremanjem atmosfere koja, jednom kada se stvori, nužno vodi u zločin.

Napravićemo kratak ekskurs u kojem ćemo sumirati istoriju pomenutog teksta i pozabaviti se njegovom književnom obradom u ovom romanu. Istorijsku *Politiku* sa posebnim osvrtom na period njenog etičkog posrnuća (druga polovina osamdesetih i ratne devedesete godine) izložio je Aleksandar Nenadović u tekstu "*Politika* u nacionalističkoj oluji", sa podnaslovom "Udeo i odgovornost *Politike* u proizvodnji trauma", prvi put objavljenom 1995. godine u *Republici*.

Od svog prvog broja objavljenog 12. januara 1904. godine, "uloga *Politike*, kao matičnog, političkog dnevnika bila je, i ostaje dominantna".¹² U skladu sa svojim liberalnim, prosvetiteljskim idealima, urednici *Politike* u uvodniku ponavljaju Bizmarkove recepte za slobodu štampa: "*Politika*, zavetovali su se oni, neće navijati ni za vlast ni za opoziciju; biće strogo objektivna prema svima i svemu i nesebično će podržavati sve što vodi opštem napretku. Biće, ukratko, vanstranačka, nepristrasna, moderna."¹³

Liberalno lice *Politike* ugroziće najprije socijalizam, koji je pokušao da uguši sve opozicione glasove sa margine. Međutim, u *Politici*, iako režimskom glasilu, u tom trenutku moguće je pronaći i neke glasove koji su narušavali monolitnost socijalističkog okruženja: "moglo bi, u stvari, da se kaže, da je sve do sredine 80-tih ili, određenije, do uspostavljanja praktično neograničene prevlasti agresivnog nacionalizma, bilo, nemalo, i urednika i saradnika sklonih 'neposlušnosti'", primijetiće Nenadović.

Sve se, međutim, mijenja polovinom osamdesetih godina, ili, preciznije, sa Osmom sjednicom CK SK Srbije, održanom između 23. i 25. septembra 1987. godine. Ta se sjednica može smatrati prekretnicom kada je sudbina Jugoslavije u pitanju, budući da je na njoj u tom trenutku dominantna nacionalistička struja dobila konačni legitimitet, a Slobodan Milošević se nametnuo kao neprikosnovena figura u vrhu vladajuće strukture. Te su se promjene naročito odrazile na medije: *Politika* je dobila zadatak da stvori prostor na kojem će se, necenzurisan, moći čuti glas naroda. Istovremeno, *Politika* je morala da stvori i "'narod' po meri misije, tj. čitaoce koji iz nje uče kako treba da misle i da govore da bi kao srpski patrioti bili uzor za druge".¹⁴ Glas naroda je, drugim riječima, morao da se čuje što dalje.

Na talasu tog populističko-nacionalističkog podilaženja vlasti, *Politika* otvara vrata redakcije i vanredakcijskim strukturama koje

¹² Aleksandar Nenadović, "*Politika* u nacionalističkoj oluji", *Republika*, br. I, VII, 1995, str. I.

¹³ Isto, str. III.

¹⁴ Isto, str. IX.

urednički posao obavljaju iz sjenke. Negdje na samom početku tog trogodišnjeg perioda (Nenadović procjenjuje da je potrajao od jula 1988. do marta 1991. godine),¹⁵ koji je započeo transformacijom bezazlene i po formatu skromne rubrike “Među nama” u ono što će na kraju tog procesa postati “Odjeci i reagovanja”, poligon za agresivnu nacionalističku i pamfletsku “ofanzivu” na sve neistomišljenike iz zemlje i inostranstva, objavljena je tzv. humoreska, a zapravo pamflet pod naslovom “Vojko i Savle”.

Vratimo se sada Ilićevom romanu. Lazar Gazibara, jedan od likova čije adrese Irena pronalazi u sakrivenoj očevoj bilježnici i koje upoznaje neposredno pred njihovu likvidaciju, predstavnik je pomenutih (policijskih) struktura koje su u to vrijeme uređivale *Politiku*. Gazibara je, saznaćemo to od oca Kirila (valja skrenuti pažnju da je u aferu “Odjeci i reagovanja” Ilić uključio sve one koji su od osamdesetih godina krojili i usmjeravali srpsku politiku u smjeru koji je bio u njihovom interesu – intelektualci, UDBA, Crkva...), bio koordinator cijelog tog projekta; on je okupio oca Kirila, Erakovića i Vladimira Berata i podijelio im zaduženja: “Kiril – Kosovo; Eraković – Slovence; Berat – Hrvatsku, jezik i Drugi svetski rat. Jedno vreme su svojim radom određivali puls svih medija u Jugoslaviji. (...) Sve je trebalo prilagoditi ili izmeniti u skladu sa prilikama koje su se menjale iz časa u čas.”¹⁶

Nakon što je pripremljen teren i nakon što je rubrika dobila stalan oblik, na stranama “Odjeka i reagovanja” je – a to ne saznajemo iz romana, već iz arhive periodike – 18. januara 1988. godine osvanuo tekst na kojem je u Ilićevom romanu radio Vladimir Berat. “Gojko i Savle”, napad na poznatog generala i akademika Gojka Nikoliša uzdrmao je duhove: na adresu glavnog urednika *Politike* sa ostrim negodovanjem oglasilo se 67 *Politikinih* saradnika, a nekoliko dana kasnije 126 građana potpisalo je “Otvoreno pismo” povodom natpisa koji je, kako kažu, sramota za *Politiku* a ne za onog kojeg su pokušali osramotiti.¹⁷ Zbog neočekivano jakog otpora javnosti i dijela redakcije, uredništvo bi na neka pitanja moralo odgovoriti, ali je javnost zbog vanredakcijske podrške uredništvu ostala uskraćena za podatke o tome ko je paškvilu naručio i napisao i kako je ona stigla u *Politiku*.

Objektivnu poteškoću sa kojom se susreo – a nedostatak empirijskog autora pamfleta jeste neka vrsta poteškoće čak i za pisca fikcije – Ilić je riješio tako što je autorstvo pripisao svom glavnom liku, jezičkom znalcu i bivšem lektoru u Odeljenju za informisanje Gradskog komiteta Vladimiru Beratu. Ovaj postupak i odabir Beratovog zanimanja višestruko su znakoviti. Najprije, tako je moguće pratiti i rekonstruisati genezu nastanka teksta, a takvo istraživanje čitaoca (ali i autora) može odvesti i do pravog naručioca. Takođe, Beratova sudbina i sudbina njegovih “drugova u zločinu” može se čitati i kao neka vrsta simboličkog kažnjavanja inicija-

¹⁵ Isto, str. VI.

¹⁶ *Pad Kolumbije*, str. III.

¹⁷ “Politika u nacionalističkoj oluji”, str. V.

tora svega onoga što se nakon toga desilo. Sa iznošenjem takvih tvrdnji, istina, treba biti oprezan jer je nemoguće (i nepotrebno) tragati za tom vrstom piščeve intencije, ali ćemo nešto kasnije pokušati da pronađemo utemeljenje za to u samom tekstu.

Zadržimo se za trenutak na naručiocu paškvile. Iako je za Berata direktni naručilac policajac Gazibara, on je svjestan da neko mora da stoji iza svega toga. Uskoro njegove sumnje bivaju potvrđene: Gazibara mu prenosi poziv nekog sa vrha ko želi da ga upozna i uputi mu pohvale na račun teksta "Vojko i Savle". Berata odlazi na Dedinje da primi pohvale. Pisac, naravno, nije historičar, za njega važe nešto drugačija pravila; pa ipak, Ilić je oprezan, te niti eksplicitno imenuje pisca niti naručioca "humoreske". Umjesto toga, budući da Berat odlazi na Dedinje, samo naslućujemo o kome je riječ, ali Berata tamo ne dočekuje domaćin vile, već njegov lični sekretar Pavlović.

Tu najzad postajemo svjesni značaja Beratovog djela, kojeg Pavlović poredi sa autorom *Hazaraskog rečnika*: "Nikad nije verovao u anticipatorsku moć literature, ali Pavić je tom knjigom pogodio pravo u centar... Kao pikadom", primjećuje Pavlović, posmatrajući džepno izdanje *Hazaraskog rečnika* koje stoji odloženo na stolu. Na Beratovo pitanje na koji centar misli, Pavlović mu odgovara da je to "isti centar u koji je pogodio i Beratov pikado". Centar koji bi on nazvao "akupunkturnom tačkom naroda".¹⁸

Za raspirivanje nacionalizma u Srbiji osamdesetih godina nisu, dakle, odgovorni samo naručioci i sastavljači novinskih invektiva. Ilić, naravno, ne sugerise da je *Hazaraski rečnik* napisan po narudžbini tajne policije, ali dovodeći u vezu taj tekst sa tekstom objavljenim u novinama pisac naprosto želi da ukaže na značaj – makar on bio nesvjestan i slučajan, u šta je u Pavićevom slučaju i u slučajevima nekih njegovih savremenika teško povjerovati – koji pisana riječ ima u formiranju jednog diskursa.

To nas zapažanje dovodi do glavnog motiva u ovom romanu – motiva jezika. Međutim, dva su motiva u ovom slučaju čvrsto prepletena: motiv jezika, ukazaće na to gotovo svi kritičari, neodvojiv je od motiva kože. A kada se u priču uplete i put (koža), nemoguće je izbjeći seksualnost. No, krenimo redom.

Zlo opisano u *Padu Kolumbije* najprije je stvoreno u jeziku, smatra Teofil Pančić, a tek onda u stvarnosti: "Otuda je logično da jezički egzekutori budu lektori, sveštenici ili pisci."¹⁹ Ovi ambasadori pisane i usmene riječi (drugu grupu ne čine samo sveštenici sa svojim besjedama i poslanicama, već i muzičari: pisac će nam na samom kraju romana suptilno skrenuti pažnju na to da je ulogu koju je osamdesetih odigrao Pavić dvijehiljaditih preuzeo Beogradski sindikat)²⁰ vrlo su svjesni, sve i da to teorijski ne mogu obrazložiti, ostinovske performativne moći jezika. Arsenić komentariše da, "ako dovoljno puta pomeniš uništava-

¹⁸ *Pad Kolumbije*, str. 123.

¹⁹ Teofil Pančić, "Podzemnji od podzemnog" (<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=979071>) [19.04.2014]

²⁰ Na samom kraju romana Đevrek u kolima sluša "Govedinu" Beogradskog sindikata. *Pad Kolumbije*, str. 228.

nje *vekovnih ognjišta*, onda se suoči sa činjenicom da će neko biti spreman da ubije/zakolje/siluje za njih”. Drugim riječima, ideja izložena na određen način regrutuje one koji su spremni da simboličke zločine sprovedu u djelo (“uo-stalom, kao da simbolički zločini nisu stvarni, i kao da stvarni zločini nemaju prvorazredan simbolički naboj”, reći će Pančić).

Vladimir Berat, međutim, nije zlikovac u klasičnom smislu te riječi. On ne samo što nije mastermind cijele operacije, već nije u stanju ni da u potpunosti razumije svoju ulogu u njoj, a kamoli njene posljedice. Berata, zapravo, posljedice ni ne zanimaju, zanima ga isključivo oruđe. Ovakav pristup lektorskom poslu slobodno možemo nazvati formalističkim jer se Berat, lingvista, bavi isključivo problemima forme, stila i pripovjedača u tekstovima na kojima radi, dok sadržaj dovodi u pitanje tek kada je posao obavljen i šteta učinjena. Tako će tek nakon što je Gazibari predao prerađeni tekst invektive “Gojko i Savle” Berat u knjižari kupiti memoare Gojka Nikoliša *Korijen, stablo, pavetina* i, čitajući ih, zapitati se: “Da li je učinio nepravdu Medicu, ili je doktor naprosto lagao. I jedna i druga pomisao bile su mu mrske...”²¹

Nije jednostavno pronaći u Beratove motive bavljenja tim poslom. Vladimir Berat je “čovjek bez osobina”, ovdašnji everyman, jedan od onih koji, po sopstvenom mišljenju, u takvim vremenima samo rade svoj posao i ostaju po strani. Ipak, nešto ga odvaja od takvih junaka: činjenica je da iako svjesno ne problematizuje svoje postupke, podsvesno osjeća da oni nisu ispravni. Posledica aktiviranja tog moralnog

čula (da se na trenutak pozovemo na Britance koje smo diskvalifikovali na početku teksta) jeste dovodenje u pitanje sopstvenog identiteta (rodnog u Vladimirovom i seksualnog u Ireninom slučaju).

Beratova metamorfoza počinje u trenutku kada se promijeni priroda njegovog posla: “Noćno popravljanje jezika bilo mu je nezamislivo bez šminkanja. Menjajući jezik, menjao je i telo, bar noću, u potrazi za pravim registrom u kome će mu biti prijatno.”²² Ove noćne metamorfoze imaju veliki metaforički potencijal: postajanje transvestitom (u okruženju u kojem su takve osobe stigmatizovane i ugrožene) opravdano je samo ukoliko ta promjena Beratu pruža legitimitet koji mu je potreban da obavi posao. Međutim, da nije riječ o pukom maskiranju primijetio je i Jakovljević, koji kaže da rad na rubrici “Odjeci i reagovanja” u Beratovom slučaju “priziva za sobom jednu čitavu alternativnu egzistenciju” i da Berat zapravo mora da “poprimi drugu ličnost”. U prilog takvom tumačenju ide i činjenica da Berat svoj posao dovodi u pitanje tek kad transformacija postane potpuna. Naime, noć pred veliki miting Berat provodi kod kozmetičarke Eve, koja ga šminka i oblači u svoju odjeću, dok sama navlači muško odijelo. Dok vode ljubav – ili, da budemo potpuno precizni, za vrijeme oralnog seksa, tj. nešto drugačije upotrebe jezika od dotadašnje – Berat eksplicitno dovodi u pitanje svoj dotadašnji rad: “Činilo se da mu jezik postaje duži i gipkiji. Pomerio ga je sve brže. Ali, u trenu iz njegove svesti izroni priča o šilu, i on stade, prvi put pomislivši da su ‘Odjeci’, možda, bili

²¹ Isto, str. 80.

²² Isto, str. 82.

greška.”²³ Naravno, to “možda” razbija naše iluzije da je Berat postao svjestan razmjera zla koje su njegovi tekstovi pokrenuli, ali ostaje činjenica da je Berat kao žena doveo u pitanje jednu mačoiističko-huškačku zloupotrebu jezika koju je vršio kao muškarac.

Već smo rekli da nije Vladimir jedini koji eksperimentiše sa svojim identitetom. O Ireninim eksperimentima saznajemo od nje same, kao i iz njene prepiske sa mentorom i bivšom cimerkom (koja čini, vidjeli smo, drugu od četiri priče u romanu). Dok je metaforika Vladimirove promjene prilično očigledna, insistiranje na Ireninoj seksualnoj orijentaciji moglo bi se dovesti u pitanje.

Zaista, kakvu ulogu u tekstu igra Irenino lezbejstvo? Kako su neki kritičari poput Danila Lučića²⁴ i Vladimira Arsenića primijetili, Ilić u ovom romanu suočava dvije generacije, dva pogleda na svijet, dvije ideologije. Irenina uloga je, dakle, da donese sud o očevom djelu. Trebalo je da prođe petnaestak godina da bi Irena shvatila da sa prošlošću nije raščistila, budući da je u vrijeme kada je njen otac u jezik unosio red i otklanjanje “*zamućenosti i nesigurnosti*”, garantujući time da će “poruka kad-tad stići na cilj”,²⁵ Irena taj isti strogi poredak narušavala eksperimentišući sa sopstvenom seksualnošću. Ipak, u šovinističkoj sredini u kojoj se Irena zatekla njeno bi se seksualno opredeljenje moglo tumačiti ne kao subverzivni čin, već kao nasljedstvo za koje su zaslužni Vladimirov prljavi posao i neuobičajene sklonosti.

Vratimo se na kratko međugeneracijskom odnosu. U slučaju Irene i Vladimira donošenje suda o roditeljskim djelima zapravo je proces upoznavanja. Jakovljević nam je skrenuo pažnju na činjenicu da “tokom čitavog romana, Irena i Vladimir Berat ne razmenjuju nijednu jedinu reč, kako u prezentu radnje, tako i u brojnim reminiscencijama”. Vladimir je kažnjen – “drakonska kazna koju će mu autor nameniti”, piše Lučić, “biće upravo spaljivanje njegove kože, te lažne spoljašnjosti koja je prikrivala jezička nedela” – ali Irena ne zna zbog čega. Pokušavajući da dokuči razlog, krećući se kroz krhotine koje su ostale za Vladimirom, ona se upušta u potragu koja će njen život pretvoriti u triler. Otkrivajući istinu Irena postaje svjesna veličine njegove krivice. Radnja na samom kraju dostiže vrtoglavo ubrzanje: u poslednjem poglavlju su se događaji prikazani iz sata u sat, iz minuta u minut, u potpunosti otrgli kontroli – Irena i Marko, njen vodič kroz beogradski tranzicioni pakao, taksista i tattoo majstor kojeg će ostaviti za sobom i uhvatiti avion za Ameriku, nalaze se u policijskoj stanici na ispitivanju, gdje dobijaju vijest da je Zoran Đinđić ubijen; Snejk je mrtav, Novinar je uhapšen, Đevrek završava posao za koji je angažovan. Ispaljen je poslednji metak iz puške napunjene daleke 1987. godine i radnja se iz epicentra događaja polako seli na periferiju (na Banjicu, aerodrom) baš kao energija prilikom eksplozije.

23 Isto, str. 129.

24 Danilo Lučić, “Odjeci nakon reagovanja” (<http://www.malenovine.com/?p=3788>) [19.04.2014]

25 *Pad Kolumbije*, str. 48.

Na samom kraju svog eseja, Jakovljević se osvrće na problem koji je najavio već u naslovu – na psihogeografiju ubistava. “Psihogeografija”, piše on, “vidi prostor kao prožimanje psihe i predela, predmeta i vremena.” Drugim riječima, dolazi do sprege između grada i subjekta, pri čemu grad prestaje da bude puka scenografija. “Kretanje kroz ovaj grad-krhotinu nije više regulisano znakovima i pravilima, već instinktima”, zaključuje Jovanović. Ova će nam opaska poslužiti kao dobar uvod u drugi roman, *Paranoju u Podgorici*.

Prije *Paranoje* Brković je objavio roman *Privatna galerija* (2002), zbirku pripovjedaka *Berlinski krug* (2008) i više zbirki poezije. Kritika Brkovića svrstava u tzv. “novu crnogorsku književnost”, zajedno sa Ognjenom Spahićem, Andrejem Nikolaidisom, Aleksandrom Bečanovićem i drugima. Postojanje “nove crnogorske književnosti” moguće je dovesti u pitanje između ostalog i zbog toga što ovi pisci nemaju zajedničku poetiku koja bi ih profilisala kao pokret (ruku na srce, nemaju je ni neki ovdašnji pisci, što ih ne sprečava da se udružuju i osnivaju književne nagrade). Uprkos tome, “nova crnogorska književnost” značajna je prije svega zbog pokušaja razbijanja nacionalnih mitova i epske paradigme koja je gotovo u kontinuitetu vladala crnogorskom književnošću još od vremena *Gorskog vijenca*. Koliko su nabrojani pisci u tome uspjeli, a koliko su podlegli takvim diskursima, bila bi tema nekog drugog teksta.

Za *Paranoju u Podgorici* moglo bi se sa više prava reći da je neka vrsta nastavka *Privatne galerije* nego što je to slučaj sa Ilićevim opusom, budući da se ova dva romana tematski i stilski znatno manje razlikuju. Vrijedi napomenuti da se *Privatna galerija* uglavnom čita kao “postmodernistički” roman (kritičar Pavle Goranović je za *Privatnu galeriju* rekao da je roman koji bi mogli s podjednakom pažnjom čitati “podgorički taksista i ruski postmodernista”),²⁶ dok je čitanje *Paranoje* u velikoj mjeri determinisano žanrovskom odrednicom u podnaslovu.

Prisjetimo se Arsenićevog određenja političkog trilera kao “vrste narativa koji neprekidno živimo u poslednjih dvadesetak godina”; kada se malo bolje razmisli, isto se može tvrditi za Brkovićev noir. Kako bismo najpreciznije odredili žanr noira? Odgovor na to pitanje potražićemo u tekstu Paula Schradera “Notes on Film Noir”. Schrader, filmski kritičar, najpoznatiji kao scenarista i koscenarista čuvenih Skorsezeovih filmova *Taxi Driver* i *Raging Bull*, eksplicitno naglašava da film noir nije žanr budući da nije strogo definisan, poput vesterna, settingom i konfliktom, već suptilnijim kvalitetima poput atmosfere.²⁷ Atmosfera će imati izuzetno važnu ulogu u oba Brkovićeva romana (pogotovo u *Privatnoj galeriji*, u kojoj bi se radnja veoma teško mogla prepričati).

Podnaslov *Paranoje* ne nudi nam samo žanrovsko već i vremensko određenje: ovaj noir je, naime, smješten u “nultu deceniju”. Zašto je ova odrednica važna? Naglasivši time da se

²⁶ Teofil Pančić, “Privatna galerija Balše Brkovića” (<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=348575>) [20.04.2014]

²⁷ Paul Schrader, “Notes on Film Noir”, *Film Comment*, Vol. 8, No. 1, Spring 1972, str. 8.

radnja romana mogla odigrati u bilo kom trenutku od 2000. do 2010. godine (pa i do danas, premda Brković to nije mogao znati), pisac nam je na zanimljiv, ali manje studiozan način nego autor *Pada Kolumbije*, skrenuo pažnju na kontinuitet sa zloglasnim devedesetim godinama. Dok su se u regionu početkom dvijehiljaditih vršile smjene režima odgovornih za rat (u Srbiji na vlast dolazi koalicija DOS, koju predvode Koštunica i Đinđić, a u Hrvatskoj velika koalicija, tzv. “šestorka”, na čelu sa Račanom i Mesićem), u Crnoj Gori je situacija ostala nepromijenjena. Naravno, vrijeme je pokazalo da se sa prošlošću ni u Srbiji ni u Hrvatskoj nije raskrstilo na nekom dubljem nivou; kako bi se drugačije mogao objasniti tako brz povratak SPS-a i HDZ-a na vlast, osim činjenicom da su promjene bile čisto kozmetičke, da nije bilo pravog suočavanja sa posledicama niti pokušaja stvaranja novog identiteta. Pa ipak, te su promjene, ma koliko neznatnim se činile, bile dovoljne da se ukinu prakse koje su obilježile devedesete godine: feudalni koncept vladavine, politička i mafijaška ubistva, zastrašivanja itd. Sve nabrojano čini društveno-politički kontekst romana *Paranoja u Podgorici*.

Počeli smo drugi dio teksta citatom Brani-slava Jakovljevića, njegovim određenjem psiho-geografije i uvođenjem u priču instinktivnog kretanja kroz stvarnost. U nastavku tog pasusa, Jakovljević pravi paralelu između Ilićeve beo-

gradske “smeše svesti i stvarnosti” i one koju u *Nacrtu za jednu fenomenologiju iracionalnog* opisuju beogradski nadrealisti Koča Popović i Marko Ristić. Slična paralela mogla bi se napraviti i između Brkovićeve Podgorice i nadrealističke percepcije svijeta. Krenimo redom.

Podgorica kao hronotop u crnogorskoj književnosti praktično da nije ni postojala prije Balše Brkovića. Tu (srećnu) okolnost pisac koristi na najbolji mogući način: pretvara je u gotovo nestvarni ambijent kroz koji paradira niz jednodimenzionalnih (u markuzeovskom smislu) individua zarobljenih u kandžama “tranzicijske elite”. Uхваćeni u mrežu i omamljeni nesnosnom podgoričkom vrućinom koja izbija sa svake stranice Brkovićevih romana, njegovi su junaci morali na stvari početi “gledati iskosa” i, prepušteni sebi i paranoji, povezati nasumično razbacane znakove ne bi li, kao u jednoj od igara u enigmatskim časopisima, dobili obrise nečeg što su intuitivno naslućivali. Paranoja kod Brkovića, dakle, nije samo motiv već i pokretač radnje.²⁸

Roman se sastoji iz deset poglavlja i epiloga. Svako poglavlje počinje kratkim uvodnim esejom, čime autor zadovoljava svoju kolumnističko-esejističku strast. Ti eseji, međutim, ma koliko zanimljivi bili, narušavaju narativno tkivo romana. “Ritam pripovedanja u ovakvoj vrsti teksta trebalo bi da je brz, jezik da je rezak i jasan, hladan kao led, sa vrhunskim poređe-

28 Pisac nam osjećanje paranoje aktivira čim otvorimo korice: roman otvara paratekstualna napomena – postmodernističko opšte mjesto, možemo slobodno reći – “Tehnički gledano, svi, ili gotovo svi događaji u ovoj priči su čista fikcija. Kako, uostalom i dolikuje, jednoj paranoičnoj ispovijesti. Opet, to sve ne umanjuje njihovu istinitost...” (Balša Brković, *Paranoja u Podgorici*, Daily Press, Podgorica 2010, str. 5.)

njima koja svedoče o istančanom oku za detalj”,²⁹ zapisao o podgoričkom noiru Vladimir Arsenić. Česte digresije i epizode koje imaju izuzetan metaforički potencijal ali predstavljaju narativne ćorsokake (takve su, na primjer, epizode sa više nego živopisnim Abramom i partijom šaha kao metaforom života) značajno usporavaju pripovijedanje.

Ipak, zapitajmo se da li je to zbilja loš potez? Radnja holivudskih noir filmova, čitamo kod Schradera, po pravilu se dešava noću ili u zamračenim prostorijama. Lica glavnih likova zatamnjena su sjenkama čak i dok govore, potpuno suprotno dotadašnjoj holivudskoj praksi. Svaki prostor nasilno je isječen sjenkama i trakama svjetlosti. U *Paranoji* samo se poslednja, ključna scena, potpuno u skladu sa konvencijom, odigrava noću, ni manje ni više nego na groblju. Budući da se pisac odlučio za podgorički mizanscen, složićemo se da bi atmosfera kakvu srećemo u tipičnim američkim noir ostvarenjima u mediteranskom ambijentu djelovala prilično neuvjerljivo. Da sumiramo, određena usporavanja radnje, iako odudara ju od žanrovskih konvencija, u ovom romanu mogla bi se opravdati specifičnim hronotopom. Ukoliko se to objašnjenje odbaci, funkcija epizoda sa Abramom ostaje potpuno nejasna.

Glavni junak *Paranoje*, Maks (skraćeno od Maksim), jedan je od tipičnih podgoričkih (noir) autsajdera. Bivši profesor, “socijalno hendikepiran” (Arsenić) izbacivanjem iz škole

zbog afere sa učenicom, zaposlen je u gradskoj biblioteci, pasionirani je čitalac novina i, poput svakog lika u romanu, pasionirani ljubitelj espresso kafe.

Poslednji podatak, naizgled banalan, ni najmanje nije nevažan. U Brkovićevom romanu (i crnogorskoj zbilji) kafane i kafeterije maestralno parodiraju ulogu koju im je Habermas namijenio. Kod Brkovića su novine, premda prisutne, u drugom planu; diskursi se u Podgorici formiraju uz kafu, preko novina, a oblikuju ih vijesti koje se prenose od-usta-do-usta – tračevi i glasine. Dok *Politika* u *Padu Kolumbije* svoju čuvenu rubriku reklamira sloganom “Narod je sam ispisao svedočanstvo svog vremena!”,³⁰ učeći taj isti narod kako da to svjedočanstvo ispiše, u *Paranoji* mediji čitaocima jednostavno daju kostur koji će ovi ispuniti sadržajem po sopstvenom nahođenju, ali bez greške – glasinama.

387

Maksov okidač za paranoju bila je vijest o smrti uglednog pedesetogodišnjeg univerzitetskog profesora Anta Đokovića. Đoković je bio neka vrsta intelektualne zvijezde: Markuzeov đak, žestok kritičar vlasti, vanstranački autoritet – “moralan i čist”.³¹ U čemu je onda problem? Čuveni je profesor pronađen u hotelskoj sobi sa lokalnom dvadesetogodišnjom narkomankom, oboje su stradali od prekomjerne doze heroina. Vijest je ubrzo odjeknula gradom, vrhunski moralni i intelektualni autoritet srozan je u blato. Međutim, u glavi glavnog junaka u tom trenutku dešava se “dragi, paranoični, spaso-

29 Vladimir Arsenić, “Crnogorski paranoir” (<http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/39855-Crnogorski-paranoir.html>) [20.04.2014]

30 *Pad Kolumbije*, str. 43.

31 *Paranoja* u *Podgorici*, str. 12-13.

nosni 'klik'. U tom trenutku, naime, počinje Maksov "poker u život" (Pančić).

Poker je, uz šah, još jedan lajtmotiv romana. U priču je uveden u jednoj od mnogobrojnih digresija koje se tiču junakovog pokojnog oca i stričeva, strastvenih pokeraša. Instrukcija koju je od prekaljenih pokeraša dobio u nasljedstvo ponavlja se kroz cio roman: "Najbolja je prva misao." U ovoj rečenici sumirana je paranoja kao odbrambeni mehanizam i način mišljenja. Drugim riječima, u životnoj partiji pokera samo instinktivno oslanjanje na prvu misao provešće vas kroz šumu znakova i izvesti na čistinu sa glavom na ramenima.

Kada je uloga negativca u pitanju, ona je dosledno izvedena. Bane, zvani Viner, policijski službenik na visokoj poziciji i Maksov kolega sa studija književnosti, mogao bi se opisati kao tipičan noir negativac, premda su uloge naizgled zamijenjene: Maks nije, kako bismo očekivali (razočarani) detektiv, a Viner nije kriminalac, već policajac (što je, pokazaće se, potpuno isto). Viner nije samo Maksova ulaznica u svijet o kojem Podgoričani tek ponešto naslućuju i ispredaju mitove – ti će se mitovi pokazati naivnim u odnosu na ono čemu će Maks svjedočiti na plejboj žurci koju na svojoj "hacijendi" organizuje lokalni moćnik Ludvig (ko je poslužio kao prototip za lik Ludviga možemo samo da naslutimo iz podatka da se njegova vila nalazi pod Goricom) – već bolje od bilo kog drugog lika oslikava situaciju koju Brković želi da transponuje u književnost.

U arhetipskoj žanrovskoj sceni, na samom kraju romana, Maks i Viner, žrtva i dželat, razgovaraju pored otvorenog groba. U razgovoru u kojem se klupko raspliće i sve kockice se najzad

slažu prisustvujemo obrtu koji smo mogli da predvidimo oslanjajući se na žanrovske konvencije. Taj nam razgovor, međutim, donosi mnogo više od pukog uživanja u preokretu: Viner nam saopštava istinu sa kojom svakodnevno živimo, ali je nikada nismo osvijestili – stvarnost u kojoj smo se našli nije ništa više do pažljivo režiran film. U takvom ambijentu profesorova smrt predstavlja samo nekoliko scena u mnogo većem scenariju, a bivši student književnosti (!) za "režiju" je dobio odlične "interne kritike" jer su "najvažniji producenti impresionirani".³²

Jasno nam je da ideja stvarnosti kao predstave u kojoj svako od nas igra određenu ulogu niti je Brkovićeva niti je nova (Šekspirovim će riječima naučnu težinu dati sociolog Erving Gofman), ali se čini da je iznova treba ponavljati. Nije to, međutim, najvažniji Brkovićev uvid koji možemo pronaći u ovom romanu. U nastavku razgovora, na Maksovu opasku o ubistvu profesora kao političkom ubistvu, Viner mu ironično dobacuje da "njegovi politički stavovi nisu predstavljali problem ni za koga... On je bio javno blebetalo, bitke se vode na sasvim drugim mjestima..."³³ Profesora, dakle, nije ubio ni politički ni policijski vrh – "razni su vrhovi u ovoj državi"³⁴ – već ekonomski interesi kojima se našao na putu. Drugim riječima, koliko god nam bilo teško da se sa tim pomirimo, danas se život ne gubi iz uvjerenja. Etička i moralna nekorumpiranost nikoga ne može povrijediti niti može nešto promijeniti. To je pesimizam na koji smo skrenuli pažnju na početku.

32 Isto, str. 232.

33 Isto, str. 238.

34 Isto, str. 236.

Kraj romana, istina, može zavarati čitaoca: nakon (po glavnog junaka) srećnog raspleta u kojem su glavnu ulogu odigrali Maksova djevojka Vilma (u njenom slučaju žanrovska matrica je iznevjerena jer ona nije jedna od *femme fatale* kakve srećemo u noir filmovima; njihov odnos za Maksa predstavlja neku vrstu eskapizma – sigurnost u sferi *privatnog* nasuprot *javnog* ludilu – koji Ilićeva junakinja ne uspijeva da pronađe ni u odnosu sa mentorom i bivšom cimerkom, ni u odnosu sa Markom) i njegov kolega Filip (podgorička “crna kutija”, Maksov glasonoša i spasilac), Maks i Vilma emigriraju u Latinsku Ameriku. Maks sve događaje stavlja na papir i šalje ih svim medijima u Crnoj Gori. Nekoliko dana vladalo je zatišje, a onda je vijest odjeknula (nimalo slučajno objavljena u prvim nezavisnim dnevnim novinama u Crnoj Gori i Brkovićevoj matičnoj kući, *Vijestima*). Tekst je pokrenuo lanac hapšenja (u zatvoru je čak i Ludvig), pravda naizgled trijumfuje. Međutim, Vinerovo ubistvo je zamaskirano, objavljeno je da je policajac poginuo na planinarenju. Opet smo začuli *klik*: “Ako postoji neko ko ima razloga i moći da tu stvar predstavi tako, nije li to značilo da se, na nekom nivou, ova igra nastavlja?”³⁵ Složićemo se sa Maksom da još nije došao trenutak, ako ga uopšte možemo i očekivati, da se odrekemo paranoje.

Uprkos nekim nesavršenostima, stilskim neujednačenostima, digresijama, itd., roman Balše Brkovića, iako ne traga za uzrocima već opisuje posledice, na jednom nivou sličan je *Padu Kolumbije*: oba romanopisca ispred sebe su postavila zadatak sa kojim, mišljenja smo, književnici treba da počnu da pišu – i Ilić i Brković pokušali su da sebi i nama objasne situaciju u kojoj smo se našli iz perspektive suprotstavljene aktuelnoj. I u tome su u velikoj mjeri uspjeli.

Možemo negodovati zbog određene doze pesimizma kojom su nas počastili, ali dnevnu dozu optimizma imaćemo prava očekivati tek kada pisci ne budu morali da na sebe preuzimaju posao pravosuđa, policije, političkih i ekonomskih analitičara. Do tada, mišljenja smo, valja se pozabaviti “politikom književnosti” (pa i politikom kulture), ne toliko u ransijerovskom smislu te riječi, koliko proučavajući načine na koji se u književnosti i umjetnosti prelamaju politički i socijalni pokreti i strukture, kako se formiraju i razgrađuju politički i nacionalni mitovi, itd.

Globalna (ili barem zapadnoevropska) kriza ozbiljno je uzdrmala svaki segment društva, pa time i kulturu. Uprkos institucionalnoj podršci, koncept afirmativne kulture se pokazuje neodrživim. Na kulturnim je i akademskim radnicima da li će iskoristiti povoljan trenutak i izmaći joj stolicu ispod nogu ili će učvrstiti njenu poziciju propustivši tako još jednu šansu za kulturnu revoluciju.

35 Isto, str. 247–248.

